

**ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱԶՅԱԼ ՆԱՀԱՆՔՆԵՐԻ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)

ՂԻ-19

ԱՍԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

3591

Կազմող՝ Արա Մարաֆյան
թարգմանությունը՝ Հասմիկ Հայրապետյանի

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

թիվ 5

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան

Ա 519 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը
Հայոց ցեղասպանության մասին (փաստաթղթերի ժողովածու)
[Կազմող՝ Արա Սարաֆյան, անգլերենից թարգմանեց՝ Հասմիկ
Հայրապետյանը] – ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանության թան-
գարան-ինստիտուտ, Եր., Նահասպետ, 2004, 336 էջ:

0503020913

Ա ----- 2004

0076(01)2004

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 99941-39-14-2

© Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

1993 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Վատեր-
թուն քաղաքում (Մասաչուսեթս նահանգ) լույս տեսավ հայազգի
պատմաբան Արա Սարաֆյանի կողմից կազմած և խմբագրած «Մի-
ացյալ նահանգների պաշտոնական փաստաթղթերը Հայոց ցեղա-
սպանության մասին» երեք հատորից բաղկացած ժողովածուի առա-
ջին հատորը: Մեկ տարի անց լույս տեսավ ժողովածուի երկրորդ,
իսկ 1995 թվականին՝ նաև երրորդ հատորը:

Փաստաթղթերի ժողովածուի առաջին հատորը, որը կրում է
«Եփրատի հովիտը» խորագիրը, կազմված է Հալեպի, Բեյրութի,
Դամասկոսի և Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսությունների զեկու-
ցագրերի հիման վրա:¹

Առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում Հալեպից ԱՄՆ և
Կոնստանդնուպոլիս ուղարկված զեկուցագրերը, նկատի ունենալով
Հալեպի հյուպատոսության կողմից սպասարկվող մի ընդարձակ
տարածքի գոյությունը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Ուրֆայի, Այն-
թապի, Մարաշի և Չեյթունի հայկական շրջանները: Խիստ նշանա-
վոր էր նաև Հալեպը նրանով, որ այն վերածվել էր տեղահանված
հայերի քարավանների վերջնական հանգրվանի:

Ինչպես վկայում են ամերիկյան դիվանագետների հաղորդում-
ները, տեղահանության պատրվակի տակ պետք է հասկանալ թուր-
քական կառավարության կողմից մանրամասնորեն մշակված հա-
յերի բնաջնջման ծրագրի իրականացման ուղղությամբ ձեռնարկ-
ված կոնկրետ քայլերի արտահայտությունը:

1915թ. մայիսի 26-ից Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի
նախարար Թալեաթը սկսեց իրականացնել հայերի «տեղափոխ-
ման» իր իսկ ծրագիրը՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի նահանգներից

հայ բնակչության տեղահանությունը դեպի Ուրֆայի և Մոսուլի գավառները: Նույն օրը սկսվեց Ադանայի, Մարաշի, Մերսինի, Սիսի և հարակից շրջանների հայ բնակչության «տեղափոխությունը» դեպի Սիրիա: Հունիսի սկզբին հայ բնակչության տեղահանվող քարավանները դեպի սիրիական անապատներ շարժվեցին նաև Տրապիզոնից, Սվասից, Բիթլիսից և Դիարբեքիրից:

Ամերիկյան հյուպատոսություններից ուղարկված հաշվետվություններն ու հաղորդագրությունները վկայում են թե ինչպես «վերաբնակեցման վայրերը» մեկնող հայերին ողջ ճանապարհի ընթացքում ուղեկցում էին սպանությունները, առևանգումները և թալանը:

Փաստաթղթերի ժողովածուի երկրորդ հատորը կրում է պայմանական «Սահմանամերձ շրջանները» խորագիրը:²

Այս հատորը կազմված է Տրապիզոնի, Մամսունի, Ադրիանապոլսի, Չմյունիայի, Մերսինի, Թիֆլիսի և Թեհրանի ամերիկյան ներկայացուցչությունների զեկուցագրերից, որտեղ հիմնականում ընդգրկվել են ցեղասպանությանը զոհ դարձաց Փոքր Ասիայի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի հայ բնակչության վերաբերյալ խիստ արժեքավոր վկայություններ, ըստ որոնց դեռևս 1915 թվականին տեղահանության ենթարկվածներից շատերն արդեն 1916 թվականին ֆիզիկապես գոյություն չունեին:

Բնութագրելով Հայոց ցեղասպանության մասին ամերիկյան դիվանագետների հաղորդագրումների ակադեմիական արժեքը, ժողովածուի կազմողն այն տեսնում է վկայությունների մասնավոր և հավաքական որակի մեջ: Մասնակի որակն ըստ նրա ներառում է այնպիսի գործոններ, ինչպիսին են տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ ականատեսների անմիջական շփումները, ականատեսների պատմածների մանրամասն վերաշարադրանքը, կամ ուղղակիորեն բառացի գրանցումը, կոնկրետ դեպքերի նկարագրությունը և ճշգրիտ գնահատականներ տալը: Նյութերի հավաքական որակը խիստ արժեքորում է դրանք որպես փաստական վավերագրեր՝ արխիվային սկզբնաղբյուր գնահատելիս:

Փաստաթղթերի ընդհանուր դիտարկումը վկայում է այն մասին, որ ամերիկյան դիվանագետների զգալի մասը որդեգրել էր հետաքննիչի հիանալի դեր, որը դրսևորվում էր հայերի նկատմամբ

անաչառ վերաբերմունքով, հատկապես կոտորածների և գաղթականների իրավական վիճակի ճշմարտացի ու մանրամասն նկարագրությամբ:

Ժողովածուի երրորդ հատորը³ կազմված է Օսմանյան Թուրքիայի կենտրոնական շրջաններում 1915-1917 թվականներին տեղի ունեցած դեպքերի առթիվ ամերիկյան դիվանագետների զեկուցագրերից, որոնց մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում 1915-1916թթ. Խարբերդից կենտրոն դիվանագետ Լեսլի Դեվիսի ուղարկված հաղորդագրումները:

Ամերիկյան դիվանագետի բոլոր զեկուցագրերը կազմված էին անձնական դիտարկումների հիման վրա, երբ նա մոտիկից շփումների մեջ էր մտնում տեղահանվողների հետ, այցելում նրանց ճամբարները, ցույց տալիս մարդասիրական օգնություն:⁴

Ցավով պետք է նշել, որ Լեսլի Դեվիսն առանձնապես չէր համակրում հայերին, սակայն այդ հանգամանքը չէր խանգարել նրան ճշմարտացի վկայություններ հաղորդելուն, որն էլ ավելի է մեծացնում նրա զեկուցագրերի նշանակությունը, առավել ևս, երբ նա հակում չունեի չափազանցելու իր հաղորդագրություններում տեղ գտած փաստերը:

Անիրաժեշտ է ըստ արժանվույն գնահատել Արա Սարաֆյանի կատարած աղբյուրագիտական աշխատանքը, որը նա կատարել է բարեխղճորեն և բարձր որակով:

Հայ ընթերցողների լայն շրջանակների համար այս գրքույկը նաև լուրջ հայտնություն է, նկատի ունենալով, որ ամերիկյան ոչ բոլոր դիվանագետների հաղորդագրություններն են թարգմանվել հայերեն լեզվով:

Այս գրքույկն առաջին հերթին մեծապես կօգնի դպրոցականներին և ուսանողներին, որովհետև ինչպես դպրոցական, այնպես էլ բուհական դասագրքերում այդ նյութերը համարյա տեղ չեն գտել:

Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարելիցի առթիվ հրատարակված այս գրքույկը մեծապես կընդլայնի Հայոց Մեծ եղեռնի մասին մեր ունեցած պատկերացումները:

Լ. Բարսեղյան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and Introduced by Ara Sarafian, Volume I, The Lower Euphrates, Armenian Review, Watertown, Massachusetts, 1993.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and Introduced by Ara Sarafian, Volume II, The Peripherics, Armenian Review, Watertown, Massachusetts, 1994.
3. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and Introduced by Ara Sarafian, Volume III, The Central Land, Armenian Review, Watertown, Massachusetts, 1995.
4. Սույն ժողովածուում Լեսլի Դեվլիսի զեկուցագրերի բարգմանությունները կատարվել են 1988 թվականին Նյու Յորքում լույս տեսած Leslie A. Davis, The Slaughterhouse Province, An American Diplomats Report on the Armenian Genocide, 1915-1917, հրատարակությունից, որն անգլերեն լի հայերեն բարգմանել է Իրինա Զարուճյանը (Տես՝ Дэвис А. Лесли, Провинция бойни: доклад американского дипломата об Армянском геноциде, 1915-1917гг., Ереван, 2000, стр. 203-260):

I

ԵՓՐԱՏԻ ՀՈՎԻՏԸ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա, Հալեպ, 21 ապրիլի, 1915թ.

Առարկան՝ «Իրավճակը Մարաշում, Ջեյթունում և Այնթապում»
(հյուպատոս Ջ Բ Ջեքսոնից, Միրիա, Հալեպ)

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Ձեզ Կոստանդնուպոլսում մեր դեսպանությանն ուղղված իմ այսօրվա թիվ 269 զեկուցագիրը «Իրավճակը Մարաշում, Ջեյթունում և Այնթապում» առարկայի մասին՝ ի լրացումն դեսպարտամենտին ուղղված իմ սույն ամսվա 12-ի թիվ 251 զեկուցագրի, որի առարկան է «Կոտորածի փորձ Մարաշում»: Ներփակված է այս զեկուցագրի մի օրինակը՝ Օտարերկրյա միսիաների հանձնախմբի ամերիկյան խորհրդին Beacan street, Boston հասցեով հանձնելու համար:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ.Բ. Ջեքսոն

Ամերիկյան հյուպատոս

Ներփակվածը՝ 1) Դեսպանությանն ուղղված թիվ 269 զեկուցագրի օրինակը (փաստ. թիվ 2,3)

2) Նույնի օրինակը Օտարերկրյա միսիաների հանձնախմբի ամերիկյան խորհրդին հանձնելու համար:

300/840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/761.
2 "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.1.

(Թիվ 1 ներփակվածը՝ Պետական դեսպարտամենտին ուղղված թիվ 254 զեկուցագիրը)

Թիվ 269

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա, Հալեպ, 21 ապրիլի, 1915թ.

Առարկան՝ «Դրությունը Մարաշում, Ջեյթունում և Այնթապում»
(հյուպատոս Ջ Բ Ջեքսոնից, Միրիա, Հալեպ)

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան արտակարգ ու լիազոր դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Ի լրացումն «Կոտորածի փորձերը Մարաշում» թեմայով իմ սույն ամսվա 12-ի թիվ 260 զեկուցագրի, պատիվ ունեմ հաղորդելու, որ Այնթապի թուրքական կենտրոնական քոլեջի նախագահ պատվելի Ջոն Է. Մերիլը երեկ եկել էր Հալեպ, որպեսզի հայտնի Այնթապում և շրջակայքում տիրող իրավիճակի մասին և դրա վրա հնարավորին չափ իրավիքի դեսպանության ուշադրությունը: Չրույց է տեղի ունեցել Հալեպի գեներալ նահանգապետ Հ.Է.Ջելալ բեյի հետ, սակայն ինչպես ասում է պարոն Մերիլը, նա դրությունը բարելավելու ուղղությամբ ոչինչ անել չի կարող: Հետևաբար, պարոն Մերիլն այցելել է գերմանական հյուպատոսին, որը, ծածկագիր ուղարկելու իրավունքն ունի, քանի որ թուրքերը գերմանացիների դաշնակիցն են, մինչդեռ չեզոք երկրները չունեն այդ արտոնությունը, և համոզել է հեռագրել Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանին՝ խնդրելով հաղորդել ամերիկյան դեսպանությանը տիրող իրավիճակի մասին: Սրանով մենք հույս ունենք ճնշում գործադրել օսմանյան կառավարության վրա, որպեսզի դադարեցնի կիրառվող ահավոր միջոցառումները, որոնք անշուշտ կքայքայեն նշված վայրերի քրիստոնեական համայնքները, ինչպես նաև անասելի տառապանք կպատճառեն անօգնական ու անմեղ մարդկանց:

Դեսպանության տեղեկատվության համար ուղարկում եմ պատվելի Մերիլի հայտարարության կրկնօրինակը, մյուս օրինակը ցանկալի է հանձնել պարոն Ու.Ու.Փիթին՝ Կոստանդնուպոլսում միսիաների նեկայացուցչին, իսկ գեկուցման կրկնօրինակներն ու նրանում ներփակվածները ուղարկվում են պետական դեպարտամենտին՝ խնդրելով մի օրինակը ուղարկել Արտասահմանյան միսիաների հանձնաժողովների ամերիկյան խորհրդին՝ Բոստոն, Մասաչուսեթս:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ.Բ. Ջեքսոն

Ամերիկյան հյուպատոս

Ներփակվածը՝ 1) Պատվ. Մերիլի գեկուցագիրը ուղղված դեսպանությանը (փաստ. քիվ 3)

2) Պատվ. Մերիլի գեկուցագիրը՝ ուղղված պրն. Փիթին

300/840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/761.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 2-3.

Փաստաթուղթ քիվ 3

(Ամերիկյան դեսպանությանն ուղղված քիվ 269 գեկուցագրի հետ ներփակվածը)

ՀԱՐՈՐԴՈՒՄ ՄԱՐԱՇԻ ՇՐՋԱՆԻ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հետևյալ հաղորդումը կազմված է հիմնականում բժիշկ Զերոլայն Ֆ. Հենիլտոնի և բժիշկ Ս. Ֆ. Ռեննի գեկուցագրերից, ովքեր հինգ-շաբթի առավոտյան՝ ապրիլի 15-ին, մեկնել էին Մարաշից և Այնթապ էին ժամանել հաջորդ օրը: Նրանք չէին բերել գրված ոչինչ, որը խուզարկվելու դեպքում գտնվեր և հասկանալի լիներ պաշտոնատար թուրքերին, սակայն նրանց չէին անհանգստացրել:

Որպես ներածություն տրվում է տեղեկատվություն մի վստահելի մարաշցի հայից, որն աշխատում է կառավարությունում և պետական գործերով գնում էր Մարաշից Հալեպ:

Մարաշի ներկա կառավարիչը մուսուլման է, սակայն, հայտնի է, որ համակրում է քրիստոնյաներին: Երբ նա հրաման ստացավ

մեկնելու Չեյթուն, տեղի խժոժությունները կարգավորելու համար, ասում են, որ նա հավաքեց Մարաշի հեղինակավոր մուսուլմաններին և նրանց ասաց, որ այդ տարածայնությունները հետևանքն են տեղի դեկավար կառավարչի հակաքրիստոնեական քաղաքականության՝ ավելացնելով, որ ինքը Չեյթուն չի գնա, քանի որ նրանք իր քաղաքականությանը հավանություն չեն տալիս, և առաջարկեց, որ իրենք գրման Չեյթուն և կարգավորեն տարածայնությունները, քանի որ իրենք հավանություն են տալիս այն քաղաքականությանը, որի պատճառով ծագել են այդ խժոժությունները: Ի վերջո նա ասաց, որ Չեյթուն կրգնա անձամբ (մուսուլմանների բողոքից հետո), սակայն ավելացրեց, որ այդպես է վարվում այն պայմանով, որ իր բացակայության ժամանակ Մարաշի մուսուլմանները ենթարկվեն Չեյթունից ուղարկված իր ցանկացած հրամանին: Սրան նրանք համաձայնվեցին, և արդյունքը գերազանց էր, չնայած անձամբ նա բացակայում էր Մարաշից, բայց նրա ազդեցությունն անընդհատ զգացվում էր:

Մի երկու շաբաթ առաջ Մարաշ ուղարկված զինվորական հանձնաժողովը, որը հետաքննելու էր իրավիճակը, ասում են իր գործն ավարտել է՝ չհայտնաբերելով որևէ կարևոր մեղադրական վկայություն հայերի դեմ: Այնուամենայնիվ, ասում են, որ Մարաշի հեղինակավոր մուսուլմանները հանձնաժողովին հանձնել են երեսուն մարդու կամ հաստատության ցուցակ, և զինվորներն անմիջապես շրջապատել են նստավայրերն ու տները, խուզարկել այնտեղ բնակվող մարդկանց և նրանց գրքերն ու թղթերը տարել են կառավարություն: Հարցաքննելուց և բանտարկելուց հետո՝ տղամարդկանց ազատեցին և վերադարձրեցին գրքերի ու թղթերի մի մասը: Այս գեկուցման կապակցությամբ բժիշկ Հենիլտոնի և պարոն Ռեննի հաղորդումը կարևոր է, որ Մարաշի քրիստոնյաները վստահում են հանձնաժողովի անդամներին և համարում են նրանց բարի մտադրություններով մարդիկ, այդ կարծիքին է նաև հյուպատոս Ջեքսոնը հանձնաժողովի նախագահի մասին, որին ճանաչում է անձամբ, սակայն քրիստոնյաները կարծում են, որ իր որոշումներում հանձնաժողովն ազատ չէ, քանի ու գործում է Մարաշի մահմեդականների ցուցումներով:

Հրաման ստացվեց, որ ապրիլի 9-ից 11-ը Մարաշի քաղաքացիները պետք է գրանցեն իրենց մոտ եղած զենքը: Անուսով այս հրամանը ամբողջ բնակչության համար էր, սակայն իրականում այն կիրառվում էր միայն քրիստոնյաների նկատմամբ: Մինչև այս ժամանակահատվածի ավարտը սպաները մտնում էին տները, և զենք ունեցող բարի մտադրություններով մարդիկ, ովքեր դեռ չէին գրան-

ցել դրանք, ձերբակալվում էին հակառակ այն բողոքների, որ ժամանակը դեռ չի լրացել: Ցանկացած մուսուլման երեխա կամ ամենացածր խավի տղամարդ կարող էր տեղեկություն հաղորդել ամենահարգված քրիստոնյայի դեմ, և կառավարությունն անմիջապես պաշտոնապես հետամուտ կլիներ: Ձինվորները տնից տուն անցնելով, զենք էին փնտրում՝ միաժամանակ զավթելով փող, տանելով իրեր և սպառնալով մարդկանց:

Մարաշի հեղինակավոր մահմեդականներից մեկը, որը եղել էր տեղի քրիստոնյաների անկեղծ բարեկամը, և որին շատ լավ ճանաչում և վստահում էր դոկտոր Շեփրը, վերջերս գերմանական հյուպատոսի Մարաշ կատարած այցելության առիթով փորձեց հյուպատոսին տեղեկացնել, որ Մարաշի հայերին վստահել չի կարելի, որ նրանք թշնամի են և՛ գերմանացիներին, և՛ կառավարությանը, և որ խողադուրստ չի լինի Մարաշում, քանի դեռ մի քանիսին չեն կախել, մի քանիսին բանտարկել, և բազմաթիվ այլ մարդիկ չեն ենթարկվել այլ տեսակի խիստ պատիժների: Սա էական է Մարաշի մահմեդականների մեջ տիրող տրամադրությունները ցույց տալու համար:

ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԲԺ. ՀԵՄԻՆՏՈՆԻ ԵՎ ՊԱՐՈՆ ՌԵՆՆԻ
ԿՈՂՄԻՑ ՁԵՅԹՈՒՆԻ ԵՎ ԱՅԼ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՄԱՄԻՆ

Նախքան Ձեյթունի վանքում որևէ մարտի տեղի ունենալը Մարաշից մի հանձնախումբ, որի կազմում էին բողոքական քահանա Հեր Բլանկը և երկու գրիգորյան, կառավարության թույլտվությամբ գնաց Ձեյթուն, որպեսզի, եթե հնարավոր է, խնդիրը խաղաղ լուծում ստանա: Ի պատասխան Ձեյթունի բնակչությանը ուղղված դիմումին՝ նրանց ասացին, որ ժողովուրդն ինքը փորձել է բոլոր հնարավոր միջոցները, համոզելով ապստամբներին հանձնվել, սակայն ապարդյուն: Մի մարդ, որի որդին ապստամբներից մեկն էր, աղաչել էր որդուն հանձնվել: Տղան պատասխանել էր, որ իր ոտքերի թափերը դեռևս ցավում էին գանահարության հարվածներից, որին ենթարկվել էր Մարաշի բանտում եղած ժամանակ, և որ հանձնվել կնշանակեր նորից բանտ վերադառնալ, և նա կտրականապես հրաժարվել էր: Երբ հայրը շարունակել էր խնդրել, որդին սպանել էր հորը: Բնակավաճառ, կոմիտեի ջանքերը օգուտ չտվեցին: Ապստամբներն այժմ մոտ երեսուն հոգի են, և դիրքավորվել են Ձեյթունի ու Մարաշի միջև մի բարձր ժայռի վրա: Նրանք ունեն ջուր, ուտելիք և զինամթերք, իսկ նրանց մոտ կարելի է գնալ միայն մի արահետով, այն էլ մի շարքով:

Ապստամբների դիմակայության պատճառաբանությունն այն փաստն է, որ իրենց մոտ ունեն Ձեյթունի և շրջակա գյուղերի երեսուն անարգված քրիստոնյա կանանց ցուցակը, և որ իրենց կանանց նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքը իրենք հանդուրժել չեն կարող:

Հետագայում Ձեյթունի բնակիչներին համոզեցին հանձնել իրենց դասալիքներին, ասելով, որ իրենց ու քաղաքին անհանգստություն չեն պատճառի: Դասալիքները հանձնվեցին, սակայն նրանց կապկպեցին և ուղարկեցին Այնթապ ու Հալեպ: Բնական էր, որ նրանց հետ ճանապարհին վատ կվերաբերվեին՝ ի նկատի ունենալով ամեն ինչ: Սակայն ասում են, որ առաջին խումբը միայն զեյթունցիներ չէին, մի մասը Այնթապից էր, նրանք, ովքեր Այնթապի ու Մարաշի միջև գտնվող Բազարջուլի հարթավայրի ճանապարհներին աշխատող զինվորներն էին: Սա, իհարկե, նախատեսված չէր այն պատիժներում, ինչ նրանք ստացան: Այս մարդկանց Ձեյթունից հեռանալուց հետո, ապրիլի 9-ին, ուրբաթ օրը, զեյթունցի մի քանի տղամարդիկ իրենց ընտանիքներով կանչվեցին կառավարական տուն և նրանց հայտնեցին, որ պետք է արտաքսվեն: Սա հակառակ էր այն խոստումի, որ նրանց այլևս չեն անհանգստացնի: Նրանց թույլ չտվեցին տուն վերադառնալ, պատրաստվել մեկնելու, խոսել ընկերների հետ, անմիջապես նրանց ուղարկեցին Մարաշ, ուր նրանք հասան շաբաթ օրը: Առաջին խումբը կազմված էր 35 ընտանիքից: Այնտեղ էր Ձեյթունի որբանոցի տնօրենը կնոջ և երկու ամենափոքր երեխաների հետ, մնացած հինգը մնացել էին տանը: Որբանոցը ամերիկացիների հսկողության տակ էր, ուստի պարոն Լիմանն ու Վուդլին փորձեցին տնօրենին տեսնել այն իջևանատանը, որտեղ տեղավորվել էին գաղթականները: Վերջապես, վերադառնալու մասին բանավոր թույլտվություն ձեռք բերելուց հետո, նրանք ի վերջո հեռացան: Ոչ ոքի չէր թույլատրվում խոսել այդ խմբից որևէ մեկի հետ քանի դեռ նրանք Մարաշում էին: Կառավարությունն ուտելիք չէր տալիս, իսկ այն փաթեթները, որ ընկերներն էին ուղարկում, պատռում էին, փնտրելով գրություններ, իսկ հետո շարտում էին հասցեատիրոջը: Երկուշաբթի օրը նրանց ուղարկեցին դեպի հարավ: Կարծում են, կանանց ու երեխաների համար կային կենդանիներ, սակայն կանանց ու տղամարդկանց անջատեցին իրարից, և մի խումբը ճանապարհվեց մյուսից մեկ ժամ հետո: «Սպան մարաշեցի գաղթականների առաջին խմբին ուղեկցող զինվորներին բացեիքաց ասել էր, որ կանանց ու աղջիկների հետ կարող էին վարվել այնպես, ինչպես կամենային»:

Երկուշաբթի օրը Ձեյթունից եկավ գաղթականների երկրորդ խումբը, որի կազմում էին երեք գրիգորյան քահանաներն ու քաղաքի

հեղինակավոր մարդիկ: Նրանք ավելի լավ էին պատրաստված, քան առաջին խումբը և բերել էին վերը նշված հինգ երեխաներին, սակայն նրանց ծնողներն արդեն հեռացել էին: Չորեքշաբթի օրը սպասում էին երրորդ խմբին, սակայն հորդառատ անձրևի պատճառով նրանց գալը հետաձգվեց: Այս տղամարդկանց հետ կային այնպիսիները, որոնց դեմ բաղաբական եղբորդ որևէ այդարացի կասկածանքի նշույլ անգամ չկար՝ չխոսելով արդեն կանանց ու երեխաների մասին: Այնքապից Հալեպ գալիս իմացա, որ այս մարդկանց ուղարկում են Իրաք: Երկարատև ճամփորդությունից հետո նրանք, ովքեր ողջ կմնան կրճակեցվեն ամենաշոգ երկրներում, մոլի մահմեդականների արարախոս բնակչության մեջ կլինեն քրիստոնյա գաղթականները, որոնց այդ ժամանակ համարում էին ուխտադրուժ կառավարության հանդեպ, որի նկատմամբ իրենց նվիրվածությունն ու վստահությունը իրենք ապացուցել էին՝ հանձնվելով նրան: Քրիստոնյաները երբեք չէին վստահի ու չէին հանձնվի կառավարությանը, եթե պատկերացրած լինեին, որ հետևանքն այդպիսին կլիներ:

Ավելին, Ֆուրնուսի Չեյթունի հյուսիսում գտնվող գյուղերից մեկի, տղամարդկանց Չեյթունի դեպքերից առաջ կանչեցին՝ կառավարությանը հավատարմության երդում տալու: Նրանք այդպես էլ վարվեցին՝ կարծելով, որ ձեռք առնված ոչ մի միջոցառում այլևս իրենց չի վերաբերվի: Այնուամենայնիվ, նրանց կանչեցին, և այժմ նրանք տեղահանվում են: Գերեհի և Մարաշի այլ գյուղերի հեղինակավոր տղամարդկանց հրավիրեցին Մարաշ, և երբ նրանք բոլորը հավաքվեցին, արտաքսվեցին նույն ձևով: Մահմեդական գաղթականներին, ովքեր եկել են Այնթապ, ուղարկում են քրիստոնյա գյուղացիների փոխարեն բնակվելու նրանց տներում: Չեկուցագիր է եղել այն մասին, որ Չեյթունը պետք է այրվեր, սակայն սա ես չեմ կարող հաստատել: Մարաշից վստահելի աղբյուրներից մեկը գաղտնի հաղորդում է, որ կառավարության մտադրությունը Մարաշի բոլոր գյուղերից քրիստոնյա բնակչության տեղահանումն ու դեպի հյուսիս մինչև Հասան Բեյլի ուղարկելն է:

ՄԱՐԱՇԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Մարաշի բնակիչները սպասում էին, որ այնտեղ կտոռածը տեղի կունենար ապրիլի 3-ին, Չատկից մի օր առաջ, սակայն օրը փոխվեց՝ Հալեպի գերմանական հյուպատոսի ներկայության պատճառով:

Հինգ օր հետո պառլամենտի անդամ Հակոբ աղա Հորլակյանը կանչվեց ներկայանալու զինվորական հանձնախմբին և մտածեց, որ ավելի լավ է կատարի, քան անհանգստանա: Փոխարենը՝ զինվորներ-

ը նրան տարան քաղաքից դուրս գերեզմանատան մոտ և նրանից երեք հարյուր ֆունտ պահանջեցին: Նա կտրականապես մերժեց որևէ գումար տալ, չնայած կյանքին վտանգ էր սպառնում, ասելով, որ ինքը Սուլթանի մոտ ընկերն է, և որ եթե իրեն վնասեն, կպատժվեն: Հենց այդ պահին մոտերքում հայտնվեց մի սպա և զինվորներին ասաց, որ այդ մարդուն թույլ տան գնա, քանի որ բռնել են ոչ այն մարդուն: Մարաշի բնակիչներն այն կարծիքին են, որ Հորլակյանին կանչելը ազդանշան էր քաղաքի մահմեդականների համար, և եթե նրան սպանեին, կսկսվեր կոտորածը:

Ֆակրի փաշան՝ Դամասկոսում Ջեմալ փաշայի ներկայացուցիչը, ապրիլի 7-ից 10-ը Քիլիսում և Այնթապում լավ տպավորություն էր թողել, և Մարաշ կատարած նրա այցից շատ սպասելիքներ ունեին: Սակայն բոլոր զեկուցագրերը հաղորդում են, որ նա Մարաշում ոչինչ չարեց և թողեց անբարենպաստ տպավորություն, որի ազդեցությունը զգացվում է Այնթապում: Այնթապում քրիստոնյաների ներկայությամբ քաղաքի հեղինակավոր մուսուլմաններին նա ասել է, որ կկախի նրանց, եթե քրիստոնյաներին սպանեն այնտեղ: Նա նաև շատ բարեկամական գրույց է ունեցել քրիստոնյա առաջնորդների հետ: Նա այցելեց քոլեջ, և շենքում շրջելով ու գրուցելով, մի ժամից ավելի անցկացրեց այստեղ:

Ապրիլի 13-ին Մարաշի քրիստոնյաները հասկացան, որ 300 (մի քանիսը նշում են 600) մարդկանց անուններ մտել են սև ցուցակի մեջ, և նրանց դեմ ինչ-որ բան է նախատեսվում: Մի մասը գուշակում էր բանտարկություն: Այդ գուշակությունն անողը գիտեր, որ իր անունն էլ կա ցուցակի մեջ, իսկ հաջորդ օրը նա բանտարկվեց: Նա Մարաշի բողոքական եկեղեցիներից մեկի քահանան էր:

Քրիստոնյաների դեմ այս ընդհանուր ծրագրի իրականացումը քվում է, այնուամենայնիվ, այլ տեսք է ստացել: Գյուղերի քրիստոնյա բնակչության վերաբերյալ զեկուցագիր ներկայացրած նույն աղբյուրը հաղորդում է, որ Մարաշի բոլոր քրիստոնյա տղամարդիկ զորակոչվելու են, ընտանիքներն արտաքսվելու են, որպեսզի Մարաշի քրիստոնյաների ուժը ամբողջովին քայքայվի, բացի ավելի ցածր անկիրթ խավից ոչ մեկը չի մնալու: Ի կատարումն այս ծրագրի՝ անցյալ շաբաթվա հինգշաբթի, ուրբաթ և շաբաթ օրերին զորակոչվեցին 32-ից 37 տարեկան քրիստոնյա տղամարդիկ: Ազատման համար վճարում չթույլատրվեց: Մրանից հետո հավաքեցին 37-ից 45 տարեկաններին: Հետո պետք է տեղահանվեին ընտանիքները: Այս առավուտ մի հարցազրույցի ժամանակ Հալեպի վալին չժխտեց, որ այս ընդհանուր ծրագրի նախագիծը ճիշտ է, կամ որ Չեյթունի գաղթականներին տարել են Բաղդադի շրջանում գտնվող Մոսուլ վայրը:

Մարաշի բնակիչներն ասում են, որ կոտորածը այսպիսի վերաբերմունքից գերադասելի կլիներ: Մակայն կառավարության քաղաքականության մեջ պարզորոշ է թվում այն, որ նա ամեն ինչ անելու է, որպեսզի թույլ չտա կատարել նման բացահայտ և չարտոնված բռնություններ: Կավելացնելի, որ Հալեայի վային բացարձակ դեմ է այս ծրագրին և կարծում է, որ վերջերս Մարաշի շրջանի հսկողությունը խլեցին իրենից, որպեսզի կարողանան իրագործել այն քաղաքականությունը, որին ինքը հավանություն չի տալիս: Այժմ սա մի գործ է, որի նկատմամբ վային որևէ իրավունք չունի:

Անցյալ գիշեր ես իմացա, որ ընդհանուր վիճակի մասին տեղեկությունը հասել է Հալեայի հեղինակավոր հայերին: Նրանք ուզում էին հեռագրել Սիսի կաթողիկոսին, որպեսզի նա խոսի այժմ Ադանայում գտնվող Ջեմալ փաշայի հետ: Իմանալով, որ հեռագիրը չի ուղարկվի, այնուամենայնիվ նրանք ստիպված էին ուղարկել հատուկ սուրիանդակ, որն Ադանա պիսի հասած լինել էր երեկ:

Այսօր գերմանական հյուպատոսի քարյացակամության շնորհիվ ծածկագրված հեռագիր է ուղարկվել Կոստանդնուպոլիս գերմանական դեսպանությանը՝ հայ պատրիարքին և ամերիկյան դեսպանությանը փոխանցելու համար:

Եզրավակելով՝ կցանկանայի ուշադրություն հրավիրել Մարաշի և Ջեյթունի իրավիճակի հետ կապված հետևյալ կարևոր կետերի վրա:

1. Ենթադրվում է, որ Մարաշից Կոստանդնուպոլիս քրիստոնյաների մասին ուղարկված կեղծ գեկուցագրերը հիմք են հանդիսացել այժմ իրականացվող հրամանի համար: Սա նման էր 1896թ. կոտորածին:

2. Հաստատվում է զինվորական հանձնաժողովի վրա Մարաշի մուսուլմանների ազդեցությունը, որոնք ջանում էին հանձնաժողովի ուշադրությունը հրավիրել այն տեղեկության վրա, որը ներկայացվում էր որպես մեղադրական:

3. Ջեյթունի և Ֆուրնուսի բնակիչներին կառավարությունը խաբեց, այնպես, ինչպես պատահեց Կոզոլուկի բնակչությանը հետ 1909թ.: Այն ժամանակ հայերը սպանվեցին, հիմա հայերն արտաքսվեցին:

4. Իրական մեղավորները քիչ են: Նրանք պիտի հայտնաբերվեն ու պատժվեն: Մակայն իրենց տներից ու օջախներից վտարվեցին բազմաթիվ անմեղ տղամարդիկ, չխոսելով արդեն կանանց ու երեխաների մասին, ովքեր ուրիշ մեղք չունեն բացի այն, որ ծնվել ու դաստիարակվել են Մարաշում:

5. Կոտորածի գործն ավարտելու համար մի այլ ձև է ընտանիքների արտաքսումը՝ քրիստոնյա բնակչության ազդեցությունն ու ուժը բայթայելու համար:

6. Կանանց անարգումը, ընտանիքների բաժանումը, սեփականության զավթումը, անձնական վիրավորանքը բարկացնում են նրանց, ովքեր տեսնում են, բայց միջամտելու համար ուժ չունեն, և նրանց, ովքեր կարող են և միջամտում են:

7. Մարաշի դաշտավայրի կրթված և ունակ քրիստոնյաների ոչնչացումն ու արտաքսումը ուղղակի հարված էր ամերիկյան միսիաների շահերին, քանի որ վտանգվեց ավելի քան հիսուն տարվա աշխատանքը և բազմաթիվ հազարների ներդրումը: Թուրքական իշխանությունները բացարձակապես երաշխավորում են Մարաշի ամերիկյան միսիոներների անձնական ապահովությունը, սակայն միսիոներները ստիպված են ականատես լինել ու հետևել, թե ինչպես են իրագործվում հրամանները, որոնք սարսափեցնում են, քանի որ այս շրջանում ստեղծված եկեղեցիներն ու այլ հաստատությունները կարող են հանվել, և կոչնչանա միսիոներների աշխատանքի մեծ մասը: Եթե հավատանք, որ այդ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները մեղավոր են դավաճանության մեջ, մենք կլինենք առաջինը, որ լուրջամբ կհամաձայնվենք արդարացի պատժին: Համոզված լինելով, որ պատժին արժանի մարդկանց թիվը խիստ սահմանափակ է, մեծագույն անհանգստությամբ իրադրությանը հետևելուց բացի, մենք ոչինչ անել չենք կարող:

Փաստաթուղթ թիվ 3

Հալեայ, 20 ապրիլի, 1915թ.

Հալեայ

Ամերիկյան հյուպատոս

Պատվ. Ջես Բ. Ջեքսոն

Հարգելի պրն. Ջեքսոն

Նախորդ էջերում Ձեզ եմ ուղարկում գրավոր հաղորդագրություն Մարաշի իրավիճակի մասին: Ինչպես գիտեք, ես Այթապից եկել եմ հատուկ այս ներկայացնելու համար և համոզված եմ, որ Մարաշի ընկերները խորապես կգնահատեն Ձեր ջանքերը դեսպանության ուշադրությունը դրա վրա հրավիրելու գործում:

Հարգանքերով Ձեր

Ստորագրված Ջ. Է. Մերիլ

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/761.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 4-10

5 հունիսի, 1915թ.

Մասաչուսեթս, Բոստոն, Բիքոն փողոց 14,
Օտարերկրյա միսիանների հանձնախմբի
ամերիկյան խորհուրդ
Պատվելի Ջեյմս Լ.Բարտոն

Պարոն,

Ձեր տեղեկատվության համար դեպարտամենտը ներփակում է Միդլսայի Հալեպում ամերիկյան հյուպատոսի զեկուցագիրը Մարաշի, Չեյթունի և Այնթապի իրադրության մասին:

Ես եմ, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

Պետական քարտուղարի փոխարեն,

(կնքված) Ռորերո Լենսինգ

Խորհրդատու

Ներփակվածը՝ Հալեպի հյուպատոսից

21 ապրիլի, 1915թ.

ներփակվածի հետ (փաստ. թիվ 2,3)

867.00/761

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/761.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.11.

Թիվ 256

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդլս, Հալեպ, 12 մայիսի, 1915թ

Առաքյան՝ Հայերի տեղահանությունը
(հյուպատոս Ջ Բ Ջեքսոնից, Միդլս, Հալեպ)

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ նույն ամսաթվով Ձեզ ուղարկել, Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանն ուղղված իմ թիվ 276 զեկուցագրի օրինակը

«Հայերի տեղահանությունը» բեմայով, որը լրացնում է իմ ապրիլի 21-ի թիվ 254 զեկուցագիրը (գործ թիվ 840.1): Մրա մի օրինակը ներփակված է Բոստոնի, Բիկոն փողոցի օտարերկրյա միսիանների հանձնախմբի ամերիկյան խորհրդի տեղեկատվության համար, եթե դեպարտամենտը հարմար կգտնի ուղարկել այն: Այնուամենայնիվ իրավիճակն այստեղ այնպիսին է, որ խելամիտ չի լինի հրապարակել գրողի անունը:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն

Ներփակվածը՝ 1) և 2) ըստ վերը նշվածի (փաստ. թիվ 6)

840.1/360

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/72
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.13.

(Առաջին ներփակվածը թիվ 256 զեկուցագիրը՝ ուղղված Պետական դեպարտամենտին)

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդլս, Հալեպ, 12 մայիսի, 1915թ

Առաքյան՝ Հայերի տեղահանությունը

(Ջ Բ Ջեքսոնից Հալեպ, Միդլս)

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան արտակարգ ու լիազոր դեսպան

Պատվարժան

Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ զեկուցելու Չեյթունի ու Մարաշի և շրջակա գյուղերի ու քաղաքների քրիստոնյաների (հայերի) նկատմամբ թուրքական կառավարության վերաբերմունքի մասին՝ ի լրացումն իմ 1915թ. ապրիլի 21-ի թիվ 269 զեկուցագրի:

Կառավարության հրամանով Չեյթունի ու Մարաշի շրջաններից 4300-ից 4500 ընտանիքներ, մոտավորապես 28000 մարդ տեղա-

փոխվում է ավելի հեռավոր վայրեր՝ պարզորոշ կերպով ոչ քրիստոնյա համայնքներ, որտեղ նրանց չեն ճանաչում: Հազարավորներն արդեն ուղարկվել են հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Կոնիա, Կեսարիա, Կաստամունի նահանգները, մինչդեռ մյուսներին տանում են դեպի հարավ-արևելք մինչև Դեյր-էլ-Չոր և Բաղդադի մերձակայքը: Սարսափելի է պատկերացնել այն թշվառությունը, որ բաժին է հասել այս մարդկանց: Մանրամասներում խորանալը կմշակակի ժամանակի անօգուտ կորուստ, քանի որ այսպիսի հանգամանքներում հսկայական համայնքը կարող է ենթարկվել ամեն տեսակի տառապանքների: Նրանք չեն կարող վաճառել իրենց ունեցվածքը, քանի որ նրանց տալիս են միայն մի քանի ժամ՝ ճանապարհին պատրաստվելու համար, իսկ նրանց տներում կառավարությունը բնակեցնում է մուսուլման ընտանիքներ, որոնք անմիջապես տիրանում են այդ ամենին, հենց որ հայերը հեռանում են: Հարուստ ու աղքատ, բողոքական, գրիգորյան, ուղղափառ ու կաթոլիկ, բոլորը ենթակա են այդ հրամանին: Տեղական վանականներն ու քահանաներն իրենց հոտերով՝ առանց բացառության: Ծերերը, միջահասակներն ու երիտասարդները, ուժեղներն ու հիվանդները խմբերով բշտվում են աշխարհի չորս կողմերը, որպեսզի արժանանան մի բախտի, որը գուշակել չի կարող ոչ ոք: Քչերին է երբեմն թույլատրվում հեծնել, սակայն միայն եզ կամ ավանակ, հիվանդներին թողնում են ճանապարհի եզրին, հղի կանայք ծննդաբերում են և, համաձայն զեկուցագրերի, մայրերը խեղդամահ անում կամ ջուրն են նետում երեխաներին, քանի որ նրանց խնամքի համար միջոցներ չկան: Հայրերին ուղարկում են մի ուղղությամբ, մայրերին՝ մի այլ, իսկ երիտասարդ աղջիկներին ու փոքր երեխաներին՝ բոլորովին մի այլ ուղղությամբ: Համաձայն վստահելի զեկուցագրերի, ուղեկցող ժանդարմներին ասվում է, որ կանանց ու աղջիկների հետ կարող են վարվել այնպես, ինչպես կկամենան: Գրողն անձամբ տեսել է տղամարդկանց մի քանի խմբեր, որոնք անցնում էին Հալեպի միջով, նրանք ամենավշտալի վիճակում էին, և խորհում է, թե ինչպիսին կլինի այն մարդկանց վիճակը, որոնք բնականաբար ավելի պակաս ընդունակ էին դիմադրելու այսպիսի դաժան վերաբերմունքին:

Միայն Մարաշում կա 6 հայկական գրիգորյան ուղղափառ եկեղեցի, 1 հայկական միաբանություն, 1 հայկական կաթոլիկ և 1 լատինական կաթոլիկ եկեղեցի, մոտավորապես 12 հայկական դըպրոց, 1 ամերիկյան, 1 գերմանական դպրոց, 1 աղջիկների ամերիկյան որբանոց, 1 գերմանական որբանոց և գերմանական հիվանդանոց, փաստորեն, նրանք բոլորն էլ կմնան առանց համայնքների ու այցելուների:

Մոտավորապես 300 մարդ՝ պատվարժան ընտանիքների գլխավորներ, ձերբակալվեցին Մարաշում, նրանցից մոտ 50-ը Ձեյթունից են, մոտ 50-ը՝ Օսմանիեից: Ձեյթունից մոտ 350 ընտանիք կամ մոտ 2000 մարդ ուղարկվել է Մարաշ, այնտեղից էլ Այնթապ, և սպասվում է, որ նրանք Հալեպ կհասնեն մոտավորապես մայիսի 15-ին, որպեսզի ուղարկվեն Մեսկենե, մինչդեռ սպասվում է, որ մինչև մայիսի 20-ը կզան ևս 250 կամ ավելի ընտանիքներ՝ Հալեպի կառավարչին ներկայանալու համար: Այս վերջիններն ավելի բախտավոր են, քան նախորդները, սակայն քաղաքի իրազեկ պաշտոնական շրջանակներում գերիշխում է մի այլ կարծիք: Ապրիլի 25-ին յոթանասուն մեկ ընտանիք ուղարկվեց Կոնիա: Կոստանդնուպոլսից եկած մի ճանապարհորդ ասաց, որ իր ճանապարհին տեսել է այդ դժբախտ մարդկանց, մոտ 4500 մարդու, որ ուղևորվում էին դեպի Կոնիա, և նրանց վիճակը նկարագրում է որպես ցնցող: Հայերն իրենք ասում են, որ շատ ավելի կզերադասեին կոտորածը, որն ավելի քիչ կործանարար կլիներ իրենց համար:

Սա ուղարկվում է պետական դեպարտամենտին, երկու օրինակից:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն
ամերիկյան հյուպատոս

840.1/360

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/72*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 14-15.*

Փաստաթուղթ թիվ 7

10 հուլիսի, 1915թ.

*Մասաչուսեթս, Բոստոն, Բիքոն փողոց 14,
Օտարերկրյա միսիաների հանձնախմբի
ամերիկյան խորհուրդ
Պատվելի Ջեյմս Լ.Բարտոն*

Պարոն,

Դեպարտամենտը Ձեր տեղեկատվության համար ուղարկում է Միրիայի Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի մայիսի 12-ի զեկուցագիրը հայերի տեղահանության վերաբերյալ: Այս զեկուցագիրը Ձեզ է ուղարկվում Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի առաջարկով, որը

սակայն, ուղարկելով Ձեզ այս գեկուցագիրը, ավելացնում է «Այստեղի իրավիճակն այնպիսին է, որ խելամիտ չի լինի հրապարակել գրողի անունը»:

Ես եմ, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(կնքված) Ռոբերտ Լենսինգ
Ներփակվածը՝ Հալեպի հյուպատոսից
12 մայիսի, 1915թ. (փաստ. թիվ 5 և 6)

867.4016/72

3 P/P1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/72

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.16.

Փաստաթուղթ թիվ 8

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդիս, Հալեպ, 5 հունիսի, 1915թ.

Առարկան՝ Բռնություններ

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներփակելու դեսպանությանն ուղղված նույն ամսաթվով իմ գեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է այս շրջանում հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած բռնություններին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն,
ամերիկյան հյուպատոս

840.1

Ներփակվածը՝ ըստ վերը նշվածի (փաստ. թիվ 9)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/72

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.17.

Փաստաթուղթ թիվ 9

Թիվ 269

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդիս, Հալեպ, 5 հունիսի, 1915թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկայի արտակարգ ու լիազոր դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Անդրադառնալով մայիսի 12-ի իմ թիվ 276 գեկուցագրին, որը վերաբերվում էր Օսմանյան կառավարության կողմից հայերին իրենց բնօրրաններից հյուսիսային Միդիայի և Փոքր Ասիայի հարավարևմտյան մասերի տարբեր վայրերը քշելու և նրանց հարևան երկրներում ցրելու գործողություններին, պատիվ ունեմ գեկուցելու հետևյալը:

Շրջակայքի քաղաքներից ու գյուղերից, հիմնականում Մարաշ, Ջեյթուն, Հասանբեյլի, Օսմանիե, Բադչե, Ադանա, Դորտոլ, Հաճըն և այլն, հայերը անընդհատ հոսքով լցվում են Հալեպ, սովորաբար, լավ զինված ուղեկցորդների հսկողությամբ՝ միանգամից գալիս են 300-ից 500 մարդ, ծերունիներ, կանայք ու երեխաներ: Բոլոր միջահասակ և երիտասարդ տղամարդկանց տարել են զինվորական ծառայության: Կառավարությունը կենդանիներ չի տրամադրում, և նրանք, ովքեր փոխադրամիջոց չունեն, ստիպված են ճանապարհն անցնել ոտքով: Իրենց տներից նրանց տանում են միայն հագի հագուստով և այն շարժական գույքով, որ կարող են տանել իրենց հետ:

Մի քանի խմբեր են հասել այստեղ, և նրանց խնամում են այս քաղաքի հայ բնակիչները, որ կարեկցում են նրանց: Մի քանի օր նրանք մնացին եկեղեցիներում ու դպրոցներում, ուր նրանք գրավեցին բոլոր սենյակները, բակերը, պատշգամբները, նրանք տեղավորվեցին նաև տանիքին, հետո նրանց ստիպեցին շարունակել իրենց ճանապարհը՝ գալով մի վայր, որտեղ չկա ծածկ, ուտելիք և ապրելու այլ միջոց: Ծանապարհորդները պատմում են, որ հազարավորների են տեսել այնպիսի մի վայրում, ինչպիսին Անահն է Եփրատի ափին, Բադդադից հինգ կամ վեց օրվա ճանապարհի վրա, որտեղ նրանց ցրում են անապատով մեկ, որպեսզի նրանք սովամահ լինեն կամ հիվանդություններից մեռնեն կիզիչ արևի տակ, չնայած սովոր են եղել ավելի բարձր վայրերի:

Վստահելի մարդուց տեղեկացել են, որ ներկայումս Հայեպոստ կա ավելի քան 2600 ալյախի մարդ և գիտեն, որ դրանից էլ ավելի շատ մարդկանց տարել են այստեղից և ցրել տարբեր ուղղություններով: Համաձայն գեկուցագրերի, արդեն ավելի քան 25000 մարդ արտաքսվել են իրենց բնօրրաններից և այժմ գտնվում են հակամարտ կրոնական հավատք ունեցող օտարականների իշխանության ներքո, որոնք տանջում ու խոշտանգում են նրանց տարբեր ձևերով: Մա ավելի շատ իրականացվում է Հայեպի շրջակայքում:

Վստահելի մարդիկ գեկուցում են, որ ներքին շրջաններում, հատկապես Դիարբեքիում, կատարյալ սարսափ է տիրում: Նույն մարդիկ հաղորդում են, որ այդտեղ բանտարկել են 300 պատվարժան քրիստոնյայի՝ զենք ու կառավարության հանդեպ անհավատարմության ապացույցներ փնտրելիս, միաժամանակ այլ գեկուցագրեր հաղորդում են, որ զոհերի թիվը հասնում է հազարի: Ասվում է, որ 22 մարդու մահու աստիճան ծեծի են ենթարկել՝ փորձելով նրանցից կորզել մի տեղեկություն, որը նրանք չեն ունեցել: Բժիշկների օգնությանն են դիմել մարդիկ, որոնց ոտքերի թաթերը գանահարվել են, նրանց վնասված ոտքերը վիրահատության են ենթարկվել, որպեսզի չանդամահատվեն: Մարդիկ համոզված են, որ շատերին ծեծել են այնքան, որ մահացել են: Այնտեղ իրադրությունն այսպիսին է ապրիլի 25-ից ի վեր: Դիարբեքիի շրջակայքի գյուղերում ու քաղաքներում պատկերը նույն է:

Մի մարդ հաղայում է, որ. «Քրիստոնյաներին առանձնացրել են՝ աշխատելու համար բանակի նոր բարաքների վրա: Այս մարդիկ իրենց աշխատանքի դիմաց օրեկան ստանում են 2 պիաստր (9 սենթ), այն տղամարդիկ, որոնց ուղարկել են այդ տարածքի ճանապարհներին աշխատելու, ապրելու համար բավարար չեն ստանում և ստիպված են փողի և ուտելիքի համար հույսները դնել տնեցիների վրա»:

«Այս մարդկանց չեն թույլատրում գիշերել իրենց տներում քաղաքի բնակիչներից շատերի նման, նրանց պահում են գերիների նման. որպեսզի չփախչեն, նրանց հատկացված տարածքները կեղտոտ են ու զգվելի, քանի որ չունեն զուգարանի տիպի սենյակներ: Տղամարդկանց չեն թույլատրում հեռանալ այդ տարածքից, նույնիսկ ժամանակավոր»:

«Ժամանակներն ու նորակոչիկներն անխղճորեն անհանգստացնում, տանջում և հետապնդում են քաղաքների ու գյուղերի բնակիչներին, նրանցից կորզում են գումարներ»:

«Մուշի հարթավայրի մի քանի գյուղեր՝ Կեյգանը, Մոդգանը և Գարջգանը (Վանի վիլայեթ) ավիրվել են, կարծես թե, կառավարության հրամանով, որովհետև բնակիչները փորձել են պաշտպանվել»:

Կարելի է հաղորդել հետապնդման հարյուրավոր առանձին դեպքեր, ինչպիսին են փողի կորզումը, ծեծը, բանտարկությունը և այլն, սակայն դրանք քիչ քան կավելացնեն դաժանությունների ընդհանուր պատկերին, որին ամեն օր ենթարկվում են այս անպաշտպան ու անվնաս մարդիկ, որոնց ոչինչ ավելի պետք չէ, քան թշվառ գոյություն պաշտպանելու հնարավորություն ունենալը:

Տարբեր պատվարժան մարդիկ, նույնիսկ իշխանավորներ դիմել են կառավարությանը, որպեսզի վերջ տրվի այս իրավիճակին, այն պատճառաբանությամբ, որ սա կարող է հանգեցնել մեծ մեղքի և կշտամբանքի, սակայն ապարդյուն: Կասկած չկա, որ սա մանրամասնորեն մշակված ծրագիր է հայ ժողովրդի բնաջնջման ուղղությամբ:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Չեր խոնարհ ծառան

(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն, ամերիկյան հյուպատոս

24

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/77.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume I, The Lower Euphrates, pp. 18-20.

Փաստաթուղթ թիվ 10

(մեքենագրված հատված)

Անդրադառնալով հունիսի 5-ի իմ թիվ 289 գեկուցագրին, որը վերաբերվում է հայերի տեղահանություններին, պատիվ ունեմ ավելացնելու հետևյալը.

Բժիշկ Դ.Մ.Բ.Թոնը՝ ամերիկյան մի միսիոներ Մարդինից, հյուպատոսությանը հեռագրել է. «Դրությունը չափազանց վտանգավոր է»: Այդ հեռագիրը հաստատվում է նամակով, որից հատվածներ են մեջբերում.

«Բժիշկ Սմիթը (Դիարբեքիից) տեղեկացնում է հազար կամ հազար հինգ հարյուր տղամարդկանց լաստանավով Տիգրիսն ի վար տեղափոխության մասին, ժամանման վայրը, ենթադրվում է, որ Մո-

սովն է: Օրեցօր աճում է թալանի ու սպանությունների չափը, հենց նոր լուր ստացվեց Ռեդվան անունով մի գյուղից, որը գտնվում է գետից դեպի արևելք, որտեղ սպանել են մույնիսկ փոքր երեխաներին: Վերջին մի քանի զիշերվա ընթացքում հարձակման են ենթարկվել մերձակայքի երկու գյուղերը:

Մի այլ աղբյուրից իմացա, որ այս ձևով ցրված հայերի թիվը հասնում է 62000-ի, որոնց 80%-ը կանայք ու երեխաներ են, վերջիններս 15 տարեկանից ցածր: Շատ կանայք ծննդաբերում են ճանապարհին և այնքան հուսահատված են, որ երեխաներին թողնում են մեռնելու: Մարաշի գերմանական միսիայի կանայք փաստորեն խնամում են այս նորածիններին, որ բերել ու տվել են իրենց: Այս ստիպողական գաղթի ամենասև էջերից մեկը կանանց ու աղջիկների անարգումն է: Այս քաղաք եկած 2500 գաղթականներին տասնհինգ օրվա մեջ բաժանվել է 375 օկ հաց»:

(Չեռագիր հոդվածը սա բնորոշում է որպես «հատված Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի զեկուցագրից, թվագրված է 8 հունիսի, 1915թ.»)

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/405.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 21.*

Փաստաթուղթ թիվ 11

Թիվ 293

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 16 հունիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներփակելու Չեյթուն-Մարաշի իրավիճակի վերաբերյալ պատվ. Ջ.Է. Մերիլի զեկուցագիրը երկու օրինակից, ինչպես նաև զեկուցագիր թուրքական կենտրոնական քոլեջի տարիների

աշխատանքի վերաբերյալ, երկու օրինակից, մի օրինակը պետք է հանձնվի պրն. Փիթին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Ջ.Բ. Ջեքսոն,

Հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ վերը նշվածի (փաստ. թիվ 13, քոլեջի զեկուցագիրը չի կցվում)

840.1/360

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/591.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.22.*

Փաստաթուղթ թիվ 12

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

26 հունիսի, 1915թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու դեսպարտամենտի տեղեկատվության համար ներփակելու նամակ, ստացված Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսից 1915թ. հունիսի 14-ի թվագրությամբ, որը կազմել է պատվ. Ջ.Է. Մերիլը Չեյթուն-Մարաշի իրադրության վերաբերյալ:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված է՝ մեկ օրինակ 14 հունիսի թվագրությամբ (փաստ. թիվ 13)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/80.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 23.*

(պատվ. Ջ.Է. Մերիլի զեկուցագիրը)

Չեյթուն-Մարաշի իրադրության վերաբերյալ հետևյալ հաղորդումը հիմնված է մայիսի 21-ի տեղեկատվության վրա, երբ հեղինակը Մարաշում էր: Վերջին տեղեկությունները, որ հասնում են մեզ կայսրության ալ շրջաններից, ցույց են տալիս, որ այս շրջանն իր փորձություններում միայնակ չէ, սակայն այս փաստը դրության լրջությունը չի պակասեցնում:

Չեյթունի և շրջակա գյուղերի գրեթե ողջ բնակչությունը տեղահանվեց վերը նշված օրը: Բոսնիայի մահմեդական գաղթականներն ուղարկվեցին բնակվելու նրանց փոխարեն:

Աշմարիտ է, որ Չեյթունը մեծ անհանգստություններ է պատճառել կառավարությանը: Ասում են, որ եղել է ապստամբության երեսունյոթ փորձ, և այս անգամ առիթ ներկայացավ մեկի համար: Քաղաքի բնակչության մեծ մասը, սակայն, ենթարկվեց կառավարությանը, նրանք փորձեցին համոզել նաև ապստամբներին ենթարկվել, սակայն ապարդյուն: Վերևի գյուղերից միայն երկուսը ապստամբներին օգնեցին կանովին: Սակայն, սպառնալով՝ ապստամբները կարող էին պաշտպանություն ստանալ ցանկացած հայկական գյուղից և Չեյթունից:

Ապստամբները կատաղի մարտի բռնվեցին և թուրքական բանակին մեծ կորուստներ պատճառեցին: Ինչպես զեկուցվել է կառավարությանը, Չեյթունի վանքի դեպքի ժամանակ տասնյոթ ապստամբներ՝ մնալով շենքում, սպանեցին 101 և վիրավորեցին 110 զինվորի: Ապստամբներից զոհվեցին երկուսը: Ընկերները գլխատեցին նրանց, որպեսզի չճանաչվեն: Հետագայում ապստամբները դիրքավորվեցին ավելի բարձր, անմատչելի ժայռի վրա, որտեղ նրանց բռնելու համար կառավարությունը ոչինչ անել չէր կարող: Ապստամբների սկզբնական թիվը քսանհինգ էր, սակայն այդ թիվը շատ է աճել կռիվներից ու տեղահանություններից հետո:

Տեղահանությունների հրամանները սկսեցին կատարել թեթևակի նախազգուշացումից հետո կամ մույնիսկ բոլորովին առանց նախազգուշացման, այնպես որ մարդիկ դուրս եկան այդքան երկար ճամփորդության, չիմանալով դեպի ուր են գնալու և առանց պատրաստված լինելու և շատ անտեղի տառապանքներ կրեցին: Հնարավոր է, հաշվի էր առնված այս գործողությունն անել այնպես, որպեսզի թույլ չտրվեր փախուստ, դիմադրություն կամ միջամտություն:

Մարաշի ոստիկանությունն ընդունում է, որ գաղթականների կողմից գողության դեպքեր եղել են, և հաստատում է, որ սպանության ու դաժանության ոչ մի դեպք չի եղել: Վերջին խմբերի հետ կապված ինչ-որ բան նախօրոք ասվել էր Մարաշի քրիստոնյաներին այն մասին, որ հնարավոր է օգնություն տրվի, և Այնբալի դեկավարությունը հրաման էր ստացել տրամադրել անհրաժեշտ օգնությունը, սակայն մի քանի խմբերի անցնելուց հետո այդ օրենքը դարձավ անպետք նամակ: Չեյթունի ամերիկյան որբանոցի երեխաները հանձնվեցին Մարաշի ամերիկյան որբանոցին, իսկ բողոքական համայնքի քարոզիչն ու ուսուցիչն ազատ արձակվեցին, քանի որ Չեյթունում տեղացիներ չէին մնացել:

Ինչ վերաբերվում է Մարաշ քաղաքին, կառավարիչն ինձ հավաստիացրեց, որ ոչ մեկը չի տեղահանվել և չի էլ տեղահանվելու առանց որևէ լուրջ մեղադրանքի: Մյուս կողմից պետք է ասվի, որ յոթ կամ ութ տեղահանված տղամարդկանց դեմ ոչ մի մեղադրանք չի եղել և այդպիսի տեղեկություն հնարավոր չէ գտնել: Նրանց տեղահանեցին մույնիսկ առանց այն ժամանակ Մարաշում տեղակայված զինվորական հանձնաժողովի համապատասխան որոշման, և ես ունեմ զինվորական հանձնաժողովի նախագահի ստորագրած հայտարարությունը այն տղամարդկանց մասին, որոնց տեղահանությունը կարգադրված է: Այս տղամարդիկ Մարաշի հեղինակավոր քաղաքացիներն էին, և որ գիտեմ, նրանք այժմ Հալեպում են: Նրանց դեմ մեղադրանքը, հավանաբար, քսան տարվա է և կապված է 1895թ. Մարաշ-Չեյթունի դեպքերի հետ: Մարաշում հուսադրող պահն այն է, որ պառլամենտի անդամ Հակոբ աղա Հերվալյանի վրա հարձակում գործած զինվորներն ու սպաները դատապարտվել են, նախորդները՝ բանտարկության ու զինվորական ծառայության ավելացման, իսկ սպաները՝ բանտարկության ու աստիճանի իջեցման: Ինչ վերաբերվում է Մարաշի կառավարիչին, պետք է ասել, որ նա լավ հեղինակություն ուներ Ուրֆայում և, հնարավոր է, տեղափոխվի Մարաշ՝ Հալեպի գեներալ-նահանգապետի հետ դրությունը փրկելու համար: Նրա կառավարման առաջին շրջանը բարենպաստ էր քրիստոնյաների համար, և մահմեդականները նրան վիրավորանքի ենթարկեցին: Նա Չեյթուն գնաց, վստահ լինելով, որ հարցը վերաբերվում է միայն ապստամբների, սակայն հետաքննությամբ պարզվեց, որ քիչ թե շատ ընդգրկված է ամբողջ քաղաքը, և անբարենպաստ տպավորություն ստացավ, իսկ վերադառնալով Մարաշ՝ հայտարարեց, որ ինքն այլևս այն մարդը չէ, որ եղել էր Ուրֆայում: Այդ պահից նա այլևս չի աշխատում: Նրա դրությունը շատ ծանր էր:

Նա գուցե քիչ, եթե ընդհանրապես կային, ընկերներ ուներ, որոնց լիովին վստահում էր: Հայերի հետ հարաբերություններում կա երկկողմանի սխալ հասկացվածություն, և նա կարծում է, որ հայերը դեպքերը սխալ են ներկայացնում դեսպանությանը և նրանց ստիպում են մտածել, որ իր ասածները բոլորովին վստահելի չեն:

Չնայած արված է ամեն ինչ, որպեսզի բացատրվի կամ մեղմացվի կառավարության արածները, դարձյալ առկա է մարդկանց տատապանքների սև պատմությունը: Կառավարությունը չկարողացավ պատժել մեղավորներին՝ ապստամբներին, և վրեժ լուծեց անմեղ տղամարդկանցից, կանանցից և երեխաներից: Ամբողջ Ձեյթունի շրջանում ես չեմ լսել տեղահանության կարգադրություններին չենքարկվելու նույնիսկ եզակի դեպքի մասին: Մի քանի զինվորը բավական է գաղթականների հսկայական խմբին ուղեկցելու համար: Ընդհակառակը, կանայք ու երեխաները ժամեր շարունակ քայլել են ոտաբոբիկ, նորածինները մեռնում էին մայրերի մեջքին՝ զինվորների անուշադրության հետևանքով, ծնողներն իրենց երեխաներին նետում էին Ջիհոն գետը, այս մասին հաղորդում են զինվորները: Բերտիսի բնակիչները սպասում էին գաղթականների խմբերին և կողոպտում նրանց, երբ նրանք մոտենում էին, իսկ ուղեկցող զինվորները չէին միջամտում, հատկապես խլում են այն կենդանիները, որոնք հատկացված են գաղթականների բեռը տանելու համար, ուղեկցող զինվորները թույլատրում էին սայլապաններին զիջերով փախչել՝ բեռը թողնելով լեռներում, երբեմն նրանք բեռը տանում էին հետները, իսկ բողոքը ավելի բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հետագա փորձանք էր բերում մարդկանց գլխին, անասուններն ու մթերքը վաճառվում էր չնչին գներով, կամ մարդկանց չէին թույլատրում վաճառել դրանք, կամ էլ գնորդ չէր գտնվում, քանի որ թշնամիները հույս ունեին դրանց տիրանալ առանց փողի՝ հենց որ տերերը հեռանային: Հարուստներն իրենց տներից վտարվեցին գրեթե առանց գրոշի, քանի որ նրանց թույլ չտվեցին իրենց փողերը հանել թաքստոցից: Վերջին երեք կամ չորս շաբաթվա ընթացքում Մարաշից Այնթապ ճանապարհի վրա որոշ տեղերում վերաբերմունքը գաղթականների հանդեպ ահավոր էր, իսկ բազմաթիվ կանանց անարգել են ուղեկցող զինվորները: Մի կին ծննդաբերեց Այնթապից դուրս մի դաշտում, և երկու ժամ անց նրան ստիպեցին ձի հեծնել և ճանապարհ ընկնել: Լսեցինք, որ կինն ու երեխան մահացել են: Անցյալ շաբաթ նույն տեղում ծննդաբերեց մի ուրիշ կին: Մեր հիվանդանոցի բուժքույրերից մեկը կարողացավ նրա կողքին լինել և օգնել նրան: Դեպքը շատ ծանր էր, շատ առատ արյունահոսությամբ. բուժքրոջը հաջողվեց

լուր ուղարկել բժիշկ Հեմիլտոնին՝ մեր կին բժշկին, որպեսզի գա, սակայն մինչև նրա գալը և նախքան ծննդաբերության երրորդ փուլի ավարտը, կնոջն ու երեխային ուղարկեցին: Երկուսն էլ մահացան այդ օրվա ընթացքում: Այս խմբում կային ևս վեց կամ յոթ այլ կանայք, որ ծննդի էին սպասում: Միայն նշեմ այն փաստը, որ ուտրով գնացող կանանց զինվորները ծեծում են ծանր փայտերով:

Մի քանի խոսք Մարաշ քաղաքի մասին, որտեղ ապրում են ընդհանուր տեղահանության անընդհատ վախով: Միշտ էլ զգացվել է վստահելի միջոցորդների պակաս, տեղացի թե օտարերկրյա, և՛ քրիստոնյա բնակչության, և՛ կառավարության անդամների, և՛ հեղինակավոր մահմեդականների մեջ: Քաղաքի ղեկավարությունը մի խմբի ձեռքին է, որին ժողովուրդը չի վստահում: Քրիստոնյաների համար նշանակված են հսկայական գումարներ, մահմեդականների համար՝ գրեթե ոչինչ: Հաճախ տրվում էր կաշառք, ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր չափով: Մարդիկ այնքան վախեցած են, որ ապահովության համար պատրաստ են տալու այն ամենը ինչ ունեն, իսկ ազդեցություն ունեցող մարդիկ ուրախությամբ են դիմում փող ստանալու այս հեշտ ձևին: Ձեյթունից քսանվեց մարդ դատապարտվել էր մահվան, բայց նրանք կաշառքով ազատվեցին, և քրիստոնյաները համարում են, որ այսպիսով նրանք իրենց կյանքը գնում են այդ մարդկանցից: Կիրակի օրը՝ մայիսի 16-ին, Մարաշում կախելու էին չորս կամ հինգ մարդու, բայց նրանք կաշառքով ազատվեցին: Չափազանց ուշացումով (!) մարդիկ հասկացան, որ Մարաշից տեղահանվածները կարող էին գումար վճարելով ազատվել արտաքսումից: Մի մարդ, որը բանտից ազատվեց, ներման համար վճարեց 80 լիրա, ուրիշները նույն ծառայության համար վճարել են ավելի քիչ: Ձեյթունի գաղթականներից մեկին թույլատրեցին մնալ Մարաշում, որտեղ նա, գեներալին վճարելով 30 լիրա, կարող էր հետևել իր գործին, հավաքել իր անասունն ու ունեցվածքը, որ արժեր 500 լիրա: Մյուս կողմից, մի այրի որի համար խնդրեցին Մարաշի բնակիչները, ազատ արձակվեց՝ վճարելով 2 լիրա: Մեծ կաշառքներ տրվում են ավելի բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, մանրամասներին ես չեմ անդրադառնա: Մի քանի շաբաթ առաջ Ձեմալ Փաշայի արած հայտարարությունը երկու կամ երեք կարճ օրվա հույս տվեց քրիստոնյաներին, բայց ոչ մի ազդեցություն չունեցավ մահմեդականների կողմից գերադասելի վերաբերմունքի վրա: Կտրականապես մերժվեց պրն. Լիմանի և պրն. Վուդլիի պաշտոնական խնդրանքը՝ հարցաքննելու Ձեյթունի ամերիկյան որբանոցի տնօրենին, որն ընդգրկված էր տեղահան-

վածների առաջին խմբում, և որը տասնվեց տարի պատասխանատու էր որբանոցի համար:

Կարող է լինել իրական վտանգ, որ հայ ապստամբները կրհարձակվեն մահմեդական գաղթականների վրա, որոնք բնակեցվել են հայ գյուղացիների փոխարեն ու հատկապես շրջակա վայրերում, որտեղ նրանց զինվորները պաշտպանել չեն կարողանա:

Մինչ այժմ Մարաշից ոչ մի տեղահանություն չի եղել, բացի այն յոթ կամ ութ ընտանիքներից, որոնց մասին ասվել է վերևում:

Այնթապ, 14 հունիսի, 1915թ.

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/591-92.*
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, *The Lower Euphrates*, pp. 24-27.

Փաստաթուղթ թիվ 14

Ծածկագիր
N.E.252

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 19 հունիսի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի կոտորածը

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկայի արտակարգ ու լիազոր դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Բաղդադի հայ համայնքը խնդրում է մեր հյուպատոսությանը դեսպանությանը տեղեկացնել, որ Վան և Դիարբեքիր քաղաքների մոտ հայերի մեծ կոտորած է տեղի ունեցել: Չեկուցում են, որ եղել են շատ դաժանություններ, և տղամարդկանցից շատերը, եթե չասենք մեծ մասը, սպանվել են: Մանրամասները չեն ներկայացվում այստեղ, սակայն զեկուցվում է, որ այս վիշտը համատարած է:

Դիարբեքիրի գեներալ մահանգապետը Ռեշիթ Բեյն է, նա էլ Բաղդադում այդ նույն պաշտոնին էր այն ժամանակ, երբ Բաղդադից հեռացավ տեղի քարավանը, և բոլորը համոզված են, որ նա էլ եղել է

ճինչև իր Մոսուլ տեղափոխվելը տեղի ունեցած տարածայնությունների պատճառը: Հետո Ռեշիթ Բեյին Մոսուլից տեղափոխեցին Դիարբեքիր:

Այստեղի հայ համայնքը խնդրում է դեսպանությանը որևէ բան անել հայերի վիճակը թթևացնելու ուղղությամբ: Համոզվածություն կա, որ այստեղ կոտորած տեղի չի ունենա: Բաղդադի գեներալ մահանգապետը կտրականապես դեմ է այդպիսի գործողություններին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
Չարլզ Ֆ.Բրիսել,
Ամերիկյան հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/41, 593.*
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, *The Lower Euphrates*, p. 28.

Փաստաթուղթ թիվ 15

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

13 հունիսի, 1915թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեսպարտամենտի տեղեկատվության համար ներփակել Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի 1915թ. հունիսի 28-ի թվակիր զեկուցագիրը երկու օրինակից, որտեղ ընդգրկված է պատվ. Ֆ.Հ. Լեյկի զեկուցագիրը՝ Ուրֆայի հայերի դրության մասին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Հենրի Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ երկու օրինակները 1915թ. հունիսի
թվագրությամբ (փաստ. թիվ 16)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/92.*
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, *The Lower Euphrates*, p. 29.

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հայեպ, 28 հունիսի, 1915թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
 Ամերիկայի արտակարգ ու լիազոր դեսպան
 Պատվարժան
 Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ մեջբերելու Ուրֆայից պատվ. Ֆ.Հ.Լեպլից ստացած սույն ամսվա 14-ի հաղորդագրությունը, այսինքն. «Յանկանում եմ Ձեզ տեղեկացնել այստեղի իրավիճակի մասին: Այն շատ ծանր է և օրեցօր ավելի է վատանում: Ենթադրում եմ, որ Մայնաբուները Ձեզ պատմած կլինեն Դիարբեքիում տեղի ունեցած սարսափելի դեպքերի մասին: Ճիշտ այդպիսի սարսափ է տիրել մահ այս քաղաքում: Ամեն օր ոստիկանները զենք են փնտրում հայերի տներում և ոչինչ չգտնելով՝ տանում են ամենալավ ու հարգարժան հայ տղամարդկանց և ձեռքակալում, նրանց մի մասին արտաքսում են, մյուսներին՝ խոշտանգում թեժացրած երկաթներով, որպեսզի ստիպեն նրանց հայտնել ենթադրաբար թաքցրած զենքի տեղը: Չորս շաբաթ առաջ նրանք արտաքսեցին տասնհինգ տղամարդու իրենց ընտանիքներով և ուղարկեցին նրանց բնակվելու Ռաքքա դատարկ քաղաքում՝ այստեղից երեք օրվա ճանապարհի վրա: Այդ մարդկանց մեջ էր մեր մենեջերի տեղացի օգնականը՝ Սողոմոն Կնաջյանը, որը քսան տարի շարունակ եղել է տեղի ամերիկյան միսիայի վստահելի, հավատարիմ և բարեխիղճ աշխատողներից, և սուլթանի ամենանըվիրված հպատակներից մեկն է: Պարոն Գրեյսին հեռացավ և այս մարդուց բացի ինձ ոչ ոք օգնել չի կարող, այն ժամանակից, ինչ նրան տարել են, ինձ համար անհնարին է դարձել շարունակել միսիայի աշխատանքները: Ես անձամբ գնացի մուտասերիֆի մոտ և երաշխավորեցի Կնաջյանի համար և պատրաստակամություն հայտնեցի նրան կառավարությանը հանձնել, երբ որ պահանջեն, միայն թե նրանք Կնաջյանին թույլ տան վերադառնալ և շարունակել իր աշխատանքը միսիայում, սակայն ինձ քաղաքավարի կերպով մերժեցին: Կարծես իրավիճակը լիովին հսկում է ոստիկանությունը,

իսկ մուտասերիֆը սատարում է նրան: Այժմ քաղաքի լավագույն քաղաքացիներից մի հարյուր հոգի պահվում են բանտում, ոստիկանապետը կանչել է հայոց եպիսկոպոսին և ասել, որ եթե հայերը իրենց զենքն ու հեղափոխականներին չհանձնեն, ինքն, ըստ հրամանի, կարտաքսի Ուրֆայի ողջ հայ բնակչությանը, ճիշտ այնպես, ինչպես իրենք վարվեցին Չեյթունի ժողովրդի հետ: Մենք լավ գիտենք, թե ինչպես են վարվել նրանց հետ, քանի որ նրանցից հարյուրավորների են քարշ տվել Ուրֆայի միջով, երբ նրանց տանում էին անապատները, դեպի ուր արտաքսում էին նրանց: Այս խեղճ արտոյալները մեծ մասամբ կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ էին, նրանց փայտերով էին խփում, ծեծում և մտրակահարում այնպես, կարծես նրանք լիներին վայրի կենդանիներ, կանանց ու աղջիկներին ամեն օր անարգում են և՛ նրանց ուղեկցողները, և՛ սրիկաներ այն գյուղերից, որոնց միջով անցնում են այս թշվառները, որովհետև ուղեկցողներն իրենք են թույլատրում այդ սրիկաներին գիշերով մտնել արտոյալների ճամբարները և նույնիսկ իրենք էլ աղջիկներին տալիս են նրանց գիշերվա համար: Իրենց բռնակալների կրքի ու ատելության խեղճ գոհերը կգերադասեին իրենց հայրենի լեռներում գոհվել զենքից, քան թե այսպես տարվեին երկրով մեկ: Ուրֆայով անցել են մուտավորապես երկու հազար գաղթականներ, բոլորն ավելի շատ մեռած, քան թե ողջ, հարյուրավորները մեռել են սովահարությունից, դաժան վերաբերմունքից, գրեթե բոլորը մեռնում են սովից, ծարավից, նրանցից երեխաներ են գողանում Անազայի արաբները անապատում, որտեղով տանում են նրանց: Մենք գիտենք, թե ինչպես են նրանց հետ վարվում, քանի որ Ուրֆայից արտաքսվածներն էլ նույն վայրում են, իսկ մի երիտասարդ հայ բժիշկ, որը բժշկական քննության էր ենթարկում այնտեղի կառավարության զվարներից, վերադարձել և մեզ պատմել է այդ մասին:

Այժմ նույնպիսի ճակատագիրն է սպասվում մահ Ուրֆայի հայերին: Տեսնելով, թե ինչպես են վարվում Չեյթունի արտոյալների հետ՝ Ուրֆայի հայերն ասում են, որ իրենք երբեք տեղահանմանը չեն համաձայնվի, փոխարենը կմեռնեն իրենց տներում, և ո՞վ կարող է մեղադրել նրանց: Մենք շատ ենք վախենում, որ մարդկանց բռնելու, ծեծելու և խոշտանգելու համար ոստիկանների դաժան հետապնդումները մի քանիսին կհասցնեն այնպիսի հուսահատության, որ նրանք կդիմադրեն, և դա անկասկած կհանգեցնի ընդհանուր կոտո-

քաճի: Մինչ այժմ հայոց եպիսկոպոսը և բողոքական քահանաները ամենայն անկեղծությամբ և հաջողությամբ կարողացել են հետ պահել երիտասարդներին, հատկապես, ինքնատիրապետման կոչով, և սա մինչ այժմ բռնկումներ թույլ չի տվել, սակայն քանի որ կառավարությունը ամեն օր տանում ու ձեռքակալում է ժողովրդի լավագույն և ամենախմաստուն առաջնորդներին, մնացել են քչերը, որ կկարողանան զսպել մյուսներին: Կառավարական պաշտոնյաները հստակորեն ասացին հայ եպիսկոպոսին, որ քանի դեռ հայերը չեն հանձնել իրենց զենքը, նրանց կսպանեն, սակայն մարդիկ վախենում են հանձնել իրենց զենքը, քանի որ հիշում են, որ 1895թ. քրիստոնյաներին ստիպեցին հանձնել զենքերը, և հենց որ իրենք հանձնեցին, մուսուլմանները հարձակվեցին և երկու օրում կոտորեցին վեց հազար մարդ: Այժմ եթե կառավարությունը ստիպեր մուսուլմաններին զենքերը հանձնել, քրիստոնյաներն ուրախությամբ կհանձնեին իրենց զենքը, սակայն կառավարությունը մուսուլմաններից զենք չի վերցնում: Ուրիան հեղափոխական կեմտրոն չէ և երբեք չի էլ եղել: Այստեղի բնակիչները միշտ էլ նվիրված են եղել կառավարությանը և երբեք չեն ընդդիմացել, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանց մորթել են ոչխարի մսան: Շատ տարօրինակ է, թե ինչու՞ է տեղական ղեկավարությունը համառորեն հետապնդում այն ժողովրդին, որը միշտ էլ հանդես է բերել նվիրվածություն: Այստեղ չկա հեղափոխական կազմակերպություն, հնարավոր է, որ լինի մի երեսուն կամ քառասուն մարդ հեղափոխական մտածողությամբ, սակայն չի եղել ոչ մի քարոզչություն և կազմակերպություն: Կարո՞ղ եք դեսպանությանը հաղորդել այս խնդրի մասին: Հավանաբար գերմանական և ամերիկյան դեսպանությունները միասին կկարողանան փոխել քրիստոնյաների նկատմամբ կառավարության վերաբերմունքը:

Հուսով եմք, որ վերը նշվածը կհետաքրքրի դեսպանությանը:

Պատիվ ունեմ

(ստորագրված) Ջ.Բ. Ջեքսոն

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/92.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp.30-32.*

Փաստաթուղթ թիվ 17

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

21 հուլիսի, 1915թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Բեյրութի ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսից ստացված զեկուցագրի երկու օրինակները, որոնք վերաբերվում են ասիական Թուրքիայի Չեյթունի շրջանում տեղի ունեցող դեպքերին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Հենրի Մորգենթաու

Ներվիակվածը՝ երկու օրինակ

20 հունիսի թվագրությամբ (փաստ. թիվ 19)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/104.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 33.*

Փաստաթուղթ թիվ 18

Թիվ 1130

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա, Բեյրութ, 6 հուլիսի, 1915թ.

Առաքկան՝ Հայերի Հալածանքները

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեպարտամենտի համար ներվիակելու վերը նշված թեմայի վերաբերյալ զեկուցագրի հաստատված օրինակը,

որը ես ուղարկում եմ դեպքաբանությանը, այն խնդրանքով, որպեսզի ուղարկվի դեպքաբանությանը:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Սթենլի Հոլիս
գլխավոր հյուպատոս

Ներփակվածը՝ Ամերիկյան քաղաքացու և ականատեսի
զեկուցագիրը հայերի հալածանքների մասին
(փաստ. թիվ 19)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/97.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 34.*

Փաստաթուղթ թիվ 19

(Կնքված) հաստատված օրինակ

Համառոտ հաղորդագրություն այս շրջանի արտաքսված հայերի
ներկա վիճակի մասին
20 հունիսի, 1915թ.

Տեղահանությունն սկսվեց վեց շաբաթ առաջ Ձեյթունից 180 ըն-
տանիքների արտաքսումով, և այդ ժամանակվանից տեղահանվել են
այդ քաղաքի և շրջակա գյուղերի բոլոր բնակիչները, ինչպես նաև
Հաճընի, Միսի, Կարսի, Բազարի, Հասան Բեյլիի և Գեորք Յոլի քրիս-
տոնյա բնակչության մեծ մասը:

Ընդգրկվածների քանակը մոտավոր է, մինչ այժմ 26500 մարդ:
Մրանց մոտ 5000-ը ուղարկվել են Կոնիայի շրջան, 5500-ը Հալեպում
են, իսկ մնացածը՝ Դեյր-Էլ-Չորում, Ռաքքայում և Միջագետքի տար-
բեր վայրերում, նույնիսկ հասել են մինչև Բաղդադի մերձակա
շրջանները:

Տեղահանումը դեռևս շարունակվում է, և հայտնի չէ, թե որքան
կարող է ընթանալ, արդեն հրապարակված հրամանի համաձայն այս
շրջանում թիվը կհասնի 36000-ի, իսկ Այնթապից դեռ ոչ ոքի չեն ար-
տաքսել, Մարաշից և Ուրֆայից տեղահանվել են շատ քչերը: Ահա
կառավարության հրամանի 2-րդ հոդվածի տեքստը. «Բանակի ան-

կախ ռազմական կորպուսի և զորամասերի հրամանատարները
լրտեսության կամ դավաճանության կասկածի դեպքում ռազմական
անհրաժեշտությունից ելնելով՝ իրավունք ունեն միայնակ կամ խմբով
արտաքսել գյուղի կամ քաղաքի բնակիչներին և տեղավորել նրանց
այլ վայրեր»:

Ղեկավարների կարգադրությունները գուցե եղել են բավակա-
նին մարդասիրական, սակայն ժողովրդի տեղահանումը մեծ մա-
սամբ եղել է անտեղի կերպով խիստ, շատ դեպքերում զուգակցված
ահավոր դաժանությամբ կանանց ու երեխաների, հիվանդների և ծե-
րերի նկատմամբ: Գյուղերը տեղահանվում էին ամբողջությամբ ժամ
առաջ նախազուշացնելուց հետո, ճանապարհին պատրաստվելու
հնարավորություն չէր տրվում, և նույնիսկ, որոշ դեպքերում, չէին կա-
րողանում հավաքվել ընտանիքի անդամներով, եղել են փոքր
երեխաներին տեղում թողնելու դեպքեր: Գերեն լեռնային գյուղում
կանայք լվացք էին անում, և նրանց ստիպեցին թաց շորերը թողնել
ջրի մեջ և ճանապարհվել ոտաքոթիկ ու կիսահագնված, այնպես
ինչպես կային: Որոշ դեպքերում մարդիկ կարողացան տանել իրենց
խղճուկ տնային իրերը կամ գյուղատնտեսական գործիքները,
սակայն մեծ մասամբ նրանք ոչինչ չտարան, և չծախեցին որևէ իր,
նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ անելու ժամանակն ունեին:

Հաճընում ունեւոր մարդիկ ուտելիք ու անկողին էին պատրաս-
տել ճանապարհի համար, սակայն ստիպված էին այն թողնել և հե-
տագայում նրանք շատ տառապեցին սովից:

Շատ դեպքերում տղամարդկանց (զինվորական հասակի տը-
ղամարդիկ գրեթե բոլորը բանակում էին) պարաններով ու շղթանե-
րով ամուր կապում էին միմյանց: Կանայք, ովքեր ձեռքերում ունեին
փոքր երեխաներ կամ հղիության վերջին օրերին էին, քվում-տար-
վում էին մտրակներով, ինչպես նախիրները: Լսել ենք երեք տարբեր
դեպքերի մասին, երբ կինը ծննդաբերել է ճանապարհին, և որով-
հետև նրա դաժան ուղեկցողը շտապեցրել է նրան, կինը ճանա-
պարհին մահացել է արյունահոսությունից: Գիտեմ նաև մի դեպքի
մասին, երբ հսկիչ-ուղեկցողը այնքան բարի է եղել, որ թույլ է տվել
խեղճ կնոջը հանգստանալ մի քանի ժամ, և հետո նրա համար մի
սայլ է ձեռք բերել, որպեսզի նա դրանով ճանապարհվի: Մի քանի
կանայք այնքան հոգնած ու հուսահատված էին, որ իրենց նո-
րածիներին թողել էին ճանապարհին: Շատ կանայք ու աղջիկներ
են անարգվել: Մի տեղում ժանդարմների հրամանատարը մի մեծ

խմբի ուղեկցող իր մարդկանց բացեփակ ասել է, որ նրանք ազատ էին կանանց ու աղջիկների հետ վարվել այնպես, ինչպես կամենան:

Ինչ վերաբերվում է սննդին, տարբեր վայրերում կար մեծ տարբերություն: Որոշ տեղերում կառավարությունը կերակրում էր մարդկանց, որոշ տեղերում տեղի բնակիչներին էր թույլատրում կերակրել տեղահամակածներին: Որոշ տեղերում էլ ո՛չ ինքն էր կերակրում, և ո՛չ էլ տեղի բնակիչներին էր թույլ տալիս այդ անել: Օտտ էր սովը, ծարավը, հիվանդությունը, դեպքեր են եղել սովահարության ու մահվան:

Այս մարդկանց ցրում էին փոքր խմբերով, երեք կամ չորս ընտանիք բնակեցնում էին ուրիշ ազգի ու կրոնական պատկանելության բնակիչների մեջ, որոնք խոսում էին ուրիշ լեզվով: Ես նրանց մասին խոսում եմ որպես ընտանիքների, սակայն նրանց չորս հինգերորդը կանայք ու երեխաներ են, և եթե նրանց մեջ տղամարդիկ կան, ապա նրանք մեծ մասամբ ծեր են և անկարող:

Եթե հաջորդ մի քանի ամսում միջոց չգտնվի նրանց օգնելու, քանի դեռ նրանք չեն հիմնավորվել նոր միջավայրում, նրանց երկու երրորդը կամ երեք քառորդը կմեռնի սովից ու հիվանդությունից:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/97.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.35-36.*

Փաստաթուղթ թիվ 20

Թիվ 403

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՄՈՒԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

18 օգոստոսի, 1915թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով Թուրքիայի հայերի հանդեպ թուրքական կառավարության վերաբերմունքի մասին իմ նախորդ հաղորդագրու-

թյուններին, պատիվ ունեմ Ձեր տեղեկատվության համար ներվակելու Տրապիզոնի հյուպատոս Հեյզերի ու Հալեպի հյուպատոս Ջեքսոնի զեկուցագրերը՝ երկու օրինակից, հուլիսի 28-ի և օգոստոսի 3-ի թվագրությամբ:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/126.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.37.*

Փաստաթուղթ թիվ 21

Թիվ 264

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 3 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի տեղահանությունը

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու նույն ամսաթվով, իմ թիվ 333 զեկուցագիրը դեսպանությանը՝ հայերի տեղահանության մասին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն,
Հյուպատոս

Ներվակվածը՝ ըստ վերը նշվածի (փաս. թիվ 22)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/129.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 38.*

Թիվ 333
պատճեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա Հալեպ, 3 օգոստոսի, 1915թ.

«Հայերի տեղահանությունը»

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն հետևյալով գեկուցել շրջակայքի ու ներքին շրջանների հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարության վերաբերմունքի մասին:

Անցյալ ապրիլին հայերը Վանում քանդեցին որոշ կառավարական շենքեր, որից հետո թուրքական կառավարությունը ամենախիստ միջոցառումներն է իրականացնում ամբողջ կայսրության հայերի հանդեպ: Ուղղակի հարձակումների և կոտորածների մտադրությունը, որ իրականացվում էր նախկինում, փոփոխության է ենթարկվել, այսպիսով, տղամարդկանց ու տղաներին մեծ խմբերով հանում են իրենց տներից և անհետացնում ճանապարհներին, որից հետո կանանց ու երեխաներին են ստիպում հետևել նրանց: Ներքին շրջաններից եկող ճանապարհորդները որոշ ժամանակ պատմում էին տղամարդկանց սպանությունների, ճանապարհների և Եփրատի ջրերում մեծ թվով դիակների առկայության, խմբերին ուղեկցող ժանդարմների կողմից ավելի երիտասարդ կանանց ու փոքրահասակ երեխաներին քրդերին տալու, քրդերի ու ժանդարմների կատարած աներևակայելի թվով անարգումների և նույնիսկ իրենց շատ զոհերին սպանելու մասին: Սկզբում այս պատմություններին շատ չէին հավատում, սակայն այժմ ինչքան շատ գաղթականներ են գալիս Հալեպ, այնքան ավելի քիչ կասկածներ են մնում այդ պատմությունների ճշմարտացիության մասին: Օգոստոսի 2-ին 45օր ճանապարհին լինելուց հետո Դիարբեքիից ոտքով եկավ մի խումբ, մոտավորապես 800 միջահասակ ու ծեր կանայք և 10 տարեկանից փոքր երեխաներ, աներևակայելիորեն խղճուկ վիճակում: Նրանք պատմեցին, որ քրդերը տարել են բոլոր երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին, թալանել են նույնիսկ իրենց վերջին գրոշներն ու իրերը,

իրենք ենթարկվել են սովի, ծարավի և ամեն տեսակի տառապանքների: Նրանց թշվառ վիճակը ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է նրանց պատմածները:

Ինձ հաղորդել են, որ 4500 մարդու Մուղուրտից ուղարկել են Ռաս-էլ-Էյն, 2000-ի՝ Մեզիբեից Դիարբեքի, հայաթափվել են բոլոր քաղաքները՝ Բիթլիսը, Մարդինը, Մոսուլը, Սևերեկը, Մալաթիան, Բեսնեն և այլն, տղամարդիկ ու տղաները և շատ կանայք սպանվել են, իսկ մնացածը ցրվել են երկրով մեկ: Եթե սա է ճշմարտությունը, իսկ կասկած քիչ կա, ապա վերջիններս նույնպես բնականաբար կմեռնեն հոգնածությունից, սովահարությունից և հիվանդություններից:

Եփրատի վրա գտնվող Դեյր-էլ-Չոր քաղաքի կառավարիչը, որն այժմ Հալեպում է, ասում է, որ այդ քաղաքում կա 15000 հայ գաղթական: Երեխաներին հաճախ վաճառում են սովից փրկելու համար, քանի որ կառավարությունը գրեթե ուտելիք չի տալիս: Հետևյալ վիճակագրությունը ցույց է տալիս Հալեպ եկած ընտանիքների ու մարդկանց թիվը, այն վայրերը, որտեղից նրանց տեղահանել են և Հալեպից դուրս եկողների թիվը, ներառյալ 30 հուլիսի.

Որտեղից	Ընտանիք,	մարդիկ,	ուղարկվածներ
Չեուկ-Մերգեմեն (Դորտյալ)	400	2109	734
Օջակլի	115	537	137
Էուզերլի	116	593	173
Հասանբայլի	187	1118	514
Հարնի	84	528	34
Կարաբազար	51	340	-
Հաճըն	592	3988	1025
Ռումլու	51	388	296
Շար	150	1112	357
Միս	231	1317	-
Բագչե	13	68	-
Դենգալա	126	804	-
Դրտաղլի	12	104	-
Չեյբուն	5	8	-
Տարպուզ	22	97	-
Ալպուտան	10	44	-
Ընդամենը	2165	13255	3270

Ավելի քան 2100 մարդ եկել է այս թվերը լրացնելուց ի վեր:

Այժմ հրամայվել է, որ բոլոր հայերը պետք է տեղահանվեն Այն-թապ, Մարդին, Քիլիս, Անտիոք, Ալեքսանդրետտա, Քեսաբ և Հալեպի նահանգի ավելի փոքր քաղաքներից, 60000 մարդ: Բնական է ենթադրել, որ նրանց սպասում են նույն տառապանքները, ինչին ենթարկվել են նրանցից առաջ գնացողները, իսկ դրանք պատկերացնելը ուղղակի սարսափելի է: Դրա հետևանքով, քանի որ ներքին շրջաններում առևտրի 90% հայերի ձեռքում էր, երկիրը հայտնվեց ավիրման եզրին: Գործաքների մեծ մասը արվում էր ապառիկ և հարյուրավոր գործատերեր, որոնք հայ չէին, հայտնվեցին սնանկացման եզրին: Էվակուացված շրջաններում չի մնա ոչ մի կաշեգործ, ձուլորդ, դարբին, դերձակ, կարպետագործ, բրուտ, ջուլիակ, կոշկակար, ոսկերիչ, դեղագործ, բժիշկ, իրավաբան կամ որևէ այլ մասնագետ կամ արհեստավոր, բացի մի քանի բացառություններից, և երկիրը փաստորեն կհայտնվի անօգնական վիճակում:

Ամերիկյան կարևոր կրոնական և կրթական հաստատությունները կորցնում են իրենց պրոֆեսորներին, ուսուցիչներին, ուսանողներին, և նույնիսկ հարյուրավոր երեխաներ ունենալով՝ դատարկվում են որբանոցները, սրանով կործանվում է այս ոլորտում 50 տարվա ընթացքում կատարված ամբողջ աշխատանքը: Կառավարական պաշտոնյաները ծաղրանքով հարցնում են ամերիկացիներին, թե ինչ են նրանք անելու այս հաստատությունների հետ հայերի հեռանալուց հետո: Սպասվում է, որ հաջորդը տուժելու է Հալեպ քաղաքը:

Իրավիճակն օրեցօր ավելի ճգնաժամային է դառնում, քանի որ հայտնի չէ, թե որտեղ կավարտվի այս ամենը: Գերմանացիները մեղադրվում են այն բանում, որ նրանց մատը խառն է այս ամենին, նույնիսկ եթե նրանք ուղղակիորեն չեն կարգադրել այս համատարած կոտորածը (քանի որ սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայ ազգի բնաջրնջում) նրանք, սակայն, ներում են այն: Առանձին գերմանացիներ բացեփրաց հավանություն են տալիս այդ ծրագրին և ամեն բանում մեղադրում են հայերին:

Դիարբեքիի և Մարդինի ամերիկյան միսիաները ուղարկել են իրենց գույքը, իսկ բժիշկ Մմիթը և նրա ընտանիքը երկրից վտարվել են Բեյրութի միջով: Մարդինի ամերիկացիները պահանջում են հյուպատոսական պաշտոնյայի ներկայությունը, ասելով, որ իրենց համար իրավիճակը վտանգավոր է: Պրն. Ռ.Կ.Հիլը Այնթապից, կինը՝ միսս Քեյթ Է.Էյնալին Մարաշից, պատվ. Մայնարդը Դիարբեքիից ներքին շրջաններից իրենց իրերն ուղարկել են ծովափնյա շրջանները:

Թուրքական ռազմական պաշտոնյաները հիմնել են մամուլի գրասենյակ և երկրի բոլոր ծայրերից տեղեկություններ են հավաքում Թուրքիայի խնդիրների վերաբերյալ, նրանք հեղինակիս զգուշացրեցին գրիչը հանգիստ թողնել: Հետևաբար, քանի որ մենք Ուրֆայում և Հալեպում մեր պաշպանության տակ ունենք մի քանի հարյուր եվրոպացիներ, առաջարկվեց այդ նախազգուշացմանը վերաբերվել համապատասխանաբար:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն,

Հյուպատոս

Օրինակն ուղարկված է պետական դեպարտամենտին 240.1:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/129.

2. "United State Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Saralian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 39-41.

Փաստաթուղթ թիվ 23

Թիվ 23

17 հուլիսի, 1915թ.

Թուրքիա, Բաղդադ,

Ամերիկյան հյուպատոս

Էսկավայր, Չարլզ Ֆ.Բրիսել

Պարոն,

Դեպարտամենտը ստացել է Ձեր ապրիլի 1-ի, թիվ 17 ծածկագիր գեկուցագիրը որը վերաբերվում է քաղղեացի քրիստոնյաների դրությամբ:

Քանի որ գեկուցագրերում նշված տեղանուններն անհասկանալի են, Ձեզ ցուցում է տրվում դեպարտամենտին տրամադրել ուղղված օրինակ, որտեղ տեղանունները կարելի լինի ճանաչել:

Ես եմ, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան,

Պետական քարտուղարի փոխարեն՝

(կնքված) Ուիլյը Ջ. Քար

867.00/760

Si / Tu

(Բաղդադի թիվ 17 զեկուցագրի ուղղված օրինակի համար տես փաստ. թիվ 25-ը)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/129.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 42.*

Փաստաթուղթ թիվ 24

Թիվ 24

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 5 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Քրիստոնյաներ

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեն հայտնելու դեպարտամենտին, որ ստացել եմ 1915թ. հունիսի 17-ի թիվ 23 նամակը (գործ թիվ 867.00/760), որը վերաբերվում է քաղղեացի քրիստոնյաների մասին հյուպատոսության 1915թ. ապրիլի 1-ի թիվ 17 զեկուցագրին:

Դեպարտամենտի ցուցումների համապատասխան ներփակում եմ հյուպատոսության թիվ 17 զեկուցագրի ճշտված օրինակը:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Չարլզ Ֆ.Բրիսել,

Ամերիկյան հյուպատոս

360(840.4)

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի (փաստ. թիվ 25)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.00/779.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 43.*

Փաստաթուղթ թիվ 25

Բաղդադից Ամերիկյան հյուպատոսի 1915թ. օգոստոսի 5-ի թիվ 24 զեկուցագրի թիվ 1 օրինակը՝ ուղղված պետական դեպարտամենտին թիվ 17

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 1 ապրիլի, 1915թ.

Առարկան՝ Քրիստոնյաներ

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով քաղղեացի քրիստոնյաների դրությանը վերաբերող Ձեր մարտի քսանչորսի հեռագրին՝ պատիվ ունեն զեկուցելու, որ այստեղ գրաքննությունը շատ խիստ է, և խստորեն է գործում ռազմական օրենքը: Այստեղ անհնարին է հայթայթել որոշակի տեղեկություն: Բաղդադի քաղղեացի քրիստոնյաների եպիսկոպոսն ինձ հաղորդեց, որ չգիտե քաղղեացի քրիստոնյաների դեմ Մոսուլում իրականացված վիրավորանքի որևէ առանձին դեպքի մասին և վստահ է, որ եթե այդպիսին եղած լիներ, լրաբերը նրան հաղորդած կլիներ: Այնուամենայնիվ, բոլոր քրիստոնեական աղանդների դրությունն այս հյուպատոսության տարածքում լավ չէ, որովհետև ամեն օր ես լսում եմ առանձին միջադեպերի մասին, որոնք կարող են համարվել կրոնական հետապնդումներ: Վերջերս Բաղդադի բանակում բոլոր հայ զինվորներից խլել են զենքը, քանի որ տեղեկություն էր ստացվել, որ Հայաստանում հայ զինվորները փախել են ռուսների մոտ: Այստեղի հայերը շատ անհանգստացած են: Բոլոր զինվորներին, ումից խլել են զենքը, ստիպում են աշխատել դեպի Մոսուլ գնացող փոքրիկ երկաթուղու շինարարության վրա և նրանց հետ շատ վատ են վարվում: Եղել է զաղտնի համաձայնություն Բաղդադի և Պարսկաստանի միջև Բաղդադի և Մոսուլ քաղղեացի քրիստոնյաների վերաբերյալ, և նրանց մի մասը ձերբակալվել են և՛ Բաղդադում, և՛ Մոսուլում: Ձերբակալվածների մի մասը, ասում են, անմեղ են, մյուսները՝ մեղավոր: Այդ միջադեպը այստեղ վատացրել է բոլոր քրիստոնյաների դրությունը: Քիչ բացառություններով բոլոր քրիստոնյաները դեմ են թուրքերին, սակայն նրանք այստեղ գործող ռազմական օրենքի պատճառով գործում են խիստ զաղտնի:

Գումար շատ քիչ կա, քանի որ բավականին երկար ժամանակ է ոչինչ չի աշխատում: Քրիստոնյաները բավականին հարուստ են, սակայն հարուստ քրիստոնյաներն այստեղ այժմ առատաձեռն չեն, որովհետև լուրջ անորոշություն շատ կա: Անօգուտ է կառավարությանը գումար տալ՝ օգնություն բաժանելու համար: Ավստրիական հյուպատոսը մի հարյուր ֆունտ էր տվել տեղական ղեկավարությանը՝ ղեկտեմբերյան ջրհեղեղից տուժածներին տալու համար, սակայն այս գումարը դեռևս չի բաժանվել:

Վերջերս Բասրայի մոտ տարածայնություններ ծագեցին մահմեդականների սուննի և շիա աղանդավորների միջև և սուննի աղանդի շատ արաբ կամավորներ քեցին պատերազմի դաշտը: Մարտի քսանչորսին Բաղդադի գեներալ-նահանգապետը կարգադրեց մեր հյուպատոսությանը՝ ֆինանսական օգնություն ցույց չտալ մահմեդական բիրտանա-հնդկական հպատակներին, միաժամանակ բույլատրելով օգնություն ցույց տալ ոչ մահմեդական քրիստանա-հնդկական հպատակներին: Շատ աղբյուրներ հաղորդում են ոչ մահմեդականների նոր ճնշումների մասին, և պետք է նշել, որ տեղական իշխանությունները բոլորովին չեն համակրում ոչ մահմեդականներին, և յուրաքանչյուր ոչ մահմեդական, որը կարողանում է գումար ձեռք բերել, իրեն ետ է գնում բանակից: Այստեղ չկա ազգային ոգի: Անհնարին է կանխատեսել ապագան, սակայն նշաններ կան, որ Թուրքիայի նկատմամբ ուժեղանալու է ճնշումը, և եթե դա տեղի ունենա, կնշանակվի ավելի բարձր հարկ, որին կհետևի ավելի վատ վիճակը: Եթե թուրքական զենքը պարսկի, ֆանատիզմը կրեթի նրան, որ կհետևեն լուրջ խժոժություններ: Այն վտանգները, որոնց այստեղ սպասում էին Սրբազան պատերազմ հայտարարելուց հետո, չառաջացան, և հուսով ենք, որ չեն առաջանա նաև ապագայում:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
Չարլզ Ֆ.Բրիսել,
Ամերիկյան հյուպատոս

360.

(840.4)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.00/779.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 44-45.*

Փաստաթուղթ թիվ 26

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

24 օգոստոսի, 1915թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադատնալով Թուրքիայում հայերի հանդեպ թուրքական կառավարության վերաբերմունքը ներկայացնող նախորդ հաղորդագրությանը, պատիվ ունեմ Ձեր տեղեկատվության համար երկու օրինակից Ձեզ ուղարկել Հալեպի հյուպատոս Ջեքսոնից ստացված զեկուցագիրը՝ թվագրված 1915թ. օգոստոսի 10:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի (փաստ. թիվ 28, 29)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/139.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.46.*

Փաստաթուղթ թիվ 27

Թիվ 265

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա, Հալեպ, 10 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի կրած արհավիրքները Ուրֆայում

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ նեփակելու ղեսպանատանն ուղղված նույն ամսաթվով իմ թիվ 341 զեկուցագիրը, որը վերաբերվում է Ուրֆայում հայերի կրած արհավիրքներին:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Չեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն

840.1
(տես փաստ. թիվ 28, 29)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/147.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.47.*

Փաստաթուղթ թիվ 28

Թիվ 341
պատճեն

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդիա, Հալեպ, 10 օգոստոսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն սրանով ուղարկելու սույն ամսվա 6-ի թվագրու-
թյամբ հաղորդագրությունը, որն ուղարկել է Ուրֆայի ամերիկյան
միսիոներ պատվ. Ֆ.Հ. Լեսլին, որին վերջերս նշանակել են այդ շր-
ջանի ամերիկյան հյուպատոսության գործակալ: Պարոն Լեսլիի նա-
մակի բովանդակությունը շատ էական է՝ այնտեղ պատերազմող եր-
կրների 427 քաղաքացիների ներկայության տեսակետից: Նրանցից
140-ը բրիտանացիներ են, 157-ը՝ ֆրանսիացի, 112-ը՝ ռուս, 18-ը՝ չեր-
նոգորցի, որոնցից էլ 42-ը կանայք են, 60-ը՝ երեխաներ:

Երեկ ես դեսպանությանը հեռագրել էի, որ 4-րդ բանակի
հրամանատարը կարգադրել է, որ այս բոլոր կանայք և երեխաները,
որ Ուրֆայի ճանապարհին են (Հալեպում Բեյրութից կա 30 հոգի),
պետք է ուղեկիցներով ուղարկվեն Ալեքսանդրետտա՝ նավով ճանա-
պարհվելու համար: Ես ավելացրել էի նաև, որ Ուրֆայի դրությունը
արդարացնում է պատերազմող երկրների քաղաքացիներին երկրից

ուղարկելու բոլոր ջանքերը: Իմ կարծիքով հայկական հարցը հնա-
բավոր է ունենա կործանարար հետևանք, և ինչպես նամակում նշում
է պատվ. Լեսլին, ժամանակ չպետք է կորցնել այստեղից պատերազ-
մող երկրների քաղաքացիներին տեղափոխելու գործում, քանի դեռ
այստեղ չի առաջացել մի վիճակ, որում նրանք հնարավոր է, որ
բռնվեն:

Մտադրություն կա այս շաբաթ Ուրֆա ուղարկել փոխհյուպա-
տոս Լեդլմանին, որպեսզի նա գումար տանի ներկայվածների հա-
մար, քանի որ անձամբ տանելուց բացի ուրիշ միջոց չկա:

Պատիվ ունեն (և այլն)

(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն, հյուպատոս

Ներպակված է՝ նամակ պատվ. Ֆ.Հ.Լեսլիից
(փաստ. թիվ 29)

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/139.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 48.*

Փաստաթուղթ թիվ 29

Պատճեն

Միջագետք, Ուրֆա, 6 օգոստոսի, 1915թ.

Հարգելի հյուպատոս Ջեքսոն,

Իրադրությունն այս քաղաքում խիստ վտանգավոր է և օրեցօր
ավելի է վատանում: Մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև փո-
խադարձ թշնամանք կա, և վիճակը գրեթե պայթուցավտանգ է, իսկ
մենք ղեկավարություն չունենք: Մտամբուլից տասնչորս «կամավոր-
ներ» (մի քանիսը վերջերս Դիարբեքիից) ահաբեկել են կառավար-
չին, ժանդարմների հրամանատարին, ռազմական օրենքը ղեկավա-
րող հանձնաժողովին և տեղական կառավարման մյուս բոլոր ղե-
կավար պաշտոնյաներին, այնպես որ նրանք չեն համարձակվում
պաշտպան կանգնել քրիստոնյա բնակչությանը կամ էլ հակառակ-
վել այս մարդասպաններին, որոնք իրենց տրամադրության տակ
ունեն ամեն ինչ: Նրանք, զիջերով բռնելով ամենալավ և ամենահեղի-
նակավոր քաղաքացիներին, որոշ ժամանակ պահում են բանտում,
հետո ուղարկում մահաբեր Դիարբեքի:

Վեց շաբաթ շարունակ մենք ականատես ենք լինում ամենահավոր դաժանություններին, որին ենթարկվում են հազարավոր տեղահանված քրիստոնյաներ, որոնք, գալով հյուսիսային քաղաքներից, ամեն օր անցնում են մեր քաղաքով: Բոլորը պատմում են նույն պատմությունը և կրում են նույնանման սպիներ, խմբերի տղամարդկանց սպանել են քաղաքից հեռանալու առաջին օրերին, հետո մշտապես կողոպտել են կանանց ու աղջիկներին՝ տանելով նրանց փողերը, անկողինը, հագուստը, ճանապարհին ծեծել ու անարգել են նրանց, մի մասին՝ առևանգել: Ուղեկցող ժանդարմները ստիպել են նրանց վճարել աղբյուրներից ջուր խմելու համար, լինելով նրանց վատագույն անարգողները՝ թույլատրում էին գյուղերի ամենատոբ տարրերին անարգել ու առևանգել կանանց ու աղջիկներին: Մեզ ոչ միայն պատմում էին այս մասին, այդ նույնը մեր աչքի առաջ կատարվում էր մեր քաղաքում՝ բացեփրաց փողոցում: Թշվառ, թույլ կանայք ու երեխաները հազարներով մեռնում էին ճանապարհներին ու այն իջևանատանը, որտեղ նրանց տեղավորել էին մոտերքում:

Պետք է հիմզ հարյուրից ոչ պակաս առևանգվածներ լինեն քաղաքի մուսուլմանների տներում, շատերին նույնիսկ անարգել և նորից փողոց են նետել: Նրանք նույնիսկ աղջիկներին անարգում են բացեփրաց փողոցում՝ օտարերկրացիների աչքի առաջ: Այսպիսին է այն քաղաքի դրությունը, ուր ուղարկվում են պատերազմող երկրների քաղաքացիների կանայք ու դուստրերը:

Ավելին, դրությունն այստեղ վտանգավոր է: Ուրֆայի քրիստոնյաները, տեսնելով և շատ լավ իմանալով, թե ինչ է տեղի ունենում տեղահանվածների հետ, մտադիր չեն համաձայնվել տեղահանությանը, և եթե փորձ արվի, նրանք, հնարավոր է, դիմադրեն: Նույնիսկ մի քանիսի դիմադրությունը, անշուշտ, կնշանակի կոտորած, այդ դեպքում բոլոր քրիստոնյաները, ինչպես նաև օտարերկրացի, կհայտնվեն վտանգի մեջ: Ներկայված անձանց ճիշտ կեսը բնակվում են քաղաքի տեղացիների տներում, որտեղ նրանք կհանձնվեն բախտի քմահաճույքին, եթե պատահի վերը նշվածը: Դրությունը ճգնաժամային է: Մուսուլմաններին հուշել են տանել ներկայված անձանցից մի քանիսի կանանց ու դուստրերին: Պաշտոնապես ճանաչված շլինելով՝ ես չեմ կարող սատարել նրանց: Ես անկեղծորեն խնդրում եմ Ձեզ անմիջապես այստեղ ուղարկել փոխ-հյուպատոս Էդելմանին, որը կպաշտպանի ներկայված անձանց և գերմանացի հյուպատոսի հետ կանի ինչ հնարավոր է համոզելու տեղի ռազմական հրամանատարին պաշտպանել տեղի քրիստոնյա բնակչությանը և թույլ չտալ նրանց տեղահանությունը:

Քանի դեռ փոխ-հյուպատոսը չի եկել, ես չեմ կարող ո՛չ կարգավորել այս գործը, ո՛չ էլ ավելի երկար մնալ այստեղ:

Այստեղ պետք է գա առնվազն պրն. Էդելմանի պաշտոնն ունեցողը:

Ներկայված անձանց համար մենք կարիք ունենք մեծ գումարի: Խնդրում եմ այն ուղարկել փոխ-հյուպատոսի հետ: Գերմանացի միսիոներները տեղի իրադրության մասին նույն տեղեկատվությունն ուղարկում են իրենց հյուպատոսին:

Հավատարմորեն Ձերը՝

(Ստորագրված)՝ Ֆ.Հ. Լեսլի

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/139.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp.49-50.

Փաստաթուղթ թիվ 30

Թիվ 267

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդիս.Հայեպ, 19 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու դեսպանությանն ուղղված այսօրվա իմ թիվ 346 գեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է հայերի տեղահանությանն ու կոտորածին: Այս խնդրին ես նախապես անդրադարձել եմ իմ թիվ 264 և 265 համապատասխանաբար սույն ամսվա 3-ի և 10-ի գեկուցագրերում:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ.Բ. Ջեքսոն,

Հյուպատոս

Ներփակվածը՝ դեսպանությանն ուղղված թիվ 346 զեկուցագրի օրինակը (փաստ. թիվ 32)

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/155.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 51*

Փաստաթուղթ թիվ 31

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

30 օգոստոսի, 1915թ.

Հաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով իմ 1915թ օգոստոսի 21-ի, չհամարակալած զեկուցագրին, որը վերաբերվում է Թուրքիայում հայերի հանդեպ թուրքական կառավարության վերաբերմունքին, պատիվ ունեմ ուղարկելու Ձեզ Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի 1915թ. օգոստոսի 19-ի զեկուցագիրը երկու օրինակից:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի (փաստ. թիվ 32)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/148.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.52.*

Թիվ 346

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 19 օգոստոսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկայի դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու,

Պարոն,

Պատիվ ունեմ լրացնելու իմ թիվ 333 և թիվ 341 զեկուցագրերը՝ թվագրված համապատասխանաբար 3 և 10 օգոստոսի, 1915թ. որոնք վերաբերվում էին հայերի տեղահանմանը, այսինքն.

Այնքապ քաղաքը արագորեն հայաթափվում է, մի քանի հազարն արդեն անցել են Հալեպով և գնում են դեպի հարավ: Քարավաններից մի քանիսը ենթարկվել են հարձակումների և կողոպտվել են, մի տղամարդ սպանվել է Այնթապի և Քիլիսի միջև, նրանց ունեցվածքը տալել են գյուղերի մուսուլման ցեղերը, չնայած այն փաստին, որ կառավարության կարգադրությամբ հայերին ուղեկցում են ժանդարմները, բայց նրանք ոչինչ չեն արել իրենց հսկողության տակ գտնվողներին պաշտպանելու համար:

Այնքապի հայ համայնքն ամենահարուստն է ամբողջ կայսրությունում, և այստեղ լավ հնարավորություն ստեղծվում է թալանի համար: Քաղաքացիների տնային իրերը թողնվել են, և հենց առաջին կողոպտիչը կարող է տանել դրանք: Քանի որ քաղաքի վաճառականներից շատերը հայեր են, թալանվում են նաև նրանց խամուքները: Սա հսկայական թալանի ծրագիր է, ինչպես նաև ազգի բնաջնջման ուղղությամբ մի վերջին հարված, չնայած որ այստեղ գոյություն ունի կառավարության կողմից նշանակված հայերի շահերը պաշտպանող հանձնաժողով:

Օգոստոսի 1-ից սկսած Բաղդադի գերմանական երկաթուղով Հալեպ են բերվել ինը գնացք՝ յուրաքանչյուրը այս դժբախտ մարդկանցով լի տասնհինգ վագոնով: Յուրաքանչյուր վագոնում կար 35-40 մարդ, և հաշվվում է, որ ի հավելումն ոտքով եկած բազմահազարների, մոտավորապես 5000-ին բերել են Ռաս-էլ-Էյնից, Արաբ-Բունարից և Ակջի Կոյունլիից, որն այն կայարանն է, որտեղից գնացք են նստել Այնթապի բնակիչները: Մինչև այժմ Հալեպ է ժամանել 20000

մարդ: Այս գնացքներն աշխատում էին Դամասկոս-Համա գծի վրա և գնում են դեպի հարավ՝ իրենց ուղևորներին բողոնելով արաբների ու դրուզների մեջ, չնայած մի փոքր մասին առայժմ թույլ են տվել մնալ Հալեպում:

Նրանք բոլորը սարսափելի պատմություններ են պատմում ճանապարհին տեղի ունեցող դժվարությունների, անարգանքների, կողոպուտի և դաժանությունների մասին: Այնքապից եկածների մեջ քիչ բացառություններով կային տղամարդիկ, եթե կային, տաս տարեկանից բարձր աղջիկներ և երիտասարդ ամուսնացած կանայք:

Ներքին շրջաններից եկողները հեղինակյա պատմել են, որ Ուրֆայի և Արաբ-Բունարի միջև տրոբված արահետի մոտերքում ընկած են գոհերի դիակներ, իսկ այնտեղից քսանհինգ մղոն հեռավորության վրա՝ ճանապարհին կա 500-ից ավելի դիակ:

Սույն ամսվա 17-ին ստացվեց ներքին գործերի նախարարի հրամանը, ըստ որի բողոքական հայերին թույլատրվում էր մնալ իրենց տեղում, սակայն հաջորդ օրվա հրամանով բոլոր հայերն անխտիր պետք է տեղահանվեին: Սա Հալեպում սարսափ է առաջացրել, քանի որ այստեղ կան հարյուրավոր պատվարժան բողոքական ու կաթոլիկ հայեր, և լուրեր են պտտվում, որ հեմց որ շրջակա քաղաքները դատարկվեն, հերթը կհասնի Հալեպին:

Կառավարությունը Մարդինից արտաքսեց բազմաթիվ կաթոլիկների, ասորիների, քաղղեացիների ու բողոքականների, և վախ կա, որ բոլոր քրիստոնյաները, ինչպես նաև հրեաները, կարող են ենթարկվել այս հրամանին: «Թուրքիան մուսուլմաններին» կոչը, որ լսվում էր որոշ ժամանակ առաջ, հիմա նորից է հնչում, և տեղի ունեցող իրադարձությունների տեսակետից սա շատ կարևոր է:

Ափերից լուրեր են հասնում, որ Օրոնտիս գետի բերանի մոտ գտնվող Սվեդիայի շրջակա քաղաքներից՝ Բիտիաս, Հաջի Հապի, Յուրունուլուկ, Հեղրե Բեյ, Կարուսա (Սելուկիա) և այլն, 10000 հայեր դիմադրում են: Ասում են, որ հայերը հավաքվել են Մուսա լեռան վրա՝ ափից երկու ժամվա հեռավորությամբ, և սովորաբար մոտերքում գտնվող բրիտանական կամ ֆրանսիական նավերից օգնության են սպասում: Սա մինչև այսօր հայերի կողմից ցուցաբերված ամենաարդյունավետ դիմադրությունն է, քանի որ ամենուրեք տեղահանությունն սկսելուց առաջ հայերն անվերապահորեն հանձնել են իրենց զենքերը:

Վերը նշված վայրերի հետ հեռագրով հաղորդակցվել հնարավոր չէ, և մենք ստանում ենք միայն խղճուկ լուրեր:

Գործին լավատեղյակ պահպանողական մարդիկ մինչև օգոստոսի 15-ը մարդկային կյանքի կորուստը ներկայացնում են մոտ 500000: Տուժած տարածաշրջանն ընդգրկում է Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Մամուրեթ-ալ-Ազիզի, Անգորայի, Սվազի նահանգները, որտեղ հայերն արդեն փաստորեն բնաջնջվել են, Հալեպն ու Ադանան բողոնվել են լրացնելու, և այն այդ շարժումը արագ քափ է առնում:

Պատիվ ունեմ (և այլն),
Ջ. Բ. Ջեքսոն,
Հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/148.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp.53-54.

Փաստաթուղթ թիվ 33

Թիվ 268

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիս, Հալեպ, 25 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Քրիստոնյաների տեղահանությունն ու կոտորածը

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ սրանով Ձեզ ուղարկել Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանն ուղղված իմ թիվ 353 գեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է այս շրջանի քրիստոնյաների տեղահանությանն ու կոտորածին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն,
Հյուպատոս

Ներփակվածը՝ 1) Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանն ուղղված թիվ 353 գեկուցագրի օրինակը (փաստ. թիվ 34)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/186.*
 2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 55.

Փաստաթուղթ թիվ 34

Հալեպի հյուպատոսությունից պետական ղեկարտամենտին
 ուղղված թիվ 368 զեկուցագրին կից

Թիվ 353

ԱՄԵՐԻԿԱՅԼՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 25 օգոստոսի, 1915թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
 Ամերիկայի դեսպան
 Պատվարժան
 Հենրի Մորգենթաու,

Պարոն,

Պատիվ ունեն ուղարկելու հյուպատոսությանը հասցեագրված
 Թուրքիայի Մարաշում ամերիկյան միսիայից պրն Ջեյմս Կ. Լիմանի
 1915թ. օգոստոսի 14-ի հաղորդագրության օրինակը, որը վերա-
 բերվում է կառավարության կողմից հայերի տեղահանումից հետո
 մերձակայքում տիրող իրավիճակին:

Ուղարկում եմ նաև Սիրիայի Քեսաբ քաղաքի միսիայից պրն
 Ջոն Մ. Հերտերի սույն ամսվա 23-ին հաղորդումը, որտեղ պատ-
 մըվում է այդ նույն պատճառով միսիայի աշխատանքների խափան-
 ման մասին:

Թուրքիայում Այնթապի կենտրոնական քոլեջի նախագահ
 պատվ. Ջոն Մերիլը օգոստոսի 17-ի իր գրության մեջ ասում է հետև-
 յալը.

«Ինչպես զեկուցում է վստահելի ականատեսը, Բիրեջիկում
 բոլոր Գրիգորյան քրիստոնյաները, ինչպես նաև բողոքական հա-

մայնքի մեկ երրորդ մասը դարձել են մահմեդական և ընդունվում են
 որպես այդպիսիք: Բողոքականների մնացած մասը մնալու են հաս-
 տատակամ: Այս քայլի պատճառը այն փաստն է, որ Դիարբեքիում
 տարածում գտած մեթոդներն սկսեցին կիրառել Ուրֆայում, և քանի
 որ Բիրեջիկը Ուրֆայի ղեկավարության տակ է, վախ կա, որ նույն
 մեթոդները կկիրառվեն Բիրեջիկում, այսինքն. «Տղամարդկանց ան-
 սպասելիորեն կանչում են, ձերբակալում, և նրանց ձևականորեն մի
 այլ տեղ ուղարկելով, նրանց ճանապարհին սպանում են, որից հետո
 որպես գաղթականներ՝ ուղարկում են կանանց և երեխաներին»:

Համաձայն հեռագրի ստացված հյուպատոսությունում փոխ-
 հյուպատոս Էդելմանից, որը գնացել էր Ուրֆա այնտեղ ներկալված
 անձանց համար փող տանելու, հաստատվում է, որ օգոստոսի 21-ին
 այնտեղ արդեն կոտորած է սկսել, և որ ինքը կվերադառնա առաջին
 գնացքով կառավարության կողմից տեղահանված կանանց ու երե-
 խաների հետ: Ես սույն ամսվա 23-ին անմիջապես դեսպանությանը
 հեռագրեցի այդ մասին: 21-ից հետո ես ստացա մի այլ հեռագիր
 փոխ-հյուպատոս Էդելմանից: Նա ասում է, որ վերադառնում է սույն
 ամսվա 25-ի (այսօրվա) գնացքով, սակայն տեղի իրավիճակի մասին
 ոչ մի տեղեկություն չի ուղարկել: Միանգամայն բնական է, որ կառա-
 վարությունը թույլ չի տա տեղի իրավիճակը ճշգրտորեն նկարագրող
 բաց հեռագիր ուղարկել: Երբ պրն Էդելմանը վերադառնա, նրա ճամ-
 փորդության մասին ամփոփ զեկուցագիրը կուղարկվի Ձեզ:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն, հյուպատոս

Ներփակվածը՝ 1) պրն Լիմանի հաղորդագրության օրինակը
 (փաստ. թիվ 35)
 2) պրն Հերտերի հաղորդագրության օրինակը
 (փաստ. թիվ 34)

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/186.*
 2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 56-57.

Կոստանդնուլուսի դեսպանությանը ուղղված թիվ 353 գեկուցագրին
կից

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ՄԻՍԻԱ

Մարտ, 14 օգոստոսի, 1915թ.

Հայեպ,
Ամերիկյան կյուպատոս
սյ-ն Ջ.Բ.Ջեքսոն

Հարգելի պրն Ջեքսոն,

Քանի որ պրն. Սպիլերի Հայեպ վերադառնալու շնորհիվ Ձեզ
հետ հաղորդակցվելու լավ առիթ է առաջացել, կարծում եմ, լավ
կլինի ներկայացնել Ձեզ մեր գործերի հետ կապված խնդիրները:
Մենք շատ կզնահատենք Ձեր օգնությունը այդ դժվարին հարցերում:

Որբանոցը, Դուք արդեն տեղյակ եք այն հիմնական փաստերին,
որը վերաբերվում է կառավարության կողմից մեր շենքի բռնագրավ-
մանը, քանի որ տեղական մասշտաբով այն գրանցված էր բժիշկ
Մակալեմի՝ բրիտանացի հպատակի, անունով, չնայած մայրաքա-
ղաքի իշխանություններն այն համարում էին ամերիկյան սեփակա-
նություն: Դեսպանությունն ու պրն. Փիթը որոշ ժամանակ առաջ
աշխատում էին այդ ուղղությամբ, և սպասվում էր, որ համաձայ-
նության կգային: Մակայն այստեղ առաջ է եկել մի հանգամանք, որը
բարդացնում է իրավիճակը: Դուք, անշուշտ, տեղյակ եք այս շրջա-
նից հայերի ընդհանուր, հարկադիր արտագաղթին: Ըստ հրամանի,
կարծես, դա կհանգեցնի այն բանին, որ որբերը կցրվեն: Մենք
տեղում ոչինչ չենք կարող անել, քանի որ այստեղ չեն համարում, որ
որբերի համար պատասխանատու ենք մենք: Այժմ որբանոցը
համարվում է օսմանյան, բայց եթե հետագայում հրաման ստացվի
որբանոցը մեզ վերադարձնելու մասին, ի՞նչ արժեք կունենա այն,
երբ որբերն արդեն ցրված լինեն: Ավելին, երեխաների ցրումը
կարծես թե ուղղակիորեն հակառակ է մայիսի 19-ի Ձեր նամակին,
որում դուք պնդում եք, որ Հ.Է.Ֆակրի փաշան ասել է Ձեզ, որ երե-
խաներին պահելու են որբանոցում, սակայն քանի դեռ որբանոցը
մեզ չի վերադարձվել, երեխաները լինելու են օսմանների հսկողու-
թյան տակ: Չնայած այս պնդումներին, կարո՞ղ եք արդյոք միջնոր-
դել Նորին գերագնացությանը, որպեսզի նա խոչընդոտի երեխա-
ներին ցրելու գործին: Այս վիճակի հրամայական լինելը կարելի է

տեսնել նաև այն փաստով, որ Մարաշում ազգականներ ունեցող
երեխաներին ուղարկում են նրանց մոտ, իսկ որբանոցի կազմի մեջ
մտնող շենքերի կառավարիչներին տեղյակ են պահել, որ շուտով
իրենք հեռանալու են Մարաշից:

Մենք ունենք նաև մի ուրիշ լուրջ բարդություն: Եթե հայերի գաղ-
թը շարունակվի, մեր աշխատանքը փաստորեն կդադարի, և միսիայի
գոյությունը բացարձակապես անհավանական կլինի: Այդ դեպքում
այնքան բարի չէի՞ք գտնվի արդյոք տեղեկացնելու մեզ, թե ինչպես
վարվենք մեր շենքերի հետ, որպեսզի մեր սեփականությունը
սպահով մնա: Մարաշի ամերիկյան սեփականությունը ամենաքիչը
50000 դոլարի արժեք ունի, դրանք ապահովագրելու համար ի՞նչ է
անհրաժեշտ անել: Իհարկե, նախքան որևէ բան անելը մենք կհա-
ղորդակցվենք Ձեզ հետ և կսպասենք Ձեր ցուցումներին:

Դուք, հավանաբար, կտեսնեք բազմաթիվ արտաքսվածների,
երբ նրանք անցնեն Հայեպով: Այստեղից հեռանալիս նրանց վիճակը
ցավալի է: Թե ինչ կլինի հետո, երևակայության հարց է: Նրանք այս-
տեղից հեռանում են իրականում առանց ոչնչի: Նրանք, վաճառելով
իրենց իրերը, շատ գումար չեն կարող հավաքել, որովհետև գնորդնե-
րը վճարում են ծիծաղելիորեն ցածր գներ: Հասկանալի է, որ ճանա-
պարհին ուտելիքի գինը չափազանց բարձր է: Ավելին, մենք հավա-
տացած ենք, որ հազարավոր դեպքերում իրենց ժամանման վայրում
նրանք ոչնչի, նույնիսկ մի կոպիտ շինության հույս չունեն: Ի՞նչ է լի-
նելու նրանց հետ: Կարո՞ղ եք դեսպանությանը խնդրագիր ուղարկել,
որպեսզի այս մարդկանց պահանջները ներկայացվի այժմ Կոս-
տանդնուպոլսում գտնվող Ռոքֆելլեր հիմնադրամին՝ նրանց օգնու-
թյուն ցույց տալու համար:

Ուզում ենք այս գործում ցուցաբերած ցանկացած օգնության
համար նախօրոք շնորհակալություն հայտնել Ձեզ: Շնորհակալու-
թյուն հայտնելով անցյալի Ձեր բարեգործությունների համար՝ մնում
եմ

Անկեղծորեն Ձերը,

(ստորագրված) Ջեյմս Կ.Լ.Լիման

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/186.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 58-59.

Փաստաթուղթ թիվ 37
Թիվ 474

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՄՊԼՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ

17 սեպտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական բարտոյաք

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեպարտամենտի տեղեկատվության համար ուղարկել 1915թ. օգոստոսի 20-ի իմ գեկուցագրի օրինակը, որն այս դեպարտամոթյունը ատացել է Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսից, և որը վերաբերվում է Բաղդադի և այլ վայրերի վիճակին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներվակվածը՝ ըստ ասվածի (փաստ. թիվ 38)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/191.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 61.

Փաստաթուղթ թիվ 38

Թիվ E 372
Երրորդ օրինակ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 29 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Իրավիճակը Բաղդադում և այլ վայրերում

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկայի արտակարգ և

լիազոր դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ անդրադառնալու մեր հյուպատոսության տարբեր գեկուցագրերից այն հատվածներին, որտեղ ակնարկներ են

արվել Բաղդադում և նրա շրջակայքում օսմանյան հպատակների դրոթյան վերաբերյալ: Ի նկատի ունենալով այն փաստը, որ այս մարդկանց վիճակն անընդհատ վատանում է, հանձնում եմ հետևյալ գեկուցագիրը՝ նրանցից դուրս բողոքելով շատ կետեր, որոնք կարելի էր ներկայացնել, եթե ճշմարիտ լինեին, սակայն նրանց ճշմարտացիությանը ես կասկածում եմ և ներկայացնում եմ, միայն նրանք, որոնց հավատում եմ ինքս:

Մոտուլում վիճակը վատանում էր, սակայն քաղաքի առաջնորդ ազնվականությունը կարծես բավականին ուժ ուներ կառավարչի մոտ և նրան ստիպեց որևէ լուրջ և անարդարացի քայլերի չդիմել: Այնտեղից գեկուցում եմ, որ դրա հետևանքով Մոտուլում տեղի չունեցավ այնպիսի խիստ և անարդարացի միջոցառում, ինչպիսին եղել էր Բաղդադում: Սակայն, Թուրքիայի տարբեր մասերից, որտեղ եղել էին կորուստներ և տեղահանություններ, մեծ թվով քրիստոնյաներ ուղարկվեցին Մոսուլ և հանձնվեցին տեղի քրիստոնյա համայնքի խընամքին և կառավարությունը կարգադրեց, որպեսզի այս համայնքը ապահովի այդ մարդկանց (ասվում է, որ նրանց մատակարարումը կարգավորելիս ամենավատ վերաբերմունքի արժանանում են հայերը) ոչ միայն ապաստանը, այլև ուտելիքն ու սնունդը: Մոսուլի բնակիչները, հատկապես քրիստոնյաները, խստորեն հարկվել են պատերազմի ծախսերի համար, իսկ այս լրացուցիչ բեռը մի մեծ դժվարություն առաջացրեց: Ինձ հայտնել են նաև, որ խիստ միջոցառումներ են ձեռնարկվել նաև տեղի քաղղեացի քրիստոնյաների դեմ, սակայն այդ գործողությունը ուղղվեց միայն երկու կամ երեք հոգևորականների դեմ, իսկ թե ինչ բնույթի են այդ գործողությունները, ես չգիտեմ: Խիստ հակաքրիստոնեական միջոցառումներ են իրականացրել քրդերը Մոսուլի նահանգի արևելյան մասի գյուղերում բնակվող քրիստոնյաների դեմ, Մոսուլի և Վանի նահանգների շատ նեստորականների (քրիստոնյաների) գյուղեր հարձակումների ու թալանի են ենթարկվել քուրդ և թուրք զինվորների կողմից, շատ մարդիկ սպանվել են:

Ռաս-էլ-Էյն քաղաքը՝ Հալեպից Մոսուլ երկաթուղու վերջին կայարանը, ոչ այլ ինչ է, քան աղքատիկ հարմարություններով հողաչեն խրճիթների խումբ: Այնտեղ քիչ ուտելիք կա: Ասում եմ, որ երբ Բաղդադի այժմյան գեներալ նահանգապետը Մարդինի կառավարիչն էր (նա թողեց իր այդ պաշտոնը այժմյան պաշտոնին անցնելու համար), սկսել էր այնտեղ և շրջակայքում հետապնդել հայերին և ուղարկել էր նրանց Ռաս-էլ-Էյն: Բաղդադում գեկույց է ստացվել, որ

Ռաս-էլ-էյն ուղարկված հայերին կոտորել են այնտեղ կամ ճանապարհին:

Պարզվում է, Դեյր-էլ-Չորում կա մոտավորապես 3000-ից 5000 մարդ, որոնք այդտեղ են ուղարկվել Թուրքիայի շատ մասերից, նրանք հիմնականում հայեր են: Այս մարդիկ շատ բարձր պետք է վճարեն այն ուտելիքի համար, որն ի վիճակի են ձեռք բերել, և ինձ տեղեկացրել են, որ բուրբակյան կառավարությունը նրանց պահելու համար ոչինչ չի վճարում: Այնտեղի դրության մասին ինձ հասած յուրաքանչյուր զեկուցագիր հաստատում է նախորդ զեկուցագրերն այն մասին, որ իրենց տանելի գոյությունը կարող են ապահովել միայն նրանք, ովքեր կարողանում են գումար ստանալ իրենց ազգականներից:

Թուրքական կառավարության միջոցառումներում ամենատխուր հատկանիշներից մեկը և այն, որը կարծես ընդհանուր է վերը նշված բոլոր երեք վայրերի համար այն է, որ ազգականներին թույլ չեն տալիս ազատ հաղորդակցվել: Լսել եմ մի ընտանիքի մասին, որի մորը ուղարկել են մի տեղ, դստերը՝ մի այլ, և ո՛չ մայրը, և ո՛չ էլ դուստրը չգիտեն, թե որտեղ է հայրը: Օր-օրի ետևից Բաղդադի այն բնակիչները, ում ազգականները տեղահանվել են, լուրերի են սպասում նրանցից, սակայն գրեթե ոչ մի լուր չի ստացվում, քանի դեռ նրանք չեն հասել մի տեղ, որը մոտ լինի որևէ ամերիկյան հյուպատոսության: Պետք է ավելացնել, որ քրիստոնեական կառավարությունը պատերազմի իր գերիներին թույլատրում է իրենց ազգականներին նամակներ (կամ ծայրահեղ դեպքում՝ բացիկներ) ուղարկել: Բազմաթիվ օսմանյան հպատակներ, գրեթե բոլորն էլ շատ աղքատ մարդիկ, եկել են հյուպատոսություն և խնդրում են ինձ իրենց որդիներին պատասխան ուղարկել, ցույց են տվել իրենց որդիներից ստացած բացիկները և խնդրել են ուղարկել թեկուզ ամենապարզ նամակները: Պարզվում է, որ տեղական փոստատուները նույնիսկ այսպիսի մարդկանց թույլ չի տալիս իրենց ազգականներին մի պարզ նամակ ուղարկել: Նամակներ ուղարկող մարդիկ մահմեդականներ են, ինչպես նաև քրիստոնյաներ:

Դառնալով Բաղդադին (Կերբելայի, Նեջեֆի կամ Քուբի մասին չեմ զեկուցում, որովհետև այդ քաղաքներից տեղեկություն չեմ ստանում)՝ կրկին անդրադառնում եմ մի քանի օր առաջ հայ տղամարդկանց տեղահանմանը: Ինչպես զեկուցվել է նախկինում, դրանք այն մարդիկ էին, ում դեմ կառավարությունը ոչ մի մեղադրանք չուներ, և նրանց դեմ դատական գործ չի հարուցվել: Ես լիովին համոզված էի, որ նրանք օսմանյան հավատարիմ հպատակներ էին:

Նրանցից երկուսը եղբայրներ էին և այս քաղաքում հարգված վաճառականներ, նրանց գործն արժեք 25000 ֆունտից ավելի: Նրանցից մեկը, մինչև իր ձեռքակալման օրը, Բաղդադի քաղաքային խորհրդի անդամ էր և քրտնաջանորեն աշխատում էր ի շահ Բաղդադի: Մյուս եղբայրը, մինչև իր ձեռքակալման օրը, անդամ էր տեղական մի բուրբակյան հանձնաժողովի, որը Բաղդադում իրականացնում էր բրիտանական ֆիրմաների արտադրանքի քաշումը: Այսպիսով, այս մարդիկ բավականին հարգված էին բուրբակյան կառավարության կողմից, եթե նրանց վստահել էին այսպիսի պատվարժան և կարևոր պաշտոններ: Չերբակալելուց հետո մի քանի ժամ շարունակ նրանց ուտել չեն թույլատրել, իսկ բանտում գտնվելու ամբողջ ժամանակահատվածում նրանք տեղավորվել էին ամենաանհարմար և առողջության համար ոչ բարենպաստ խցերում: Ես բազմաթիվ հարցումներ արեցի, սակայն ի վիճակի չեղա հայտնաբերել, որ այս մարդկանցից որևէ մեկը կառավարության դեմ ինչ-որ գործողություն արած լիներ: Չերբակալելուց հետո այս մարդկանց թույլ չտվեցին դուրս գալ, և նրանք ոչ մի հնարավորություն չունեցան կարգավորելու իրենց անձնական կամ աշխատանքային գործերը, և նրանց ազգականները, ինչպես տեղի է ունենում արտաքսման բոլոր դեպքերում, անհրաժեշտության դեպքում իրենք պետք է ապահովեն իրենց ճամփորդության համար անհրաժեշտ ամեն ինչով:

Կառավարությունը կարծես հրամաններ է արձակում քրիստոնյաներին նեղելու և խստորեն հետապնդելու մասին: (Յուրաքանչյուր ոստիկան իր փոքրիկ շրջանում իրեն համարում է գերադաս և կառավարում է ինչ-որ չափով կամայականորեն): Պատճառը, որի համար Բաղդադի քրիստոնյաներին, որպես ամբողջություն, ստիպում են տառապել, կարծես թե քրիստոնյաների հանդեպ մուսուլմանների լոկ ալնիհայտ թշնամանքն է: (Հյուսիսային հայերի սպասամբությունը պատճառ հանդիսացավ հայերին հետապնդելու համար): Մեր օրերում ցանկացած քրիստոնյա իր անձնական թշնամու կողմից ոստիկանությանը ներկայացված բացարձակ կեղծ վկայությամբ և անհիմն մեղադրանքով շատ հեշտությամբ կարող է ձեռքակալվել և տեղահանվել: Այս կերպ ձեռքակալված քրիստոնյաները չեն դատվում, իսկ տեղահանման պատճառը նրանց երբեք չի ասվում:

Չեկուցվում է, որ բոլոր ոչ մուսուլմանները (իհարկե, բոլոր քրիստոնյաները) հեռացվելու են կառավարությունում իրենց պաշտոններից 1915թ. օգոստոսի 28-ին:

1915թ. օգոստոսի 28-ին արտաքսված քրիստոնյաների օրինակով կարելի է լավ ներկայացնել և՛ տեղահանված տղամարդկանց, և՛ նրանց ետ մնացած ընտանիքների վիճակը: Տղամարդկանց արտաքսեցին շատ արագ: Նրանց հավաքեցին իրենց տներից և Բաղդադից տարան 24 ժամվա ընթացքում՝ թույլ չտալով այցելել իրենց ընտանիքներին: Messrs. Blockery Cree & Co ընկերության ավագ ծառայողը այստեղ թողել է կնոջը և յոթ երեխաներին, քարտուղարը՝ կնոջն ու չորս երեխաներին և քոռջը երեք երեխաներով, որոնց մի քանի տարի առաջ լքել էր մի անգլիացի: Հավանաբար, ավագ ծառայողի ընտանիքն ունի որոշ գումար, բայց թե ինչպե՞ս են ապրելու մյուսները, մեծ հարց է: (Ես որոշ գումար եմ ուղարկել այն կնոջը, որին լքել էր անգլիացին): Կառավարությունը չի ապահովում ո՛չ արտաքսված տղամարդկանց, ո՛չ էլ նրանց ետ մնացած ընտանիքներին:

Քրիստոնեական համայնքի համար կարծես թե հեշտ խնդիր է այս մարդկանց ապահովումը, սակայն քրիստոնեական համայնքը այժմ յուրաքանչյուր քայլ ուղղում է իրեն պաշտպանելու համար: Պատերազմից առաջ շատ քրիստոնյաներ, իրենց ապահովության համար, ուղղակի, հույս էին կապում քրիստոնեական ֆիրմաների հետ: Այս ֆիրմաները շուրջ մեկ տարի արդեն վաճկված են, և այդ մարդկանց կուտակած գումարը այդ ժամանակահատվածում ծախսվել է՝ իրենց իսկ գոյությունը պահպանելու համար: Գիտեմ, որ շատերն են օգնել ուրիշներին, սակայն ինչքան երկար տևի այս լարվածությունը, այնքան ավելի շուտ այս քրիստոնեական համայնքը կմոտենա զուտ գոյության եզրին: Քրիստոնյաները նույնպես վճարել են կառավարության սահմանած պատերազմական հարկը:

Թվում է, նույն լուրջ միջոցառումները չեն ձեռնարկվում տեղական հրեաների նկատմամբ: Շատ հրեաներ (ինչպես նաև քրիստոնյաներ) ուղարկվել են որպես զինվորներ, և ընդամենը մի քանիսն են ձերբակալվել, բացառությամբ երկուսի, որ արտաքսվել էին Կուտից Բաղդադ: Արտաքսվել էր այն ժամանակ Messes, MacAndrews and Forbes ընկերության Կուտի գործակալը, ուրիշ ոչ մեկը չի արտաքսվել: Հրեաները հավատարմորեն օգնել են ռազմական արտադրությանը, և ինչպես եղավ ջրհեղեղից տուժածների դեպքում, հրեական համայնքը կազմակերպել է արդյունավետ օգնության գրասենյակ, և նրանք հոգ են տանում իրենց համայնքի տուժած անդամներին: Ես գիտեմ, որ ավելի հարուստ հրեաների վրա ծանր հարկեր են նշանակվել, իսկ իրենց համայնքի օգնության ֆոնդին նրանց մասնակցությունը բավականին ավելացնում է նրանց ֆինանսական

բեռը: Ընդամենը մի քանի հրեական ֆիրմաներ, որոնք արժեթղթեր ունեին պատերազմի սկզբում, որոշակի գումար են կուտակել, սակայն, ընդհանրապես, մի տարվա ընթացքում հրեա գործատուները քիչ են վաճառել:

Բաղդադի փողոցներում անընդհատ կարելի է հանդիպել մուրացկանների: Երբ ես նոր էի եկել Բաղդադ, մուրացկաններ գրեթե չէի տեսնում: Այստեղ շատ քվառ է ամենացածր խավի մարդկանց վիճակը, քանի որ նրանք գրեթե ոչինչ չունեն: Նրանք ապրում են չոր հացով, որը կոչվում է «ֆլեմիջեկ», բայց գետն, իհարկե նրանց ապահովում է առատ ջրով: Մակայն նրանց վիճակը լավանում է, որովհետև վերջին մի քանի օրերի ընթացքում հասունանում է խուրմայի բերքը: Բաղդադում խուրմայի բերքը լավ է (Բաղդադից դուրս լավ չէ), և քանի որ արգելվել է բերքի արտահանումը, Բաղդադում շատ խուրմա կա վաճառքում և շատ էժան: Սա աղքատների համար մեծ բարեբախտություն է:

Չնայած վերը նշվածներին մեծ մասամբ ենթարկվել են քրիստոնյաները, շատ են տառապում նաև մահմեդական ավելի աղքատ խավերը: Ամենաաղքատ խավերի որոշ մահմեդականներ արտաքսվել են, իսկ շատ մահմեդական տղամարդիկ ուղարկվել են որպես զինվորներ: Չինվորների ընտանիքները, և՛ քրիստոնյա, և՛ մահմեդական, վաստորեն մնացել են առանց միջոցների, և չնայած հյուպատոսությունը վճարում է հարկ, որը սահմանված է նամակներից ու հեռագրերից «որբերի ֆոնդի» համար, երկի թե այս քաղաքում այդպիսի կազմակերպություն չկա: Ինձ տեղեկացրել են, որ անգամ ռազմաճակատում զինվորներին կարգին չեն կերակրում, և նույնիսկ ամառվա շոգին զինվորներն ապրելու համար բավարար վրաններ չունեն:

Բաղդադի շրջափակման պատճառով բնակչության բնական ճնշման ավելացման հետ այժմյան գեներալ նահանգապետ Շեֆեիկ Բեյը ստանձնեց նահանգի ղեկավարությունը, և սկսեց հայերի հետապնդումները և դիմեց այլ խիստ միջոցառումների, դրանով իսկ ավելացնելով կառավարության ճնշումը արդեն իսկ ճնշումների ենթարկված քաղաքի վրա: Նա դրական ոչինչ չի անում, ինչպես օրինակ՝ ջրհեղեղից քաղաքին պատճառած վնասների վերացման, կամ խողովակների վերակառուցման կամ էլ դեռևս քաղաքում մնացած ջրի հեռացման ուղղությամբ: Այստեղ կարծես թե ընդհանուր կարծիք կա, որ քանի դեռ նա ղեկավարում է այս քաղաքում և նահանգում, ոչ մի լավ բան տեղի չի ունենա: Ես իսկապես ապշած եմ, որ մինչ այժմ այս քաղաքի ուժեղ և հարգված մահմեդական

ազնվականները ոչ մի քայլի չեն դիմել իրենց ազդեցությունը ցույց տալու համար ոչ միայն Բաղդադում, այլև Կոստանդնուպոլսում: Եթե դեսպանությունը ինչ-որ ձևով կարողանա խոչընդոտել այս բնույթի հետապնդումներին և բարելավել տեղի վիճակը, Բաղդադի բնակչությունը, և՛ քրիստոնյաները, և՛ ավելի մահմեդական լավ դասը, համոզված են, չափազանց երախտապարտ կլինի:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Չարլզ Փ. Բրիսել,

Ամերիկյան հյուպատոս

800

Նշում. Խնդրում են հեռագրել հյուպատոսությանը, զեկուցագիր ստանալու համար:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/191.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 62-66.

Փաստաթուղթ թիվ 39

Թիվ 478

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Կոստանդնուպոլիս, 21 սեպտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ սրանով դեպարտամենտի տեղեկատվության համար ուղարկել Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսի 1915թ. սեպտեմբերի 1-ի զեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է այնտեղի հայերի ձերբակալություններին և տեղահանություններին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի (փաստ. թիվ 40)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/192.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p.67.

Փաստաթուղթ թիվ 40

Թիվ E 369

Կրկնօրինակ՝ դեպարտամենտի համար

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 1 սեպտեմբերի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի ձերբակալություններն ու տեղահանությունները

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյաի արտակարգ և

լիազոր դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեսպանությանը հիշեցնելու մեր հյուպատոսության նախկին զեկուցագրերը, որոնք վերաբերվում են մոտավորապես տաս հայերի ձերբակալմանն ու տեղահանմանը: Այժմ պետք է զեկուցեմ, որ այստեղ շարունակվում են հայերի ձերբակալությունները, և վերջերս ձերբակալվածների մեջ են մեր հյուպատոսության քարգմանի փեսան և երկու եղբայրները: Նախկինում ձերբակալվել և արտաքսվել էին նրա մյուս երկու փեսաները: Վերջերս ձերբակալվածները այժմ գտնվում են տեղական բանտի ամենավատ խցերում, և ոչ ոքի չեն թույլատրում տեսնել նրանց, չնայած թույլատրում են ուտել: Չեկուցում են, որ շուտով այս մարդկանց ուղարկելու են Մոսուլ:

Վերջերս ձերբակալվածների մեջ են նաև մեր հյուպատոսության երկրորդ քարգմանի (նա նաև հյուպատոսության ցրիչն է) երկու փեսաները:

Հավանաբար, ավելորդ է ավելացնել, որ այս խիստ միջոցառումները, որ ձեռնարկվում են մեր հյուպատոսության աշխատակիցների ազգականների դեմ, չի ազդել այս գրասենյակում աշխատող օսմանյան հպատակների ազատության ու ազատ գործունեության ավելացման վրա:

Մտավորապես քառասուն բաղադրյալ հայեր այժմ ձերբակալված են:

Պետք է ավելացնեն, որ այս մարդկանցից ոչ մեկի դեմ մեղադրանք չկա և ոչ որ չի դատվել:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Չեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Չարլզ Փ. Բրիսել

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/192.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 68.

Փաստաթուղթ թիվ 41

Թիվ 467

ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

15 սեպտեմբերի, 1915թ.

Հաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,
Պատիվ ունեն դեպարտամենտի տեղեկատվության համար ներփակել 1915թ. օգոստոսի 26-ի քվադրությանը զեկուցագրի օրինակը, որը ստացվել է Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսից, և որը վերաբերվում է Բրիտանիայի հպատակներին այցելելու գործող գեներալ նահանգապետի մերժումին:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Չեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի (փաստ. թիվ 42)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/194.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 69.

Փաստաթուղթ թիվ 42

Թիվ 356
պատճեն

ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 26 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Գործող գեներալ նահանգապետի կողմից Բրիտանիայի հպատակին այցելելու մերժումը

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան արտակարգ
և լիազոր դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն դեսպանությանը հիշեցնելու մեր հյուպատոսության թիվ 363 զեկուցագիրը՝ լրացնելով այն հետևյալ մանրամասնություններով:

Պարոն Թադեուսը նույն Դատող Թադեուսն է՝ Messrs S. Lynch & Co ընկերության աշխատակիցը, որը տաս տարի շարունակ եղել է ընկերության գրադարանավարը, և եթե հնարավոր չլինի նրան վերադարձնել մինչև պատերազմի ավարտը, մեծ կորուստ կլինի մեր ընկերության համար: Պարոն Թադեուսի հետ արտաքսվել է նաև մեր ֆիրմայի հայ աշխատակից պարոն Վարդանը:

Երբ տղամարդիկ հասան այնտեղ, որտեղից պետք է մեկնեին (նոքրով անցած լինելով Սերայի փողոցներով) պարզվեց, որ կառքեր ունեին միայն հարուստ տղամարդիկ: Ժանդարմներն անմիջապես ստիպեցին հարուստներին իրենց կառքում տեղավորել ևս մեկին:

Այս տղամարդկանց հավաքատեղին պարզվում է, որ այժմ Մոսուլն է, սակայն զեկուցվում է, որ վերջնական վայրը լինելու է Ռաս-էլ-Էյնը (Հալեպից Մոսուլ երկաթուղու վերջին կայարանը) կամ Դիարբեքիրը:

Արտաքսված տղամարդիկ 60-ից 65 տարեկան են, և ինձ ասել են, որ տեղական կառավարությունը նրանց դեմ ոչինչ չի հայտնաբերել:

Իմ թարգմանի հետ քննարկելով գործող գեներալ-նահանգապետի հետ մեր գրույցը, որի մասին զեկուցել եմ թիվ 363 զեկուցագրում, իմացա, ու գործող գեներալ-նահանգապետը պնդում է ոչ միայն, որ

ես իրավունքներ չունեն Բրիտանիայի հպատակի հանդեպ, այլև, որ «եթե որևէ ամերիկացի ձերբակալված լիներ», ես չէի կարողանա այցելել նրան: Այս խնդիրն, այսպիսով, պարզվում է, որ շատ լուրջ է, բայց քանի որ այստեղ ուրիշ ամերիկացիներ չկան, բացի մեր հյուպատոսության առաջին և երկրորդ քարգմաններից, որոնք մեր հյուպատոսության հետ պաշտոնական հարաբերությունների մեջ են, նրա ակնարկը որևէ ամերիկացու դեպքում կարող է արդյունավետ չդառնալ, բայց ծառայում է պարզորոշ ցույց տալու համար գործող գեներալ-մահանգապետի մտադրությունը: Հետո նա ավելացրել է, որ եթե ձերբակալված լիներ որևէ ամերիկացի, ես, որպես հյուպատոս, իրավունք չէի ունենա նրա մասին հարցուփորձ անել: Քանի որ այս մարդկանց դեմ դատական գործ չի հարուցվել, միանգամայն պարզ է, որ նահանգապետի գործողությունը բացարձակ կանայականություն է:

Ինձ տեղեկացրել են, որ 1915թ. օգոստոսի 25-ին ձերբակալվել են ավելի շատ հայեր, և գործերն այժմ հասել են այն մակարդակին, որ փաստորեն բոլոր հայերը կարգավորում են իրենց գործերը գիտակցելով, որ վաղ թե ուշ Բաղդադից արտաքսելու են նաև իրենց: Փաստորեն այս քաղաքի բոլոր քրիստոնյաներն ապրում են ամենօրյա վախով, համենայն դեպս, տեղահանության, և ես հավաստի աղբյուրներից իմանում եմ, որ Բաղդադի գիտակ տեղացիները համարում են, որ վիճակն այստեղ օրեցօր ավելի է վատանում:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան
(ստորագրված) Չարլզ Փ. Բրիսել

C.F.B.
703

Նշում. Հենց նոր ինձ տեղեկացրեցին, որ Messers Sasson & Co ընկերության ծառայողները 1915թ. օգոստոսի 25-ին ազատ են արձակվել:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/194.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 70-71.

Փաստաթուղթ թիվ 43

Թիվ 271

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա, Հալեպ, 27 օգոստոսի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի կոտորածը Ուրֆայում

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկայի արտակարգ
և լիազոր դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն այստեղ ներփակելու զեկուցագիր օգոստոսի 19-ին Ուրֆայում հայերի կոտորածի մասին, որը պատրաստված փոխ-հյուպատոս Էդելմանի կողմից, որը Ուրֆայում էր այն ժամանակ այնտեղ ներկայված օտարերկրյա քաղաքացիներին օգնություն տրամադրելու համար:

Այս զեկուցագրի մի օրինակը ուղարկվել է դեսպանությանը:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան
(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն, հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ վերը նշվածի (փաստ. թիվ 44)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/203.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 72.

Փաստաթուղթ թիվ 44

ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՈՒՐՖԱՅՈՒՄ ՓՈԽ-ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՄԵՄՅՈՒԵԼ
ԷԴԵԼՄԱՆԻՑ

Միրիա, Հալեպ, 26 օգոստոսի, 1915թ.

Չնայած Ուրֆան ընդհանուր տեղահանության չենթարկվեց, ինչպես պատահեց կայսրության հայկական նահանգներից շատերի հետ, այնուամենայնիվ իրավիճակն այստեղ օրեցօր դառնում է ճգնաժամային: Դժբախտ գաղթականների շարքերը, որ անցնում են քաղաքով ամեն օր, հուշում են, թե ինչ է ապագան պատրաստել հայ

ազգի համար՝ կանանց ու երեխաների անջատում, մանր պաշտոն-
յաների և ֆանատ քուրդ գյուղացիների կողմից կանանց անարգում,
հյուծվածությունից մահ ճանապարհին, տղամարդկանց ստեղծվա-
ծային անհետացում՝ կանանցից բռնի անջատումից հետո: Այս տե-
սարաններն այսօր սովորական են Թուրքիայի ներքին շրջաններում
շրջողների համար:

Վանի հայերի կողմից մահմեդականների սպանություններին
հետևեց Ուրֆայում զենք գտնելու նպատակով հայերի տների ման-
րագնին խուզարկությունը: Պատվարժան հայերի ձերբակալու-
թյուններն ու բանտարկությունները, նրանց հետագա արտաքսումը
անհայտ ուղղությամբ առաջ բերեցին ահ ու սարսափ հայ բնակչու-
թյան շրջանում, և հանգեցրեցին դիմադրության մասին մտածելու
հանդուզն տրամադրության, եթե նման ճակատագիր սպասվեր ի-
րենց քաղաքին:

Օգոստոսի 19-ին, երբ ոստիկանությունը զենք էր փնտրում, մի
քանի հայեր կրակ բացեցին նրանց վրա, և սպանվեց երկու ոստի-
կան: Սա այն կայծն էր, որը բորբոքեց քուրդ բնակչության կատա-
ղությունը, և զինվելով ձեռքի տակ ընկած զենքով, ներառյալ փայտ-
յա ձողերն ու երկաթյա սրածայր իրերը, հարձակվեցին հայկական
քաղամասի վրա: Բոլոր նրանք, ովքեր հանդիպեցին նրանց, առանց
խղճահարության սրի քաշվեցին, դրան հետևեց հայերի խանութների
թալանը:

Երբ խառնաշփոթը սկսեց, ես մեր հյուպատոսական գործակալ
պատվ. Լեսլիի հետ նահանգապետի մոտ էի: Ես անմիջապես նա-
հանգապետին խնդրեցի պաշտպանություն տրամադրել ամերիկյան
միսիոներական կազմակերպություններին ու այստեղ ներկայված
պատերազմող երկրների մեծ թվով քաղաքացիներին և առաջարկեցի
հսկողություն սահմանել ամբոխի վրա լրիվ կոտորած թույլ չտալու
համար: Սա արվեց, և հետագայում ես առիթ ունեցա գովաբանելու
նահանգապետին իր ակտիվ գործողությունների համար, որն ան-
շուշտ փրկեց մնացած հայերին: Պատերազմող երկրների քաղաքա-
ցիներից շատերը, որոնք փողոցում էին այն պահին, երբ սկիզբ
առան անկարգությունները, ապաստան գտան նահանգապետի տա-
նը, և երկու ոստիկանի ուղեկցությամբ ես կարողացա ապահով կեր-
պով նրանց տանել իրենց տները, որտեղից պատվ. Լեսլիի հետ ես
վերադարձա միսիա, այստեղ ապաստան էին գտել շատ մարդիկ,
իսկ հարևան բողոքական եկեղեցին լի էր հարյուրավոր կանանցով և

երեխաներով: Փողոցներով անցնելիս՝ ես ականատես եղա վայրենի
վարքով ամբոխի բուռն կատաղությանը: Մի հայի կրակեցին ինձնից
տաս քայլի վրա, և եթե պահակները չլինեին, մեզնից ոչ մեկը ապա-
հով տեղ չէր հասնի: Սպանվեցին մահ շատ ոչ հայեր, ներառյալ
Զինգեր կարի մեքենայի ընկերության կառավարիչը, որը հույն է:
Պատերազմող երկրների քաղաքացիներից շատերին հաջողվեց
փախչել, չնայած երեք մարդ թեթև վիրավորվեցին:

Սպանվածների ամբողջական թիվը երբեք չի իմացվի, սակայն
ամենահամեստ հաշվարկով այդ թիվը երկու հարյուր հիսուն է: 20-ի
առավոտյան մենք տեսանք դեռևս փողոցներում ընկած շատ թե քիչ
խոշտանգված մարմիններ: Չնայած հայերի հանդեպ իրենց խոր
ատելությանը, ոստիկանները լավ կատարեցին իրենց պարտակա-
նությունները, սակայն նրանց թիվը չբավարարեց ամբոխին կարգի
հրավիրելու համար: Ուրֆան, որի 50000 բնակիչներից 20000-ը հա-
յեր են, համապատասխան պաշտպանություն իրականացնելու հա-
մար կարիք ունի կայազորի:

Խառնաշփոթից հետո ոչ մի հայ չի համարձակվում իր տնից
դուրս գալ, չնայած կանայք ու երեխաները հանգիստ շրջում են
իրենց քաղամասում:

Գրեթե հավաստի է, որ խառնաշփոթին կհետևի Ուրֆայից հայ
բնակչության տեղահանումը: Երբ ես նահանգապետի ուշադրությու-
նը հրավիրեցի դեսպանության հեռագրի վրա, որում ասվում էր, որ
ընդհանուր տեղահանության օրենքը չի տարածվում կաթոլիկ ու
բողոքական հայ համայնքների վրա, նա կոպտորեն ինձ ասաց, որ
առանց արտաքին միջամտության էլ կառավարությունը իր պարտա-
կանությունները կարող է լավ կատարել:

Մինչև այսօր ամերիկյան հաստատություններին չեն անհան-
գստացրել, չնայած միսիան կասկածի տակ է (միանգամայն ան-
հիմն)՝ կասկածելի հայերին ապաստան տալու համար:

Խառնաշփոթից վեց օր հետո, երբ ես համոզվեցի, որ իրավիճա-
կը խաղաղ կմնա, ես հավաքեցի պատերազմող երկրների քաղաքա-
ցիների կանանց ու երեխաներին, որոնց համար կային կառքեր և
նրանց ետ տարան Հալեպ: Ի նկատի ունենալով վերը նշվածը, ես
անկեղծորեն խնդրում եմ, որ այժմ Ուրֆայում ներկայված պատե-
րազմող երկրների քաղաքացիները անմիջապես հեռացվեն այստե-

դից այնպիսի մի տեղ, որտեղ ազգային զգացմունքներն այսքան սուր չեն, և որտեղ հեռանալու ճանապարհներն ավելի ապահով են:

(ստորագրված) Էդելման,
փոխ-հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ վերը նշվածի (փաստ. թիվ 44)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/203.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 73-76.*

Փաստաթուղթ թիվ 45

Թիվ 532

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

16 հոկտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեպարտամենտի տեղեկատվության համար ուղարկել Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսի զեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է այդ վայրում որոշ հայերի հանդեպ ձեռնարկված միջոցառումներին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ «Բաղդադի իրավիճակը» վերնագրով 1915թ.

սեպտեմբերի 10-ի թիվ 387 զեկուցագրի օրինակը
(փաստ. թիվ 46)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/205.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 77.*

Փաստաթուղթ թիվ 46

Թիվ E.387

Կրկնօրինակ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 10 սեպտեմբերի, 1915թ.

Առարկան՝ Բաղդադի իրավիճակը

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան արտակարգ

և լիազոր դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեսպանությանը հիշեցնելու մեր հյուպատոսության 1915թ. օգոստոսի 29-ի թիվ 372 զեկուցագիրը, որը վերաբերվում է այս քաղաքի հայերի հետապնդումներին և ասելու, որ 1915թ. օգոստոսի 29-ի շաբաթվա ընթացքում ավելի քան 16 հայեր ձերբակալվեցին: Ձերբակալվածների մեջ էին մեր հյուպատոսության քարգմանի երկու եղբայրները և մի փեսան: Մյուս երկուսը մեր հյուպատոսության երկրորդ քարգմանի երկու փեսաներն էին:

Այս մարդկանց ձերբակալության համար ոչ մի պատճառաբանություն չկա՝ բացի քաղաքականից: Նրանց չդատեցին և ոչ մի հնարավորություն չտրվեց ապացուցելու, որ իրենք անմեղ են: Չնայած այստեղ գոյություն ունի զինվորական դատարան, և նրանք ցանկություն հայտնեցին, որպեսզի իրենց հնարավորություն տրվի կանգնել դատարանի առաջ, սակայն այն նրանց չտրվեց: Սա պարզապես բացարձակ դեսպոտիզմի օրենքն է: Տղամարդկանց մի մասը շատ հարուստ է, իսկ նրանք բոլորը՝ բավականին հարգված:

Սեպտեմբերի չորսին տասնվեց տղամարդկանցից ինը ազատ արձակվեցին, սակայն յոթը, ներառյալ հյուպատոսության քարգմանի երկու եղբայրներն ու երկրորդ քարգմանի երկու փեսաները, մնացին: Շատերը գնացին գործող գեներալ-նահանգապետի մոտ բոլոր տասնվեցի համար, ինը տղամարդկանց ազատումից հետո շատ փորձեր արվեցին մնացած յոթին ազատելու համար, սակայն հաջողության չհասան: Կառավարությունը այդ մարդկանց տեղահանության համար բացարձակապես ոչ մի պատճառաբանություն չի տալիս, բացի, հավանաբար նրանից, որ ասվել է մեր հյուպատոսության քարգմանին, որ նրա եղբայրները խոսել էին կառավարության դեմ: Գործող գեներալ-նահանգապետին խնդրագիր ներկայացվեց այն մասին, որ քարգմանի եղբայրները հանդիպեն իրենց մեղադրողին, իսկ մեղադրանքը քննության առնվի, սակայն գեներալ-

նահանգապետը մերժեց: Սա շատ լուրջ գործ է այդ մարդկանց համար, քանի որ նրանք արտաքսվում են և չգիտեն, թե ուր են գնում: Ի նկատի ունենալով հյուսիսի հայերի հանդեպ եղած վերաբերմունքը՝ նրանք այստեղից հեռացան բավական անհանգստացած իրենց վերջնական ապահովության համար:

Ինչ վերաբերվում է մեր երկրորդ թարգմանի երկու փեսաներին, առայժմ, կարծես, ոչ մի պատճառաբանություն չկա: Ասում են, որ արտաքսվելու են միայն նրանք, ովքեր ծնվել են այն վայրերին մոտ, որտեղ հայերը ապստամբություններ են արել, և մի քանիսը կարծեցին, որ արտաքսված յոթ մարդիկ (նրանք բոլորն էլ Բաղդադից արտաքսվեցին սեպտեմբերի 6-ին, առաջին հավաքատեղին՝ Մոսուլ) ծնվել էին հյուսիսում և Բաղդադ էին գաղթել հյուսիսից, սակայն երկրորդ թարգմանի փեսաներից մեկը ծնվել էր Բաղդադում, մյուսը՝ Մոսուլում: Ամենայն հստակությամբ հասկանում են, որ այս երկու տղամարդկանց դեպքում կառավարությունը գործել է չափազանց դեսպոտիկ և անարդարացի: Եթե կառավարությունն ուներ լավ և բավարար պատճառ, ինչու՞ թույլ չտվեցին իմանալ այն: Այստեղ գոյություն ունի զինվորական դատարան, ինչու՞ այդ մարդկանց հնարավորություն չտվեցին պաշպանելու իրենց: Ինչու՞ թույլ չտվեցին տեսնել ապացույցները: Նրանք հարգված մարդիկ են, և ինչպես արդեն ասվել է, ես չեմ լսել, որ որևէ մեկը պնդի, թե յոթից մեկը քաղաքականության մեջ լինի: Չմայած հյուսիսում հնարավոր է, որ եղել են ապստամբություններ՝ այս մարդիկ հավատարիմ են եղել օսմանյան կառավարությանը, և այդ իսկ պատճառով նրանց հետ այդպես վարվելը թվում է ավելի անարդարացի:

Մնացած երեք տղամարդիկ շատ աննշան էին: Մեկը տեղի դերձակն է, գրեթե առանց եկամուտի: Նա թողել է կնոջն ու վեց երեխաներին: Նա չունեի գումար կառք ձեռք բերելու համար, և թարգմանի երկու եղբայրները, որ վարձել էին երկու կառք, նրան թույլ տվեցին տեղավորվել իրենց կառքի բեռնատար մասում:

Մյուս երկու տղամարդկանցից մեկը մեկ տարի առաջ Դիարբեքիից եկել էր Բաղդադ՝ վճարում անելու համար և մնացել էր այստեղ: Մյուսը մանր վաճառական էր, որի ընտանիքը եկել էր Դիարբեքիի մոտերքից մի քանի տարի առաջ:

Մինչև այս մարդկանց հեռանալը, կառավարությունը ձիավոր ժանդարմներ էր ուղարկում տեղահանվածների հետ: Այս անգամ, ի հավելումն ծանր բեռների, տեղահանվածները ստիպված էին իրենց ձեռք բերած կառքերով տանել նաև ժանդարմներին: Ինը օրվա բանտարկության ընթացքում այս մարդիկ սովորական հանցագործների նման մեկուսացվել էին տեղի բանտում ամենախիստ պայմաններում:

Հավանաբար, անհնար է պատշաճ կերպով դեսպանությանը ներկայացնել այս քաղաքում գործերի անարդարացի, կուզեի ասել, դաժան կառավարումը՝ ներկա գործող գեներալ-նահանգապետի ժամանումից ու պատասխանատվության ստանձնումից ի վեր: Կարիք չկա ավելացնելու, որ շատ մարդիկ չափազանց վախեցած են, ոչ թե որովհետև մեղավոր են, այլ մյուսների հետ վերաբերմունքից հասկանում են, որ բավական է, որպեսզի որևէ մեկը բողոքի իրենց դեմ, և առանց դատի իրենց կարտաքսեն Բաղդադից, և իրենք կկրեն նույն տառապանքները, որոնք կհասնեն իրենց: Եթե դեսպանությունը կարողանա որևէ բան անել, որպեսզի այս քաղաքի բնակիչների հարցը լուծվի թեկուզ մի փոքր արդարությամբ, նրանք անշուշտ չափազանց երախտապարտ կլինեն:

Այդ կապակցությամբ զեկուցվում է, որ թարգմանի երկու եղբայրների հետ վատ վերաբերմունքի պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրանք Բաղդադի նախկին գեներալ-նահանգապետի՝ Սուլեյման Նատիֆ Բեյի, ընկերներն էին: Ինձ նաև տեղեկացրել են, որ Սուլեյման Նատիֆ Բեյը Կոստանդնուպոլսում է, և մեր հյուպատոսության թարգմանը ինձ խնդրել է դիմել դեսպանությանը, որպեսզի հայտնեն Սուլեյման Նատիֆ Բեյին իր երկու եղբայրների նկատմամբ վերաբերմունքի մասին, հուսալով, որ նա կկարողանա նրանց վիճակի արմատական բարելավում ապահովել: Եթե դեսպանությունը այս խնդրի վրա հրավիրի Սուլեյման Նատիֆ Բեյի ուշադրությունը, կուզե՞նայի խոսեիք նաև մեր երկրորդ թարգմանի երկու փեսաների մասին:

Մեր երկրորդ թարգմանի (որը նաև մեր հյուպատոսության ցրիչն է) փեսաների անուններն են.

Մելքոն Շամյան (ծնված Մոսուլում),

Յուսիֆ Իբրահիմ (ծնված Բաղդադում): Թարգմանի երկու եղբայրների անուններն են.

Գառնիկ Հակոբի Կույումջյան,

Մարտիրոս Հակոբի Կույումջյան:

Չեկուցագրի հետ կապված պետք է դեսպանությանը հիշեցնենք մեր հյուպատոսության թիվ 388, 389 և 390 զեկուցագրերը:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Չարլզ Ֆ. Բրիսել,

Ամերիկյան հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/205.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 78-80.

Թիվ 554

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

22 հոկտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեպարտարտամենտի տեղեկատվության համար ուղարկել Դամասկոսի ամերիկյան հյուպատոսության գործակալի զեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է այդ վայրում որոշ ամերիկացիների դեմ ձեռնարկված միջոցառումներին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներկայացվածը՝ Դամասկոսի հյուպատոսական գործակալի

1915թ. սեպտեմբերի 20-ի զեկուցագրի

օրինակը (փաստ. թիվ 48)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/212.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 81.

20 սեպտեմբերի, 1915թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ Ձեզ զեկուցելու, որ 1915թ. օգոստոսի 12-ից ի վեր մի քանի հարյուրից մինչև երկու հազար մարդուց կազմված հայ գաղթականների խմբեր են անցել այս քաղաքով փոփոխական ընդ-միջումներով՝ շաբաթը երկու, երեք կամ ավելի խմբեր:

Պետք է ասեմ, որ մինչև ներկա պահը համեստ հաշվարկներով 8000-ից մինչև 10000 մարդ է անցել Դամասկոսով: Սա, իմ իմա-նալով, շարունակվում է օգոստոսի 12-ից:

Նորին գերագանցություն Միրիայի գեներալ-նահանգապետն իմ խնդրանքով ինձ տեղեկացրեց, որ այս բոլոր մարդիկ հայեր են, որոնք Վանի ու Բիթլիսի նահանգներում ապստամբելու և իրենց կառավարությունը հաստատելու համար արտաքսվում են Դամասկոսի շրջակա շրջաններն ու ցրվելու են երկուական, երեքական և այլն, տարրեր գյուղերում ու քաղաքներում: Երբ ես հայտարարեցի, որ վստահ եմ, եթե կառավարությունը թույլ տա, ի վիճակի կլինեն գու-մար ձեռք բերել Ամերիկյան Կարմիր Խաչից, որպեսզի օգնություն ցույց տրվի այս մարդկանց, որոնք անկասկած կարիքի մեջ կլինեն, ի պատասխան՝ Նորին գերագանցությունը տեղեկացրեց, որ կառավա-րությունը թույլ չի տա, քանի որ ինքն անում է այն ամենը ինչ հնարավոր է՝ տրամադրում է ուտելիք, վրաններ և այլն:

Շրջում են բազմաթիվ պատմություններ դժվարությունների, կա-րիքի, սովի տառապանքների, պայմաններ չլինելու դեպքում ստիպո-ղական երթի, ուղեկցող հսկիչների դաժանությունների, երիտա-սարդ կանանց նկատմամբ բռնությունների, տուն ունենալու համար երեխաներին ուրիշներին նվիրելու կամ վաճառելու և այլնի մասին, տակայն դրանց ես չեի հավատում և նույնիսկ այժմ, համոզված եմ, որ պտավոր ամենատեսիլ պատմություններից շատերը չափազանց-ված են: Մակայն կամ մի քանիսը, որոնց ես պետք է հավատամ:

Դրանից մեկն այն է, որ մի կին, որը վեց կամ յոթ ամսեկան հղի էր, և քնակամարար, ի վիճակի չէր այսպես քայլել, սակայն ստիպ-ված էր քայլել խմբից ետ շննալու համար, ճանապարհին ընկավ ու մահացավ: Լսել եմ մի քանի դեպքերի մասին, երբ երիտասարդ աղջիկներին ու տղաներին առնում էին մարդիկ, ովքեր ցանկանում էին որևէ կերպ օգնել նրանց, քանի որ նրանց ծնողները համառորեն խնդրում էին վերցնել իրենց երեխաներին որպես ծառաներ, միայն թե նրանք տուն ունենային: Ինձ նաև ասել են, որ որոշ հսկիչ զին-վորներ գաղթականների քայլերն արագացնելու համար մտրակա-հարում էին նրանց, որոնք, չափազանց հյուծված լինելով՝ փորձում էին քայլել, կամ կարեկցող քրիստոնյաներից ուտելիք կամ գումար էին վերցնում:

Լսել եմ նաև քարյացական մուսուլմանների բարության մասին, որոնք խղճում էին տառապալներին, իսկ պատահաբար լսեցի, թե ինչպես մի հասարակ մուսուլման զինվոր, որը հազիվ է ծայրը ծայ-րին հասցնում, ասում էր, որ երկու մեջիդի է տվել քրիստոնյա գաղ-թականներին:

Մի քանի անգամ գնացել եմ այն վայրը, որտեղով անցնում են գաղթականները, իմ աչքով նրանց տեսնելու համար, սակայն ոչ մի անգամ ինձ չհաջողվեց այնտեղ լինել նրանց անցնելու ժամանակ:

Կահոճեմը քաղաքի արվարձաններում մի մեծ հավաքատեղի է, որտեղ նախապես կուտակվում են Դամասկոսով անցնող բոլոր գաղթականները, որպեսզի հետո ցրվեն այն քաղաքներում, որտեղ ի վերջո ապրելու են:

Մի քանի օր առաջ գնացի այդտեղ, որպեսզի գաղափար կազմեմ իրավիճակի մասին: Այն ընդարձակ բաց տարածք է, իրականում խոտապուրկ, կան մի քանի ծառաներ: Այն գրեթե ծածկված էր ճամապարհիկ հալումաշ եղած ամբողջովին ընկճված ցնցոտիավոր անհատների խմբերով: Կային ընդամենը մի քանի վրաններ կամ տարբեր տեսակի ծածկեր, որոնք հանպատրաստից ստեղծվածի տպավորություն էին թողնում: Մարդկանց խմբի սահմանագծի մոտ ինձ դիմավորեց մի ոստիկան և ուղեկցեց ճամբարի պատասխանատուի մոտ: Ես իրականում ոչինչ չտեսա և իմացա միայն այն, ինչ նա պատմեց ինձ: Նա շատ քաղաքավարի էր: Ըստ նրա, իսկ նա ինձ ասաց, որ ես կարող եմ հավատալ իրեն, այդ օրն այնտեղ կային 2000 պատահական հայեր, իսկ մինչ այդ օրը այդտեղով անցել են մոտավորապես 20000-ը, որոնք փաստորեն տեղահանվել են հայերով բնակեցված բոլոր նահանգներից, բացի Վանից: Նա կարծում էր, որ Վանի գաղթականները դեռևս տեղ չեն հասել, քանի որ այն հեռու է: Նախքան տեղահանման ավարտը 100000 հայեր պետք է ցրվեն Դամասկոսի շրջակա քաղաքներում: Ինձ տեղեկացրեցին, որ հիվանդների համար հիմնվել է հիվանդանոց, որտեղ կա 50 մարդ: Հետո նա ինձ ասաց, որ մահացու դեպքեր չկան, կառավարությունը նրանց, այսինքն, բոլոր գաղթականներին ուտելիք է տրամադրում: Ծամբարի տնօրենի վրանից ես հեռացա և միակ բանը, որ տեսա ինձ ուղեկցելու ժամանակ, մի վագոն էր, որը երթևեկում էր ճամբարի և հիվանդանոցի միջև: Պարզվեց, որ հիվանդանոցը լիքն է: Նույն օրը Կահոճեմ ճամապարհվեց Իսպանիայի հյուպատոսը: Համոզված եմ, որ նա այնքան մոտ չի գնացել, որքան ես:

Տեղահանված հայերից մեկը, որն այցելեց մեր գրասենյակ, ասաց, որ Հալեպի մոտերքից է՝ Քեսաբից: Ըստ նրա պատմածի, նա քայլել էր մոտավորապես տաս օր, և հարցումներից իմացա, որ տառապանքները ճամապարհիկն չափազանց էին նրանց համար, ովքեր բավականին ուժեղ չէին: Նա ասաց, որ իրենք անցել էին խմբի առջևից գնացողների դիակների մոտով, որոնք չէին դիմացել: Այդ մարդը բողոքում էր, որ իր կինն ու ընտանիքը գալիս էին գնացքով: Պատմելիս նա գրեթե լաց եղավ, գաղափար չուներ, թե ինչ է լինելու իր հետ, բայց քիչ էլ անհանգստանում էր:

1915թ. սեպտեմբերի 11-ին Իսպանիայի հյուպատոսն ու ես պատահաբար անցնում էինք քրիստոնեական քաղամասով, երբ հանդիպեցինք Կահոճեմ գնացող գաղթականների երթին: Երկրի ներքին շրջաններում մարդ արդեն սովորում է աղքատիկ հագնված ցրցոտիավոր մարդկանց, որոնց դեմքերը կարծես երբեք ուրախություն չեն արտահայտել, լռությամբ քարշ եկող մի խումբ ավտոմատների դեմքերին կարելի է տեսնել մեծ հոգնածության, հուսահատության, անհույս տառապանքի արտահայտություն, որը նրանք կրում են աներեր: Տղամարդկանց, կանանց, երեխաների մի մասը միայն ուշադրություն դարձրեց մեզ վրա, միայն այն քանից հետո, երբ մենք նրանց առաջարկեցինք պատահաբար մեզ մոտ եղած մանրադրամը: Մեծ մասին, կարծես, հետաքրքրում էր միայն երբը համառորեն շարունակելը, մինչև որ գիշերվա դադարը թույլ կտար իրենց հանգստանալ: Այդ պահին ժամը վեցից քիչ անց էր:

Թափորը հիմնականում կազմված էր ծեր ու երիտասարդ մարդկանցից: Ահա անցավ մի տղա, հագիվ տաս տարեկան, իսկ նրա մեջքին կա ավելի փոքր մի երեխա, մի կին՝ տարիքից կռացած մեջքով, հագիվ քարշ է գալիս ձեռնափայտի օգնությամբ, մի փոքրիկ երեխա լաց է լինում, որովհետև ճանապարհիկ կորցրել է մորը, նրա ետևից մի ծերունի քարշ է տալիս իր վերջին ունեցվածքը՝ մի ավանակ: Հետո մի կին, ակնհայտորեն հղի, ցավից տնքում է յուրաքանչյուր քայլ անելիս: Նկատելի է, որ երիտասարդ կանայք ու տղամարդիկ չկան: Տարբեր զեկուցագրերից իմացել եմ, որ շատ տեղահանվածներ ժամանել են գնացքով, իսկ այստեղով անցածների ընդհանուր թիվը հասնում է 22000-ի:

Այդ ճամապարհով անցած մի մարդուց իմացա, որ ըստ իր եզրակացության, Իսմիլից հարավ ապրող բոլոր հայերը տեղահանվում են: Նույն լրաբերից, որի ասածներին կասկածել պետք չէ, իմացա, որ ճամապարհիկն նա անցել է հազարավոր հայերի մոտով: Նրանք ամենասարսափելի վիճակում էին: Օսմանիեում հավաքվել էին մոտ 8000 տեղահանվածներ: Նա ասում է, որ այստեղից մի քանի մղոն հեռու ահավոր գարշահոտություն է, ինչպիսին գալիս է կեղտոտ թռչնանոցից: Գաղթականների ճամբարի ներքևի մասերում հոտը դառնում է ավելի տհաճ, իսկ զգվելի ճանճերն այնտեղ վխտում են: Այդ մարդը, ճամբարի միջով անցնելիս, տեսել էր բազմաթիվ հիվանդ մարդկանց, մյուսների մարմինները կիսով չափ ճամբարի ցածրադիր մասերում հավաքված ջրի մեջ էին: Որոշ մարդիկ ասել են նրան, որ սպասում են մահվան, որն իրենց կազատի: Հալեպ գնալիս նա անցել է հազարավոր գաղթականների մոտով, իսկ Հալեպի

հարեվանությամբ մի փոքր քաղաքի մոտ տեսել է հավաքված մոտ 100000 հայերի: Նա ասում է, որ մահացությունը նրանց մեջ շատ մեծ է: Նրանք ո'չ ուտելիք ունեն, ո'չ էլ փող այն գներու համար, քանի որ այն քիչ փողը, որ ունեցել են, ճանապարհին նրանց կողոպտել են լավ զինված ավազակախմբերը: Իմ լրագրերի հետ եկած մարդկանց մի քանի անգամ անհանգստացրել են զինված համազգեստավոր մարդիկ, ո լոնք կարծել են, թե նրանք հայեր են:

Մի բանավոր աղբյուրից, որը սակայն արժանի է վստահության, լսել եմ, որ Մարաշից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ամբողջ տարածքը մաքրվել է հայերից, որ Հոմսում կա մոտավորապես 30000-անոց մի հավաքատեղի, գրեթե բոլորովին առանց ծածկի, որ Դիարբեքիում տեղի է ունեցել կոտորած, որ Կեսարիայի գաղթականներին թույլատրել են վաճառել իրենց ունեցվածքը (այս բռնի վաճառքից կարելի էր ձևաք բերել մի փոքր գումար) Դեյր-է-Չոր գնալուց առաջ: Այս աղբյուրից իմացա նաև, որ լուրեր են պտտվում, թե Եփրատ գետն անցնելիս շատ տեղահանվածներ խեղդվել են նավակների շրջվելու և այլ պատճառներով:

Վերջին մի քանի օրերի ընթացքում, այժմ հոկտեմբերի 3-ն է, մի սկանառես ինձ ասաց, որ սեպտեմբերի 19-ին կոտորած է տեղի ունեցել Ուրֆայում, ուր հայերին գնդակահարել, սվինահարել, սրախողխող արել ու մաշկազերծ են արել տեղի բնակիչները, իսկ հետո կոտորածը սրերով ու սուր սուսերներով շարունակել են զինվորները այդ մարդու հեռանալու օրը՝ սեպտեմբերի 22-ին: Պարզվում է, որ հայ տղամարդկանց հավաքել, մեկ առ մեկ նրանց տարել են ծեծելու և երկար սուսերանման դանակներով մորթելու: Առաջին օրերին դանակներից ու շղթաներից վիրավորվել են նաև ֆրանսիացի և ռուս զերիներ, սակայն շուտով նրանք բուժվեցին, և սա այն ամենն է, ինչ պատահել է այդ գերիների հետ: Ուրֆայից եկած մարդն ինձ պատմեց, որ ճանապարհին անցել է շատ կանանց, երեխաների ու ծերունիների մոտով և տեսել է, թե զինվորներն ինչպես էին ծեծում նրանց, ովքեր կանգնում էին ջուր խմելու: Կարելի էր լսել, թե ինչպես էին զինվորներն ասում, «Սպասեք մինչև կհասնենք Եփրատ և կտեսնեք, թե ինչ կպատահի ձեզ հետ» կամ այսպիսի բառեր: Այս լուրերն ինձ հաղորդել է մի մարդ, որն, ինչպես ասվեց վերևում, փաստորեն ներկա է եղել կոտորածի ժամանակ, և որը լսել է վերը նշված ակնարկները:

Վերևի զեկուցագիրը վերաբերվում է նաև այլ հյուպատոսական պաշտոնյաների շրջաններին, քանի որ, ինչպես հաղորդել են ինձ, իրենք չեն կարող գրել այդ մասին: Ես չգիտեմ, թե արդյոք կկարո-

դանամ սա անցկացնել, թե՛ ոչ: Յուրաքանչյուր դեպքում արված հայտարարությունները հավաստի են այնքանով, որքանով հավաստի է գրողի դատելու ունակությունը: Նա, իհարկե, կարող է հաստատել միայն այն, ինչը տեսել կամ լսել է ինքը, ինչպես նշված է վերևում:

Դամասկոսում կարծես ամեն ինչ շատ հանգիստ է, երեկ հոկտեմբերի 2-ին, մի փոքրիկ տղա ձու նետեց իմ կառքի մեջ, բայց դա էական չէ: Ես չեմ հավատում, որ բնակչության կողմից լինի որևէ անհանգստություն, որից կարելի լինի վախենալ, քանի դեռ դեկավարությունը չի հրահրել, որը չեմ կարծում, թե կպատահի:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Գրեգ Յանգ,
հյուպատոսական գործակալ

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/212.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 82-86.

Փաստաթուղթ թիվ 49

Թիվ 546

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

20 հոկտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով սույն ամսվա իմ թիվ 1155 հեռագրին, որը վերաբերվում էր Ուրֆայի իրավիճակին և այն վտանգավոր իրավիճակին, որում հայտնվել են պարոն Լեային և մի քանի բջնամի երկրների հպատակներ, որոնք ներկայված են այնտեղ, և որոնք այդ վիճակում հայտնվեցին կառավարության և հայ բնակչության միջև ընդհարման պատճառով, այժմ պատիվ ունեմ Ձեզ ուղարկելու պարոն Լեայից պարոն Վ.Վ.Փիթին ուղարկված նամակի կրկնօրինակը, թվագրված օգոստոսի 24-ին, որտեղ նկարագրվում են Ուրֆայի դեպքերի սկիզբը: Պարոն Լեայի նամակը կրացնի պարոն փոխյուպատոս Էդելմանի օգոստոսի 26-ի զեկուցագիրը, որն արդեն ուղարկվել է

դեպարտամենտին, նրա կրկնօրինակը նույնպես ներփակված է այստեղ: Տեսեք նաև իմ օգոստոսի 23-ի թվակիր թիվ 963 հեռագիրը:

Այս երկու փաստաթղթերը օգոստոսի 19-ին և դրանից հետո տեղի ունեցածի հաշվետվությունն են և ցույց են տալիս, որ հայ բնակչության վիճակն այդ քաղաքում չափազանց անորոշ է: Նման ընդհարումներ մասամբ տեղի ունեցան մոտավորապես հոկտեմբերի մեկին, երբ փորձ արվեց գեներալ հավաքելու: Վերջին իրադարձությունների մասին դեպի Երևան ուղարկված հոկտեմբերի 8-ին, որտեղ ասվում էր, որ պրն Լեսլին պահվել է Ուրֆայի հայկական բաղամասում, և որ պրն. Ջեքսոնը Հալեպի հրամանատար Ֆակրի Փաշային խնդրել է ապահովել նրա բարեհաջող դուրս բերումը:

Երբ այդ հարցի մասին մենք խոսում էինք Ռազմական նախարարի հետ, նա ինձ հանձնեց Ուրֆայի տեղական ղեկավարության գեկուցագիրը, որն ստացել էր կենտրոնական կառավարությունը, և որի մասին գեկուցել եմ սույն ամսվա 17-ի հեռագրում: Հոկտեմբերի 11-ի թվագրությամբ Արտաքին գործերի նախարարությունը ներկայացրեց այդ գործի բոլորովին այլ տարբերակ, որտեղ միտում կար ավելի շատ մեղքը բարգել հայերի վրա՝ նրանց ապստամբության համար, ինչպես նաև ակնարկել, որ նրանց շարժումը լռությամբ հրահրել է պրն Լեսլին: Ես գերադասում եմ ընդունել Ռազմական նախարարի տարբերակը, որն ավելի մոտ է ճշմարտությանը: Այստեղ ներփակված է նաև Բարձր Դռան գրության օրինակն ու թարգմանությունը:

Այն օրվանից ի վեր, երբ ստացվեց պրն Ջեքսոնի սույն ամսվա 16-ի հեռագիրը, որտեղ հայտնվում էր, որ պրն. Լեսլին և պատերազմող երկրների յոթ քաղաքացիների դեռևս պահում են հայերը, որոնք մասամբ դեռևս կարողանում էին դիմադրել իշխանությունների հարձակումներին, ես մի ուրիշ հարցազրույց ունեցա Ռազմական նախարարի հետ, որը սույն ամսվա 18-ին ինձ տեղեկացրեց, որ Լեսլին և պատերազմող երկրների ինը քաղաքացիներ դուրս են եկել ռմբակոծված շենքից և այժմ ապահով են: Նախարարը խոստացավ նաև Ուրֆայում ներկայված պատերազմող երկրների քաղաքացիներին, թվով երեք հարյուր հոգի, տեղավորվել Այնթապ, որտեղ նրանց ապրելու պայմանները կլինեն ավելի լավ, քան Ուրֆայում: Հալեպի հյուպատոսից ես սպասում եմ Լեսլինի և մյուսների ապահովության մասին հետագա մանրամասների, ինչպես նաև թե արդյոք որևէ բան արվում է Ուրֆայից քաղաքացիների դուրս բերման ուղղությամբ:

Բարեբախտաբար, օգոստոսի վերջին Ուրֆայից հեռանալիս պրն. Էդելմանը կարողացավ տանել պատերազմող երկրների քաղաքացիների կանանց ու երեխաներին, որոնք այնտեղ էին ուղարկվել Բեյրութից, Դամասկոսից և Սիրիայի այլ վայրերից, ինչպես նաև բազմաթիվ անգլիացի և ֆրանսիացի տղամարդկանց, որոնց մեկնումը թույլատրել էր Սիրիայում Չորրորդ Բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշան: Այս մարդիկ Ալեքսանդրետոսայում սեպտեմբերի 18-ին նստեցին « Չեստր » նավը, և դեպի Երևան ուղարկվելու տեղյակ է, որ նրանք ապահով ժամանել են Ալեքսանդրիա: Պարզվում է, սակայն, որ տեղական իշխանությունները այնքան էլ հակված չէին օգոստոսի 19-ի իրադարձությունների ժամանակ պաշտպանելու պրն Լեսլին և տարբեր թշնամի երկրների հպատակներին: Անհրաժեշտ է սպասել

Հալեպի հյուպատոսից հետագա մանրամասների, նախքան կարծիք հայտնելը վերջին դեպքերի մասին, որում ներգրավվել են նաև պրն Լեսլին և պատերազմող երկրների մի քանի քաղաքացիներ:

Դեպարտամենտը պետք է իմանա, որ պրն. Լեսլին սեպտեմբերի 23-ին հրաժարվեց հյուպատոսական գործակալի իր պաշտոնից: Ինչպես գեկուցել եմ 1915թ. սեպտեմբերի 21-ի, իմ թիվ 481 գեկուցագրում, Վերին դուռը նրան այդ պաշտոնում երբեք պաշտոնապես չճանաչեց:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ Պրն Լեսլինի 1915թ. օգոստոսի 24-ի նամակը
(փաստ. թիվ 50)

Պրն Էդելմանի 1915թ. օգոստոսի 26-ի նամակը
(փաստ. թիվ 44)

Գրառման պատճեն ու թարգմանությունը
(տես՝ հատոր IV)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/215.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Saralian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 87-88.

24 օգոստոսի, 1915թ.

Պատճեն

(Պարոն Լեալիի նամակը)

Օգտվելով այս հնարավորությունից՝ զեկուցում եմ Ձեզ այն մասին, թե ինչ է տեղի ունեցել այս քաղաքում:

Վերջին երկու ամիսների ընթացքում ամեն շաբաթ հարյուրավոր հայեր են ձերբակալվել ու արտաքսվել քաղաքից, և նրանց մեծ մասից այլևս ոչինչ չի լավել: Նրանց մեջ էին մեր տնօրենի նախկին տեղացի օգնականը, և Գերմանական միսիոներական հիվանդանոցի դեղագործը, ինչպես նաև մի հայ վարդապետ, և փաստորեն համայնքի ամենատաղանդավոր ու ամենարավ մարդիկ և բարձր պաշտոն ունեցող տղամարդիկ: Բարեբախտաբար, երկու բողոքական քահանաներն ազատվեցին: Հայերը համաձայնվեցին կառավարությանը հանձնել զենքերը, ինչպես նաև, կասկածելի մարդկանց: Հարյուրավոր զենքեր հանձնվեցին, սակայն կասկածելի մարդիկ փախան և թաքնվեցին: Շաբաթներ շարունակ հայերը ահաբեկված էին, իսկ անցյալ շաբաթ քաղաքում տեղի ունեցավ մի տհաճ միջադեպ: Չենքեր փնտրելիս՝ ոստիկանները մտան մի տուն, որտեղ թաքնված էին երեք հայ դասալիքներ, որոնք կրակ բաց արեցին և սպանեցին երկու ոստիկանի: Ես անձամբ տեսա սպանված ոստիկանների դիակները: Այդ ժամանակ ոստիկաններն ու ժանդարմները միասին հարձակվեցին այն շրջանի վրա, որտեղ տեղի էր ունեցել այդ միջադեպը, և մարտի ժամանակ, ըստ զեկուցագրի, սպանվեցին ևս երեք ոստիկան և բազմաթիվ հայեր: Ինչպես նաև թուրքերի ու քրդերի մի ամբոխ հարձակվեց այն բոլոր հայերի վրա, ում կարողացավ գտնել շուկայում, և շատերին էլ նրանք սպանեցին: Կառավարությունից բացի ոչ ոք չգիտե, թե քանի հայ է սպանվել, սակայն ճշգրիտ թիվը կլինի երկու հարյուրից ոչ պակաս: Ես անձամբ տեսա թե ինչպես կրակոցով սպանվեց մի անմեղ, անվնաս տղամարդ, իսկ երբ անցնում էի փողոցով, տեսա չորս դիակ, որոնցից երկուսին ես գիտեի, նրանք անմեղ ծերունիներ էին:

Բարեբախտաբար, Հալեպի ամերիկյան փոխ-հյուպատոս Էդելմանը քաղաքում էր որպես մեր միսիայի հյուր, և երբ կրակոցներն սկսեցին, ես և նա այցելության էինք գնացել Նորին գերագնացություն մուտասերիֆին: Վախենալով, որ խուճապի մեջ ընկած գաղթականները կարող են լցվել մեր միսիայի տարածքը, ես որոշեցի ետ վերադառնալ միսիա, սակայն չկարողացա և մենք ստիպված մնացինք սերայում, մինչև ավարտվեց կովի ամենաթեժ պահը, և մի

պահապան, որին մեզ տրամադրեց ղեկավարությունը, մեզ ուղեկցեց մինչև միսիա, միսիայի տարածք էին մտել միայն մի քանի փախստականներ: Այդ օրվանից, այսինքն, օգոստոսի 19-ից, մեր դռան մոտ մշտապես կանգնած է մի պահապան, իսկ ոստիկանների ու ժանդարմների խմբերը գիշեր-ցերեկ հսկում են փողոցներում: Կարծես թե կառավարությունը այժմ լավ է տիրապետում իրավիճակին, սակայն ոչ մի հայ չի համարձակվում դուրս գալ իր տնից, բոլորը թաքնված են ու սարսափահար, իսկ առևտուրն ու արդյունաբերությունը, որ մեծ մասամբ նրանց ձեռքում է, կազմալուծված է:

Մենք համոզված ենք, որ քաղաքում գլխավորապես փոխյուպատոս Էդելմանի ներկայության պատճառով է, որ այդ միջադեպը ընդհանուր կտորածի չվերածեց: Նրա ներկայության պատճառով էր, որ իշխանությունները ձեռք առան ամբոխին վերահսկելու լրացուցիչ նախագգուշական միջոցառումներ: Իրադրությունն այժմ, փոքր-ինչ վերահսկելի է, սակայն քանի որ փոխյուպատոսն այսօր մեկնում է, մենք չենք կարող ասել, թե ինչ կպատահի, երբ այլևս չզգացվի նրա զսպող ազդեցությունը:

Վախ կա, որ Ուրֆայի հայերը կտեղահանվեն, սակայն այդպիսի հրաման դեռ չի ստացվել: Ձեր հեռագիրը բողոքական և կաթոլիկ համայնքներին տեղահանությունից ազատելու վերաբերյալ հաստատվում է: Քանի որ Ուրֆայի սանջակը Հալեպից անկախ է, հույս ունենք, որ այդ հրամանը ուղարկվել է նաև մեր մուտասերիֆին: Կարո՞ղ եք հետաքրքրվել այդ մասին մեր փոխարեն, հնարավոր է, որ մենք այլևս բացեիրբաց գրելու հնարավորություն չունենանք:

Այստեղ կան երեք հարյուր բրիտանացի, ֆրանսիացի և ռուս ներկայալներ, և հյուպատոսական գործակալության աշխատանքը պայմանավորված է նրանց ներկայությամբ, որը այս անորոշ ժամանակներում, ի հավելումն միսիայի աշխատանքների, չափազանց ծանր բեռ է մի մարդու ուսերին: Մեր քաղաքով երեք ամիս շարունակ անցնող հազարավոր հայ տեղահանվածների երթը մեծացրեց մեր օգնության աշխատանքների կարիքը, որն այժմ շատ է մեծացել նաև տեղացիների կարիքի պատճառով: Ապագան անորոշ է: Աղոթեք մեզ համար, խնդրում եմ, և եթե հնարավոր է, օգնություն գտնելու ուղի առաջարկեք:

(Ստորագրված) Ֆ. Հ. Լեալի:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/215.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 89-90.

Փաստաթուղթ թիվ 51

Թիվ 275

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հայկա, 29 սեպտեմբերի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի տեղահանությունը

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Ձեզ այսօրվա ամսաթվով իմ թիվ 382 զեկուցագրի պատճեն «Հայերի տեղահանությունը» թեմայով:

Այս հարցի վերաբերյալ այլ անդրադարձեր տեսեք իմ 19 օգոստոսի թիվ 267, 25 օգոստոսի՝ 268 և օգոստոսի վերջի՝ 271 զեկուցագրերում:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն,

Ամերիկյան հյուպատոս

Ներփակվածը՝ 1) Դեպքանությանն ուղղված թիվ 382 զեկուցագրի օրինակը (փաստ. թիվ 53)

840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/222.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.91.

Փաստաթուղթ թիվ 52

Թիվ 579

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

1 նոյեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ սրանով ուղարկելու սեպտեմբերի 29-ի զեկուցագրի չորս օրինակները, հայերի վիճակի մասին, որը Հալեպի

հյուպատոսը ուղարկել է այս դեպքանությանը, և որի մի օրինակը նա ուղարկել է դեպարտամենտին:

Պարոն Ջեքսոնը իր զեկուցագրի լրացուցիչ օրինակները պատրաստել է այն սպասումով, որ գուցե դեպարտամենտը հարմար կգտնի հաղորդել դրանք Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Իտալիայի արտաքին գործոց նախարարություններին:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակվածը՝ Չորսը՝ ըստ վերը նշվածի (փաստ. թիվ 53)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59,867.4016/219.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 92.

Փաստաթուղթ թիվ 53

Թիվ 382

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկա Սիրիա, 29 սեպտեմբերի, 1915թ.

Առարկան՝ Բաղդադի իրավիճակը

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան

Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ հետևյալով զեկուցելու հայերի տեղահանության մասին, ի հավելումն դեպքանությանն ուղղված օգոստոսի 19-ի իմ թիվ 546 զեկուցագրի:

Թուրքական կառավարության կողմից իրենց տներից հայերի տեղահանությանն ծրագրի իրագործումը շարունակվում է այնպես անընդհատ և կատարելապես, որ անհնարին է հասկանալ այն ուղակիորեն իրագործողներին, և ինչպես ցույց են տալիս «Շարժումը երկաթուղով» ցուցակները, մինչև օգոստոսի 31-ը ներառյալ ներքին շրջաններից երկաթուղով ժամանածների թիվը 32751 մարդ է: Ի լրացումն սրա, հաշվված է, որ առնվազն ևս 100000 մարդ եկել է ու-

քով: Եվ ինչպիսի վիճակում են այս դժբախտները, հատկապես ուր-քով եկողները: Շատերն իրենց տնից դուրս են եկել Չատկից առաջ, գրկված իրենց ունեցվածքից, առանց փողի, բոլորը գրեթե առանց հագուստի, մի մասը մերկ իրենց ուղեկցողների վերաբերմունքի և ճանապարհին քալանի համար նրանց ոչնչացնելու հետևանքով: Չափազանց հազվադեպ կարելի է հանդիպել ամբողջական ընտանիքի, որն անցած լինի որոշակի տարածություն, անխտիր բոլորը կորցրել են իրենց ընտանիքների անդամներին հիվանդությունների, հոգնածության պատճառով, երիտասարդ աղջիկներին ու տղաներին տարել են քչնամի ցեղերը, իսկ գրեթե բոլոր տղամարդկանց անջատել են ընտանիքներից և նրանք արժանացել են այնպիսի ճակատագրի, որի մասին չարժե խոսել, շատերին դաժանորեն վերջ են տվել իրենց հարազատների ու ընկերների աչքի առաջ: Վերաբերմունքը շատ դաժան է եղել, մանրամասն հաշվումները ցույց են տալիս, որ փրկվածները կազմում են սկզբում տեղահանվածների թվի միայն 15 տոկոսը: Այս հիմնավորումով, նույնիսկ մինչև այժմ սեպտեմբերի 21-ի տվյալներով, փրկվածների թիվը 150000-ից քիչ է, ուրեմն մինչև այդ օրը զոհվել է մոտավորապես 1000000 մարդ:

Անընդհատ ստացվում են զեկուցագրեր այն մասին, որ մեծ թվով արժանավոր մարդկանց են հավաքել գրեթե յուրաքանչյուր քաղաքից ու գյուղից, որ նրանց հեռացրել են իրենց բնակավայրերից և անհետացրել են նրանց այնպիսի մեթոդներով, որոնց մասին մենք տեղեկություն չունենք, սակայն այդ մասին քիչ թե շատ կարելի է պատկերացնել, քանի որ անցել են ամիսներ, սակայն նրանց գոյության մասին ոչ մի լուր չկա: Հալեպի փողոցներում լիովին հյուծված կանանց ու երեխաների նկատմամբ ցուցաբերվող ահավոր վերաբերմունքը զինված ուղեկցողների կողմից, որոնք ծեծում ու ոտքով հարվածում են իրենց անօգնական հովանավորյալներին, երբ հիվանդություններն ու հյուծվածությունը թույլ չէին տալիս նրանց շարժվել, վկայությունն է այն բանի, թե ինչ կարող է պատահել նրանց հետ ներքին շրջանների ճանապարհներին՝ քաղաքակրթությունից հեռու:

Հյուծվածության վիճակի ապացույցներից է քաղաք եկողներից ամեն օր հարյուր և ավելի մարդկանց մահը: Ճանապարհորդները հաղորդում են, որ մոտակա ճանապարհներին տեսել են անհաշվելի թվով դիակներ, մարմիններ՝ տարբեր դիրքերում, երբ զոհերն ընկել են վերջին շնչում տիֆից, տենդից և այլ հիվանդություններից, և շներ,

զորնք կռվում էին երեխաների դիակների համար: Շատ են փրկվածների հոգեցունց պատմությունները, սակայն ժամանակն ու տարածությունը դրանց թվարկումն այստեղ թույլ չեն տալիս:

Շարժումը շարունակվում է օրեկան հարյուրավորների ժամանամբ, և խնդիրն այն է, թե ինչ կարելի է անել նրանց օգնելու համար, երբ նրանց արագ կցրեն Համայում, Հոմսում, Գամասկոսում և այլն և Ամմանում՝ ամենահեռավոր հարավային կայսրանը մինչև ուր թույլ են տալիս երթնելի քրիստոնյաներին: Գոյության համար անհրաժեշտ գրեթե ոչինչ չկա այս վայրերի մեծ մասում, և հաղորդում են, որ Ամմանում չկա ո'չ ուտելիք և ո'չ էլ խմելու որևէ բան:

Մինչև այժմ Հալեպի բնակիչներին չեն անհանգստացրել, նրանք սպասում են այն պահին, երբ իրենք էլ հետևելու են նրանց, ուլքեր ճանապարհ են ընկել իրենցից առաջ:

Որպեսզի ապահովվի այս մարդկանց լույ գոյությունը, նրանց համար անհրաժեշտ է բավականին մեծ գումար, ասենք 150000\$ ամսեկան: Սա կլինի մի մարդուն մեկ դուլար, որը հազիվ կհերիքի հացին, չխոսելով արդեն հագուստի, ծածկի, բժշկական ծառայության և այլնի մասին: Յուրաքանչյուր կրոնական համայնք ունի նպաստամատույց կոմիտե՝ իր հովանավորներին խնամելու համար, սակայն ձեռքի տեղ եղած միջոցները բոլորովին բավարար չեն: Ներփակված են «Երկաթուղու շարժը», «Բողոքականներ», «Կաթոլիկներ» ցուցակները, որոնք բոլորն էլ լրացվել են հայտնի աղբյուրներից հավաքված տեղեկություններով և ցույց են տալիս յուրաքանչյուր խմբից տուժածների թիվը, նրանց տեղը և կարիքները:

Այս զեկուցագիրը ուղարկվում է վեց օրինակից, որպեսզի դրանք հնարավոր լինի ուղարկել, համապատասխանաբար Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Իտալիայի կառավարություններին, եթե հարմար գտնեք, նրանց շահերն այս շրջանում վստահված են այս հյուպատոսությանը: Մի օրինակը ուղարկվում է Պետական Գեպարտամենտին:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն

Ներփակվածը՝ 1-4-ը ներառյալ, ըստ ասվածի
840.1

(Դոստանդնուպոլիս, դեսպանությանը ուղղված թիվ 382 զեկուցագրին կից ցուցակ թիվ 1)

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկաթուղու շարժը երկրի ներքին շրջաններից դեպի Հայեալ

Ամսաթիվ	Մեծահասակներ	Երեխաներ
18 մայիս, 1915թ.	69	25
18	102	42
19	9	3
21	58	19
22	162	79
24	250	80
24	30	7
25	14	5
25	57	21
26	53	19
30	72	22
3 հունիս, 1915թ.	400	-
3	160	66
5	178	55
7	92	31
10	271	90
12	74	18
15	260	64
17	133	55
20	261	96
24	215	65
29	181	84
30	696	385
3 հուլիս, 1915թ.	210	--
9	500	--
11	224	--
13	480	--
16	110	--
19	200	--
23	410	--
25	420	--
30	540	--

Ընդամենը

6891

1331

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկաթուղու շարժը երկրի ներքին շրջաններից դեպի Հայեալ

Ամսաթիվ	Մեծահասակներ	Երեխաներ	Կայարան
31 հուլիս, 1915թ.	241	47	Աշի-Կոյունլի
3 օգոստոսի	206	250	Կատմա
3	200	71	Աշի-Կոյունլի
4	525	315	Կատմա
4	546	256	Սեր-Արար-Բունար
5	290	180	Կատմա
6	505	162	Սեր-Արար-Բունար
7	316	134	Բունար
8	138	250	Ջերաբլիսե
8	542	255	Կատմա
9	140	200	Աշի-Կոյունլի
11	505	195	Կատմա
12	1400	600	Կատմա
12	442	55	Կատմա
15	1060	550	Աշի-Կոյունլի
15	708	95	Կատմա
17	117	30	Աշի-Կոյունլի
18	649	140	Ռաս-Էլ-Էյն
19	350	250	Աշի-Կոյունլի
20	670	395	Կատմա
23	1240	900	Կատմա
26	500	300	Կատմա
28	500	300	Կատմա
31	239	--	Կատմա

Ընդամենը

12029

5930

գումարած 30 հուլիսի

6891

1331

18920

7261

գումարած

25% վճարողներ

4755

1815

Ընդհանուր թիվը՝

23675

9076

Մեծահասակների և երեխաների ընդհանուր թիվը 32751՝ միայն գնացքով

(Կոստանդնուպոլիս, դեսպանությանը ուղղված թիվ 382 զեկու-
ցագրին կից ցուցակ թիվ 2)

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Գրիգորյան կամ ուղղափառ)

	Քանակ	Այրիներ երեխանե րի հետ	Որբա- նոցնե րի որրեր	Կարիքա- վոր ընտանիք ների ընդհանուր թիվը	Կարի- քավոր այրի ներ և այլք	Ամսե- կան պատմե ցվող գումարը
Հալեպ	(a) 17150	6500	1100	7000	14600	19360\$
Դեր-Չոր	(b) 22100	6000	---	16000	22000	26400
Ռաս-էլ-էյն	(c) 1150	1150	---	---	1150	1320
Հալեպի գյուղեր Կատման չրջակայ- քով	(d) 10150	4000	---	6150	10150	15400
Ալի- Կոյունլի Դամաս կոս ու- ղարկված	(e) 25400	---	---	10400	10400	13200
	(f) 7200	---	---	2500	2500	3080
	(g) 40300	6150	---	20000	26150	35200
	123450	23800	1100	62050	86950	113 960

Որպեսզի գաղափար տրվի արևելյան մահանգների իրենց հայ-
րենի քաղաքներից տեղահանվածների և Հալեպի շրջակայքը հաս-
նողների թվի մասին, տրվում է հետևյալ ցուցակը.

Տեղադրությունը	Տեղահանվածներ	Տեղ հասածներ
Արղանի Մադեն	400	32
Չեմիչգուլֆակ	240	3
Սիանա	130	12
Գիբնե	520	150
Ընդամենը	1290	197 (15,2%)

- (a) Հալեպում
- (b) Շրջակա գյուղերում
- (c) Ճանապարհին
- (d) Հարևան գյուղերում
- (e) Ճանապարհին
- (f) Ճանապարհին (5300-ը ուղարկվել են Բաք)
- (g) Ուղարկվել են Հալեպից

(Կոստանդնուպոլիս, դեսպանությանը ուղղված թիվ 382 զեկու-
ցագրին կից ցուցակ թիվ 3)

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Բողոքականներ)

Տուժած տեղանքները	Մարդկանց թիվը մախբան տեղահանությունը
Սվազի մահանգ	5000
Վանի մահանգ	3000
Մամուրեթ Ուլ Ազիզ մահանգ	12000
Դիարբեքիի մահանգ	12000
Ադանայի մահանգ	6000
Էրզրումի մահանգ	5000
Հալեպի մահանգ	7000
Մալաթիայի գավառ	2000
Կեսարիայի գավառ	7000
Մարաշի գավառ	6500
Ուրֆայի գավառ	1500
Ընդամենը	67000

Տեղահանվածների թիվը՝ 70% կամ 46900:
Տեղ հասած տեղահանվածները՝ 25% կամ 11750: (Սա համարվում է
մաքսիմում թիվը)

Տեղ հասած և փրկված մարդկանց թիվը.

Հալեպ - այրիներ	500
Հալեպ - երեխաներ	1000
Հալեպ - ընտանիքներ	1000
Դեր Զոր	1200
Ռաս-էլ-Էյն և Սերուն	1000
Մուարա	200
Մամբուն	500
Ալի Կոյունլի	100
Կատմա	2250
Հարավից տեղահանվածներ	4000
Ընդամենը	11750

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Բողոքականներ)

Բողոքականները բացել են որբանոց, որտեղ հավաքվել են.

Այրիներ, որպես խնամողներ	43
Մայր ունեցող որբ տղաներ	48
Առանց ծնողների որբ տղաներ	132
Մայր ունեցող որբ աղջիկներ	46
Առանց ծնողների որբ աղջիկներ	100
Ընդհանուր թիվը	369

Մրանցից 139 բողոքական են և 230-ը՝ գրիգորյան հայեր, և եկել են հետևյալ վայրերից՝ Էրզրում, Դիարբեքիր, Մազրա, Ադանա, Ամասիա, Սևրեկ, Մարաշ, Թոխատ, Գուրուն, Հաճըն, Դորսոյոլ, Ջինիգ, Սվազ, Խարբերդ, Բակեր Մադեն, Դիքեն, Ջեյթուն, Հուսեյնիգ, Երասար, Մենջլիկ, Հերդև, Սասուն, Գովդեն, Շար, Ուզուն Յայլու, Մարդեն, Դերգյուղ, Չումուշ Գազակ, Վանգարոզ, Կայեր, Իդիյաման, Վերան, Ֆերնիս, Կարա Հիսար, Բինգյուլ, Արաբկիր, Կարագյուլ, Սամնա, Նուրպե, Ուլախ: Կարիքավորների թիվը շատ մեծ է, փաստորեն, նրանք, ովքեր միջոցներ ունենին, երբ տեղահանվեցին, այժմ մուրացկանի վիճակում են: Հետևաբար ուտելիքի, ծածկի, հագուստի, բժշկական օգնության և այլն համար գումարի կարիքը շատ

մեծ է և շտապ: Հաշվվում է, որ 50 թուրքական ֆունտը (220 դոլար) ամենաքիչն է, որ պետք է ծախսվի օրեկան:

(Կոստանդնուպոլիս, դեսպանությանը ուղղված թիվ 382 գեկուցագրին կից ցուցակ թիվ 4)

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ
(Կաթոլիկներ)

Տուժած շրջանները	Ընտանիքների թիվը		Փրկված ընտանիքների թիվը և տեղը	Ներկա վիճակը
	առաջ	հետո		
Հալեպի նահանգ Այնթապ	75	0	Հալեպում՝ 20 Բարում՝ 55	քաղաքաբշվառ
Քեսաբ	80	0	մի մասը Համայում մի մասը Ամմանում՝ Դամասկոսից 224 կմ հարավ	բոլորն առանց միջոցների
Բեյլան	65	0	ժամանակավոր Հալեպում	մեծ կարիքի մեջ
Քիլիս	45	0	Հալեպում և ճանապարհին	մեծ կարիքի մեջ
Մարաշ	1200		Հալեպում և ճանապարհին	առաջ միջոցների
Ջեյթուն	60	0	Դիարբեքիր և Բար	ծայրահեղ կարիքավոր
Ալքիստան	40	0	ոչնչացած	ծայրահեղ կարիքավոր
Ուրֆա	70	0	հայտնի չէ	
Բիրեջիկ	40	0	բռնի դավաճանված կամ ոչնչացած	
Ադանայի նահ. Ադանա	150	0	մասամբ Հալեպում մյուսները ճանապար.	մեծ կարիքի մեջ
Սիս	30	0	Հալեպում և այլուր	մեծ կարիքի մեջ
Դորս Զոլ	130	0	Հալեպում և այլուր	մեծ կարիքի մեջ
Մերսին	30	0	Հալեպում և այլուր	մեծ կարիքի մեջ
Հաճըն	100	0	Հալեպում և այլուր	մեծ կարիքի մեջ
Տարսուն	30	0	Հալեպում և այլուր	մեծ կարիքի մեջ
Ջիհան	25	0	Հալեպում և այլուր	մեծ կարիքի մեջ

Տուժած շրջանները	Ընտանիքների քիվը		Փրկված ընտանիքների քիվը և տեղը	Ներկա վիճակը
	առաջ	հետո		
Անգորայի նահ. Անգորա Կեսարիա	3000	անհայտ	Համա, Քերեք և Հաջլուն Միայն կամայք հասան Հալեպ Ոչնչացված	Շատերը կարիքավոր Կարիքի մեջ
Չեպնի	45	0		
Եսքիշեհիք Էրզրումի նահ. Էրզրում և շրջակայք	40	0		
	4000	0	Քիչ կամայք և երեխ. առանց տղամարդ ոտքով հասան Հալեպ 4 ամիս անց	Ճակատագիրն անհայտ Կարիքավոր
Սվազի նահանգ	120	0	Բավականին փրկվածներ կողոպտված հասան Հալեպ: Այլ տեղերից քիչ թվով կամայք և երեխաներ եկան, տղամարդ չկա: Եպիսկոպոսի, վանականների միանձնուհիների և բոլոր տղամարդկանց ճակատագիրն անհայտ է: Թոխատի միանձնուհիները բոլորովին մերկ՝ նետվեցին ջրհորը:	
Սվազ	80	0		
Գուրին	100	0		
Թուկատ	100	0		
Պերկեմիկ	300	0		
Խարբերդի նահ. Խարբերդ	190	0	Եպիսկոպոսը, վանականներն ու միանձնուհիները նաև տղամարդիկ անհետացան Եպիսկոպոսի, վանականների, միանձնուհիների և տղամարդկանց ճակատագիրը՝ անհայտ:	
Մալաթիա	180	0	Վանականներն ու բոլոր տղամարդիկ անհետացան: Մի քանի հարյուր այրիներ ու երեխաներ մի քանի օր ոտքով քաղերուց հետո հասան Հալեպ: Բոլորը մեծ կարիքի մեջ են:	
Հուսնի Մանսուր Բեհեսնի Արաբկիր	120	0	Կանանց ու երեխաների միայն մի մասը հասավ Հալեպ:	
	130	0		
	70	0		
Դիարբեքիքի նահանգ Դիարբեքիք	200	0	Կանանց ու երեխաների միայն մի մասը հասավ Հալեպ:	
Չինգուշե	70	0		
Վերանչեհիք	50	0		
Մարդեն	4000	0		
Թելարմեն	300	0	Կարևոր քաղաք, որը ոչնչացվել է:	

Նշումներ՝

Կա 3000 մարդ, ներառյալ այրիները, երիտասարդ աղջիկները, երեխաները, Հալեպի կույսերը, որոնք տեղավորվել են տարբեր վայրերում, և նրանց կերակրում է տեղական եկեղեցական համայնքը:

6000-ից 7000 կաթոլիկներ, որոնք տեղահանվել էին, անցել են Հալեպով, որոնց մի մասը ցրվել է երկրով մեկ կամ հավաքվել է Դեյր-է-Չորում, Բաբում, Մամբուջանում կամ ցրված են Բաղդադի երկաթուղու երկարությամբ կամ Դամասկոս և Հեջազ գնացող ուղու վրա, Հալեպից հետո, և որանք, օգնություն են խնդրում:

Մահացությունը Հալեպում օրեկան 5-ից 6 է, իսկ դրսում՝ ավելի շատ:

1000 մարդ կա Ռաս-է-Էյնում, 500-ը՝ Կատմայում և 200-ը՝ Աչի Կոյունլիում, և որպեսզի գոնե մասամբ կերակրենք կարիքավորներին այստեղ և շրջակայքում, ամենաքիչը օրեկան անհրաժեշտ է 260 դոլար: Սա կծախսվի ծածկի, դեղերի, մահճակալների, ծածկոցների, ուտելիքի և թաղումների վրա:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/219.
 2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
 Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 94-104.

Փաստաթուղթ քիվ 54

Թիվ 278

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 16 հոկտեմբերի, 1915թ.

Առարկան՝ Հայերի տեղահանությունը Խարբերդից

Վաշինգտոն
 Պատվարժան
 Պետական քարտուղար

Պարոն,
 Պատիվ ունեն ներվակելու այստեղ գեկուցագիր Խարբերդից հայերի տեղահանության մասին, որը ստացվել է վստահելի աղբյուրներից:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
 Ձեր խոնարհ ծառան՝
 (ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն,
 Հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ վերը նշվածի, մի օրինակը ուղարկվել է
Կոստանդնուպոլիս դեսպանությանը

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/225.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 105.*

Փաստաթուղթ թիվ 55

Պատճեն

Հայերի տեղահանությունը Խարբերդից

Հունիսի մեկին 3000 մարդ, մեծ մասամբ կանայք, աղջիկներ և երեխաներ դուրս եկան Խարբերդից՝ 70 ոստիկանի և որոշակի ազդեցություն ունեցող թուրքի՝ Ֆաիկ բեյի ուղեկցությամբ: Հաջորդ օրը նրանք ապահով հասան Եմիքոյ: Այստեղ Ֆաիկ բեյը մարդկանցից վերցրեց 400 վրա, որպեսզի ապահով պահի մինչև հասնեն Մալաթիա և խոստացավ ուղեկցել պաշտպանելու համար նրանց մինչև Ուրֆա, սակայն մույն օրը ամբողջ գումարով փախավ:

Երբորդ օրը գաղթականների քարավանը հասավ Թուրխոյոյ: Այնտեղ արաբներն ու քրդերը սկսեցին առևանգել կանանց ու աղջիկներին, նախքան նրանց հասնելը Ռասուլախնի՝ երկաթուղային առաջին կայարանը Բաղդադի գծի վրա: Ոստիկանները, որոնք նշանակված էին նրանց պաշտպանելու համար, լեռների կիսավայրերնից եղերին հրահրեցին հարձակվել նրանց վրա՝ թալանելու, սպանելու, նրանց կանանց անարգելու և առևանգելու համար, իրենք մույնպես բազմաթիվ անգամներ բացեիբաց անարգեցին կանանց:

Չորրորդ օրը նրանք հասան Կուսիբխան, որտեղ ոստիկանները սպանեցին երեք պատվարժան մարդու: Իններորդ օրը նրանք եկան Իզոլի, որտեղ ձիերը խլեցին և ետ ուղարկեցին, չնայած հայերն էին դրանք վարձել ու մինչև Մալաթիա ուղևորության համար վճարել էին: Այսպիսով, մարդիկ ստիպված էին կրկին վարձել եզներով սայլեր, որոնցով գնալու էին Մալաթիա: Այստեղ շատերը մնացին առանց բեռնատար կենդանիների, միայն մի քանիսը կարողաղացան գնել ավանակներ և ջորիներ, որոնք մույնպես գողացան:

Իզոլիում Հաջին՝ մի ոստիկան, առևանգեց տիկին Արաբսի Գյուլջիկյանին ու նրա երկու դուստրերին և փախավ:

Տասներեքերորդ օրը քարավանը Մալաթիայում էր, սակայն մի ժամով, որովհետև հետո նրանք ետ գնացին Չուլուզ գյուղը՝ Մալաթիայից երկու ժամվա հեռավորությամբ: Այստեղ ոստիկանները բողոքովին լքեցին գաղթականներին, նրանցից վերցնելով մոտ 200 վրա՝ որպես վճար մինչև այդ նրանց պաշտպանելու համար: Եվ մարդիկ թողնվեցին Աղջա Դադի՝ քրդերի զվեյի ցեղապետի, ողորմածությամբ:

Տասնհինգերորդ օրը նրանք նորից ճանապարհ էին կտրում գաղթափ լեռներում, որտեղ քրդերը հավաքեցին 15-90 տարեկան 150 տղամարդկանց, և տանելով նրանց որոշ տարածության վրա, կոտորեցին նրանց, վերադարձան և սկսեցին կողոպտել մարդկանց:

Հաջորդ օրը մի ուրիշ քարավան, որում կար ընդամենը 300 տղամարդ, Սվազից, Ակնից, Թոխատից, միացան Խարբերդից տեղահանվածներին, այսպիսով բոլորը միասին կազմեցին 18000-ոց մի քարավան: Նրանք տասնյոթերորդ օրը շարժվեցին մի ուրիշ քուրդ բեյի պաշտպանության ներքո: Բեյը կանչեց իր մարդկանց, որոնք հարձակվեցին քարավանի վրա և կողոպտեցին նրանց: Նրանք առևանգեցին ամենագեղեցիկ հինգ աղջիկներին և Սվազի գթության քույրերից մի քանիսին: Գիշերը տարան ևս մի քանի աղջիկների, սակայն անարգելուց հետո, նրանց վերադարձրեցին: Այսպիսով, ուղևորությունը կրկին շարունակվեց, ճանապարհին մեկ առ մեկ տանում էին գեղեցիկ աղջիկներին, իսկ ետ մնացողներին սպանում էին: Քսանհինգերորդ օրը նրանք հասան Գյուլիկ գյուղը, որի բոլոր բնակիչները ուղեկցեցին քարավանին՝ նեղելով ու կողոպտելով մարդկանց: Երեսուներկուերորդ օրը նրանք Գեղտե գյուղի մոտ էին: Այստեղ նրանք մնացին երկու օր և կրկին շատ աղջիկների ու կանանց առևանգեցին:

Քառասուներորդ օրը քարավանը հասավ Մուրադ գետը՝ Եփրատի վտակը: Այստեղ երևացին ավելի քան 200 տղամարդու դիակներ, որոնք ջրի երես էին դուրս եկել, և գետի ափերին արյան հետքեր՝ արյունոտ ֆեսեր, հագուստ և գուլպաներ:

Այդ գյուղապետը յուրաքանչյուր տղամարդուց մեկ վրա վերցրեց, որպես կաշառք՝ նրանց գետը չզցելու համար:

Հիսուներկուերորդ օրը գաղթականները հասան մի ուրիշ գյուղ, որտեղ քրդերը նրանցից խլեցին նրանց մոտ ամբողջ եղածը, մույնիսկ նրանց վերնաշապիկներն ու ներքնաշորերը և հինգ օր շարունակ ամբողջ քարավանը այրող արևի տակ քայլում էր բողոքովին մեկ:

Եվս հինգ օր նրանք չունեին ո՛չ հացի կտոր, ո՛չ էլ ջրի կաթիլ: Նրանք ծարավից մեռնում էին: Հարյուրավորները մեռած ընկնում էին ճանապարհին, լեզուներն ամխացած, և երբ վերջում, հինգերորդ օրը նրանք հասան մի աղբյուրի, ամբողջ քարավանը, բնականաբար, հարձակվեց ջրի վրա, սակայն ոստիկանները կանգնեցին նրանց դեմ և թույլ չտվեցին խմել նույնիսկ մի կաթիլ ջուր, որովհետև ուզում էին ջուրը վաճառել մեկից երեք լիրայով, սակայն երբեմն փողը ստանալուց հետո էլ ջուր չէին տալիս: Մի ուրիշ վայրում, որտեղ ջրհորներ կային, մի քանի կանայք նետվեցին դրանց մեջ, քանի որ պարան կամ դույլ չկար ջուր հանելու համար, սակայն նրանք խեղդվեցին ու չնայած դրան, մնացածները ջուր էին խմում այդ ջրհորից՝ մեռածների դիակները դռնա ջրի մեջ: Երբեմն, ոչ խոր ջրհորների մոտ, երբ կանայք մտնում և դուրս էին գալիս, մարդիկ հարձակվում էին նրանց վրա, լիզում ու ծծում էին կեղտոտ քաց հագուստը, որպեսզի հագեցնեին իրենց ծարավը:

Երբ նրանք, մերկ վիճակում մոտեցան մի արաբական գյուղի, արարները խղճացին և նրանց տվեցին հին փալասներ, որպեսզի նրանք ծածկվեն: Գաղթականներից նրանք, ովքեր մնացած փող ունեին, հագուստներ գնեցին: Սակայն կային այնպիսիները, որոնք մերկ վիճակում էլ եկան Հալեպ: Խեղճ կանայք ամոթից չէին կարողանում ուղիղ քայլել, նրանք բոլորը կռացած էին:

Մերկ վիճակում էլ նրանք կարողացել էին ձև գտնել մի փոքր գումար պահելու համար: Մի քանիսը պահել էին մագերի մեջ, մի մասը՝ բերանում, մյուսները՝ հեշտոցի մեջ: Եվ երբ ավազակները հարձակվում էին նրանց վրա, նրանցից ոմանք այնքան խելացի էին, որ փողը փնտրում էին այդ գաղտնի տեղերում, իհարկե անասնաբար:

Վաթսուներորդ օրը, երբ նրանք հասան Վիրան Շեհիր, 18000 գաղթականներից մնացել էին միայն 300-ը: Վաթսուհյուսերորդ օրը բոլոր տղամարդկանց և հիվանդ կանանց ու երեխաներին հավաքեցին ու այրեցին և սպանեցին նրանց բոլորին: Մնացածին հրամայեցին շարունակել ճանապարհը: Մի օրում նրանք հասան Ռաս-էլ-Էյն, որտեղ առաջին անգամ կառավարությունը նրանց երկու օր տվեց հաց, որը հնարավոր չէր ուտել, սակայն մյուս երեք օրում նրանց նույնիսկ այդ չտվեցին:

Այստեղ մի չերքեզ համոզեց Սվազի վանականի կնոջն ու այլ կանանց իրենց երեխաների հետ գնալ կայարան, որպեսզի գնացքով նրանց ուղարկի Հալեպ: Չնայած ընկերները նրանց համոզում էին չգնալ, այդ կանայք հետևեցին այդ տղամարդուն, քանի որ իրենք

այլևս ի վիճակի չէին ոտքով շարունակել ճանապարհը: Տղամարդը նրանց տարավ կայարանի հակառակ ուղղությամբ, ասելով, որ ընկերոջից տոմսերի համար պարտքով փող պետք է վերցնի, սակայն կարճ ժամանակ անց նա վերադարձավ, իսկ կանայք ու երեխաներն այլևս չկային:

Տեղի կառավարիչը յուրաքանչյուրից պահանջեց երեք լիրա իր համար և մեկ լիրա տոմսի համար, որպեսզի նրանց թույլ տա գնալ գնացքով:

Յոթասուերորդ օրը, երբ նրանք վերջապես հասան Հալեպ, Խարբերդից 3000 տեղահանվածներից մնացել էին 35 կին և երեխա, իսկ 18000-ոց քարավանից՝ ընդամենը 150 կին և երեխա:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/225.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 106-108.

Փաստաթուղթ թիվ 56

Թիվ 287

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միդիս, Հալեպ, 11 դեկտեմբերի, 1915թ.

Առարկան՝ Ուղևորություն Խարբերդից Հալեպ

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեն ներփակելու ամերիկյան մի միսիոների կազմած գեկուցագիրը Խարբերդից Հալեպ ուղևորության մասին:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն,

Հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ նշվածի լրացուցիչ մի օրինակ պետք է ուղարկվի ըստ 5-րդ էջի ցուցումի (Ձեկուցագիրը ընդգրկված

չէ: Պետական դեպարտամենտի նշումը. «Օրինակը 1915թ. փետրվարի 7-ին անձամբ տրվել է Բարտոմին՝ օրիորդ Լեամանի համար»)

Հավանաբար տեքստում թույլ է տրվել վրիպում, ավելի հավանական է 1916թ. փետրվարի 7-ը:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/256.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 109.*

Փաստաթուղթ թիվ 57

Թիվ 1023

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

29 փետրվարի, 1916թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,
Պատիվ ունեն ուղարկելու Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի 1916թ. փետրվարի 8-ի զեկուցագիրը, որտեղ նա զեկուցում է իր շըրջանի հայ գաղթականների թվի և նրանց կարիքների մասին:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Հոֆման Ֆիլիպ

Ներփակվածը՝ ըստ վերը ասվածի

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/271.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 111.*

Փաստաթուղթ թիվ 58

Թիվ 534

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 8 փետրվարի, 1916թ.

Թորքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն ուղարկելու վստահելի աղբյուրներից ստացված զեկուցագիր այս շրջակայքում հայ ներգաղթողների թվի մասին, որը ցույց է տալիս, որ այստեղի և Դամասկոսի միջև, ինչպես նաև շրջակայքում, Եփրատ գետից մինչև Դեյր-էլ-Զոր, այդ թիվը կազմում է 500000 մարդ: Այդ մարդկանց համար բժիշկ Փիթի ուղարկած օգնության կապակցությամբ կարծում եմ հարմար կլինի հայտնել, որ շաբաթական 500 լիբան բուլոբոլին բավարար չէ նույնիսկ նրանց մի փոքր մասին օգնելու համար, իրականում մի անձը չի կարող ապրել նույնիսկ օրը 2 ոսկի պիաստրից քիչ գումարով, լավ առողջությամբ ողջ մնացած մարդկա նց պահելու համար օրը կպահանջվի 10000 լիբա՝ չխոսելով արդեն հիվանդների մասին:

Բողոքականները լավ կազմակերպություն ունեն՝ ցուցակում նշված վայրերում խնամքի գումարներ բաժանելու և այլ կարգի օգնություններ իրականացնելու համար: Հալեպը օգնություն բաժանող երկու կենտրոններից է, և ընդգրկում է ցուցակում նշված բոլոր վայրերը բացի Դամասկոսից, որը մյուս կենտրոնն է: Պատվ. Վահրամ Թահմիզյանը կարող է ստանձնել գումարի բաժանումը Դամասկոսում:

Մի օրինակը ներփակված է պրն. Փիթի համար: Խնդրում եմ, որ նա ձեռք առնի ակտիվ միջոցառումներ այս խնդրի վերաբերյալ և ինձ խորհուրդներ տա այդ մասին:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն,
Հյուպատոս

Հայ ներգաղթողների վիճակագրությունը համաձայն վստահելի տեղեկատվության:

Դամասկոսից մինչև Մաան, ավելի քան	100000
Համնա և շրջակա գյուղերը	12000
Հոմս և շրջակա գյուղերը	20000
Հալեպ և շրջակա գյուղերը	7000
Մաարա և շրջակա գյուղերը	4000
Բաբ և շրջակա գյուղերը	8000
Մամբիջ և շրջակա գյուղերը	5000
Ռաս-էլ-Էյն և շրջակա գյուղերը	20000
Ռաքքա և շրջակա գյուղերը	10000
Դեյր-էլ-Չոր և շրջակա գյուղերը	300000
Ընդամենը	486000

3 փետրվարի, 1916թ.

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/271.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 112-113.*

Փաստաթուղթ թիվ 59

6 ապրիլի, 1916թ.

Նյու Յորք 5-րդ ավենյու 70,
Հայերի և ասորիների օգնության
Ամերիկյան կոմիտեի քարտուղար
Պատվելի Մեմյուել Թ. Դաբոն

Պարոն,

Այստեղ ներփակված է Կոստանդնուպոլսի ամերիկյան դեսպանության 1916թ. փետրվարի 29-ի զեկուցագրի օրինակը, որով փոխանցվում է Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսի փետրվարի 8-ի զեկուցագիրը Հալեպի, Դամասկոսի, Դեյր-էլ-Չորի և շրջակա քաղաքների ու գյուղերի հայ ներգաղթողների թվի ու կարիքների մասին:

Ես եմ, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան,
Պետական քարտուղարի փոխարեն՝
Էլվի Ա.Էյդի
Քարտուղարի երկրորդ օգնական

Ներփակված՝ 867.48/271

3 RBP.

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/271.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p.114.*

Փաստաթուղթ թիվ 60

Թիվ 1104

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

20 մարտի, 1916թ.

Հաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով իմ մարտի 18-ի թիվ 1672 զեկուցագրին, որը վերաբերվում է Հայկական հարցին, պատիվ ունեմ ուղարկելու Հալեպի հյուպատոսի փետրվարի 8-ի թիվ 533 զեկուցագիրը, որի մասին նշվում է նույն հեռագրում:

Փետրվարի 28-ին դեսպանությունը հեռագրեց Հալեպի հյուպատոսին հետևյալը.

«312, որևէ գործողություն ձեռնարկվել է արդյո՞ք Ձեր փետրվարի 8-ի թիվ 533 զեկուցագրի վերաբերյալ, Ֆիլիպ»:

Մույն ամսվա 7-ին դեսպանությունը ստացավ հետևյալ պատասխանը.

«329 դեսպանության 312-ին, 800-ը արդեն տեղափոխվել են, Ջեքսոն»:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Հոֆման Ֆիլիպ

Ներփակվածը՝ փետրվարի 8-ի թիվ 533 զեկուցագրի օրինակը
(փաստաթուղթ թիվ 61)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/275.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 116.*

Թիվ 533
Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 8 փետրվարի, 1916թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ զեկուցելու, որ երբ որոշ ժամանակ առաջ հեռավոր վայրերից տեղահանված հայերը եկան Հալեպ, նրանցից շատերին ուղարկեցին շրջակա Քիլիս, Բաբ և այլ գյուղերը: Վերջերս այդ նույն ընտանիքներին արտաքսեցին Եփրատի ուղղությամբ հարավ և դեպի անապատ, ինչպես նաև Այնթապից արտաքսեցին 12000 կամ 13000 հայեր, այդ քաղաքում թողնվեց 300 կամ 400 ընտանիք:

Քաղաքում մնացած ընտանիքներին զգուշացրել են, որ եթե իրենք դավանափոխվեն մուսուլմանության, կարող են մնալ քաղաքում: Երեկ 80 կամ 100 ընտանիքների, որոնք բնիկ այնթապցի են, բայց տարիներ շարունակ ապրել են Հալեպում, 15 օր են տվել հեռանալու համար: Սա սարսափ է առաջացրել մնացած հայ բնակչության մեջ, որոնք սրա մեջ տեսնում են տեղահանության հրաման բոլոր հայ համայնքների համար՝ բողոքական, կաթոլիկ և գրիգորյան: Գրողը այժմ համոզված է, որ սա իշխանությունների վերջնական նպատակն է, և շուտով հրաման կլինի հայերի տեղահանության մասին, շնայած Ձեմալ փաշան երկու անգամ ինձ ասել է, որ Հալեպի հայերը չեն տեղահանվելու: Իրավիճակը վշտալի է, և դեսպանությանը հիշեցնում է, որ այսպիսի գործողություն կարող է իրականացվել:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ.Բ.Ջեքսոն,
հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/275.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 117.

(Այս նամակը ձեռագիր է)

Ջեքսոն Միչիգան
#. 806 S.Mechanic St.

13 հոկտեմբերի, 1916թ.

Վաշինգտոն
Պետական դեպարտամենտ

Հարգելի Պարոն,

Ներփակված դուր կգտնեք հատվածներ արտագրված իմ ամուսնու սեպտեմբերի 3-ի նամակից:

Հաշվի առնելով փոստով ստանալու դժվարությունները, ես ինձ թույլ եմ տալիս ուղարկելու սա ձեզ: Միայն թե հնարավոր լինի որևէ բան անել նախքան Հալեպից հայերի տեղահանությունը:

Որոշ ժամանակ առաջ Ձեմալ փաշան պրն. Ջեքսոնին խոսք էր տվել, որ Հալեպի հայերին չի արտաքսի: Դժբախտաբար, միշտ չէ, որ կարելի է վստահել ասածին: Մենք մեքենագրելու ենք սովոր չենք, այսպիսով, հուսով եմ, կներեք իմ սխալները:

Անկեղծորեն Ձերը
Տիկին Ջես Բ. Ջեքսոն

Դեյր-էլ-Չոր ուղարկված հայերը* (սկզբում նրանք երեք հարյուր հազար էին) դարձան 12000՝ մեռնելով հիվանդություններից և սովից, բոլորին տարան ու կոտորեցին մի քանի օր առաջ, սակայն կանանց ու աղջիկներին սկզբում նաև անարգեցին գամմահ ցեղի արաբները, հավանաբար, ըստ մուտասերիֆի (նահանգապետի) հրահանգի, որը մի քանի ժամով քաղաքից գնաց անձամբ ղեկավարելու համար գործը: Ես գրում եմ այդ մասին՝ լսելով ականատեսից, և կասկած չկա, որ ոչ մի հայ չի մնացել այնտեղ:

Ռաքքայում և Մեսկենեում կան դեռևս մի քանի հարյուրը, սակայն նրանք երկար չեն ձգի: Կարծում եմ, մոտ հիսուն հազարը պետք է, որ թաքնված լինեն Հալեպի ընտանիքներում, որոնցից մոտ ինը հազարը այն եկեղեցիների օգնության ցուցակներում են, որոնց ես գումարներ եմ տալիս: Ես նաև աշխատում եմ ողջ պահել այլ քաղաքներում գտնվողներին, սակայն սա ահավոր առաջադրանք է, քանի որ շատերին մահացու ծեծի են ենթարկել, մի քանիսին կախել

* Առաջին նախադասությունը՝ «Ամեն ինչ սահման ունի», ջնջված է:

են կամ գնդակահարել՝ օգնության գումարներ բաժանելու համար: Դուք կհիշեք բոլոր այն լավ ընտանիքներին, որոնցից են Այնթապից Գարուջ Կարամանուկյանները, Քյուրքչիները և այլն: Նրանք բոլորը գնացել են Դեյր-էլ-Չորի ճանապարհով: Կարծեմ, Գարուջ Կարամանուկյանների հորը կախել են: Մի քանի օր առաջ Բերնոյին այնտեղ ուղարկեցի Vacuum-ի գործերով և գումար տանելու պատերազմող երկրների քաղաքացիների համար, որոնք շատ են այնտեղ և նա դեռ չի վերադարձել: Ձեմալ փաշան սպառնացել է նրան հանձնել Ռազմական դատարանին, եթե նա հայերին փող տա, սակայն մենք նրան մի լավ կվազեցնենք իր փողի համար, եթե նա փորձի: Գերմանացիները նույնպես կօգնեն նրան այդ գործում: Համայում, Հոմսում, Մարաշում և այլն, շատերին ստիպել են դառնալ մահմեդական կամ նորից հեռանալ, և նույնիսկ երեխաներին են հանել որբանոցներից և ուղարկել են երկրով մեկ, փոքր երեխաներին՝ և տղաների, և՛ աղջիկների երեքից տաս տարեկան: Սա իսկական սարսափի թագավորություն է: Մի օր հավանաբար այդ չհաջողվի: Մարդ չի կարող այն չափազանց մռայլ դարձնել: Հազարավոր հայերի Եփրատ գետի ուղղությամբ տարել են անապատով մինչև Ջեբել (լեռ) Արդուլ Ազիզ, որտեղ չերքեզներն ու քրդերը սպանել ու կողոպտել են նրանց: Գանապարհին թափված են ոսկորներ և քայքայվող մարմիններ, և ըստ ուղևորների, կառավարությունը մեծ դժվարությամբ է տալիս թույլտվություն երթևեկելու համար: Նրանք բոլոր գերմանացի սպաներին հեռու են տանում ճանապարհներից, որպեսզի նրանք չտեսնեն ու չզեկուցեն որևէ բան, սակայն, երբեմն, չափազանց հետաքրքրասեր մի մարդ դուրս է պրծնում, անցնում այդ տեղերով և պատմում է այն սարսափները, որին ականատես է եղել: Թուրքերն սկսել են ատել գերմանացիներին այնպես, ինչպես օձերին, և հնարավոր է, մի բան տեղի ունենա Թուրքիայում մոտ օրերս: Այժմ, երբ Ռումինիան մտել է պատերազմի մեջ, մարդիկ սպասում են, որ Հունաստանն էլ կմտնի, և շուտով վերջ կտրվի պատերազմին: Հետո ի՞նչ կլինի մեզ հետ, միթե՞ թուրքերը կլուծեն մշտական վրեժը և կսպանեն յուրաքանչյուրին, ով մահմեդական չէ, նախքան տերությունները կարողանան կանգնեցնել նրան: Եթե այդպես պատահի, և ինձ էլ բաժին

* Հաջորդ կտորը ջնջված է. «և ես կարծում եմ, որ դուք կգնաք Ջեքսոնի մոտ կամ կկանչեք թոբակցի, որ զա ու տեսնի ձեզ և կպատմեք նրան ամբողջը: Իհարկե, ինձ հեռու պահեք դրանից, քանի որ ես արդեն վատ հարաբերությունների մեջ եմ թուրքերի հետ, մի քանի անգամ նրանց կանգնեցրել եմ, իհարկե»:

հասնի դրանից, որ աշխարհի վրա կբողմեմ մի ազգական, որը հուսով եմ պատվավոր վրեժ կլուծի: Պետք է, որ մեր մեջ մնացած լինի մի փոքր վայրենություն այսպիսի զգացմունքներ ունենալու համար:

Այսօր բարոնների համար պիկնիկ է լինելու: Նրանք բոլորն էլ եկող շաբաթ արտաքսվելու են Ջալե, որտեղ ապրում է Իբր Ուլ-Հուրին: Դուք կհիշեք նրան: Բոլորը վշտալից են, որովհետև կարծում են, թե սա Հալեայի հայերի տեղահանության սկիզբ է նշանակում: Հավանաբար բոլոր հայերի բնաջնջումից հետո մյուս քրիստոնյաների հերթը կգա: Ինձ հրավիրել են պիկնիկի և, իհարկե, կգնամ, չնայած այսպիսի զվարճանքները ինձ շատ են ձանձրացնում: Ես կարողացել եմ դեսպանությանը տեղյակ պահել դեպքերի մասին, չնայած փետրվարից ի վեր թուրքերը թույլ չեն տվել ինձ նամակ ուղարկել:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/298.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 118-120.

Փաստաթուղթ թիվ 63

18 հոկտեմբերի, 1916թ.

806 South Mechanic Street,
Jackson, Michigan
Տիկին Ջես Ջեքսոն

Տիկին,

Դեպարտամենտը շնորհակալություն է հայտնում Ձեր հոկտեմբերի 13-ի նամակի համար, որտեղ դուք ներկայացրել եք հատվածներ Ձեր ամուսնու՝ Միրիայի Հալեայի ամերիկյան հյուպատոսի, նամակից Թուրքիայի հայերի վիճակի վերաբերյալ:

Ես եմ, տիկին,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

Պետական քարտուղարի փոխարեն,

(կնքված) Էլվի Ա. Էյդի,

Քարտուղարի երկրորդ քարտուղար

867.4016/298

3 RBP

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/298.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, p. 121.

Փաստաթուղթ թիվ 64

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

15 սեպտեմբերի, 1916թ.

Խիառ գաղտնի
Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ կցելու Հայեպի հյուպատոս՝ պրն. Ջեքսոնի ինձ ուղղված սույն ամսվա 3-ի անձնական նամակից մի հատված: Այս նամակը սիրով ինձ է հանձնել գերմանացի մի զինվորական ուղևոր:

«Կստահաբար ինձ հաղորդել են, որ Դեյր-էլ-Չորի մոտաստերի-ֆր կազմակերպել և իրականացնում է այնտեղ մնացած բոլոր հայերի, մոտավորապես 12000 մարդու, կոտորածը և զնացել է անձամբ ղեկավարելու այդ գործը: Եվ այդ այն բանից հետո, երբ արաբական ցեղերի «չաչամները» մոտաստերիֆի հրամանով կամ հրավերով անարգել են բոլոր գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին: Ինձ հասած տեղեկատվությունը այնպիսի աղբյուրից է, որի արժանահավատության հանդեպ փոքր իսկ կասկած չունեմ: Ես ուղարկել եմ պրն. Օգյուստ Բերնոյին՝ իմ աշխատողներից մեկին, որը գերմանացի հպատակ է, Դեյր-էլ-Չոր օգոստոսի 24-ին, նա տեղ է հասել 30-ին, և հուսով եմ, որ կվերադառնա մի շաբաթից: Նա զնաց կարգավորելու Vacuum Oil ընկերության վաղեմի գործերը, որի գործակալն է նա Հայեպում և նաև հարթելու այն տարածայնությունը, որ ծագել է մոտաստերիֆի և պատերազմող երկրների 40 քաղաքացիների միջև: Ճանապարհին նա օգնություն է բաժանել Մեսկենեի, Ռաքբայի, Սեբհայի և այլ տեղերի հայերին, և նահանգապետը, հեռագրից իմանալով այդ մասին, տեղեկացրել է Հ.Է. Ջեմալ փաշային, որը կատաղեց, կանչեց ինձ ու ասաց, որ կձերբակալի պրն. Բերնոյին Դեյր-էլ-Չոր ժամանելուն պես և նրան կներկայացնի զինվորական դատարանին: Ես փորձեցի մեղմել հարցը, բայց նա չափազանց

կատաղած էր, նույնիսկ ինձ վրա, որովհետև ես էի Ջեմալ փաշայից թույլտվություն ձեռք բերել Բերնոյի ուղևորության համար: Բերնոն հեռագրեց ինձ Դեյր-էլ-Չորից, որ տեղ է հասել, և որ ամեն ինչ լավ է, այսպիսով գուցե փաշան ետ էր կանգնել իր մտքից: Ամեն դեպքում ես ձեռք եմ առնում բոլոր հնարավոր նախազգուշական միջոցները բարդություններ թույլ չտալու համար: Բազմաթիվ մարդկանց (օսմանների) ձերբակալել են Դեյր-էլ-Չորում օգնություն տալու համար, մի քանիսին մահացու ծեծի են ենթարկել, մի քանիսին կախել են այդ պատճառով, սակայն, ասում են, թե այլ պատճառներով, միսս Ռոնները շատ էր հոգնել և օգնության բաժանումը ինձ է բաժին հասել: Իհարկե, իշխանություններն ինձ ոչինչ չեն ասում, քանի որ կրոնական համայնքներին ես ստիպում եմ բաժանել օգնություն միայն բացառիկ հանգամանքներում: Այս կապակցությամբ ես թույլ եմ տալիս ինձ ասել Չեզ, որ տեղի իրավիճակն ինձ բոլորովին դուր չի գալիս, և կարծում եմ, որ հնարավոր է, որ եթե թուրքերն զգան, որ մոտ է վերջը, նրանք վերջ կտան երկրի բոլոր քրիստոնյաներին, և այդ դեպքում իմ գլուխը չի արժենա նույնիսկ մի սենթ, այն դեպքում, երբ իմ պաշտոնական հարաբերությունները նրանց հետ չէին կարող ավելի լավ լինել: Այդ իսկ պատճառով, ավելի լավ կլինի ամբողջ երկրի նահանգների իշխանություններին ուղարկել ամենախիստ ցուցումները պաշտպանելու մեզ, երբ կհասնի ճակատագրական պահը: Կարծում եմ, քանի որ Ռումիյան մտել է պատերազմի մեջ, հույներն էլ մույն կերպ կվարվեն, և որ այդ դեպքում ամերիկյան նավատորմի ներկայությունը Միջերկրականում խիստ անհրաժեշտ կլինի ամերիկացիների, ինչպես նաև տեղացի քրիստոնյաների ապահովության համար: Ժամանակ առ ժամանակ թուրքերի արած ակնարկները ստիպեցին ինձ հանգել այս որոշմանը: Խնդրում եմ, մի մոռացեք սա, քանի որ ես այլևս հնարավորություն չեմ ունենա գրելու Չեզ այն մասին, ինչ մտածում եմ»:

Չնայած ես հակված եմ կարծելու, որ պրն. Ջեքսոնը՝ երկարատև և մշտապես կապված լինելով հայերի թվացյալ անհույս վիճակի հետ, կարող է, երբեմն, անգիտակցաբար չափազանց ընդգրծել դրության որոշակի կողմեր, այնուամենայնիվ, ես կարծում եմ, որ նրա եզրակացությունը ճիշտ է, իսկ նրանից ստացված տեղեկությունը՝ չափազանց արժեքավոր: Այս նամակից կարելի է հասկանալ, որ «հակահայկական գործընթացը» դեռևս չի ավարտվել: Դեպարտամենտին կարող է հետաքրքրել օգնության վճարումների կապակցությամբ արված հիշատակումը, որը ցույց է տալիս, որ այս մարդիկ օգնություն ստանալու ուղղությամբ ունեն դժվարություններ:

Պարոն Ջեքսոնի անձնական կարծիքը, որը վերաբերվում է իրավիճակի ընդհանուր վտանգավոր լինելուն, երկրի լավատեղյակ ամերիկացիների կարծիքը չէ, սակայն կարող է առաջարկվել դեպարտամենտի ուշադրության համար: Ամենատարածված կարծիքը, և որին ես հակված եմ ուշադրություն դարձնել, այն է, որ ներքին շրջաններում թուրքական պաշտոնյաների գերիշխող և անպատասխանատու վերաբերմունքը հավանաբար կպակասի, եթե թուրքական զենքը անհաջողություն կրի: Սա ենթադրություն է, սակայն, հաշվի առնելով այն հակասական և անիշխանական տարրերը, որոնցից կազմված է գործող քաղաքական խումբը, անհավանական չէ, որ այս վտանգավոր իրավիճակը կարող է արագորեն տարածվել մի քանի շրջաններում:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Հոֆման Ֆիլիպ

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/301.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 123-125.*

Փաստաթուղթ թիվ 65

Թիվ 2085

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

31 հոկտեմբերի, 1916թ.

Գաղտնի

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով 1916թ. հոկտեմբերի 17-ի Հայոց խնդիրների վերաբերյալ իմ թիվ 2186 հեռագրին, պատիվ ունեմ ուղարկելու Հալեպի հյուպատոսի զեկուցագիրը, որի վրա է մեծ մասամբ հիմնված այս հեռագիրը՝ կապված դեսպանության ստացած այլ տեղեկությունների հետ:

Պարոն Ջեքսոնին ուղարկված զեկուցագրի հեղինակի անունը պետք է պահվի բացարձակապես գաղտնի, քանի որ նրա կյանքը լուրջ վտանգի կենթարկվի, եթե նրա անունը հրապարակվի: Լավ կլինի նաև թույլ չտալ նրա անձի մասին նույնիսկ թեթև հիշատակում:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Էրբող Էլկուս

Ներփակվածը՝ թիվ 754 զեկուցագրի օրինակը, թվագրված
21 սեպտեմբերի նեփակվածով (փաստ. 66 և 67)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/302.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 126.*

Փաստաթուղթ թիվ 66

Թիվ 754

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, 21 սեպտեմբերի, 1916թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպանություն

Պատվարժան

Հոֆման Ֆիլիպ

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Օգյուստ Բերնոյի՝ Նյու Յորքի Vacuum Oil ընկերության գործակալի, 1916թ. սեպտեմբերի 10-ի հյուպատոսությանն ուղղված զեկուցագիրը, որտեղ նկարագրվում է Թուրքիայի տարբեր մասերից տեղահանված և այժմ Դեյր-էլ-Չորի և Հալեպի միջև գտնվող հայերի դրությունը, որոնց նա հանդիպել է այնտեղ, և զեկուցագիրը բացատրությունների կարիք չունի:

Պարոն Բերնոյի առաքելությունը այս դժբախտ մարդկանց օգնություն բաժանելն էր, և դրա հաջողության մասին կարելի է դատել, երբ ես ասեմ, որ նա ամենակարիքավորներին կարողացավ տալ մոտավորապես 3000 լիրա: Փողը խմբերին էր տրվել ըստ նրանց քանակի և վիճակի, յուրաքանչյուր դեպքում վերցվել էր

ստացական, որը ցույց է տրվել մեր գրասենյակի կողմից պարոն Փիթին ներկայացված հաշվետվության մեջ:

Պետք է ավելացնել, որ օգնության բաժանումը, որը դեսպանությունը վստահել էր մեր հյուպատոսությանը, իրականացվել է ամենաձանր հանգամանքներում, քանի որ իշխանությունները երբեք համաձայն չէին դրան և ցանկացած մարդու հանդեպ այդպիսի գործողություններին դիմադրել են ամենաջանադիր կերպով: Մինչև այժմ գումարները տրվում էին օրիորդ Բեատրիս Ռոնտերին, որն իյ վրա էր վերցրել օգնության բաժանումը, սակայն հետո նրա համհարզներից մի քանիսը ձերբակալվեցին, և ինչպես ինձ տեղեկացրել են, նրանցից մի քանիսը բանտարկվել են և վստ վերջ են ունեցել, քանի որ նրանցից ոչ մի լուր չկա, օրիորդ Ռոնտերը որոշեց այնտեղից հեռանալ, համենայն դեպս, ժամանակավորապես և այժմ գնացել է Մարաշ հանգստանալու: Թուրքական կենտրոնական իշխանությունը արտահայտեց իր անփոփոխ դիմադրությունը տեղահանված հայերին օգնություն տրամադրելու հարցում, և ամեն օր ես սպասում եմ լուրջ պառակտման այդ հարցի պատճառով: Սակայն, քանի որ մինչև այժմ ես անկասկած կարողացել եմ փրկել հազարավոր այսպիսի զոհերի կյանքը, ես ուրիշ ճանապարհ չեմ տեսնում, քան շարունակել՝ նույնիսկ հակառակ այն քանի, որ ինձ համար այն լավ հետևանքներ չի ունենա: Եթե ինձ հաջողվի, ավելի լավ: Հակառակ դեպքում, ես ստիպված կլինեմ դիմանալ հետևանքներին: Քանի դեռ դեսպանությունը շարունակում է գումարներ տրամադրել, պետք է անել հնարավոր ամեն ինչ, հնարավորին չափ ավելի շատ մարդկանց օգնելու համար, այն հույսով, որ վաղ թե ուշ իրավիճակը կփոխվի դեպի լավը: Երևի թե դեսպանությունը կարողանա տեղական իշխանություններին ցուցումներ ուղարկել, որպեսզի մեզ թույլ տան աշխատել առանց միջամտության, այնպես, որ մենք կարողանանք խնայել, փրկել այս տուժած ազգի գոնե մի փոքր հատվածին:

Պարոն Բերնոն այսօր նորից գնաց նույն ճանապարհով մինչև Համմամ և Ռաքքա նույն նպատակով, որի մասին գեկուցագիրը կուղարկեմ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում:

Սիրով հրավիրում եմ սրա վրա պարոն Փիթի ուշադրությունը:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան

(ստորագրված) Ջ.Բ. Ջեքսոն, հյուպատոս

Ներփակվածը՝ գեկուցագրի օրինակը ըստ ասվածի
(փաստ. 67)

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.48/302.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 127-128.

Փաստաթուղթ թիվ 67

Հայեայ, 10 սեպտեմբերի, 1916թ.

Հայեայ

Ամերիկյան հյուպատոս,

Եսրվայր, Ջես Բ. Ջեքսոն

Հարգելի պարոն հյուպատոս,

Դուք ինձ վստահեցիք գնալ և այցելել հայերի ճամբարները Եփրատի ուղղությամբ, Մեսկենե և Դեյր-էլ-Չոր, որպեսզի Ձեզ հաշվետվություն տամ այդ վայրերում տեղահանված հայերի վիճակի, նրանց ներկա դրության և, եթե հնարավոր է, այդ դժբախտ արտաքսվածների քանակի մասին:

Վերը նշվածը այս գեկուցագրի թեման է, թույլ եմ տալիս ինձ այն ուղարկել Ձեզ, պրն. հյուպատոս, միաժամանակ խնդրում եմ Ձեզ ի նկատի ունենալ իմ նամակի վերջում արված եզրակացությունները, որոնք միայն կարող են, ցավոք սրտի մի փոքր թեթևացնել այն տառապանքները, որոնց ամեն օր ենթարկվում է անհետացման եզրին կանգնած այդ ժողովուրդը:

Անհնարին է նկարագրել սարսափի այն տպավորությունը, որը ես ստացա Եփրատի ուղղությամբ ցրված հայերի ճամբարներով իմ ուղևորության ժամանակ. հատկապես նրանցից, որ տեղակայված են Եփրատի աջ ափին՝ Մեսկենեի և Դեյր-էլ-Չորի միջև: Այն հազիվ թե հնարավոր լինի անվանել ճամբար, քանի որ նրա մեծ մասը դժբախտ մարդիկ են՝ բռնությամբ հեռացված իրենց հայրենի հողից, իրենց տներից և իրենց ընտանիքներից, որտեղից հեռանալիս կամ ճանապարհին խլել են իրենց ունեցվածքը և բռն են բացօթյա մի տեղ, նախիրի նման, առանց ծածկի, գրեթե առանց հագուստի, կերակրում են աղքատիկ սնունդով, որը բոլորովին չի բավարարում:

Նրանք անպաշտպան են եղանակի խստությունների դեմ. ամռանը՝ անպատի այրող արևի տակ, ծնռանը՝ անձրևի ու ցրտի, արդեն գրկանքներից և երկարատև երթից, վատ վերաբերմունքից, ամենադժվար փորձություններից և ամենօրյա հոգեվարքից թուլա-

ցած ավելի քիչ թուլացածներին հաջողվել է գետի ափերին իրենց համար փոսեր փորել:

Նրանք, ովքեր կարողացել են, իսկ այրայիսիները քիչ են, հեղեղից փրկել մի քիչ հագուստ, փալաս՝ վրանի համար և մի քիչ փող՝ այլուր գնելու համար, եթե գտնեն, համարվում են բախտավոր մարդիկ: Նաև նրանք, ովքեր շրջակայքի գյուղացիներից կարողանում են ձեռք բերել ձմերուկ կամ բուլբուլներից մի հիվանդ այծ՝ ոսկու գնով: Ամենուր կարելի է տեսնել հյուծված ու գունատ դեմքեր, բափառող կմախքներ՝ ենթակա ամեն տեսակ հիվանդությունների, և մեծ մասը սովահարության զոհեր են:

Այն մարդիկ, որոնց վատահել են այս դժբախտների տեղափոխությունն անապատով, նրանց կերակրելու մտադրություն չունեն: Պարզվում է նույնիսկ, որ կառավարությունը սկզբունքորեն նրանց թողել է, որ մեռնեն: Կազմակերպված կոտորածը, նույնիսկ ազատության, հավասարության և եղբայրության ժամանակներում, որը սահմանադրությունը չի հայտարարել, ավելի մարտասիրական կլիներ: Համեմայն դեպք, այս դժբախտ մարդիկ չէին կրի սովի տառապանքները, ավելի վատ փորձություններում դանդաղ մահվան սարսափները, որոնք մոնղոլներին արժանի տանջանքների մեթոդներ են: Սակայն կոտորածը կլիներ ավելի քիչ սահմանադրական: Բաղաբարկությունը պահպանված է:

Հայերից մնացածները, որ ցրված են Եփրատի սահմանների երկարությամբ, տարիքավորներ են, կանայք ու երեխաներ: Միջահասակ ու երիտասարդ տղամարդիկ, որոնց դեռ չեն կոտորել, ցրված են կայսրության ճանապարհներին, որտեղ նրանք քար են կոտրում՝ որը նախատեսված բանակի կարիքների համար, և զբաղված են պետության համար աշխատանքներում:

Երիտասարդ աղջիկները, հաճախ նույնիսկ շատ երիտասարդ, դարձել են մուսուլմանների ավարը: Նրանց առևանգել են գաղթի ճանապարհին, երբեմն անարգել են ու վաճառել, եթե չեն սպանել տխուր քարավանին ուղեկցող ժանդարմները, և աղջիկները տարվել են իրենց դահիճների հարեմների կամ ընտանիքների համար:

Ինչպես Դանթեի «Դժոխքի» դարպասին, այնպես էլ այս անիծված ճամբարների մուտքի մոտ պետք է գրել. «Մտնելիս թողեք բոլոր հույսերը»: Չիավոր ժանդարմները շրջում են ձերբակալության ու փախստականների հետապնդումների կարգադրություններով: Ճանապարհները լավ հսկվում են: Եվ ինչպիսի՞ ճանապարհներ: Նրանք տանում են դեպի անապատ, որտեղ մահը այնքան անխուսափելի է, որքան օսմանյան դատապարտյալների խմբի պահակազորի գանա-

հարման դեպքում: Անապատի տարբեր մասերում ես հանդիպել եմ փախստականներից վեց մարդու, որոնց մահամերձ լքել էին ժանդարմները, և որոնց շրջապատել էին սոված շները, որոնք սպասում էին հոգեվարքի վերջին շնչին, որպեսզի ցատկեն և հոշոտեն նրանց:

Փաստորեն, Մեսկենեից մինչև Դեյր-էլ-Չորի ճանապարհին կարելի է տեսնել գերեզմաններ, որոնց մեջ լքված ու դաժան տառապանքներից մեռած այս դժբախտ հայերի մնացորդներն են: Հարյուրավոր են այս գերեզմանաբմբերը, որտեղ անանուն իրենց մշտնջենական քնով քնած են այս կյանքի լքվածները, անորակելի բարբարոսության զոհերը:

Մի կողմից, նրանց թույլ չեն տալիս ճամբարից հեռանալ գոյության միջոցներ գտնելու համար, մյուս կողմից, տեղահանված հայերը չեն կարող փորձել դիմելու մարդուն, հատկապես հային, այնքան բնորոշ ընդունակությանը՝ դժբախտություններին հարմարվելու և իրեն հասած դժվարությունների քանակը նվազացնելու հնարամտությամբ:

Կարելի է կառուցել ծածկի նման մի բան, ինչպես օրինակ մի խրճիթ կամ հողաշեն մի քողտիկ, որպեսզի նրանք գյուղատնտեսությամբ զբաղվեին, եթե գտնե ունենալին տուն այնտեղ, որտեղ գտնվում էին: Նրանց գրկում են նույնիսկ այս հույսից: Նրանք սպասում են որևէ պահի, որպեսզի կարողանան փոխել իրենց տառապանքների վայրը, և հետո նորից սկսում են նոր հարկադիր երթ՝ առանց հացի ու ջրի, մտրակների հարվածների տակ, նոր տառապանքներ, վատ վերաբերմունք՝ արժանի Սուրբանի ստրկավաճառներին և զոհեր՝ այս ահավոր Գողգոթայի ճանապարհին:

Նրանք, ովքեր որոշ գումար ունեն, անընդհատ ճնշվում են իրենց հսկիչների կողմից, նրանց ավելի հեռու ուղարկելու սպառնալիքով, նրանցից աստիճանաբար վերցնում են նրանց վերջին խնայողությունները, և երբ այս խնայողություններն էլ վերջանան, նրանք ի կատար կաժեն իրենց սպառնալիքները:

Այն ամենը ինչ տեսել ու լսել եմ, վեր է ամեն մի երևակայությունից: «Հազար ու մի սարսափների» մասին խոսելը շատ քիչ է այս դեպքում, ինձ թվաց, թե անցնում եմ դժոխքի միջով: Այն մի քանի դեպքերը, որ ես կնկարագրեմ այստեղից ու այնտեղից, փոքր գաղափար կտան ողբալի ու սարսափելի իրական պատկերի մասին: Նույն տեսարանները կրկնվում են տարբեր վայրերում, որոնցով անցել եմ, ամենուր Եփրատի երկարությամբ Մեսկենեից մինչև Դեյր-էլ-Չոր նույն համատարած բարբարոսությունն է, որի նպատակը Թուրքիայի հայ բնակչության վերջնական բնաջնջումն է սովահարության

միջոցով, ամենուր այդ դահիճների նույն անմարդկայնությունն է, և գոհերի կրած նույն տառապանքները:

Մեսկենեն իր աշխարհագրական դիրքով Սիրիայի և Միջագետքի միջև, բնական հավաքատեղի է Անատոլիայի նահանգից տեղահանված հայերի համար, որոնց հետո ուղարկում են Եփրատի ուղղությամբ: Նրանք գալիս են հազարներով, սակայն մեծ մասը թողնում են այդտեղ իրենց ոսկորները: Այս հսկայական և մռայլ հարթավայրը թողնում է տխուր և ցավալի տպավորություն: Տեղում ստացած տեղեկությունը թույլ է տալիս ինձ հայտարարել, որ այստեղ թաղված են մոտավորապես 60000 հայեր, որոնք գոհ են դարձել սովի, տարբեր գրկանքների, աղիքային հիվանդությունների և որպես հետևանք՝ տիֆի: Տեսադաշտում երևում են գերեզմանաքմբեր, որտեղ թաղված են 200-ից 300 դիակներ՝ հողով ծածկված իրար հետ տարբեր ընտանիքներից կանայք, երեխաներ ու ծեր մարդիկ:

Ներկայումս մոտավորապես 4500 հայերի պահում են Մեսկենե քաղաքի և Եփրատի միջև: Սրանք կենդանի ուրվականներ են: Հսկիչները նրանց խնայողաբար ու շատ անկանոն տալիս էին մի կտոր հաց: Երբեմն երեք կամ չորս օր այս սովահար մարդիկ ոչինչ չէին ստանում, առանց այն էլ բացի մի կտոր հացը ուտելուց ոչինչ չունենալով:

Սարսափելի դեզինտերիան բազմաթիվ գոհեր է խլում, հատկապես երեխաներ: Վերջիններս սոված գայլերի նման հարձակվում են ձեռքի տակ ընկած ամեն ինչի վրա, ուտում են խոտեր, հող, նույնիսկ իրենց կղանքը:

Ես հինգ-վեց քառակուսի մետրանոց մի վրանի տակ տեսա 450 որբերի՝ կեղտի ու ոջիլների հետ խառնված: Այս խեղճ երեխաները օրեկան ստանում էին 150 գրամ հաց, երբեմն, և սա ավելի շատ դեպքերում, նրանք երկու օր մնում էին առանց ուտելիքի: Մահը նրանց մեջ մեծ ավերածություններ է անում: Այն ժամանակ, երբ ես անցնում էի, այս վրանի տակ գտնվում էին 450 գոհեր: Ութ օր հետո վերադառնալիս աղիքային հիվանդությունը խել էր տասնյոթի կյանքը:

Արու Հերերան մի փոքր վայր է Մեսկենեից հյուսիս՝ Եփրատի ափին: Այն իսկական անապատ է: Գետից 200 մետր հեռավորությամբ մի բլրի վրա տեղավորված են 240 հայեր երկու անխիղճ ժանդարների հսկողության ներքո, որոնք թողել են հայերին, որ սովից մեռնեն ամենադաժան տառապանքներից: Տեսարանները, որոնց ես սկանառես եղա, գերազանցում են բոլոր սարսափները: Այն վայրին մոտ, որտեղ կանգնեց կառքը, կանայք, որ չէին տեսել իմ մոտենալը, ձիու կեղտի մեջ փնտրում էին շմարված գարու հատիկներ,

որպեսզի ուտեին: Ես նրանց մի քիչ հաց տվեցի: Նրանք նետվեցին հացի վրա՝ սովից սատկող շների նման, ազահաբար դրեցին այն իրենց բերանը՝ գկրտալով և էպիլեպտիկ ցնցումներով: Վայրկենապես, մեկը մյուսին իմացնելով, 240 մարդիկ, կամ ավելի ճիշտ սոված գայլեր, որոնք յոթ օր ոչինչ չէին կերել, շտապեցին բլրից ինձ մոտ, և մեկնելով իրենց հյուծված քները՝ արցունքներով ու ճիչերով, հաց էին աղերսում: Նրանք մեծ մասամբ կանայք էին, երեխաներ ու մոտավորապես մի դյուժին ծերունիներ:

Վերադարձին ես հաց բերեցի նրանց համար և երեք քառորդ ժամի ընթացքում կարեկցող, սակայն իշխանություն չունեցող հանդիսատեսն էի մի կտոր հացի համար անկուշտ պայքարի, այնպես, ինչպես կարող էին անել վայրի սովահար գազանները:

Համամալը մի փոքր գյուղ է, որտեղ պահում են 1600 հայերի: Ամեն օր նույն սովի ու սարսափի տեսարանն է: Տղամարդկանց տանում են որպես բանվորներ, ճանապահաշինարարներ և փորողներ: Որպես աշխատավարձ նրանք ստանում են մի կտոր հաց, որը չի կարող մարսվել, և որը բավարար չէ, որպեսզի նրանց ուժ տա հյուծող աշխատանքի համար:

Այստեղ ես հանդիպեցի մի քանի ընտանիքների, որոնք դեռևս մի որոշ գումար ունեն և կարող են թշվառ կյանք վարել, սակայն մեծամասնությունը պառկած է մերկ գետնին, առանց ծածկի, սնվում են ձմերուկով, նրանցից ամենադժբախտները բավարարվում են մյուսների կողմից դեն նետված կլեպը կրծելով: Մահացությունը շատ բարձր է, հատկապես՝ երեխաների:

Ռաքքան, բավականին կարևոր մի քաղաք, գտնվում է Եփրատի ձախ ափին, 5000-ից 6000 հայեր, մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ, ցրված են քաղաքի տարբեր թաղամասերում և 50-ից 60 մարդուց կազմված խմբերով ապրում են տներում, որոնք նահանգապետը տրամադրել է ամենաաղքատների համար: Այնտեղ, որտեղ սա կա, համարվում է առավելություն և, այն, որը նորմալ ժամանակներում կլիներ օսմանյան հպատակների հանդեպ օսմանյան պաշտոնյայի խիստ պարտականությունը, ներկա պայմաններում կհամարվի մեծահոգություն, և նույնիսկ հերոսություն:

Չնայած Ռաքքայի հայերի հանդեպ վերաբերմունքն ավելի լավ է, քան այլ տեղերում, նրանք սարսափելի թշվառ են: Իշխանություններն այլուրը շատ անկանոն և անբավարար բանակով են բա-

ժանում նրանց, ամեն օր կարելի է տեսնել կանանց ու երեխաների, հացի փռերի մոտ այլուր խնդրելիս, իսկ փողոցներում հարյուրավորները ողորմություն են խնդրում բնակիչներից: Ամենուր սովի

սարսափելի ուրվականն է: Երբ պատկերացնում ես, որ այս սովահար հասարակ մարդկանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք ունեցել են սոցիալական բարձր դիրք, հեշտ է պատկերացնել այն տառապանքները, հատկապես բարոյական, որին ենթարկվում են այս դժբախտ մարդիկ, որոնք երեկ հարուստ էին ու նախանձելի, իսկ այսօր ամենաքշվառների նման զզվելի հացի կտոր են մուրում:

Եփրատի աջ ափին՝ Ռաքքայի դիմաց, կարելի է տեսնել մոտ հազար սովահար հայերի, որոնք ապրում են վրանների տակ, գին-վորների հսկողությամբ: Նրանք սպասում են, որպեսզի իրենց տեղափոխեն ուրիշ տեղ՝ լրացնելու համար այլ ճամբարներում մահվան ստեղծած բացերը: Իսկ նրանցից քանիսը կհասնի տեղ...

Ջիրաթը Ռաքքայից հյուսիս է, այնտեղ հավաքված են 1800 հայեր, որոնք սովից ավելի են տառապում, քան այլ վայրերում, որովհետև Ջիրաթը ամբողջովին անապատ է: Տղամարդկանց ու երեխաների խմբերը շրջում են գետի ափերին, փնտրելով խոտեր՝ սովը հագեցնելու համար, և այլոք, որոնք հյուծվածությունից մեռած ընկնում են իրենց հսկիչների անկարեկից աչքերի առաջ, իսկ նրանց դեկավարը, բառիս բուն իմաստով, մի քարքարոս մարդ, արգելում է մարդկանց անցնել ճամբարի սահմանը՝ գանահարության սպառնալիքով:

Մերզան մի փոքր գյուղ է, որտեղ ապրում է 250 կամ 300 հայ, այնքան քշված ու սովահար, ինչքան այլ տեղերում:

Դեյր-էլ-Չորը նույն անունը կրող անկախ նահանգապետության (մուտասերիֆատի) շտաբն է: Մի քանի ամիս առաջ 30000 հայեր տեղակայված էին քաղաքի արվարձանների ճանապարհներում, նահանգապետի՝ Ալի Սուադ Բեյի պաշտպանության ներքո: Չնայած ես չեմ ուզում անհատական կարծիք հայտնել, բայց չեմ կարող լուրջան մատնել այս սրտացավ մարդու անունը, որի համար գաղթականները պետք է շնորհավորեին մեկմեկու, և որը փորձեց մեղմել նրանց տառապանքները: Նրանցից ոմանք նույնիսկ փոքր առևտուր էին սկսել և ուրախ էին այնտեղ մնալու համար: Հաստատված է, որ եթե պետության շահերը պահանջեին, ենթադրենք, հայերի մասսայական տեղահանությունը Հայկական հարցի (?) նախագուշակյան լուծման համար, համենայն դեպս, իշխանությունները նաև օսմանյան կայսրության շահերից ելնելով ավելի մարդասիրաբար վարված կլինեին, եթե հայերին տեղափոխեին այն քաղաքները, որտեղ նրանք կարող էին զբաղվել առևտրով կամ իրենց արհեստներով կամ նրանց հող տրամադրեին, որը հայերը կարող էին մշակել, քանի որ աշխատանքի անհրաժեշտությունը շատ է զգացվում

նրան: Սակայն եթե մտադրություն կար զսպել ազգին, որպեսզի միաժամանակ վերանար Հայկական հարցը, նպատակին, անկասկած, չեն հասնի:

Կրկին համեմատական բարեկարգությունը, որ ունեին հայերը Դեյր-էլ-Չորում, հաղորդվեց ավելի բարձր իշխանություններին և մեղավորը՝ Ալի Սուադ Բեյը, տեղափոխվեց Բաղդադ, նրան փոխարինեց Ձեկի Բեյը, հայտնի իր անմարդկային արարքների և բարբառության համար: Նրանք դիմեցին ինձ սարսափած Դեյր-էլ-Չորի այս նոր մուտասերիֆից (նահանգապետից): Բանտը, տանջանքները, գանահարումը, կախաղանը մի ժամանակ այս փոքրիկ քաղաքի ամենօրյա հացն էին: Աղջիկներն անարգվում և հանձնվում էին արաբներին՝ նրանց հաճույքների կամ տնային գործերի համար, երեխաներին նետում էին գետը, ո՛չ թուլությունը, ո՛չ էլ անմեղությունը չէին խնայվում:

Հայտնի Ալի Սուադ Բեյը հավաքել էր հազար որբերի մի մեծ տան մեջ և հոգում էր նրանց սննդի մասին քաղաքի ծախսերից, նրա հաջորդը երեխաներին տնից դուրս նետեց, նրանց մեծամասնությունը մեռավ փողոցներում շների նման, սովից, ամեն տեսակ զրկանքներից և վիրավորանքներից:

Ավելին, Դեյր-էլ-Չորում եղած 30000 հայերը, դաժանորեն քշվեցին Չաբուրի երկարությամբ, որը թափվում է Եփրատը, այսինքրն երկրի ամենաանապատային շրջանը, որտեղ բացարձակ անհրճար է ուտելու որևէ բան գտնել: Դեյր-էլ-Չորում իմ ստացած տեղեկության համաձայն, հայերի մեծ մասն արդեն մահացել է, շուտով մնացածն էլ կհետևի նրանց:

Եզրակացություն. համոզված եմ, որ 15000 հայեր ցրված են Եփրատի երկարությամբ՝ Մեսկենեից Դեյր-էլ-Չոր, Ռաքքայի միջով: Ինչպես արդեն ասել եմ, այս դժբախտ մարդիկ՝ լքված ու վատ վերաբերմունքի արժանացած իշխանությունների կողմից, որոնք ի վիճակի չեն սնունդ հայթայթել, աստիճանաբար մեռնում են սովից: Չմեռը մոտենում է, ցուրտն ու խոնավությունը կարագացնեն նրանց վախճանը սովից: Նրանք միշտ էլ կարող են ուտելու որևէ բան գտնել, չնայած շատ քանկ, եթե վճարելու փող ունենան: Անկասկած, կան շատ խոչընդոտներ փող ուղարկելու համար, որոնցից հիմնականը իշխանությունների չկամությունն է, սակայն, այնուամենայնիվ, անուղղակիորեն, կարելի է նրանց դրամական օգնություն փոխանցել, որը հնարավոր է բաժանել տարբեր ճամբարներին՝ այլուրի հավասար ու բավարար բաշխման համար:

Եթե գումարները չուղարկվեն, այս դժբախտ մարդիկ դատապարտված են, եթե գումարները նշանակալից լինեն, կարելի է վստահ լինել, որ նրանցից շատերը կփրկվեն մինչև խաղաղություն հաստատավի, որն էլ կորոշի նրանց ճակատագիրը:

Կարծում եմ, պրն. հյուպատոս, ես բավականին ասել եմ այս քված ու կործանված մարդկանց մասին, որպեսզի անմիջապես միջոցներ ձեռք առնվեն նրանց օգնության համար, և զգալով, որ իմ թույլ ձայնը կրկի և հետևանքներ կունենա, ես եզրափակում եմ իմ զեկուցագիրը և խնդրում եմ Ձեզ ընդունել իմ անենամուրբ զգացմունքների հաստատումը:

(ստորագրված) Օ. Բերնո

Ներփակվածը՝ Վերը նշված վայրերում հայերի առանձին ավարտուն ցուցակները, Ռաքքայի և Մեսկենեի մի մասի հայերի ցուցակները բացակայում են, քանի որ ես դրանք չկարողացա ձեռք բերել ինձնից չկախված պատճառներով: (Այս ներփակվածները թվագրված չեն):

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/302*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 129-135.*

Փաստաթուղթ թիվ 68

21 դեկտեմբերի, 1916թ.

Գաղտնի

Մասաչուսեթս, Բոստոն,
Բիքոն փողոց 14
Հայերի և ասորիների օգնության
Ամերիկյան կոմիտե
Բժկ. Ջեյմս Լ. Բարտոն

Պարոն,

Ձեր գաղտնի տեղեկատվության համար ներփակել եմ մի զեկուցագիր, որն ուղղված է Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսին՝ պրն. Օգյուստ Բերնոյի կողմից, և որտեղ նկարագրվում է Թուրքիայի տարբեր մասերից տեղահանված և այժմ Հալեպի և Դեյր-էլ-Ջորի միջև գտնվող հայերի վիճակը:

Այս զեկուցագրի օրինակը ուղարկվում է հայերի ու ասորիների օգնության ամերիկյան կոմիտեի աշխատանքներին օգնելու համար, և այն չպետք է հրապարակվի:

Ես եմ, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան,

Պետական քարտուղարի փոխարեն՝

(կնքված) Էլվի Ա.Է.դի

Քարտուղարի երկրորդ օգնական

Ներփակվածը՝ զեկուցագրի օրինակը՝ Կոստանդնուպոլսից 1916թ.

հոկտեմբերի 31-ի թիվ 2086-ի հետ

(փաստ. թիվ 66 և 67)

867.4016/302 3 AHP* JWb.

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/302.*

2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, p. 136.*

Փաստաթուղթ թիվ 69

Թիվ E.452

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Բաղդադ, 10 նոյեմբերի, 1915թ.

Առաքվան՝ Բաղդադից քրիստոնյաների և հրեաների արտաքսումը

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան արտակարգ ու լիազոր դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ անդրադառնալ, այս հյուպատոսության, 1915թ. նոյեմբերի 10-ի թիվ 111 հեռագրի, որտեղ գրված է.

«Կոստանդնուպոլիս, ամերիկյան դեսպան, 111, Ձեր ութսունյոթ համարը չեղյալ է, Բրիտե»:

Մեր դեսպանության համար հնարավոր չէ հեռագրով մանրամասներ կամ չափազանց պարզ տեղեկություններ ուղարկել, և ես հուսով էի, որ այս հեռագրով դեսպանությանը կարող եմ տեղեկացնել, որ Բաղդադից ար տաքսվում են բողոքականներն ու կաթոլիկները:

Չնայած որոշ ժամանակով այս նամակը չեմ կարող ուղարկել, ուզում եմ գրանցել անցյալ շաբաթվա իրադարձությունները, այնպես որ, գուցե, ապագայում, կինացվի Բաղդադի իրական դրությունը:

1915թ. նոյեմբերի 2-ին, երեքշաբթի օրվա երեկոյան տեղական ոստիկանությունը ձերբակալեց քաղաքի մի շարք պատվարժան քրիստոնյաների ու հրեաների: Պարզվում է, որ կազմվել է մի մեծ ցուցակ, որտեղ ընդգրկված են քաղաքի ամենահարգված տղամարդկանցից շատերի անունները, և այն հանձնվել է Սուլման Փեքի (որտեղ այժմ գտնվում է թուրքական բանակը), գլխավոր հրամանատարին, և որ նա հաստատել է այն: Չեկուցագիր կա, որ բոլոր նրանց, ում անունը ընդգրկված է ցուցակում, կասկածում են Բրիտանիայի լրտես լինելու մեջ: Չերբակալվածների մեջ են Բրիտանիայի երկու հպատակներ Ուոլկերը և Լևակը և այս հյուպատոսության թարգմանը (տես առանձին զեկուցագրերը այս մարդկանց մասին), ինչպես նաև օսմանյան հպատակ պարոն Յախչին, որը Messrs Macandrews and Forbes ամերիկյան ընկերության ներկայացուցիչն է այստեղ: Այս չորս մարդու վերաբերյալ ես գիտեմ, որ նրանց նկատմամբ յուրաքանչյուր մեղադրանք լիովին ու բացարձակապես կեղծ է: Ինչ վերաբերվում է ձերբակալվածների մեծ մասին, ես հաստատապես համոզված եմ, որ նրանք բացարձակ անմեղ են:

Այդ մարդկանց հավաքել են Messrs. Shynch & Company բրիտանական ֆիրմայի գրասենյակում, որն այժմ օգտագործվում է որպես կենտրոնական ոստիկանություն և տարել են Սերայիի (կառավարական տան) բանտը: Ասում են, որ ձերբակալվել է յոթանասուն տղամարդ: Կառավարությանը չհաջողվեց ձերբակալել ցուցակից դուրս մի մարդու, քանի որ երբ ոստիկանները եկան, նա այնպես ցնցվեց, որ մեռած ընկավ:

Այս տղամարդիկ հարուստ ու շատ հարգված պարոններ էին, նրանց թույլ չտվեցին տեսնել որևէ մեկին, թույլատրեցին միայն դրսից ուտելիք ստանալ և գնել իրեր, որ կարող էին: Շատերը ձերբակալվելիս իրենց հետ փող չունեին և չկարողացան ոչինչ ձեռք բերել: Հավանաբար, անօգուտ է մանրամասն նկարագրել այն վիրավորանքները, որին ենթարկվեցին այս տղամարդիկ, սակայն դեսպանությունը կարող է վստահ լինել, որ դրանք ամենախիստ ու ամենատորացուցիչն էին:

Հաջորդ օրը, չորեքշաբթի, 1915թ. նոյեմբերի 3-ին նրանց անցկացրեցին Տիգրիս գետով դեպի երկաթուղային կայարան և ուղարկեցին Սամարա, և ես կարծում եմ, Սամարայից նրանց կուղարկեն Մոսուլ, վերջնական հավաքակայանը կլինի, հավանաբար,

Վերսիմը: Դեսպանությունը կկարողանա դատել այս մարդկանց փճակի մասին, երբ իմանա, որ նրանք գրեթե ուտելիք չունեին, շատերը չունեին փող (չնայած մի քանիսը բավականին ունեին), իսկ շատերը հագել էին իրենց սովորական հագուստը, որը միջին հասարակության է տարվա այս եղանակի համար, մինչդեռ Մոսուլում այժմ շատ ավելի ցուրտ է: Կառավարությունը այս տղամարդկանց համար տրամադրել է գնացք, ուրիշ ոչինչ:

Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ այս տղամարդկանց մեջ փաստորեն ոչ մի մահմեդական չկար:

Ինձ տեղեկացրել են, որ մահմեդականներ չեն եղել, սակայն քանի որ ես չեմ ճանաչում բոլոր տեղահանվածներին, չեմ կարող հաստատել, որ ոչ մի մահմեդական չի տեղահանվել:

Այս տղամարդկանց վիճակը անշուշտ վատ է, սակայն ես ուզում եմ դեսպանության ուշադրությունը հրավիրել քաղաքում մնացած կանանց ու երեխաների վիճակին:

Որոշ տներում այժմ ոչ մի տղամարդ չի մնացել: Շատ տներում չկա ոչ մեկը, որը կերակրի տանը մնացած կանանց ու երեխաներին, և նշանները ցույց են տալիս, որ նրանք, ովքեր այստեղ են, ստիպված կլինեն վաճառել (անկասկած մեծ զոհաբերությամբ) իրենց անձնական ունեցվածքի մեծ մասը, որպեսզի ուտելիք գնեն, և այսպիսով, այս տեղահանությունները կլինեն ոչ միայն տղամարդկանց արտաքսում, այլ նաև նրանց ունեցվածքի բռնագրավում, միևնույն ժամանակ մեծ տառապանքներ կբերի կանանց ու երեխաներին: Պետք է պարզորոշ հիշել, որ ոչ մի դեպքում չապացուցվեց, որ այս տղամարդկանցից մեկնումեկը մեղավոր է որևէ հանցանքում: Մի՞թե զարմանալի է, որ շատերն այս գործողությունը համարում են կրոնական հետապնդում:

Ինձ հաղորդել են, որ և Ավստրիայի և Գերմանիայի հյուպատոսները օգտագործել են իրենց բարի ծառայությունները այս տղամարդկանց տեղահանությունը թույլ չտալու համար, սակայն առանց որևէ արդյունքի:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան
(առանց ստորագրության)
Ամերիկյան հյուպատոս

Աղբյուր: 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/350.
2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 137-139.

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միրիա, Հալեայ, այժմ Վաշինգտոն,
4 մարտի, 1918թ.

Առարկան՝ Ձեկուցագիր «Հայկական արհավիրքներ» վերնագրով

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտայար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներկայելու պրն. Քարրի խնդրանքով պատրաստված և ներկայացված «Հայերի արհավիրքները» թեմայով գեկուցագիրը երկու օրինակից: Գրողը որևէ անձնական պատճառ չունի, որպեսզի սրա բովանդակությունը չիրապարակվի, սակայն ի նկատի ունենալով, որ մնացած դժբախտ հայերն ու այլ քրիստոնյաներ, որոնք այժմ քիչ թե շատ հանգիստ ապրում են բուրքական իշխանության ներքո, անկասկած կենթարկվեն հետագա դաժան վերաբերմունքի, եթե բուրքերի և գերմանացիների ուշադրությունը հրավիրվի սրա վրա, ապա ավելի լավ կլինի, եթե հեղինակավոր աղբյուրների կողմից դրանց հրապարակումը նախևառաջ լուրջ ծանրութեթև արվի:

Պարոն, պատիվ ունեմ լինելու,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջ.Բ. Չեքսոն,

հյուպատոս, նախկինում Միրիայի Հալեայում:

Ներկայվածը՝ 1) գեկուցագիր երկու օրինակից

(տեսեք հաջորդ էջերը)

Առարկան՝ Հայերի արհավիրքները

Ջ. Բ. Չեքսոնից (ստորագրված)

հյուպատոս, նախկինում

Միրիայի Հալեայում, այժմ Վաշինգտոնում

4 մարտի, 1918թ.

1915թ. փետրվարին էր, որ բուրքական կառավարությունը որոշեց զինաթափել Չեքսոնի հայերին, մի քաղաք, որը Հալեայից հյուսիս հինգ օրվա վրա է, և մի գործողություն, որը իրապես կարելի է

համարել սկիզբ հետագա և ավելի սարսափելի իրադարձությունների համար, որում հայ ազգը եղավ գլխավոր տուժողը: Մեծ դժկամությամբ նրանք ստիպված ենթարկվեցին զինաթափման հրամանին, քանի որ շատ լավ գիտեին, որ բուրքերի կողմից ձեռք առնվող այսպիսի նախագուշական միջոցառումներին անշուշտ կհետևեն հիմնականում հայերից կազմված բնակչության բարեկեցությանը վնասող գործողություններ: Չինաթափում եղավ նաև Այնթապում, Ալեքսանդրետտայում, Մարաշում, Ուրֆայում, Բիրեջիկում և այլ ավելի փոքր քաղաքներում ու գյուղերում:

Քանի որ վախ կար, որ կլինի անցյալի կոտորածների մասն, երբ բուրքերը հարձակվում էին ուղղակիորեն հայերի տների վրա, և քանի դեռ հուզմունքը հասել էր գագաթնակետին, Մարաշի գերմանացի միսիոներները համոզոցին պրն. Վոլտեր Ռոսլերին՝ Հալեայում Գերմանիայի հյուպատոսին, գնալ Մարաշ, որտեղ նա մնաց մի քանի օր՝ իշխանությունների հետ վարելով ոչ պաշտոնական բանակցություններ: Թե ինչպիսի դիրք ընդունեց հյուպատոս Ռոսլերն այս կապակցությամբ, չիմացվեց, չնայած նա փորձեց օգտագործել իր ազդեցությունը արյունահեղություն թույլ չտալու համար: Այնուամենայնիվ փաստ է, որ անմիջապես դրանից հետո սկսեցին տեղահանության փորձերը, որոնք վերջապես մասամբ հաջողվեցին այդ շրջանում, և ավելի մեծ հաջողություն ունեցան փաստորեն ամբողջ կայսրությունում: Սա տեղի ունեցավ անմիջապես Գերմանիայի կողմից Հյուսիսային Ֆրանսիան գրավելուց հետո, երբ տեղահանվեցին 60000, զուցե ավելի ֆրանսիացիներ՝ մեծ մասամբ ծերունիներ, կանայք ու երեխաներ: Այն դժվարությունները, որին ենթարկվեցին այս դժբախտ մարդիկ, երբ նրանց վերադարձնում էին Ֆրանսիա Շվեյցարիայի միջով, պատմության խնդիրն է: Ինչպես գրողը, այնպես էլ շատերը կասկածում են, որ գերմանացիների այս փորձը կամ առաջարկվեց բուրքերին ծրագրի հեղինակների կողմից, կամ կրկնօրինակվեց բուրքական կառավարության կողմից, և միջոց համարվեց հայերին մեկընդմիջտ վերջ տալու համար, մի գործողություն, որին գերմանացիները նայեցին մատների արանքով:

Հալեայ վերադառնալուց մի քանի ամիս անց և այն քանից հետո, երբ ամերիկյան ու եվրոպական թերթերը հրապարակեցին հոդվածներ, որոնցում ամերիկյան միսիոներներն ու այլ մարդիկ մեղադրում էին հյուպատոս Ռոսլերին այս ստոր գործողությունում բուրքերին քաջալերելու մեջ, նա եկավ Հալեայի ամերիկյան հյուպատոսություն և խնդրեց ինձ կազմել գրավոր հայտարարություն այն մասին, որ Մարաշում գտնվելիս նա արել է ինչ կարողացել է, որպեսզի թույլ

չտա թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի ճնշումը: Երբ ես հրաժարվեցի և հստակորեն նրան ասացի, որ կարծում եմ, որ գերմանացիները եթե ոչ ուղղակիորեն, ապա անուղղակիորեն, պատասխանատու են այս դեպքում իրենց դաշնակիցների՝ թուրքերի գործողությունների համար, նա շատ բարկացավ, և ինձ ցույց տվեց Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպանության հաղորդումը, որում կարգադրել էին ինձնից հայտարարություն ստանալ, որն իրենից կհաներ վերը նշված բոլոր մեղադրանքները, նրան ասվում էր նաև, որ Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան դեսպանությունը համաձայն է, որ ես տամ այսպիսի հայտարարություն: Ես շարունակեցի հրաժարվել, և նա վատ տրամադրությամբ հեռացավ: Ես անմիջապես հեռագրեցի մեր դեսպանությանը, և ինձ տեղեկացրեցին, որ իսկապես գերմանական դեսպանությունը այսպիսի խնդրանքով դիմել էր ամերիկյան դեսպանին, սակայն դեսպան Մորգենթաունը հրաժարվել էր համաձայնվել դրա հետ: Դեսպանությունը ինձ այդ մասին նախօրոք ցուցումներ էր ուղարկել, սակայն դրանք դեռ չէին ստացվել:

1915թ. փետրվարից սկսած Կոստանդնուպոլսի թուրքական բարձր իշխանությունները բազմաթիվ փորձեր արեցին վերը թվարկված քաղաքներից, ինչպես նաև Հալեպից քրիստոնյա բնակչության տեղահանման ուղղությամբ, բայց քանի որ Ջելալ բեյը՝ Հալեպի գեներալ նահանգապետը տարիներ շարունակ եղել և մնում էր շատ բարեկամական հայերի հետ, և որովհետև տեղում նա ուներ հսկայական ազդեցություն, նա սկզբում անտեսեց ստացած ցուցումները, որը կրկնվեց մի քանի անգամ, իսկ վերջում կտրականապես հրաժարվեց լինել այդպիսի դաժան գործողությունների գործիք: Բնականաբար, սա կարող էր ունենալ միայն մի հետևանք, և այդ եղավ գեներալ նահանգապետի պաշտոնից նրա հեռացումը, իսկ նրա փոխարեն 1915թ. հուլիսին նշանակվեց Բակիր Սամի Բեյը, որը մինչ այդ Միրիայի Բեյրութի գեներալ նահանգապետն էր:

Նոր նահանգապետը նույնքան պասիվ էր հայերի տեղահանության գործում, որքան նրա նախորդը, և այդ ու այլ պատճառներով նրան երկու ամսից ետ կանչեցին, և նրա փոխարեն նշանակվեց Մուստաֆա Արդուխալակ Բեյը՝ այն ժամանակ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ Փաշայի ազգականն ու պրոտեժեն:

Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում հաճախակի ընդմիջումներով Կոստանդնուպոլսից հրամաններ են ստացվել սկզբում նշված բոլոր քաղաքներից, ներառյալ Հալեպը, ոչ միայն ուղղափառ, այլև կաթոլիկ և բողոքական հայերի տեղահանման մասին: Յուրաքանչյուր մի քանի օրը մեկ Հալեպում այսպիսի հրաման էր ստացվում և

տարբեր կառավարական պաշտոնյաների հետ, որոնցից շատերը քրիստոնյաներ էին, երկար ծանոթության միջոցով, հյուպատոսությունը միշտ էլ գաղտնի կերպով անմիջապես տեղյակ էր պահվում, որ եթե որևէ շարժում սկսվի, փոխհատուցվի նույնով: Յուրաքանչյուր դեպքում դեսպանությունը նույնպես անմիջապես տեղյակ էր պահվում, և Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանությունների վրա ճնշում էր գործադրվում, որպեսզի ուղարկվեն հակառակ հրամանները: Այս հակառակ հրամանները գործում էին կարճ ժամանակով մինչև նախորդ հրամանների կրկնությունը նահանգային իշխանությունների համար, և նույն գործողությունը իրականացվում էր հյուպատոսության կողմից դեսպանությանը:

Այս պայմանավորված գործողությունը ակզբում հայ կաթոլիկներին, իսկ հետո հայ բողոքականներին ազատեց հրամանից, այն ազդեց միայն հայ ուղղափառների վրա: Վերջապես, 1915թ. օգոստոսին թուրքերն այլևս չլսեցին մեր խնդրանքները, և բացի Հալեպից, բոլոր մյուս քաղաքներից սկսեցին արտաքսել հայ ուղղափառներին, և այս անելու ժամանակ նրանք փորձեցին ներգրավել նաև բողոքականներին և կաթոլիկներին, սակայն քանի որ անընդհատ պայքարի մեջ էինք նրանց հետ, վերջապես նրանք հրաժարվեցին տեղահանություններից այն քանից հետո, երբ նրանք բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը մաքրել էին հայերից և տարել էին նրանց մեծ մասին, բացի Այնթապից ու Մարաշից: Հալեպի հայերին չանհանգստացրեցին, բայց վեց կամ յոթ ընտանիքներ արտաքսվեցին:

Հաշվված է, որ Այթապում սկզբում եղել է 24000, Մարաշում՝ 35000, Ուրֆայում՝ 14000, Ալեքսանդրետտայում՝ 2000, և Բիրեջիկում՝ 1200 հայ: Սրանցից մոտավորապես 12000-ը մնացին Այնթապում, և 14000-ը՝ Մարաշում, մնացածը ուղարկվեցին Միջագետքի անապատները, բացի 5000-ից, որոնք կաշառելով ուղեկցող ժանդարմներին, կարողացան փախչել ու զնալ Հալեպ:

Հալեպ քաղաքում ի սկզբանե կար 22000 հայ, որոնք սարսափի մեջ էին, որ կարող են ընդգրկվել տեղահանությունների մեջ: Ոչ միայն հայերն էին վտանգի մեջ, այլ վախ կար և արդարացի պատճառով, որ եթե Հալեպի հայերը արտաքսվեին, ապա քաղաքի մնացած քրիստոնյաները՝ թվով 20000 մարդ, նույնպես կենթարկվեն նրան ճակատագրի: Որպես հետևանք, Հալեպի քրիստոնյաներից ամենաազդեցիկները անընդհատ աղերսում էին ինձ ջանքեր գործադրել, թույլ չտալու համար Հալեպից որևէ մեկի տեղահանումը: Կարելի է պարզ տեսնել, որ իմ դրությունը շատ դժվարին էր, քանի որ իմ իրավասությունների մեջ պաշտոնապես չէր մտնում նրանց այնպիսի

ժառանգություններ մատուցել, ինչպիսին իրենք ուզում էին կամ ինչպես պահանջում էր առիթը, և այդ պետք էր անել այդ ամենայն զգուշությամբ ու հնարամտությամբ, որպեսզի ինձ վրա կամ, հատկապես, իմ գործընկերների վրա, որոնց մեծ մասը օսմանյան հպատակներ էին, չհրավիրեին թուրքական իշխանությունների դժգոհությունը, և քանի որ ես նահանգում ապրել էի տաս տարուց ավելի և կամ մոտիկից էր ծանոթ կամ գոնե զրուցում էր նրանց հետ, հնարավոր էր, որ այդպես լիներ: Անձնական ընկերությունը, որ կար նախկին գեներալ նահանգապետի և իմ միջև, և ամենամոտ և ընկերական հարաբերությունները նրա կնոջ ու դուստրերի և տիկին Ջեքսոնի միջև, այդ գործին շատ էին նպաստել: Մի քանի տարիների ընթացքում, որ Ջեյլ Բեյր Հայկաի նահանգապետն էր ամեն շաբաթ ճաշերի կազմակերպումը, ընդունելությունները, և քարտային միջոցառումները ամրացրել էին մեր ընկերությունը և նրանք դարձել էր գրեթե եղբայրական, և դրա մասին գիտեր ողջ նահանգը, ինչպես նաև Միսիսին:

Այնքան էլ հեշտ չէր, սակայն, խաչընդոտել թուրքերի վերջնական նպատակին, և փաստորեն, գրեթե անհնարին էր դարձել պաշտպանել այս դժբախտ մարդկանցից որևէ մեկին իր տանը, և այն ապացուցվեց հետագայում, երբ իշխանությունները բռնեցին շատ ինքնավստահ վարք և սկսեցին նրանց հավաքել քաղաքներից դուրս և արտաքսել նրանց մի քանի հարյուրից կամ մի քանի հազարից կազմըված խմբերով: Այս կարճ ժամանակահատվածում անընդհատ հաղորդագրություններ էին ուղարկվում դեսպանությանը, և երբ քաղաքները լիովին հայաթափվել էին, պարզվում է, որ հրաման է ստացվել դադարեցնելու տեղահանությունը:

Այդ ընթացքում սկսեցին լուրեր ստացվել այն սարսափելի արհավիրքների մասին, որոնք տեղի էին ունենում Սվազից, Երզնկայից, Խարբերդից, Տրապիզոնից, Սամսունից, Էրզրումից, Մուշից, Բիթլիսից, Դիարբեքիից, Թալասից, Կոնիայից, Անգորայից, Բրուսայից, Ադանայից, Մերսինից, Հանդնից և Թուրքիայի ներքին շրջաններում ու հյուսիսում գտնվող ավելի քիչ բնակչություն ու կարևորություն ունեցող քաղաքներից ու գյուղերից քրիստոնյաների տեղահանությունների հետ կապված: Ժամանակ առ ժամանակ այդ վայրերից արտաքսված փոքրաքանակ խմբերը հոգեցունց մանրամասներ էին պատմում այնտեղ ընտանիքներից հասուն տղամարդկանց անջատման, կամ իրենց ազգականների ու ընկերների աչքի առաջ նրանց սպանությունների մասին, ճանապարհին գաղթականների կողոպուտների, սովահար կանանց ու երեխաների անսահման տառապանքների ու մահվան դեպքերի, երիտասարդ աղջիկների ու ա-

վեղի հրապուրիչ կանանց նկատմամբ ուղեկցող ժանդարմների անհավատալի դաժանությունների, գեղեցիկ աղջիկներին, կանանց ու երեխաներին քրդերի և թուրքերի կողմից տանելու, և ճանապարհին նրանց բոլորի դեմ կատարվող անհամար այլ դաժանությունների մասին:

Կարծես թուրքերի խնդիրը կանանց ու երեխաներին, ինչպես նաև տղամարդկանց, ամենասարսափելի տառապանքներ պատճառելն էր: Ի հավելումն այն բանի, որ ամեն առիթով նրանց թույլ չէին տալիս հագեցնել ծարավն ու սովը, ուղեկցող ժանդարմները դիմում էին ամենատանջալից միջոցներին իրենց զոհերին խոշտանգելու գործում: Մի ցնցող օրինակ կարելի է բերել ներկայացնելու համար այս փաստը:

1915թ. հուլիսի վերջին, երբ ջերմաչափը գրանցում էր 105-ից 115 աստիճան, այն ժամանակ, երբ Խարբերդի ավելի քան 1000 կանանց ու երեխաների խմբին ուղեկցում էին դեպի հարավ, Վերեն Զիհերի մոտ, Դիարբեքիից արևելք, նրանց հանձնեցին վայրի քրդերի մի ավազակախմբի ձեռքը, որոնք ձիերով անցնելով նրանց միջով, ընտրեցին ամենաբարեառ կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին: Վախենալով իրենց ճակատագրից այսպիսի դաժան տակառքների ձեռքը ընկնելու դեպքում՝ կանայք որքան կարող էին դիմադրեցին, դրանով ավելի կատաղեցնելով քրդերին, որոնք սպանեցին իրենց ընտրած զոհերից շատերին: Նախքան իրենց ընտրածներին ու ենթարկվածներին առևանգելը, նրանք մերկացրեցին մնացած կանանց՝ ստիպելով նրանց շարունակել իրենց ուղևորությունը մերկ վիճակում: Այս անարգանքի ակնատեսներից մեկն ինձ ասել է, որ ավելի քան 300 կանայք, ամբողջովին մերկ, նրանց մազերը ցաք ու ցրիվ վայրի կենդանիների պես, եկան Ռաս-էլ-Էյն, որտեղ այդ ժամանակ վերջանում էր Բաղդադի գերմանական երկաթուղու ամենաարևելյան կայարանը, վեց օր ոտքով կիզիչ արևի տակ ճանապարհ կտրելուց հետո: Նրանց մեծ մասը մի քանի օր հետո եկավ Հայես, իսկ նրանցից մի քանիսը անձամբ եկան հյուպատոսություն և ինձ ցույց տվեցին իրենց մարմինները, որոնք այրվել և ստացել էին կանաչ ձիթապլուտի գույն, մաշկը պլոկվում էր մեծ շերտերով, իսկ նրանցից շատերը իրենց գլուխներին ու մարմիններին ունեին խորը վերքեր, որոնք արդյունք էին քրդերի հասցրած սարսափելի ծեծ ու ջարդի:

Հալեպում տեսնված ամենահավոր տեսարաններից էր 1915թ. օգոստոսի սկզբին այստեղ մոտավորապես 5000 ահավոր կերպով հյուծված, կեղտոտ, ցնցոտիավոր և հիվանդ կանանց ու երեխաների

ժամանումը, 3000-ը եկավ մի օր, 2000-ը՝ հաջորդ օրը: Մրբանք վերապրածներն էին Սվազի մահանգի բարեկեցիկ հայ բնակիչներից, որոնք սկզբում մանրակրկիտ հաշվարկումներով 300000 հոգի էին: Իսկ ի՞նչ էր պատահել մնացածի հետ: Նրանցից ամենագրագետներից, որոնք հրաշքով հասել էին Հալեպ, իմացանք, որ վաղ գարնանը տղամարդկանց ու 14 տարեկանից բարձր տղաներին մի քանի շաբաթվա մեջ կանչել էին այդ մահանգի ոստիկանները և միմյանց հետ պարաններով կապկաված 1000-ից 2000 մարդուց բաղկացած խմբերով նրանց արտաքսել էին, և նրանցից այլևս ոչ մի լուր չէր եկել: Նրանց ճակատագրի մասին պատմել են մեկից ավելի ականատեսներ, այնպես, որ կարիք չկա դրանց անդրադառնալ այստեղ:

Այս փրկվածները պատմում էին այն ամենահոգեցունց տառապանքների մասին, որը կրել էին ճանապարհին, դուրս գալով իրենց տներից Չատկից առաջ, ոտքով կտրել անցել էին հավանաբար հազար մղոնանոց մի ճանապարհի և Հալեպ էին հասել օգոստոսին, մոտավորապես չորս ամիս անց, առանց սննդի, նույնիսկ դաժան ժանդարմները մերժել էին նրանց ջուրը, երբ նրանք մոտենում էին ճանապարհին եղած ջրհորներից կամ աղբյուրներին, հազարավոր ամենագեղեցիկ կանայք ու աղջիկներ առևանգվել էին թուրքական ցեղերի կողմից, որոնք ամեն օր շրջում էին իրենց մեջ և տանում նրանց մահմեդական հարեմների համար. նախօրոք գաղթականներից կողոպտում էին փողը, զարդերը և նույնիսկ հագուստի մեծ մասը, այնպես որ, նրանք տեղ էին հասնում գրեթե մերկ ու ծայրահեղ կարիքի մեջ: Նրանց մոտքը Հալեպ պատճառ դարձավ այդ տարվա աշնանը բժավոր տիֆի սարսափելի համաճարակի համար, որը սարսափելիորեն արագ տարածվեց տեղական բնակչության բոլոր դասակարգերի մեջ՝ հարուստ ու աղքատ, ու խլեց հազարավորների կյանքը, որոնցից հարյուրավորները քաղաքի լավագույն մարդկանցից էին: Այդ պատիժը տարածվեց ոչ միայն քաղաքում, շուտով այն անցավ ամբողջ երկրով՝ դատարկելով քաղաքներ ու գյուղեր երկրի ներքին շրջաններում, և իհարկե մեծ վնաս պատճառելով բանակին: Մեռնողների թիվը քաղաքում այնքան մեծ էր, որ սանիտարական իշխանությունները չէին կարողանում գլուխ հանել իրավիճակից և ռազմական իշխանությունները տրամադրեցին սայլեր, որոնց մեջ նետում էին 10-ից 12 դիակ՝ յուրաքանչյուր սայլի մեջ, և դեպի մոտակա գերեզմանատուն էին գնում 7 կամ 8 սայլեր իրենց ահավոր սարսափազդու դիակների բռնով՝ մեծ մասամբ մերկ, գլուխները, ոտքերն ու թևերը դուրս կախված բաց սայլերի կողքերից: Գերեզմանո-

ցում սայլերը կանգնեցնում էին նախօրոք պատրաստված երկար փայտե մոտ, փոսի մեջ իրար վրա էին նետում դիակներն՝ առանց ծածկելու կամ թաղման արարողության, և հող էին լցնում իրենց գոտիքի վրա: Սա ամիսներ շարունակ ամենօրյա տեսարան էր, այդ կողմ ամեն օր անցնում էր հյուպատոսության մոտով: Մեր ամենամոտ ընկերներից մի քանիսը, և մեր հյուպատոսության աշխատակիցներից երեքը մահացան տիֆից, և ամեն օր շփվելով հարյուրավոր մարդկանց հետ, որոնք փաստորեն տառապում էին այդ հիվանդությամբ՝ պարզապես հրաշք էր, որ գրողը երբեք չվարակվեց:

Տեղ հասնող գաղթականներին հիմնականում հավաքում էին Կարլուխում, մի փոքրիկ գյուղ քաղաքի հյուսիսում, կամ ճամբարում, որը տեղավորված էր երկաթուղու գծերի մոտ քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում: Գրողը շաբաթը մեկ կամ երկու անգամ այցելում էր յուրաքանչյուր վայրը և մշտապես գումար կամ հաց էր բաժանում կարիքավորներին: Երկրորդ ճամբարի մարդկանց մի մասին իշխանությունները վրաններ էին տրամադրել, սակայն քանի որ մարդկանց թիվը սովորաբար անցնում էր 2000-ից կամ 3000-ից, իսկ վրանները բավարարում էին միայն 500-ից ոչ ավելի մարդկանց, մեծամասնությունը ստիպված էր մնալ կիզիչ արևի տակ, իսկ հետագայում անձրևի ու ձյան տակ, Կարլուխում փաստորեն ոչ մի ծածկ չկար, այնպես որ իրենց թուլացած վիճակից զոհերի թիվն ամեն օր ավելանում էր, հարյուրավորները մահանում էին հիվանդություններից ու հյուծվածությունից:

Ճամբարներից գրեթե ամեն օր ժանդարմները մի քանի հարյուր մարդու տանում ու քշում էին անապատների ուղղությամբ, Հալեպից դեպի Մեսկենե ճանապարհով Համան, Ռաքքա, Մեքհա, Արու-Հարարի, և վերջապես Դեյր-էլ-Չոր և շրջակա գյուղերը, մոտավորապես Հալեպի ու Բաղդադի միջև, Եփրատ գետի վրա, այնտեղ, որտեղ օգնություն չի կարելի հասցնել: Մեսկենեում մահացել են այնպիսի քանակով, որ իմ աշխատողներից մեկը, որին 1916թ. ուշ աշնանը ուղարկել էինք տառապյալներին օգնություն բաժանելու համար, ասաց, որ տեսել է, 150 երկար գերեզմանաքմբեր, որտեղ մեռածներին թաղել էին փոսերում (զոհերն իրենք էին փորել)՝ 100-ից 300 մարմին մի փոսում: Նա հայտնեց նաև, որ մնան վկայություն գոյություն ունի նաև վերը նշված քաղաքներում, իսկ Ռաքքայում՝ մի հնագույն քաղաքում, որտեղ հենագետները առաջ պեղումներ էին կատարում անտիկ խեցեղեն ու սպակյա իրեր հայտնաբերելու համար, անծածկ շինությունների հին պատերը պարունակում էին հազարավոր մարդկանց ոսկորներ, որոնք սողալով ներս էին մտել, մեկը մյուսի

վրա պառկել, սովահարությունից ու հիվանդությունից մեռնելու համար: Նա ասաց նաև, որ Հալեպի և Դեյր-էլ-Չորի ու Հալեպի և Ուրֆայի ճանապարհներին տեսել է ցաքուցրիվ ընկած կմախքներ, որոնց երբևէ չէին էլ փորձել թաղել:

Խստորեն ասված՝ կոտորածները, որ այս անհանգիստ ժամանակներում տեղի են ունեցել Հալեպի շրջակայքում, իրականացվել են Ուրֆայում, մի քաղաք, որը ի սկզբանե ուներ ութ հազար բնակիչ, գտնվում է Հալեպից հյուսիս-արևելք, կառքով չորս ու կես օրվա ճանապարհի վրա, Դեյր-էլ-Չորում՝ Եփրատ գետով Հալեպից 27 օրվա ճանապարհի վրա և Ռաս-էլ-Էյնում: Հետևյալ փաստերը հայտնել են ինձ եվրոպացի ականատեսները:

1915թ. օգոստոսին թուրքերը որոշեցին, որ Ուրֆայի հայերը, թվով 14000 մարդ, պետք է հեռանան քաղաքից և ուղևորվեն անապատները: Հայերն, իմանալով տարբեր տեղերից տեղահանված իրենց հայրենակիցների ճակատագիրը, հրաժարվեցին հեռանալ և քարիկադներ կառուցեցին Հայկական թաղամասում, որն առանձին էր քաղաքի մնացած մասից: Նրանք ունեին զենք ու զինամթերքի մեծ պաշար, և քանի որ Ուրֆայի բնակչության մնացած մասը կազմում էին բողեքը, հավանաբար Թուրքիայի ամենադաժան ու արնախումռասան, իշխանությունները հրահրեցին նրանց հարձակվել հայերի վրա: Այդ նրանք արեցին ուզենալով, հարուստ ավարի սպասումով, և հայերին վտարելու առաջին հարձակման ժամանակ կորցնելով մոտավորապես 800 մարդու, իսկ երկրորդ հարձակման ժամանակ ավելի քան 1200՝ նրանք հրաժարվեցին դրանից, իսկ զինվորական իշխանությունները դիմեցին Հալեպին, պահանջելով հրետանի՝ թաղամասը ռմբակոծելու համար: Հրամանատարը կոմս ֆոն Վոլֆսգելն էր, մի գերմանացի, որին ես անձամբ ճանաչում եմ, և որը կցված էր թուրքական բանակին, և որի ցուցումներով էլ հայերը բառացիորեն դուրս շարվեցին իրենց տներից: Ամերիկյան միսիան գտնվում էր ռմբակոծվող շրջանի մեջ և բավականին վնասներ կրեց: Պատվ. Ֆրենսիս Հ.Լեպին, մի ամերիկացի, որը միսիայի պատասխանատուն էր, և որին հայերը ձեռքակալել ու պահում էին որպես պատանդ, որպեսզի ազդեն թուրքերի վրա՝ չռմբակոծելու համար, այնքան էր ազդվել սարսափելի լարվածությունից, որում ապրել էր ամիսներ շարունակ, և այն սարսափազդու տեսարաններից, որոնց ականատես էր եղել այդ ընթացքում, որ խելահան եղավ, խելագարվեց և հետագայում ինքնասպան եղավ: Նրա այրին ու երեխան մեզ հետ հեռացան Թուրքիայից անցյալ հուլիսին:

Այն բանից հետո, երբ հայերը հանձնվեցին այն պայմանով, որ իրենց թույլ կտան հեռանալ քաղաքից, թուրքական իշխանությունները՝ հավատարիմ թուրքական ոճին, հրապարակայնորեն կախեցին 42 առաջնորդներին, իսկ ավելի քան 300 տղամարդու՝ սփննեքով զինված թուրք զինվորների ուղեկցությամբ, տարան 600 ոտնաչափ բարձրություն ունեցող ժայռի վրա, որի զագաթից նրանց սփննեքով հրեցին, նրանք ընկան ցած և մեռան: Սարսափելի վարմունքից անդուր ընկած, դեռևս ապրող ողջ մնացողների գլուխները ջարդուփշուր արեցին հսկայական քարերով: Նրանց մեջ կային նաև կանայք, որոնք տղամարդու հագուստ էին հագել և օգնում էին իրենց տների պաշտպանության ժամանակ:

Հաջորդ օրը, մոտավորապես երեկոյան 7-ին, կարելի էր տեսնել 3000 մարդուց բաղկացած մի երկար շարք, որը 14000-ից մնացած կանայք ու երեխաներն էին, որ հեռանում էր քաղաքից երկու շաբթով՝ ժանդարմների ուղեկցությամբ ուղևորվելով դեպի հարավ: Կարևոր է նշել, որ հետագայում նրանցից ոչ մեկից ոչ մի լուր չըստացվեց, չնայած ես մի վստահելի մահմեդականի հինգ շաբաթվա ուղևորության ուղարկեցի դեպի երկրի ներքին շրջանները, որտեղ նրանք անհետացել էին, ուշադիր փնտրելու փրկվածներից որևէ մեկին, և ես անձամբ եմ հետաքրքրվել այդ մասին: Անկասկած, նրանք ենթարկվել են իրենց համաքաղաքացիների ճակատագրին, երբ քաղաքից եղել են բավականին հեռու, իսկ նրանց ոսկորներն ընկած էին արևի տակ՝ Միջագետքի հսկայական անապատի ավազներում:

Հայերի խմբերը ամեն օր վերատեղահանվում են Հալեպի մոտ գտնվող ճամբարներից, և ինչպես բազմահազարները, որոնց ուղարկել են ներքին շրջաններից, վերջապես 60000 մարդ հավաքվեց Դեյր-էլ-Չորում, որտեղ, մոտավորապես մեկ տարի նրանց խնամում էր Ալի Սուաթ Բեյը՝ տեղի նահանգապետը, իր ձեռքի տակ եղած միջոցների համեմատ հնարավորին չափ լավ: Այդ մարդը բարձրակարգ պարոն էր, որը կյանքի տասնհինգ տարին անցկացրել էր Եգիպտոսում, խոսում էր անգլերեն և ֆրանսերեն և նրան Հալեպում բարձր էին գնահատում այն բոլոր տներում, ուր նա հաճախ այցելում էր մեր քաղաք կատարած իր բազմաթիվ այցելությունների ժամանակ: Նա հայերին ցրել էր ֆերմաներում, կառուցել էր տներ նրանց համար, տրամադրել էր ուտելիք, հագուստ ու բժշկական օգնություն, և ամեն կերպ նրանց հետ վերաբերվել էր մեծ ուշադրությամբ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ թուրքական իշխանություն-

ները հրամայել էին նրան այլ կերպ վերաբերվել հայերին, իսկ նա անտեսությամբ էր մատնել այդ ցուցումները, քանի որ 1916թ. հունիսին նրան նշանակեցին Բաղդադի նահանգապետ, իսկ մի ուրիշը՝ Չեկի Բեյը, նշանակվեց Դեյր-էլ-Չորի նահանգապետ: Ամենայն վստահությամբ գիտեմ, որ վերջինս, Կոստանդուպոլսից հեռանալիս հայտարարել է, որ ոչ մի օգուտ չկա ասելու իրեն, որ բարեհոգությամբ վերաբերվի որևէ հայի նկատմամբ, կամ իրեն թույլտվություն տալու նրանց Դեյր-էլ-Չորից տեղահանելու, կամ էլ նրանցից որևէ մեկին ուշադրությամբ վերաբերվելու մասին: Հենց նոր էր նա ստանձնել իր պաշտոնը հաջորդ օգոստոսի սկիզբներին, երբ հայերին տեղեկացրեցին, որ պետք է պատրաստվեն հեռանալու քաղաքից, նաև Այնթապից, Մարաշից, Անգուրայից և այլ քաղաքներից, պայմանավորված օրերին: Նրանց ասացին, որ կողեկվեն դեպի որոշակի գյուղեր, որոնք գտնվում են Խաբուր գետի վրա, որը քափվում է Եփրատը, Դեյր-էլ-Չորից ներքև, և նրանց արտաքսեցին զինված ժանդարմների ուղեկցությամբ: Մի քանիսը հասան Խաբուր գետի վրա գտնվող փոքր գյուղերը, սակայն մեծ մասին տարան Դեյր-էլ-Չորից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա, որտեղ նրանց դիմավորեցին թուրք, չերքեզ ու քուրդ նախկին դատապարտյալները, որոնց ազատել էին բանտերից և այդ նպատակով բերել էին այդտեղ: Տեղի ունեցավ ամենասարսափելի ջարդը, որ կարելի է պատկերացնել, և որի փաստացի դեպքերը պատմեցին ինձ մի քանի փրկվածներ, որոնք հրաշքով փախել էին, և որոնց ապաստան էին տվել բարեկամ արարները, և հետո նրանք մեծ դժվարություններով վերադարձել էին Հալեպ: Սպանելուց առաջ ուշադիր զննել են յուրաքանչյուր մարդու, նրանցից խլել են փողը կամ արժեքավոր որևէ իր նահանգապետի հրամանի համաձայն, որն էլ անձամբ ստանձնել էր քալանի պատասխանատվությունը: Սպանությունները կատարողներին թույլատրվել է օգտագործել դիակների վրայի հագուստները ու եղած իրերը, և հագուստի շատ մասեր հետագայում տեսել են Դեյր-էլ-Չորում այդ ավազակների կամ դրանք գողների հագին: Բացի մոտ հարյուր մարդուց, որ փախել էին և 250 երեխաներից, որոնք մնացել ու շների նման վազվզում էին Դեյր-էլ-Չորի փողոցներում, բոլոր 60000 հայերը մի շարքում բնաջնջվեցին: Նրանցից շատերը պատվավոր գործարարներ էին, որոնց հետ երկար տարիներ գործարքներ ունեին Հալեպի և Ալեքսանդրետոսայի հյուպատոսությունները, նրանց մեջ կային բազմաթիվ բժիշկներ, իրավաբաններ,

քոլեջների ու դպրոցների ուսուցիչներ, կային նաև բազմաթիվ բողոքական առաջնորդներ, կաթոլիկ քահանաներ և մեկ կամ երկու կաթոլիկ եպիսկոպոս, բացի դրանից հազարավոր առևտրականներ ու արհեստավորներ, այն լավագույնները, որոնցով Թուրքիան կարող էր պարծենալ: Դրանից հետո Դեյր-էլ-Չորից այլևս հետագա կողոպուտների մասին ոչ մի լուր չստացվեց, հավանաբար թուրքերն այդ ժամանակ բավարարվել էին իրենց կոտորածի չափերից:

Հալեպում սովորական երևույթ էր այն լուրերի տարածվելը, որ 1915 և 1916 թվականներին բազմաթիվ հայերի կոտորածներ էին տեղի ունենում Բաղդադի գերմանական երկաթուղու կայարան Ռաս-էլ-Էյնում, որը 200 մղոն արևելք է Հալեպից և մոտավորապես 180 մղոն Եփրատ գետից դեպի արևելք, և դեպի ուր ուղարկվել էին տեղահանված մարդկանց խմբերից շատերը: Այդ շրջանում թուրքերի արյան ծարավի գոհերի թիվը մանրամասն հաշվարկով 300000-ից ավելին է, ցնցող մի թիվ, որը, սակայն իմացողներն ասում են, ու բավականին համեստ է: Եվ սրանք կանայք ու երեխաներ էին, քանի որ քիչ տղամարդիկ ուղարկվեցին այդ ուղղությամբ, և հասան մինչև վերջ:

Հալեպ եկած բնակչությունից օգնություն խնդրող սովածների, հիվանդների ու մահացողների թիվն այնքան արագորեն էր աճում հենց սկզբից, որ տեղի ռեսուրսները շուտով ավարտվեցին, և հյուպատոսությունը դեսպանությանը դիմեց այն խնդրանքով, որպեսզի Միացյալ Նահանգներից կամ այլ վայրերից միջոցներ ձեռք բերվեն՝ տառապյալներին օգնություն ցույց տալու համար: Այս խնդրանքն անմիջապես ընդունվեց որպես հրատապ, և շուտով հյուպատոսությունը Մեքքա դարձավ տեղահանված հայերի համար, որոնք բավականին բախտավոր էին, եթե բավարար ուժ ունեին դրանք այնտեղից տանելու համար:

Շատերը, ովքեր արժեքավոր իրեր, տնային իրեր կամ գումար էին թողել ամերիկացի միսիոներների, այլ օտարերկրացիների և բարեկամ թուրքերի մոտ իրենց նախկին բնակավայրերում, և հատկապես հյուպատոս Դեյվիսի մոտ, ներկայացան մեր հյուպատոսություն և խնդրեցին գումարներ տալ իրենց: Այսպիսի շատ խնդրանքներ բավարարվեցին, և մարդկանց գումարներ տրվեցին: Հազարավոր դիմումներ եղան այնպիսիներից, ովքեր ազգականներ և ընկերներ ունեին Ամերիկայում, և նրանք խնդրում էին ինձ նամակ գրել նրանց տեղեկացնելով իրենց տխուր վիճակի մասին, խնդրել, որ հյուպատոսության տրամադրության տակ իրենց համար փող ու-

ղարկեն: Այսպիսի խնդրանքներն էլ միշտ բավարարվեցին, և որ-
պես արդյունք, հազարավոր կարիքավորներ ժամանակ առ ժամա-
նակ գումարներ էին ստանում, որով նրանք կարողացան պահել
ընտանիքի անդամներին: Հաճախ էր պատահում, որ խնդրանք
ներկայացնող մարդկանց կրկին տեղահանում էին Հալեպից՝ այստե-
ղից որոշ հեռավորության վրա՝ նախքան նրանց համար ուղարկված
գումարների տեղ հասնելը, և անհրաժեշտ էր լինում այդ գումարները
կրկին ուղարկել նրանց սիրիացի մեր բարեկամ գործարարների կամ
բանկի միջոցով: Քանի որ հաճախակի ընդմիջումներով օգնության
գումարներ էին ստացվում դեսպանությունից, անհրաժեշտ էր, որ-
պեսզի ես ինքս անձամբ զբաղվեի գումարների բաշխմամբ այն
պատճառով, որ թուրքական իշխանությունները խիստ հրահանգներ
էին տվել քաղաքի բնակչությանը տառապյալներին օգնություն
չտալու մասին: Նրանք նույնիսկ ինձ հրամայեցին երբեք չօգնել հա-
յերին, սակայն ես, իհարկե, փոքր իսկ ուշադրություն չէի դարձնում
նրանց վրա, չնայած միշտ էլ սպասում էի, որ վաղ թե ուշ իմ դեմ ձեռք
կառնվի որևէ արմատական գործողություն: Քանի որ օրեցօր աճում
էին սկզբում տեղ հասած հարյուրավորների խմբերը, շուտով հազա-
րավորներն էին գալիս հյուպատոսություն ամեն օր, այնպես որ
շուտով գումարներ տրամադրելը դարձավ շատ հոգնեցուցիչ, և ան-
հրաժեշտ էր առանձնացնել ետճաշյա ժամանակահատվածը՝ այդ
գործով զբաղվելու համար:

Այսպես օգնություն էր բաժանվում մինչև 1916թ. աշունը երբ ես
իմացա, որ կային բազմահազար մահմեդական գաղթականներ
Ուրֆայի մերձակայքում, որոնց Թուրքիայի այլ մասերից վտարել էր
ռուսական բանակը, և որոնք մեծ մասամբ սովահար վիճակում էին:
Սա ինձ հնարավորություն տվեց մի փոքր քաղաքական խաղ խաղալ
թուրքերի գլխին, որն արվեց հետևյալ կերպ. ես այցելեցի գեներալ
նահանգապետ մուստաֆա Աբդուլո Աբեյին, խոսեցի նրա հետ իրավի-
ճակի մասին և ասացի նրան, որ Ամերիկայում հանգանակվում են
միլիոնավոր դուրսեր պատերազմից տուժած քաղաքացիներին
օգնելու համար և ավելացրեցի, որ գուցե ինձ համար հնարավոր
կլինի ձեռք բերել մի գումար, որը գոնե մասամբ կբավարարի օգնելու
Ուրֆայի մուսուլմաններին տառապյալ մահմեդական գաղթականնե-
րին, եթե կարգադրություն արվի թույլ տալ հյուպատոսությանը օգ-
նություն բաժանել: Նա հստակորեն ինձ ասաց, որ համաձայն զին-
վորական կարգադրության օտարերկրացիներին Թուրքիայում չի

թույլատրվում օգնություն տալ որևէ մեկին, այդ կարելի է անել միայն
կառավարական պաշտոնյաների միջնորդությամբ: Ես ասացի
նրան, որ ակնհայտ պատճառներով ես չէի կարող ընդունել օգ-
նության տրամադրումը այս պայմանով, և նա սիրով համաձայնվեց,
որ ես բոլոր հիմքերն ունեի այսպիսի դիրքորոշման համար, քանի որ
ինքը չէր կարող, հավանաբար, ուշադիր հետևել այսպիսի գործին և
չկար վստահելի որևէ մեկը, որին կարելի լիներ նշանակել այդ անելու
համար: Հետո ես առաջարկեցի հեռագրել դեսպանությանը՝ շարադ-
րելով հանգամանքները և պահանջելով ուղարկել գումարներ այդ
նպատակով, միաժամանակ խնդրելով դեսպանությանը փորձել և
Կոստանդնուպոլսի իշխանություններից ձեռք բերել կարգադրու-
թյուն, որպեսզի նահանգային իշխանությունները թույլատրեն հյու-
պատոսությանը օգնություն բաժանել: Երկար համոզելուց հետո նա
համաձայնվեց ուղարկել նման հեռագիր Թալեթ փաշային՝ ներքին
գործերի նախարարին: Այնպես պատահեց, որ հաջորդ երեկոյան
դեսպան Էլկուսը Թալեթ փաշային հրավիրեց ճաշի, այսպիսով,
երբ վերջինս եկավ, պրն. Էլկուսը նրան ցույց տվեց հեռագիրը և ստի-
պեց նրան կարգադրություն ուղարկել Հալեպ, Ուրֆա և Մարաշ, որ-
պեսզի ինձ թույլատրեն առանց թուրքական իշխանությունների կող-
մից որևէ խոչընդոտի օգնություն բաժանել աղքատներին՝ քրիստոն-
յա, հրեա թե մահմեդական:

Սա ինձ ազատություն տվեց, և մի անգամ ևս այդ խնդրի շուրջ
գրուցելով գեներալ նահանգապետի հետ՝ կարողացա նշանակել մի
հանձնախումբ, կարիքավորներին օգնելու համար Հալեպ քա-
ղաքում, ինչպես նաև հարևան քաղաքներում և գյուղերում տեղավոր-
ված հազարավորներին օգնություն ուղարկելու նպատակով: Միա-
ժամանակ ես ուղարկեցի Օգյուստ Բերնոյին՝ Նյու Յորքի Vacuum
Oil ընկերության նախկին տեղական տնօրենին, որը մի քանի ամիս
էր աշխատում հյուպատոսությունում ֆրանսիացիների շահերի
պաշտպանությամբ, ուղարկեցի Ուրֆա պրն. Ջեյքոբ Կանցլերի՝ մի
շվեցարացի միսիոների հետ միասին, նա գնեց և կարգադրեց
սովահար մահմեդականներին բաժանել այլուր և հացահատիկ, որը
բավարարեց երկուսուկես ամիս, մինչև որ կառավարությունը նրանց
հող հատկացրեց Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում և
տեղափոխեց նրանց իրենց նոր բնակավայրերը:

Մի ուրիշ առիթով ինձ տեղեկացրեցին, որ Հալեպ էին եկել 1200
մահմեդականներ, որոնք նույնպես սովահար էին, և մի քանի օր

նրանց օգնություն տրամադրեց Չևկի փաշայի՝ տեղական զինվորական հրամանատարի միջոցով, այսպիսով, օգնեց իշխանություններին՝ տեղավորելու նրանց նահանգի արվարձաններում:

Մահմեդականներին օգնություն տրամադրելու այս երկու հնարավորությունները համոզեցին թուրքերին, որ ես քրիստոնյաներին կառավարության դեմ չեմ տրամադրում, դա փաստորեն վերացրեց նախկինում իմ կողմից տեղահանված հայերին օգնություն տալու գործում գոյություն ունեցող դիմադրությունը և ինձ թույլ տվեց ազատ և բացահայտ աշխատել՝ ձգտելով փրկել Հալեպում և շրջակա շրջաններում մնացածների կյանքը:

Քանի որ 1915թ. հուլիսից ի վեր հայերը Հալեպ էին ժամանել հազարներով, խնդիր առաջացավ, թե ինչ անել, որպեսզի նրանց, հեռացնելը ոստիկանական պաշտոնյաների տեսադաշտից, որպեսզի նրանց կրկին չարտաքսեն ներքին շրջանները: Այսպիսով, որոշվեց մի քանի պատասխանատու մարդկանց հանձնարարել հարցուփորձ անել քաղաքի տներում և հնարավորին չափ շատ մարդկանց մոտ, տարբերություն չդնելով քրիստոնյաների, հրեաների և մահմեդականների միջև, տեղ գտնել ծառայի համար: Այսպիսով, մի քանի անավա մեջ տեղ գտնվեց 40000 մարդու՝ գրեթե բոլոր կանանց, աղջիկների ու 14 տարեկանից ցածր տղաների համար, նրանք աշխատում էին մեծ մասամբ որպես ծառաներ կամ խոհարարներ, տղաները հաճախ վարձվում էին հանձնարարություններ կատարելու, շուկա գնալու և այլնի համար, սակայն մեծ մասամբ նրանք մթերքի օգնություն էին ստանում, քանի որ մթերքն այնքան քանկ էր, որ մարդիկ չէին կարող կերակրել նրանց: Չնայած Հալեպը պարծենում էր իր 300000 բնակչությամբ՝ հեշտ գործ չէր այդքան շատ անտուն մարկանց տեղավորելը, նրանց մեծ մասը կիսամերկ, շատերը քիչ թե շատ թուլացած ու անառողջ, և քչերն էին, եթե կային, խոսում արաբերեն՝ երկրի պետական լեզվով: Անշուշտ, բացահայտ ճշմարտություն է, որ արաբները, որոնք կազմում են Հալեպի բնակչության երեք քառորդ մասը, միշտ էլ կտրականապես դեմ էին հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարության գործած սարսափելի հանցանքին:

Մի ուրիշ ծրագիր մշակվեց, որով մենք կարողացանք խանգարել մի քանի հայ տղամարդկանց վերատեղահանմանը, և որն իրականացրեցին նրանց միջից ամենակարող ու ամենաճարպիկ երկու տղամարդիկ: Նրանք Դամասկոսի շտաբի ղեկավարի հետ գնացին

Ջեմալ Փաշայի՝ Չորրորդ բանակի գլխավոր հրամանատարի, մոտ, որի իրավասության տակ էր Հալեպը, և առաջարկեցին նրան բանակի համար հագուստ ու անկողին արտադրել, եթե նա աշխատելու համար տրամադրի շենք ու մեքենաներ՝ ասելով, որ կառավարությունը յուրաքանչյուր աշխատողին բացի մի կտոր հացից և մի բաս ապուրից ոչինչ չպետք է տա: Ջեմալ փաշան ընդունեց առաջարկը, և երկու ամսից վեց տարբեր ֆաբրիկաներ արդեն աշխատում էին: Ծրագիրը Ջեմալ փաշայի կարգադրությամբ այստեղ աշխատող յուրաքանչյուրին տալիս էր «վեսիկա», կամ թույլտվություն, որի հեղինակությունը շատ բարձր էր, և այն այսպիսի մարդկանց տալիս էր հերթական համար համապատասխան ֆաբրիկայում, որպես կառավարական աշխատող, և տվյալ կինը կամ տղամարդն ազատվում էր զինվորական ծառայությունից՝ ձեռք բերելով լրիվ ազատության արտոնություն: Այդ նշանները կրող համապատասխան փաստաթուղթ ունեցողը ազատվում էր վերատեղահանումից: Երկու ամիս հետո 6500 կանայք, մեծ մասամբ այրիներ, 3000 աղջիկներ և 650 տղամարդիկ ու մեծ տղաներ աշխատում էին այս ֆաբրիկաներում և օգտվում էին նախատեսված բոլոր արտոնություններից: Նրանցից ոչ մեկը ընդգրկված չէր ծառա տարվածների մեջ, այլ ի հավելումն էր նրանց: Հյուպատոսության, հետազայում կոմիտեների կողմից տրամադրվող օգնությունը լրացնում էր նրանց մնացած կարիքները:

Հետո, գոյություն ուներ նաև երեխաների հարցը: Նրանցից հազարավորները փողոցներում էին, կամ ազգականների ու բարեկամների մոտ կիսատված վիճակում, իսկ մի մասին մենք կարողացել էինք տեղավորել տներում, և անհրաժեշտ էր, որպեսզի նրանք լավ խնամք ստանան, քանի որ ավելի շատ նրանց վրա էր ընկնում Թուրքիայում հայ ժողովրդի բազմացման պատասխանատվությունը, եթե այդ երբևէ տեղի ունենար: Հյուպատոսության տված օգնությամբ օրիորդ Բեատրիս Ռոնները՝ շվեցարիացի մի միսիոներ, որը Մարաշից եկել էր այդ նպատակով, բացեց երկու որբանոց, որտեղ նա հավաքեց ավելի քան 1000 երեխա, մոտավորապես 50 կին և մի քանի տղամարդ բանվոր: Օրիորդ Նորա Ալթունյանը՝ օսմանյան հպատակ, Հալեպի հայտնի բժիշկներից մեկի դուստրը, որի մայրը իռլանդացի միսիոներ էր, կամեցավ բացել մի ուրիշ որբանոց, որտեղ նա կարողացավ հավաքել 600 որբերի և 40 օգնական կանաց, իսկ հետո վերցրեց մի ուրիշ շենք, որտեղ հավաքեց 400-ից ավել երեխա:

Հյուպատոսությունը տրամադրեց այդ հաստատությունների պահպանման համար պահանջվող գումարի մեծ մասը, մնացածը տալիս էին Հալեայի բնակիչ հարուստներից ոմանք և մի քանի շվեցարացի ներդրողներ: Կանոնավոր նպաստներ տրվեցին յուրաքանչյուր որբանոցի, որոնց տնօրենները կարողացան ձեռք բերել առաջին անհրաժեշտության իրեր: Երեխաները կրթություն ստացան, և չնայած գումարները երբեմն սահմանափակ էին, հիվանդությունները բուժքույրվին վերացան, և երեխաները բարենպաստ վիճակում էին: Ջեմալ փաշան հատուկ թույլտվություն տվեց այս որբանոցների բացման ու աշխատանքի համար, և այդ ձեռք բերվեց Ռոնների, օրիորդ Ալթունյանի և իմ ջանքերով: Գերմանացի հյուպատոսը փորձեց թուրքական կառավարությանը համոզել, որպեսզի դրանք համարվեն գերմանական հաստատություններ, սակայն մենք կարողացանք այդ թույլ չտալ: Գերմանացիները, որոնք թուրքերի հետ հավասար պատասխանատու էին որբերի վիճակի համար, շատ էին ցանկանում ձեռք բերել որբանոցների հսկողությունը, որպեսզի գոնե հեռացնեին այդ ամբողջ գործում իրենց մասին թեկուզ մի փոքր քիժը: Մի մեծ որբանոց բացվեց Քիլիսում, Հալեայից 30 մղոն հյուսիս, որտեղ խնամքի տակ առնվեց ավելի քան 400 երեխա, և դրա ծախսերը արվեցին հյուպատոսության միջոցով ձեռք բերված գումարներով:

1916թ. գարնանը իշխանությունները որոշեցին հեռացնել բոլոր քրիստոնյաներին Հյուսիսային Սիրիայի ծովափնյա քաղաքներից: Դրանք էին Ալեքսանդրետտան, Տարսուսը, Սվեդիան, Անտիոքը և շրջակա գյուղերը, չնայած վերջին քաղաքը ափից 20 մղոն հեռու էր: Քանի որ հայերին արդեն արտաքսել էին, մնացել էին միայն հույն ուղղափառները, և այն քանից հետո, երբ նրանց արտաքսեցին դեպի երկրի ներքին շրջանները, բավականին տարօրինակ կերպով տեղահանումն ավարտվեց և լատին կաթոլիկներին շանհանգստացրեցին: Ավելի քան 3000 հույն ուղղափառներ հայտնվեցին նույն դժբախտ վիճակում, ինչ որ հայերը, և ես անմիջապես գործի անցա, դեպքանությունից խնդրելով թույլտվություն, ընդհանուր օգնության գումարներից նրանց օգնելու համար: Մրան անմիջապես համաձայնություն տրվեց, և նրանք գրանցվեցին ցուցակում, ու ամենամայս նպաստները ես ուղղակիորեն տալիս էի հույն եպիսկոպոսին՝ շատ վատահելի մի մարդու, որի հետ անձամբ ծանոթ էի տարիներ շարունակ: Հույներին մեծ մասամբ արտաքսեցին Իդլիբ, Մամբուջ և Բաբ,

իսկ շատերը մնացին Հալեայում՝ դեպի ներքին շրջանները այդտեղով անցնելիս:

Եվ այսպես օգնություն տրվեց մինչև 1917թ. ապրիլին Միացյալ Նահանգների և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների սրումը: Այդ իսկ պատճառով, դրանից հետո ես կարգավորեցի օգնության գործը այնպես, որ գումարը ես ուղարկում էի պրն. Էմիլ Յոլիգերին՝ Հալեայում հարգարժան մի շվեցարացի պարոնի, որը շատ էր հետաքրքրվում բարեգործական աշխատանքներով, և որը ստանում և վճարում էր հանձնախմբերին գումարներ, որն անհրաժեշտ էր ամսեկան վճարումների համար:

Բացի 50000 մարդուց, որոնք օգնություն են ստանում Հալեայում, կան ավելի շատ մարդիկ շրջակա քաղաքներում ու գյուղերում, որոնք բոլորն էլ օգնություն են ստանում այն հանձնախմբերի միջոցով, որոնք իմ ղեկավարությամբ կազմակերպվել են իմ մեկնումից՝ 1917թ. մայիսից առաջ: Հիմնական վայրերը, որտեղ այն ժամանակ տեղավորվել էին տեղահանված հայերն ու հույները Հալեայ, Այնթապ, Մոսուլ, Ուրֆա, Բիրեջիկ, Մարդին, Մարաշ, Քիլիս, Մամբուջ, Սեբա, Սերուջ, Բաբ, Իդլիբ, Մեսկենե, Համամ, Ռաքքա, Աբու-Հարա, Սելիմե, Համա և Դամասկոս քաղաքներն են: Նյու Յորքի Մեդիսոն ավենյու թիվ 1-ում գտնվող Հայերի և ասորիների օգնության հանձնախումբը կապի մեջ է Հալեայի հանձնախմբի հետ պրն. Յոլիգերի միջոցով, և վերջինս զեկուցում է, որ աշխատանքը ընթանում է բավարար կերպով:

Այդ օրերին շատերը վախենալով անհանգիստ վիճակից, գումար կամ արժեքավոր իրեր էին թողել հյուպատոսությունում, բոլորը վերադարձրել են, բացի մի փոքր մասից, որը ես հանձնեցի հոլլանդացի հյուպատոսին՝ իմ ժամանակավոր փոխարինողին, երբ պարզ եղավ, որ ինձ ստիպելու են հեռանալ Հալեայից, և անհնար էր նախատեսել, թե կլինե՞ր արդյոք որևէ մշտական հյուպատոս, որը կներկայացներ այն շահերը, որոնք պաշտպանում էի ես այն ժամանակ, իսկ հյուպատոս չկար Հալեայում, որը չեզոք երկիր է:

Հարյուրավոր հարցումներ են արվել հյուպատոսությանը հայ ընտանիքների մասին, որոնք այն ժամանակ ապրում էին Միացյալ Նահանգներում, և որոնց ընտանիքները արտաքսվել էին Հալեայ կամ մերձակայքը: Փաստորեն փոխհյուպատոս Ջորջ Վ. Յանգն անընդհատ զբաղված էր այդ հարցումներին պատասխանելու համար տեղեկություններ ձեռք բերելու գործով, սակայն դրանցից շա-

տերը և այլ արժեքավոր տեղեկություններ, ինչպես նաև զինվորական ու քաղաքական, կոտորածների մանրամասներն ու ռասսայական անախորժությունների մասին զեկուցագրերի օրինակները ես այրեցի իմ մեկնումից առաջ՝ հետևելով դեսպանության միջոցով դեսպարտամենտի արած ցուցումներին: Քանի որ դրանք բոլորը տասներկու տարվա Հալեպի շրջանում իմ գտնվելու ջանքերի արդյունքն էին, մեծ ցավով ու ավստասանքով ես հետևում էի, թե ինչպես էր կրակը ոչնչացնում այն, իմանալով, որ շատ արժեքավոր ու պատմական տեղեկություններ դրա հետ կորչում էին ընդմիջ: Այլ ընտրություն չկար, սակայն, քանի որ ես տեսել էի Սիրիայի Բեյրութում ֆրանսիացի գլխավոր հյուպատոսի ձախողման արդյունքը, որի հետևանքով նրա արխիվը բռնագրավեցին թուրքերը, ավելի քան վաթսու մ սիրիացի վստահելի տղամարդիկ բացահայտվեցին և կախվեցին, մոտ 5000-ից ավելի մարդիկ արտաքսվեցին, նրանց ունեցվածքը բռնագրավեց թուրքական կառավարությունը: Աչքի առաջ ունենալով սա՛ ես մտադրություն չունեի, որպեսզի իմ կողմից արված նրևէ բացթողում այսպիսի ավիրածության պատճառով դառնար:

Որպես պայծառ օրինակ այն քանի, որ թուրքն ինքն իրեն բոլորովին չի կարող պահել, այն էր, որ հայերին Ուրֆայում ոչնչացնելուց մի քանի ամիս հետո արեցին քաղաքի մահմեդական բնակիչները: 1916թ. դեկտեմբերն էր, որ Ուրֆայի բնակիչները՝ տեսնելով, որ չունեն դեղագործ, ջաղացպան, հացթուխ, կաշեգործ, կոշկակար, ներկարար, մանածագործ, դերձակ և այլ արհեստավորներ կամ առևտրականներ, իշխանություններին ներկայացրեցին խնդրագիր, որպեսզի թույլատրվեր այն ժամանակ Ռաքքայում՝ Ուրֆայից երեք օրվա ճանապարհի վրա գտնվող քաղաքում, տեղավորված հայ առևտրականներին տեղափոխվել Ուրֆա: Խնդրագիրն ուղարկվեց Ձեմալ փաշային, որը 2500 այսպիսի մարդկանց իրենց ընտանիքներով հրամայեց գնալ Ուրֆա, և մինչև 1917թ. մայիսը ավելի քան 6000 տեղահանված հայեր շրջակա գյուղերից ու քաղաքներից հավաքվեցին այնտեղ: Երբ ես Հալեպից հեռացա այդ ամսին, հայերն ապրում էին Ուրֆայում և շարունակում էին իրենց գործունեությունը այդ կատարած մարդկանց հետ համերաշխ, որոնք ընդամենը մեկ տարի առաջ ֆանատիկ կերպով ոչնչացրել էին 14000 քրիստոնյա հայերի, որոնց նրանք անձամբ ճանաչել էին ու գործ էին ունեցել նրանց հետ տարիներ շարունակ:

Ընվեր փաշան՝ ռազմական նախարարը 1916թ. փետրվարին, կարգադրեց որպեսզի հյուպատոսության փոստը, նույնիսկ երբ այն հասցեագրված է դեսպարտամենտին և դեսպանությանը, փոստին հանձնվի չկնքված, որպեսզի այն կարդացվի և գրաքննվի թուրքական զինվորական իշխանությունների կողմից: Նրանց կարծիքով այդ ինձ խանգարեց շրջանի իրադարձությունների մասին դեսպանությանը տեղյակ պահելու գործում, սակայն բարեբախտաբար, դրանից մի ամիս առաջ, դեկտեմբերին, ես դեսպանությանն էի ուղարկել, համեմատաբար պարզ և անվնաս առևտրական բառերի և այլ դարձվածքների մի երկար ցուցակ իրենց կողային իմաստներով, որը ես կարողացա հաղորդել բաց հեռագրով, և դրանք բոլորը վերաբերվում էին այն իրադարձություններին, որոնք ես կարող էի կանխատեսել, որ կպատահեն ապագայում: Այս կերպ ես կարողացա դեսպանությանը տեղյակ պահել իշխանությունների մտադրությունները ցանկացած շրջանի, ցանկացած խմբի տեղահանության վերաբերյալ, իշխանությունների կողմից ամերիկյան ունեցվածքի բռնագրավման, իմ աշխատակիցներին խոչընդոտելու, իմ անձնական ապահովության, հյուպատոսության աշխատանքներին ու ղեկավարությանը սպառնացող վտանգի ու միջամտությունների, և շատ այլ բաների մասին, որ կարող էր պատահել, և որի մասին անհրաժեշտ էր, որ դեսպանությունը տեղյակ լիներ: Այս ձևով ես կարողացա դեսպանությանը փոստով նամակներ ուղարկել շատ իրադարձությունների մասին, որը մեծ հանելուկ էր թուրքերի համար, և որը նրանք երբեք, իմ կարծիքով, չկարողացան հասկանալ: Հեռագրելով պարզ առևտրական դարձվածքով՝ հյուպատոսությունը կարողանում էր դեսպանության միջոցով ճնշել Կոստանդնուպոլսի իշխանություններին շատ միջադեպերի ժամանակ, որը այլ կերպ հնարավոր չէր լինի անել: Քանի որ թուրքական կառավարությունը 1914թ. հոկտեմբերի 1-ին չեղյալ էր համարել կապիտուլացիան, այդ տարվա հոկտեմբերի 29-ին պատերազմի մեջ մտնելուց անմիջապես առաջ, իշխանությունները մեծամտացել էին, ջանալով ամեն կերպ էժանացնել հյուպատոսական պաշտոնյաների դիրքը, ցածրացնել նրանց ազդեցությունն ու իշխանությունը, անհրաժեշտ էր հաճախ դիմել դեսպանությանը, հատկապես, կապված հայկական հարցի և պատերազմող երկրների մի քանի հպատակների հետ, որոնց շահերի պաշտպանությունը վստահված էր Ամերիկայի դիվանագիտական և հյուպատոսական պաշտոնյաներին:

Չնայած ես մոտ հարաբերությունների մեջ էի Էմվեր փաշայի՝ ռազմական նախարարի հետ, որը հաճախ էր գալիս Հալեպ, ինչպես նաև Ջեմալ փաշայի՝ նավատորմի նախարարի և Սիրիայի ռազմական հրամանատարի, հետ, որին ես հյուրասիրել էի տարբեր առիթներով, և որի հետ ես հաճույք էի ունեցել հանդիպել նրա պատվին Հալեպում կազմակերպված բազմաթիվ հասարակական և անհատական միջոցառումների ժամանակ, անհնար էր ստիպել նրանց հանել դեսպանության հետ իմ ազատ նամակագրության սահմանափակումները, չնայած նրանք երբեք չեն խոչընդոտել դեսպանությունից ինձ հասցեագրված կնքված նամակներին: Չէր թույլատրվում հյուպատոսությանը կնքված նամակներ ստանալ դեսպարտամենտից, գրաքննությունը միշտ էլ բացում էր այդպիսի նամակները, չնայած դրանք միշտ էլ պարունակում էին շրջաբերականներ և տպագրված նյութեր: Էմվեր փաշան ինձ ասաց, որ չնայած դեսպանությանը Վերին Դռան հետ կարգավորել էր, որպեսզի ամերիկյան հյուպատոսները չուղարկեն որևէ ռազմական կամ քաղաքական տեղեկատվություն, այնուհանդերձ նա ռիսկի չի դիմի: Քանի որ թուրքերը քիչ թե շատ գերմանացիների ազդեցության տակ էին, տեղի ունեցող դեպքերը հաստատեցին, որ բարձրագույն թուրքական ու գերմանական իշխանությունների միջև կա համաձայնություն այն մասին, որ վաղ թե ուշ Միացյալ Նահանգները կմտնեն կոնֆլիկտի մեջ, և մեզ չի թույլատրվի ձեռք բերել որևէ տեղեկություն, որը կարելի լինի ներքին շրջաններից ուղարկել դեսպանությանը:

Կարելի է անդրադառնալ հարյուրավոր առանձին օրինակների, երբ հյուպատոսությունը օգնել է որոշակի առանձին մարդկանց ու ընտանիքների խուսափել վերատեղահանումից, բայց այստեղ չեն ընդգրկվել այն պատճառով, որ ընթերցողները դրանք հնարավոր է, որ համարեն ձանձրալի, չնայած անկասկած հետաքրքիր կլինեն ինձ մի քանիսի համար: Ամեն օր պատվարժան մարդիկ, որոնց համառորեն և ֆանատիկ կերպով փնտրում էին իշխանությունները, քարնըվում էին հյուպատոսությունում, և գիշերով հյուպատոսության վտտահելի աշխատակիցները նրանց ծպտված տարել են քաղաքի գաղտնի բարեկամների և նույնիսկ բարեկամ քոչվոր արաբների մոտ, որոնք ապրում են քաղաքի հարևանությամբ: Նույնիսկ ամերիկյան քաղաքացիներն էին ընկնում թուրքերի կասկածի տակ, ինչպես ներկայացված է հետևյալ օրինակում:

1915թ. ամռանը, բժիշկ Սմիթը, կինն ու երեխաները՝ Դիարբեքի ամերիկյան միսիոներները, ձերբակալված բերվեցին Հալեպ, բժիշկը նետվեց մի զովեյի բանտ, մոտ հիսուն ստոր հանցագործների հետ, կնոջն ու երեխաներին թույլատրեցին գնալ հյուրանոց: Տիկին Սմիթը առավոտյան տեղյակ պահեց հյուպատոսությանը, և ես անմիջապես գնացի գեներալ նահանգապետի մոտ, որտեղ ինձ ասացին, որ միանգամայն պարզ էր, որ Սմիթները ոչ միայն լրտեսներ էին, այլև հայկական ծագում ունեին: Ես հաստակամորեն մերժեցի այդ մեղադրանքները, և մեծ ջանքերի գնով ինձ հաջողվեց թույլտվություն ստանալ, որպեսզի բժիշկը միանա իր ընտանիքին՝ հյուրանոցում, երաշխավորելով, որ նա թուրքերին կներկայանա ըստ պահանջի: Բժիշկ Սմիթը և նրա ընտանիքը շատ էին տառապել կատաղած ժանդարմների ձեռքին, երբ սայլով գալիս էին Դիարբեքից, բժիշկը հիվանդ էր դիզենտերիայով և հիվանդանոցի կարիք ուներ: Իշխանությունները մտադիր էին նրան տանել Բեյրութ, որտեղ նա կկանգնեք ռազմական դատարանի առաջ: Ես ի վերջո կարողացա նրանց ազատ ուղարկել Բեյրութ, որտեղից էլ նրանք հետո շուտով նավով մեկնեցին Միացյալ Նահանգներ:

Մյուս դեպքը, որով հետաքրքրված էր նախկին ամերիկացին, այնթապցի պրոֆեսոր Կարապետ Դադլյանի տիկնոջ և փոքրիկի վերաբերյալ էր: Տիկին Դադլյանը նախկինում օրիորդ էլիս Բյուերն էր, նույն քաղաքի ամերիկյան հիվանդանոցի ամերիկացի մի բուժքույր, որն ամուսնացել էր պրոֆեսոր Դադլյանի հետ՝ օսմանյան հպատակ մի հայի հետ՝ դրանով իսկ կորցնելով իր ամերիկյան քաղաքացիությունը: Իրենց Դեյր-էլ-Չոր ուղեկցող ժանդարմներին կաշառելով, նրանք կարողացան գալ Հալեպ, որտեղ տիկին Դադլյանը օգնության համար դիմեց ինձ: Ես գնացի գեներալ նահանգապետի մոտ, բացատրեցի իրավիճակը, սակայն նրան ասացի, քանի որ ամուսնությունը տեղի չէր ունեցել հյուպատոսի ներկայությամբ, ես չէի կարող ճանաչել տիկին Դադլյանի և երեխայի օսմանյան քաղաքացիությունը: Քանի որ գեներալ նահանգապետը գիտեր, որ եթե կինը Գերմանիայի հպատակ էր, ըստ գերմանական օրենքի այս կերպ կատարված ամուսնությունները չէին համարվում կնքված, ես կարողացա համոզել նրան, որ ամերիկյան օրենքը նույնպես այս պայմաններն ունի, և նա համաձայնվեց բողոքել տիկին Դադլյանին և երեխային մնալ Հալեպում, չնայած ասաց նաև որ նրա ամուսնուն, որը օսմանյան հպատակ էր, չէր կարող թույլատրել մնալ: Այնուամենայնիվ, տիկին Դադլյանը մի երեկո անձամբ գնաց հանդիպելու գեներալ նահանգապետին նրա տանը և

միայն մի այցելությունից հետո, երբ նա իմացավ, որ պրոֆեսորը շատ կրթված մարդ է և ընդունակ ուսուցիչ, նա համաձայնվեց թողնել նրան որպես ուսուցիչ Հալեպի թուրքական միջնակարգ դպրոցում, որտեղ նա դեռևս աշխատում էր, երբ ես Հալեպից հեռացա: Տիկին Դադյանը նյույորքցի բժիշկ Ջուլիոս Բյուերի քույրն էր, որին Միացյալ Նահանգներ ժամանելուց հետո ես հաղորդեցի իր քրոջ որպիսության մասին:

Միացյալ Նահանգներ հասնելուց հետո ինձ փնտրել են թուրքերի ձեռքից տառապածների ազգականներն ու ընկերները՝ մի քանի անգամ լինելով Նյու-Յորքում, ես խորհրդակցել եմ ավելի քան 4000 մարդու հետ, մեծ մասամբ նախկին հալեպցիների, որոնք շատ էին ցանկանում իմանալ իրենց ընտանիքների որպիսությունը, որոնց մասին նրանք պատերազմի սկզբից ի վեր ոչ մի տեղեկություն չունեին: Ես ընդունել և պատասխանել եմ բազմաթիվ այլ անձանց հարցումներին, որոնց կարողացել եմ հանդիպել անձամբ, և նրանց եմ հաղորդել իրենց ցանկացած տեղեկությունը այնպես, որքան կարողացել եմ հիշել:

Համառոտ եզրափակելով՝ հյուպատոսությունը խուսափեց Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպանության և Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոսության դավաճանական խարդախությունների գոհը դառնալուց:

Գեսպանության հետ համագործակցելով՝ հյուպատոսությունը կարողացավ խանգարել իրենց տներից 48000 հայերի արտաքսմանը Հալեպից, Այնթապից, Մարաշից և շրջակա գյուղերից:

Կարողացավ փրկել ու խնամել ավելի քան 100000 հայերի, որոնք տեղահանվել էին ներքին շրջաններից և կուտակվել էին վերը նշված քաղաքներում, ինչպես նաև Հյուսիսային Սիրիայի այլ քաղաքներում ու գյուղերում, նրանք ներկայացնում էին Թուրքիայում այդ ազգից փրկվածների մեծ մասը, ինչպես նաև տեղավորել 2400 որբերի, ժամանակավորապես մթերքով ապահովել 45000 մահմեդականների, որոնց ռուսական բանակը վտարել էր Հյուսիսային Թուրքիայից, օգնություն տրամադրել 3000 ուղղափառ հույների, որոնք արտաքսվել էին ափամերձ քաղաքներից դեպի ներքին շրջանները Հալեպի մոտակայքում:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/373.

2. "United States Official Documents on the Armenian Genocide", Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower Euphrates, pp. 140-158.

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրիա, Հալեպ, այժմ Վաշինգտոնում,
27 մայիսի, 1918թ.

Առարկան՝ Հայկական արհավիրքներ

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Լրացնելով իմ 1918թ. մարտի 4-ի, զեկուցագիրը, պատիվ ունեմ զեկուցելու հետևյալ միջադեպի մասին, որն այն ժամանակ բաց էր թողնվել հաշվետվությունից, և որն այդ կապակցությամբ կարող է հետաքրքրել:

1915թ. վերջին, կարծում եմ այդ տարվա դեկտեմբերին, մի հայ ինձ ներկայացրեց գրավոր հաղորդագրություն այն մասին, որ իր ազգից մոտ 5000 տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ Մուսա Ջեբելի վրա (Մոսես լեռ) Անտիոքից մի քանի մղոն դեպի հարավ և այդ քաղաքի և Սիրիայի Լատակիայի միջև շրջապատվել էին մոտ 1500 թուրք զինվորների կողմից: Նամակը ներկայացնողն ասաց, որ նա կտրել էր թուրքական զինք և ուղքով ուղևորվել Հալեպ՝ 100 մղոնանոց մի ճանապարհ: Խմբից շատերն էին սպանվել մինչև իր հեռանալը, իսկ մնացածը արագորեն ընկնում էին հուսահատության մեջ՝ սննդամթերք ու զինամթերք չունենալու պատճառով, և նա ինձ աղաչում էր շտապ քայլեր ձեռնարկել՝ նրանց ազատելու համար: Գիտակցելով, որ իշխանություններին դիմելը անօգուտ կլինի և անկասկած կհանգեցնի կրկնակի ջանքերով ամբողջ խմբի բնաջնջմանը, ես որոշեցի, որ եթե հնարավոր լինի, գործի վրա հրավիրել անընդհատ Արևելյան Միջերկրականում շրջող ֆրանսիական մավատորմի ուշադրությունը: Այս իրագործելու համար որոշվեց ընտրել Հալեպի մի պատվավոր գործատիրոջ, որը ծագումով հայ էր, սակայն կրում էր կիսաարաբական ազգանուն, որպեսզի նա գնա Բեյրութ և փորձի նավատորմին հաղորդել շրջապատվածների աղերսանքը:

Այս մարդուն հաջողվեց ստանալ թուրքական իշխանությունների թույլտվությունը՝ գործով Բեյրութ գնալու համար, և մի երկու

շաբաթ անց նավատորմը մոտեցավ ափին Մոսուլ Ջերեի մոտ, կապվեց հայերի հետ և տարավ մոտ 4000 դժբախտների, որոնք, որքանով էս հետագայում տեղեկացա, տարվեցին Եգիպտոս:

Լուրեր էին պատվում Հալեպում, որ սպանվել էր մոտ 500 թուրք զինվոր և շատ ավելին վիրավորվել էին հայերի վրա հարձակվելիս, որը շարունակվել էր մոտավորապես հինգ շաբաթից ավելի: Գրողը անձամբ տեսել է վիրավորների շատ վագոններ, որոնց բերել էին Հալեպ՝ բուժվելու:

Պարոն, պատիվ ունեն լինելու,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջ. Բ. Ջեքսոն
հյուպատոս, նախկինում Սիրիայի Հալեպում:

(Երկու օրինակից)

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/386.*
2. *"United States Official Documents on the Armenian Genocide",
Compiled and introduced by Ara Sarafian, Volume 1, The Lower
Euphrates, pp. 159-160.*

II

ՍԱՀՄԱՆԱՍԵՐԶ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, Թուրքիա, 28 հունիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվաբաժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն դեսպանատանը հաղորդելու այն հայտարարության մասին, որը տարածվել է տեղական իշխանությունների կողմից հասարակական վայրերում: Այնտեղ ասվում է, որ այսօրվանից հինգ օր հետո, այսինքն, հինգշաբթի հուլիսի 1-ին Տրապիզոնի և շրջակայքի ողջ հայ բնակչությունը, ներառյալ տղամարդիկ, կանայք և երեխաները, պետք է կառավարությանը հանձնեն այն գույքը, որը չեն կարող տանել իրենց հետ և ճանապարհ ընկնեն դեպի երկրի ներքին շրջանները, հավանաբար, Էլջիզարե կամ Մոսուլ, որտեղ նրանք կմնան մինչև պատերազմի ավարտը: Պատերազմն ավարտվելուց հետո նրանք կվերադառնան և կստանան իրենց ունեցվածքը:

Անհնար է նկարագրել այն սարսափն ու հուսահատությունը, որ համակեց այդ մարդկանց՝ հայտարարության հրապարակումից հետո: Ես ակնատես եմ եղել, թե ինչպես էին երեխայի նման լալիս ուժեղ, հպարտ, հարուստ տղամարդիկ, երբ ասում էին, որ տվել են իրենց տղաներին ու աղջիկներին պարսիկ և թուրք հարևաններին:

Ես ճանաչում եմ մի կնոջ, որը խելագարված վիճակում այժմ բժիշկ Քրոֆորդի տանն է: Պատմում են ևս երկու նման դեպքի մասին: Շատերն իրենց մոտ թույն են պահում, որպեսզի խմեն, եթե հրամանը չեղյալ չհայտարարվի:

Այս պահին ոչ մի փոխադրամիջոց չկա: Բոլոր ձիերը, սայլերն ու կառքերը բռնագրավված են ռազմական նպատակների համար և մարդիկ ստիպված են վեց և ավելի օր ոտքով ճանապարհ անցնել:

Կանանց, երեխաների ու ծերերի համար անհնարին է տարվա այս եղանակին ճանապարհ անցնել շոգի ու փոշու միջով: Նույնիսկ ուժեղ տղամարդն առանց անհրաժեշտ հանդերձանքի և ուտելիքի անկարող է դիմանալ այսպիսի ճամփորդությանը:

Ես ծածկագիր օգտագործելու իրավունք չունեմ, իսկ այս մասին բաց հեռագիրն ուղարկելը նպատակահարմար չէ, ուստի դիմեցի ավստրո-հունգարական իմ գործընկերոջը, որն իրավունք ունի ծածկագիր ուղարկելու և խնդրեցի նրան իր դիմումի հետ հաղորդել նաև

իմ համաձայնությունը, որպեսզի Կոստանդնուպոլսում ձեռք առնվեն միջոցներ այս հրամանը չեղյալ հայտարարելու համար, եթե հնարավոր է, կամ համենայն դեպս, ձևափոխել այն, խնայելով ծերերին, կանանց ու երեխաներին և ետ պահել նրանց այդ ճամփորդությունից, որը անխուսափելի մահ է նրանց համար:

Ես այցելեցի կառավարչին և խնդրեցի որոշ բացառություններ անել: Նա ինձ համար կարդաց ներկալ հայտարարությունը, և այն ինձ հանձնելով, ասաց, որ ստիպված է կատարել հրամանը: Այնուամենայնիվ, նա ինձ հավաստիացրեց, որ հեռագրել է Կոստանդնուպոլիս, խնդրելով բացառություններ անել պաշտոն ունեցող հայերի համար, որտեղ, կարծում եմ, կընդգրկվեն երկու դավազներն ու ցրիչը, որ հայ են:

Կցում եմ «Մեշվերեթ»-ի օրինակը, թվագրված 27 հունիս, կիրակի, որը Տրապիզոնում հրատարակվող պաշտոնական օրգանն է: Այստեղ կա մի հոդված, որը վերաբերում է Էրզրանեսի թուրք իմամի ընտանիքի նկատմամբ հայերի և հույների կատարած անկարգություններին: Ճշմարիտ է այն թե ոչ, կարծում եմ, որ պետք չէր հրապարակել այն այսպիսի իրավիճակում: Ինձ հաղորդել են, որ երկրի այս մասում հույներ չկան, այս փաստը կասկածելի է դարձնում այդ պատմությունը:

Ժողովուրդն անհույս է, սակայն պատրաստվում է ճանապարհվելու:

Հուսով եմ, որ մինչև հուլիսի 1-ը կլինեն որոշ փոփոխություններ: Քանի որ ժամանակ չկար թարգմանելու ներկակված թուրքերեն բերթը ուղարկում եմ առանց թարգմանության:

Պատիվ ունեն լինելու Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս
Ներկակվածը՝ ըստ ասվածի:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/85.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and Introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 1-2.

Խնդրում ենք, որ մեր դպրոցի փոքրիկ երեխաների, նրանց ուսուցիչների ու դասակների, և, ընդհանրապես, կանանց ու երեխա-

ների նկատմամբ անել բացառություններ հինգշաբթի օրվա՝ հուլիսի 1-ին Տրապիզոնի հայերի ընդհանուր տեղահանության կարգադրություններում:

Կրոֆորդ

Վերը նշված հեռագիրը, քվագրված հունիսի 28-ին, ուղարկվել է նույն օրը Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսության միջոցով, որպես ճեպագիր, և հասցեագրված է Կոստանդնուպոլիսի ղեսպանին՝ Փիթին, հանձնելու համար: Այդ գործի մասին մենք իմացանք հուլիսի 13-ի նամակից, որը հաստատում է վերևի հեռագիրը:

- Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/634.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 5.*

Փաստաթուղթ թիվ 4

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 13 հուլիսի, 1915թ.

*Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար*

Պարոն,

Լրացնելով 1915թ. հունիսի 26-ի իմ զեկուցագիրը հայերի վիճակի վերաբերյալ, պատիվ ունեմ ներփակելու նույն թեմայով Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսից ստացած զեկուցագրի պատճենված օրինակները:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված են՝ օրինակների պատճենները

քվագրված 30 հունիսի, 1915թ.

- Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/93.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 6.*

Փաստաթուղթ թիվ 5

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 30 հունիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան ղեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Գեսպանատանն ուղղված հունիսի 28-ի հաղորդագրությունից հետո մի ականատեսից տեղեկություն ստացվեց Բայբուրթի և Էրզրումի շրջակայքից վերջերս տեղահանված հայերի սարսափելի տառապանքների մասին: Մի թուրք սայլապան (մահմեդական), որը հենց նոր է վերադարձել Էրզրումից, տեղի հայտնի մի հայ վաճառականի արցունքն աչքերին պատմել է թշվառ վիճակում գտնվող այն 150 հայ կանանց ու երեխաների մասին, որոնց նա հանդիպել է Էրզրումից տաս ժամվա հեռավորության վրա գտնվող մի դաշտում, Աշկալայի մոտ: Նրանցից շատերը համարյա մերկ էին, սոված, շատերի գրկին կային երեխաներ: Թուրքն ասել է, որ տվել է նրանց իր ունեցած ամբողջ գումարը, որպեսզի հաց առնեն, սակայն հասկանալով, որ անկարող է որևէ նշանակալից բան անել նրանց համար և ի վիճակի չլինելով տեսնել նրանց տառապանքները, հեռացել է:

Մի ոստիկան, որը վերջերս է վերադարձել այդ շրջանից, ասում է, որ տեղահանվածները թափառում են անտառներում ու լեռներում, նրանց մի մասը մերկ, պատվազրկված և թալանված: Այսպիսի հանգամանքներում Տրապիզոնի հայերը՝ իմանալով իրավիճակը, լիովին հավատացած են, որ տեղահանվելու դեպքում իրենց ևս սպասվում են նման տառապանքներ: Հավանաբար նրանց կուղարկեն Մոսուլ կամ Էլջիզարե, չնայած փորձ է արվել ստիպել կառավարությանը տեղափոխել նրանց Գյումուշհանե, որն այս վիլայեթում է:

Վալին ինձ հաղորդեց, որ որոշվել է բացառություն անել ծերերի, այրիների, հղի կանանց ու թուրքական կառավարությունում աշխատող հայերի նկատմամբ, սակայն մյուս բոլորը պետք է արտաքսվեն:

Հունիսի 28-ի երեկոյան ես խորհուրդ տվեցի բժիշկ Քրոֆորդին պարոն Փիթին ուղարկել մի ճեպագիր իր դպրոցի փոքր երեխաների և ուսուցիչների վերաբերյալ և խնդրել նրան փորձել Կոստանդնուպոլսում բացառություն ստանալ նրանց համար, ընդգրկելով, եթե հնարավոր է, ընդհանրապես բոլոր կանանց ու երեխաներին: Խորհուրդ տվեցի նրան հեռագիրն ուղարկել ղեսպանատան միջոցով այն ակնկալիքով, որ հեռագիրը չառգրավվի, և քանի դեռ հաղորդումը չի

հասել դեսպանություն, տեղական իշխանությունների մոտ չստացվի այն տպավորությունը, որ հյուպատոսությունը փորձում է շատ ակտիվորեն միջամտել թուրքական կառավարության և նրա հպատակների ներքին խնդիրներին:

Վալին համաձայնել է տհաճություններ չպատճառել մեր հյուպատոսության հայ թարգմանին և երկու դավազներին:

Իմ գործընկերները՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոսները, ամեն կերպ փորձում են այստեղի ներկայացուցչությունների և իրենց ազդեցիկ դեսպանատների միջոցով այս դաժան միջոցառումներում որոշ ձևավոխումներ ձեռք բերել, հատկապես, կանանց ու երեխաների օգտին:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու Ձեր խոնարհ ծառան,
ստորագրված՝ Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/93.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 7-8:*

Փաստաթուղթ թիվ 6
ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 15 հուլիսի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,
Լրացնելով 1915թ. հուլիսի 13-ի իմ գեկուցագիրը հայերի վիճակի վերաբերյալ, պատիվ ունեմ ներփակելու նույն թեմայով Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսից ստացած գեկուցագրի պատճենահանված օրինակները:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենբաու

Ներփակված են՝ օրինակների պատճենները
թվագրված 3 հուլիսի

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/94.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 9.*

Փաստաթուղթ թիվ 7

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 3 հուլիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենբաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ հաղորդելու, որ տեղական իշխանությունները շտապ հավաքում են բոլոր հայերին, բացի կաթոլիկ, պաշտոնյա հայերից, ծերերից, այրիներից և հղի կանանցից և ուղարկում են դեպի Գյումուշհանե:

Պարոն և տիկին Քրոֆորդների դպրոց հաճախող երեխաները, նաև այն երեխաները, որոնց այստեղ են թողել տեղահանվածները, տեղավորվել են մի դպրոցում, որը կազմավորվել է մի կոմիտեի միջոցով, որի նախագահը վալին է, տեղապահը՝ հույն միտրոպոլիտը: Այս դպրոցում են տեղավորվում մինչև 15 տարեկան աղջիկ և մինչև 10 տարեկան տղա հայ երեխաները: Այդ տարիքից բարձր երեխաները գնալու են իրենց ծնողների հետ:

Քաղաքի տարբեր մասերում հայաթափման գործընթացը հավանաբար կավարտվի վաղը:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Ձեր խոնարհ ծառան,
Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 874.4016/94.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 10:*

Փաստաթուղթ թիվ 8

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 20 հուլիսի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Լրացնելով 1915թ. հուլիսի 15-ի իմ գեկուցագիրը հայերի վիճակի վերաբերյալ, պատիվ ունեմ ներփակելու նույն թեմայով Տրապի-

զոնի ամերիկյան հյուպատոսից ստացած զեկուցագրի պատճենահանված օրինակները:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,
Չեր խոնարի ծառան,
(ստորագրված) Մորզենթաու

Ներվակված են՝ օրինակների պատճենները
թվագրված 7 հուլիսի, 1915թ.

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/103.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 11.*

Փաստաթուղթ թիվ 9

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 7 հուլիսի, 1915թ.

*Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորզենթաու*

Պարոն,

Անդրադառնալով հունիսի 28-ի, 30-ի և հուլիսի 3-ի հաղորդագրություններին, որոնք վերաբերվում են հայերի տեղափոխմանը Տրապիզոնից Գյումուշհանե և հուլիսի 3-ի դեպարտամենտին ուղղված իմ հաղորդագրությանը, որի կրկնօրինակը ուղարկվել է դեսպանությանը, և վերաբերվում է դավազ Հովհաննեսի ինքնասպանությանը, այժմ ուզում եմ հաղորդել, որ Տրապիզոնի վիլայեթի հայ բնակչությունը հաշվվում է մոտավորապես 36000: Տրապիզոնում և շրջակա գյուղերում հաշվվում է մոտավորապես 10000 հայ: Վերջին տվյալներով 5200-ն արդեն տեղահանվել են: Երեխաներն, ըստ ծնողների ցանկության, մնացել և տեղավորվել են քաղաքի տարբեր մասերում գտնվող մեծ տներում: Այս տներում, որոնք թուրքերն անվանում են «որբանոցներ», պահվում են մոտավորապես երեք հազար երեխաներ:

Ընդունվում են աղջիկներ մինչև 15 տարեկանը ներառյալ և տղաներ մինչև 10 տարեկան ներառյալ, այս տարիքից մեծերին ստիպում են գնալ ծնողների հետ: Պահվել են մի քանի հայ կանայք և երիտասարդ տիկիներ նորածիններին և փոքր երեխաների խնամելու համար: Հաստատությունները հսկվում են ոստիկանների կողմից և յուրաքանչյուր հաստատություն ունի մուղիր կամ տնօրեն:

Բժիշկ և տիկին Քրոֆորդներն իրենց դպրոց են ընդունել տեղահանված ծնողների մոտավորապես 300 երեխաների, որոնց մի մասը շատ փոքր են, կան մահ նորածիններ:

Որոշ դեպքերում ծնողները թողնում էին փոքր կամ ոսկեղեն երեխաների ծախսերը հոգալու կամ ապահով պահպանության համար: Իհարկե, այս ամենը հակառակ է այն հայտարարության, որ տաքածել է կառավարությունը:

Գեներալ նահանգապետը հաղորդել է բժիշկ Քրոֆորդին, որ նրանից պահանջելու են հանձնել երեխաներին, քանի որ կառավարությունը պատրաստ է խնամել նրանց, սակայն մի քանի օրով երեխաներին թողել է, մինչև որ կարգադրություններ կարվեն նրանց տեղահանման վերաբերյալ:

Տեղահանվածների վիճակի մասին շատ անհանգստացնող հաղորդումները հաճախակի են, և եթե դրանց կեսն էլ պարզվի, որ ճշմարիտ է, սարսափելի կլինի:

Պատիվ ունեն լինել, պարոն, Չեր խոնարի ծառան,
ստորագրված՝ Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/103.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 12-13:*

840.1

Փաստաթուղթ թիվ 10

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 26 հուլիսի, 1915թ.

*Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար*

Պարոն,

Անդրադառնալով իմ նախորդ զեկուցագրերին, որոնք վերաբերվում են Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերի հայ բնակչության դեմ գործադրվող միջոցառումներին, պատիվ ունեն նեփակելու Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսի հունիսի 28-ի թվագրությամբ զեկուցագիրը, որտեղ նա ներկայացնում է այդ վայրում տեղահանման

միջոցառումների իրականացման սկիզբը: Ձեկուցագրի հետ նա ներփակել է երկու նյութ, որոնց բարգմանությունը ևս ուղարկվում է:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան,

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված են՝ զեկուցագիր Տրապիզոնից,

թվագրված 1915թ. հունիսի 28

ներփակվածների հետ:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/105.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 14.*

Փաստաթուղթ թիվ 11

Թարգմանություն

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր հայ համաերկրացիները, որոնք օսմանյան ռասայի ազգային տարրերից են, երկար տարիների օտարերկրյա սադրանքների հետևանքով որդեգրելով բազմաթիվ կեղծ գաղափարներ, և որպես արդյունք՝ խանգարելով հասարակական կարգը, հարուցել են արյունահեղություններ և փորձել են խաթարել Օսմանյան կայսրության, իրենց հարևանների խաղաղությունն ու անվտանգությունը, ինչպես նաև իրենց ապահովությունն ու շահերը, դեռ ավելին, քանի որ այժմ հայկական կազմակերպությունները համարձակվել են միանալ իրենց մշտական թշնամուն, իսկ ներկա պահին՝ պատերազմում մեր թշնամուն, մեր կառավարությունը ստիպված է դիմել արտակարգ միջոցառումների ու զոհաբերությունների, և՛ երկրում կարգն ու անվտանգությունը, և՛ հենց հայերի գոյատևումն ու հայ համայնքների բարեկեցությունն ապահովելու համար: Հետևաբար, որպես կիրառվող միջոցառում, մինչև պատերազմի ավարտը հայերը ստիպված են լինելու տեղափոխվել վիլայեթների ներքին շրջանները, և այս կարգադրությանը բառացիորեն ենթարկվելը խստագույնս հրամայված է բոլոր օսմաններին:

1. Բոլոր հայերը, բացառությամբ հիվանդների, ըստ գյուղերի և բնակավայրերի, ոստիկանների ուղեկցությամբ պետք է հեռանան տվյալ հայտարարության հրապարակման օրվանից հինգ օրվա ընթացքում:

2. Թեև հայերն, ըստ իրենց ցանկության, կարող են տանել շարժական գույք, նրանց արգելվում է վաճառել իրենց հողային գույքն ու ունեցած-չունեցածը, թողնել այլ մարդկանց մոտ այստեղ կամ այլուր: Քանի որ հայերի տեղափոխումը ժամանակավոր է, նրանց հողային գույքն ու ունեցվածքը, որը նրանք ի վիճակի չեն լինի տանել, կգտնվի կառավարության հսկողության տակ և կպահվի փակ, պահպանվող շենքերում: Ցանկացած մարդ, որ կփորձի, այս կարգին հակառակ, վաճառել կամ այլ կերպ տնօրինել իր շարժական կամ հողային գույքը, կկանգնի դատարանի առաջ: Նրանց թույլատրվում է միայն, ըստ իրենց ցանկության, կառավարությանը վաճառել այն իրերը, որոնք կարող են բավարարել բանակի կարիքները:

3. Այս ճանփորդության ընթացքում նրանց հարմարավետությունն ապահովելու համար պատրաստվել են իջևանատներ և համապատասխան շինություններ, և ամեն ինչ արվել է, որպեսզի հայերն իրենց ժամանակավոր բնակավայրերը հասնեն ապահով, առանց որևէ մեկի կողմից հարձակման կամ վիրավորանքի ենթարկվելու:

4. Հսկիչներն օգտագործելու են իրենց զենքերն այն անձանց դեմ, ովքեր կփորձեն հարձակվել հայերի վրա կամ վիրավորանք հասցնել նրանց կյանքին, պատվին կամ ունեցվածքին, իսկ այդպիսիները, եթե կենդանի բռնվեն, կկանգնեն դատարանի առաջ և մահապատժի կենթարկվեն: Այս միջոցառումը, լինելով սխալ ուղու վրա կանգնած հայերի գործունեության տխուր հետևանք, ոչ մի կերպ չի վերաբերվում մյուս ազգերին: Իսկ վերջիններս, ոչ մի պարագայում և ինչ էլ որ լինի չպետք է միջամտեն այս հարցում:

5. Քանի որ հայերը ստիպված են ենթարկվելու կառավարության այս որոշմանը, և եթե նրանցից ոմանք փորձեն զենք օգտագործել զինվորների կամ ոստիկանների դեմ, վերջիններս կօգտագործեն զենքը ուժի դիմողների դեմ և նրանք կբռնվեն կենդանի, թե մեռած: Նմանապես, նրանք, ովքեր, հակառակ կառավարության որոշմանը, կխուսափեն հեռանալուց և կթաքնվեն, եթե նրանց թաքցնեն կամ ուտելիք տան, և նա, ով կթաքցնի կամ կօգնի հայերին, կկանգնի դատարանի առաջ, որպեսզի մահվան դատապարտվի:

6. Քանի որ հայերին չի թույլատրվում հրազեն կամ կտրող գործիքներ կրել, նրանք իշխանություններին պետք է հանձնեն ցանկացած տեսակի զենքերը՝ ատրճանակները, դաշույնները, ռումբերը և այլն, որոնք նրանք պահում են իրենց բնակության վայրերում կամ այլուր: Կառավարությանը զեկուցվել է նման զենքերի մասին, և եթե նրանց տեղերը սխալ ճանապարհով գնան և չենթարկվեն, իսկ զեն-

քերը հայտնաբերվեն, նրանք կենթարկվեն խիստ պատասխանատվության և կպատժվեն:

7. Պահանջվում են զինվորական և ոստիկանական ուղեկիցներ, որոնց թույլատրվում է զենք օգտագործել և սպանել այն անձանց, ովքեր կփորձեն հարձակվել հայերի վրա կամ վնասել նրանց քաղաքներում, գյուղերում կամ ճանապարհին: Քալանի կամ այլ նպատակներով:

8. Նրանք, ովքեր պարտք են Օսմանյան բանկին, կարող են բանկի պահեստներում տեղադրել այնքան իր, որ իրենց պարտքը լրանա: Միայն այն դեպքում, երբ կառավարությունը կունենա այդ իրերի կարիքը, զինվորական իշխանություններին կթույլատրվի զենք վերը նշված իրերը՝ դրանց զինը վճարելով: Այլ մարդկանց պարտք ունենալու դեպքում թույլատրվում է թողնել իրերն այս պայմանի համաձայն, սակայն կառավարությունը պետք է համոզվի պարտքի ծագման բնույթում, իսկ այդ նպատակի համար վաճառականի վավերացված մատյանն ամենալավ ապացույցն է:

9. Խռչուր և մանր կենդանիները, որոնք անհնար է տանել, կզնվեն բանակի համար:

10. Վիլայեթի, լեայի, կազայի և նահիլեի պաշտոնյաները ճանապարհին պետք է հնարավոր օգնությունը ցույց տան հայերին:

13/26 հունիսի 1331/1915

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/105.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 15-16:*

Փաստաթուղթ թիվ 13

Թիվ 17

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, Թուրքիա, 12 հուլիսի, 1915թ.

Առարկան. Տրապիզոնի և շրջակայքի հայ բնակչության տեղահանումը

Վաշինգտոն

Պատվարժան պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղեկատվության համար պատիվ ունեմ ներփակելու դեսպանությանն ուղղված հունիսի 28, հուլիսի 3-ի, 7-ի և 10-ի զեկուցագրերի պատճենված օրինակները, որոնք վերաբերվում

են Տրապիզոնի և շրջակայքի հայ բնակչության տեղափոխմանը երկրի ներքին շրջանները: Ներփակված է նաև տեղական կառավարության արած հայտարարության թարգմանությունը և հունիսի 27-ին տեղական թուրքական «Մեշվերեթ» թերթում տպագրված հոդվածը, որոնք երկուսն էլ նշված են դեսպանությանն ուղղված հունիսի 8-ի իմ զեկուցագրում (գործ 840.1), որը վերաբերվում է հայերի տեղահանությանը:

Պատիվ ունեմ լինել, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան,

ստորագրված՝ Օսկար Ս. Հեյզեր,

Ամերիկյան հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի:

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/114.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 18:*

Փաստաթուղթ թիվ 14

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, Թուրքիա, 10 հուլիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Անդրադառնալով դեսպանությանն ուղղված հուլիսի 3-ի իմ հաղորդագրությանը, պատիվ ունեմ այժմ հաղորդելու, որ կաթուղիկ հայերը, ծերերն ու այրիները վերջապես տեղահանվեցին մնացած հայ բնակչության հետ, միակ բացառությունն արվել է կառավարության աշխատակիցների, երեխաների, հղիների ու հիվանդների նկատմամբ: Վերջիններս տեղավորվել են հիվանդանոցներում, որպեսզի արտաքսվեն ապաքինվելուց հետո, երբ ի վիճակի կլինեն քայլելու:

Պարզվում է, որ որոշ արտաքսվածներ հասել են Գյումուշհանե, որտեղից բժիշկ Քրոֆորդը երեկ հեռագիր է ստացել մի հայից, որը հետաքրքրվում է այստեղ թողած իր երեխայի մասին: Թվում է, բազմաթիվ դիակներ գետը տարել է Տրապիզոն, շատերն էլ կարելի է տեսնել անտառում, ճանապարհի ուղղությամբ: Արտաքսվածների

վիճակը, ինչպես հաղորդում են սայլապաններն ու այլոք, ովքեր ճանապարհին տեսել են արտաքսվածներին, սարսափելի է:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Չեր խոնարի ծառան,
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/114.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 19.*

Փաստաթուղթ թիվ 15

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 12 հուլիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ հաղորդելու, որ վերջին մի քանի օրվա ընթացքում լուրեր են պատվում, որ բոլոր թշնամի երկրների քաղաքացիները ևս պետք է արտաքսվեն: Այդ լուրը հաստատում է մի թուրք պաշտոնատար անձ, որը զաղտնի կերպով մի քրիստոնյայի հաղորդել է այդպիսի նախագծի քննարկման մասին:

Հայերի ընդհանուր տեղահանությանը միացել են ռուս, պարսիկ և նույնիսկ երկու բուլղարացի հպատակներ, որոնք էլ հնարավոր է, որ առաջացրել են մնացածներին արտաքսելու միտքը:

Թուրքերի տրամադրությունն այժմ այնպիսին է, որ օտարերկրացիների արտաքսումը կարող է վտանգավոր լինել նաև տեղահանվածների համար: Ներկա հանգամանքներում ճամփորդությունը պետք է անցնի ուրով, առանց ծածկի, ուտելիքի և այլն:

Ես ոչինչ չունեմ բարձրաստիճան թուրքերի դեմ, սակայն քանի որ տեղահանվածներին ուղեկցելու են ցածր խավի մարդիկ, ապա արտաքսվածներին երկրի ներքին շրջաններն ուղարկելու դեպքում հնարավոր չի լինի պաշտպանել ստորացումներից ու վիրավորանքներից:

Այսպիսի տեղահանությունն, իմ կարծիքով, բոլորովին անտեղի է, որովհետև այս շրջանի օտարերկրացիները խաղաղասեր և օրենքին ենթարկվող մարդիկ են:

Հուսով եմ, որ հանուն մարդասիրության, սա չի կիրառվի, սակայն, եթե այն անխուսափելի է, ապա պետք է արվի կարգին, և չպետք է թույլ տալ, որ այն վերածվի մասսայական կոտորածի:

Վստահ եմ, որ այս խնդրով դեսպանությունը հարմար կգտնի միջամտել Օսմանյան իշխանությունների գործերին: Իշխանությունն այստեղ կարծես Նեյլ Բեյի ղեկավարած կոմիտեի ձեռքում է, իսկ նա հրամանները ստանում է Կոստանդնուպոլսից և ոչ թե վալիից:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Չեր խոնարի ծառան,
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/114.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 20-21.*

Փաստաթուղթ թիվ 16

Թիվ 403

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 18 օգոստոսի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով Թուրքիայի հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարության վերաբերմունքին վերաբերող նամակագրությանը, պատիվ ունեմ Չեր տեղեկատվության համար սրանով Ձեզ ուղարկել Տրապիզոնի հյուպատոս Հեյզերից և Հալեպի հյուպատոս Ջեքսոնից ստացած զեկուցագրերի պատճենները, թվագրված, համապատասխանաբար, 28 հուլիսի և 3 օգոստոսի:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Չեր խոնարի ծառան,
(ստորագրված) Մորգենթաու
Ներվիակված են՝ ըստ ասվածի:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/126.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 22.*

Փաստաթուղթ թիվ 17

Թիվ 19

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, Թուրքիա, 29 հուլիսի, 1915թ.

Առաքյան. Տրապիզոնից հայերի տեղահանումը

Վաշինգտոն

Պատվարժան պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղեկատվության համար, պատիվ ունեմ ներփակել դեսպանությանն ուղղված հաղորդագրությունը՝ հայերի տեղահանման վերաբերյալ:

Համաձայն Սամսունի հյուպատոսության գործակալից ստացված հաղորդագրության, մոտավորապես 5000 հայեր տեղահանվել են Սամսունից, և նրանցից շատերը սպանողի են ենթարկվել ճանապարհին: Մոտավորապես 150 ընտանիքներ հավատափոխ են արվել:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Օսկար Մ. Հեյզեր,

Ամերիկյան հյուպատոս

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի:

840.1

- 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/128.
- 2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 23.

Փաստաթուղթ թիվ 18

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 28 հուլիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Ցանկանում եմ գաղտնի գրել Ձեզ այն իրադարձությունների մասին, որ տեղի են ունեցել այստեղ վերջերս: Ես հասկանում եմ, որ մեր հյուպատոսության համար բացարձակ էական է պահպանել լավ հարաբերությունները վալիի և տեղական այլ պաշտոնյաների հետ, հակառակ դեպքում ծառայություն չի մատուցվի, եթե պետք լինի

պաշտպանել հյուպատոսությանը: Կապված մեր մեկուսի դիրքի և տեղի թուրքերի ընդհանուր տրամադրության հետ, որը շատ թշնամական է դրսից եկած ամեն տեսակի առաջարկներին և իրենց ներքին խնդիրներին միջամտելուն, նաև այն զգացումը, որ այժմ նրանք դիրքի տերն են, անհրաժեշտ է դարձնում չափազանց շրջահայաց և խելամիտ լինելը: Այնուամենայնիվ, ինձ թվում է, որ դուք պետք է լիովին տեղեկացված լինեք այն մասին, թե ինչ է տեղի ունենում այստեղ, չնայած, որ այն կարող է ուղղակիորեն մեզ չվերաբերվել՝ լինելով օսմանյան կայսրության և նրա հպատակների խնդիրը:

Շարաք օրը, հունիսի 26-ին, բոլոր հայերի տեղահանման մասին հայտարարությունը տարածվեց փողոցներում: Հուլիսի 1-ին, հինգշաբթի օրը, բոլոր փողոցները հսկում էին ավիաներով զինված ոստիկանները, և հայերին իրենց տներից հանելու գործն սկսվեց: Բեռներն ու կապոցները մեջքներին՝ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների խմբերը հավաքեցին հյուպատոսության մոտ մի փոքրիկ խաչմերուկում, և երբ հարյուրին մոտ մարդ հավաքվեց, սվիներով զինված ոստիկանները հյուպատոսության մոտով նրանց բռեցին շոգի ու փոշու միջով Գյումուշհանեի և Էրզրումի ճանապարհի ուղղությամբ: Նրանց պահեցին քաղաքից դուրս մինչև մոտավորապես 2000 հոգու հավաքվելը և հետո բռեցին Գյումուշհանեի ուղղությամբ: Ամենավշտալին կանանց և երեխաների խումբն էր: Այս մարդկանց մի մասը հարուստ և բարեկիրք խավերից էին: Մի մասը սովոր էր շքեղության և հարմարավետության: Այստեղ կային բոլոր խավերի ներկայացուցիչներ՝ վաճառականներ, վաճառականներ, բանկիրներ, իրավաբաններ, մեխանիկներ, դերձակներ և այլն: Գեներալ նահանգապետն ինձ ասաց, որ նրանց թույլատրվում է կարգավորել կառքերի հարցը, սակայն, կարծես ոչ ոք կարգադրություն չի արել: Ես գիտեմ մի հարուստ վաճառականի, որը 15 լիրա (66 դոլար) էր վճարել մի կառքի համար, որն իրեն ու կնոջը պետք է տաներ Ջևիզիկ, և երբ նա հասավ այն կայանը, որտեղ նրանք հավաքվում էին Գեյերմենդերեի մոտ՝ քաղաքից 10 բուպեի ճանապարհի վրա, ոստիկանները հրամայեցին նրան դուրս գալ կառքից, որը ետ ուղարկվեց քաղաք: Հենց սկզբից ամբողջ մահմեդական բնակչությունը գիտեր, որ հայերն իրենց ավարն են, և նրանց հետ վերաբերվում էին որպես հանցագործների: Նախ, հայտարարության օրվանից՝ հունիսի 25-ից, ոչ մի հայի չթույլատրվեց վաճառել որևէ իր, և պատժի սպառնալիքով բոլորին արգելեցին (տես՝ հայտարարության տեքստը) գնել նրանցից որևէ իր: Այդ դեպքում, նրանք ինչպե՞ս կարող էին գումար ձեռք բերել ճամփորդության համար: Վեցից ութ ամիս Տրապիզոնում

ոչինչ չէր աշխատել, և մարդիկ կերել էին իրենց խնայողությունները: Այդ դեպքում ինչո՞ւ նրանց արգելվեց վաճառել գորգեր կամ որևէ իր, որը հայերը ստիպված պիտի անեին, որպեսզի ձեռք բերեին ճանփորդության համար անհրաժեշտ գումարը: Շատ մարդիկ, ովքեր իրեր ունեին և կարող էին վաճառել դրանք, եթե նրանց թույլ տրվեր, ստիպված էին ճանապարհ ընկնել ոտքով, առանց գումարի, մեջքնեքին կրելով այն, ինչ կարող էին հավաքել իրենց տներից: Այսպիսիները, բնականաբար, շուտով այնքան էին թուլանում, որ ետ էին մնում, սվինահարվում և գետն էին նետվում, իսկ նրանց մարմինները, կամ Տրապիզոնի մոտով գետը քշում տանում էր ծով, կամ կայում էին գետի ծանծաղ մասերի քարերին, որտեղ 10-12 օր մնալով՝ նեխում էին՝ զգվանք առաջացնելով այն անցորդների մոտ, ովքեր պատահաբար ստիպված էին լինել այդ մասերում: Ես գրուցել եմ ականատեսների հետ, ովքեր պնդում են, որ տեղահանումից 15 օր հետո կարելի էր տեսնել բազմաթիվ մերկ դիակներ կպած գետի ջրասույզ ծառաբներին, իսկ հոտն այդտեղ ամտանելի էր:

Հուլիսի 17-ին Գերմանիայի հյուպատոսի հետ ձիով շրջագայելիս մենք հանդիպեցինք երեք թուրքերի, որոնք ավազի մեջ գերեզման էին փորում մի մերկ դիակի համար, որը մենք տեսանք գետի մեջ մոտերքում: Դիակն այնպիսի տեսք ուներ, կարծես ջրում մնացել էր 10 և սվելի օր: Թուրքերն ասացին, որ գետի վերին մասերում հենց նոր թաղել էին ևս չորս դիակ: Մի ուրիշ թուրք էլ ասաց, որ մեր գալուց մի քանի րոպե առաջ մի դիակ էլ ջուրը տարել էր գետն ի վար, դեպի ծով:

Մինչև հուլիսի 6-ը (երեքշաբթի) Տրապիզոնի բոլոր հայկական տները՝ մոտ 1000, դատարկվել են բնակիչներից, որոնք արտաքսվել են: Չէին էլ հարցնում, թե ով էր մեղավոր, ով՝ անմեղ կառավարության դեմ շարժման մեջ: Հայ լինելը բավարար պատճառ էր՝ նրան որպես հանցագործ վերաբերվելու և արտաքսելու համար: Սկզբում, բոլորը պետք է գնային բացի հիվանդներից, որոնց տարան քաղաքային հիվանդանոց մինչև բուժվելը: Հետո բացառություն արվեց ծերերի, հղիների, երեխաների, պաշտոնյա հայերի և կաթոլիկների նկատմամբ: Վերջապես որոշվեց, որ պետք է գնան նաև ծերերն ու կաթոլիկները, որոնք արտաքսվեցին վերջում գնացածների ետևից: Տարբեր ժամանակներում բազմաթիվ նավակներ լցվեցին մարդկանցով և տարվեցին Սամսունի ուղղությամբ: Բոլորը հավատացած են, որ այդ մարդիկ ջրասույզ են արվել: Տեղահանումը սկսելուց մի երկու օր առաջ մի մեծ նավակ՝ մարդկանցով լի, որոնք, ըստ երևույթին, հայկական համայնքի անդամներ էին, շարժվեց դեպի Սամսուն: Երկու օր հետո, ոմն Վարդան, որը ռուսահպատակ

էր և մեկն էր նրանցից, որ հեռացել էին նավակով, Տրապիզոն վերադարձավ ցամաքով՝ գլխից ծանր վիրավորված և այնքան խելացնոր, որ ոչ ոք նրան չէր հասկանում: Այն ամենը, որ նա կարողանում էր ասել, «բում-բում»ն էր: Իշխանությունները նրան ձերբակալեցին և տարան քաղաքային հիվանդանոց, որտեղ էլ հաջորդ օրը նա մահացավ: Մի թուրք պատմեց, որ այդ նավակը Տրապիզոնից ոչ շատ հեռու հանդիպել էր ռուսիկաններով լի մի ուրիշ նավակի: Վերջիններս սպանել են հայերին և ծովը նետել: Ռուսիկանները կարծել են, թե սպանել են բոլորին, սակայն Վարդանը՝ հսկա և ուժեղ տղամարդ լինելով, միայն վիրավորվել էր և աննկատ վերադարձել ափ: Տղամարդկանցով լի բազմաթիվ այսպիսի նավակներ էին հեռանում Տրապիզոնից, որոնք, սովորաբար, մի քանի ժամ անց վերադառնում էին դատարկ:

Տոըր Տրապիզոնից երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող մի գյուղ է, որը բնակեցված է Գրիգորյան ու կաթոլիկ հայերով և թուրքերով: Համաձայն մի վստահելի ականատեսի, Պողոս Մերիմյանին՝ մի հարուստ և ազդեցիկ հայի, և նրա երկու որդիներին նստեցրել են մեկը մյուսի ետևից և այնպես են կրակել, որ փամփուշտն անցել է նրանց երեքի միջով: 45 տղամարդկանց և կանանց տարան գյուղից քիչ հեռու գտնվող մի դաշտ: Սկզբում կանայք անարգվեցին ռուսիկանական սպաների կողմից, հետո հանձնվեցին ռուսիկաններին: Համաձայն այդ վկայի, մի երեխայի սպանել են՝ գլուխը ժայռին խփելով: Բոլոր տղամարդիկ սպանվել են, և այս 45 հոգուց ոչ մի մարդ չի փրկվել: Ասում են, որ Ապիկ Մարը՝ ֆրանսիական հյուպատոսության քարգմանը, և Տրապիզոնի Paquet S/S ընկերության գործակալն իր մոր և ազգականների հետ, ամառն էին անցկացնում Տոց գյուղում, և եղել են այս խմբում: Պարոն Մարը երկու տարի առաջ էր ամուսնացել Փարիզում, և այժմ նրա կինն ու քույրը Ռուսաստանում են:

Երեխաներին փրկելու ծրագիրը, համաձայն որի նրանց պետք է տեղավորեին Տրապիզոնի դպրոցներում և որբանոցներում այն կոմիտեի հսկողությամբ, որի կազմակերպողն ու հովանավորը հույն արքեպիսկոպոսն էր, նախագահը՝ վալին, փոխնախագահը՝ արքեպիսկոպոսը, երեքական մահմեդական և քրիստոնյա անդամներով, փլուզվեց, և այժմ աղջիկներին հանձնել են բացառապես մահմեդական ընտանիքներին, որի հետևանքով նրանք ցրվել են: Որբանոցների արգելումն ու երեխաների ցրումը մեծ հիասթափություն էր մեր հյուպատոսության և հույն արքեպիսկոպոսի համար, որը շատ ջանք էր գործադրել այդ ծրագրի իրականացման և վալիին նեցուկ լինելու

համար, սակայն Նեյլ բեյը՝ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ղեկավարը, որը դեմ էր այդ ծրագրին, շատ արագ կերպով կարողացավ խափանել այն: Պարզվում է, տղաներից շատերին ուղարկել են Պլատանա՝ հողատերերին բաժանելու համար: Բարետես ավագ տարիքի աղջիկները, որոնք որպես դայակներ պահվել էին որքանոցներում, ապրում են մեծ տներում՝ հրոսակախմբի անդամների գվարճությունների համար: Ես քաջատեղյակ եմ, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներից մեկը քաղաքի կենտրոնի տներից մեկում պահում է ամենագեղեցիկ աղջիկներից տասին՝ իր և ընկերների համար: Փոքր աղջիկներից մի քանիսը տարվել են հարգարժան մահմեդականների ընտանիքները: Ամերիկյան միսիայի աշակերտների զգալի մասը մահմեդականների ընտանիքներում են միսիայի հարևանությամբ, նրանց այցելել է տիկին Քրոֆորդը, սակայն նրանց մեծ մասը, իհարկե, այնքան էլ բախտավոր չէ:

1000 հայկական տների կահ-կարասին մեկը մյուսի ետևից տանում է ոստիկանությունը: Կահույքը, անկողինը և արժեքավոր իրերը պահեստավորվում են քաղաքի մեծ շինություններում: Դասակարգման փորձ չի արվում, և պարզապես ծիծաղելի է այն գաղափարը, որ սեփականությունը պահպանվելու է «հակերով կառավարության հսկողության ներքո, որպեսզի ետ վերադարձվի տերերին՝ նրանց գալուց հետո»: Իրերն իրար վրա են լցվում առանց առանձնացնելու և համակարգելու որևէ փորձի: Թուրք կանանց ու երեխաների ամբոխը գիշատիչների նման հետևում է ոստիկաններին և խլում այն ամեն, ինչի վրա կարող է թաքը դնել: Երբ ոստիկանությունը տանում է առավել արժեքավոր իրերը, նրանք ներխուժում և տանում են մնացածը: Ես ամեն օր ականատես եմ լինում այսպիսի ներկայացումների: Ենթադրում եմ, որ մի քանի շաբաթից, տները դատարկելուց հետո, նրանք կներխուժեն նաև խանութները և պահեստները: Այն հանձնաժողովը, որի ձեռքում է այս գործը, այժմ խոսում է հայերի պարտքերը մարելու նպատակով կահկարասու և սեփականության այս մեծ հավաքածուների վաճառքի մասին: Գերմանիայի հյուպատոսն ինձ ասաց, որ չի հավատում, թե հայերին կբույլատրվի վերադառնալ Տրապիզոն, նույնիսկ պատերազմի ավարտից հետո:

Հսկայական նախիրները, որ, անկասկած բանակի համար, հայերից էին հավաքվել գյուղերում, զինվորները թշելով տարան Տրապիզոնի միջով:

Ռուսական, պարսկական և բուլղարական անձնագրեր ունեցող հայերը բոլորն էլ արտաքսվեցին, անկախ նրանց օգտին եղած երաշխավորագրերի: Արաբյանները, որ ունեին Բրիտանիայի հովավորությունը, նույնպես արտաքսվեցին: Ջոն Արաբյանը՝ տեղի

բրիտանական հյուպատոսության թարգմանը, արտաքսվեց այն ամենով, ինչ կարողացավ տանել ձեռքով:

Եթե զինվորները չէին կարողանում ուտելիք գտնել Էրզրումի ճանապարհին, իսկ ասում են, որ շատերն են սովից մահացել, ինչպես կարող էին 6000-10000 հայեր հուսալ որ սնունդ կճարեն իրենց համար այն դեպքում, երբ նրանց հսկում էին մահմեդականները որպես իրենց օրինական ավարը:

Ես հենց նոր խոսում էի մի երիտասարդի հետ, որն իր ծառայությունն է կատարում «Իշահատ թաբուրի»-ում (շինարարական գնդում), որն աշխատում է Գյումուշհանե տանող ճանապարհին: Նա ինձ ասաց, որ 15 օր առաջ բոլոր հայերը, թվով 180 հոգի, առանձնացվեցին մյուս աշխատողներից և քայլքով ճամբարից հեռացվեցին ու գնդակահարվեցին: Նա նշեց, որ լսել էր հրացանների համազարկը և հետագայում այն մարդկանց թվում էր, որոնց ուղարկել էին դիակները թաղելու: Նա ասաց նաև, որ դիակները մերկ էին, քանի որ հագուստները հանել էին:

Վերջերս բազմաթիվ կանանց ու երեխաների դիակներ են ավչարտվել Տրապիզոնի իտալական վանքի պատերի տակ և հույն կանայք թաղել են դրանք ավազներում այնտեղ, որտեղ գտել են:

Հյուպատոսարանի պատուհանից տեսա մի դիակ, որն ավչարտվեց այն մասի մոտերքում, որտեղ լողանում են թուրք երեխաները: Դիակը մի պարանով կապվեց և տարվեց բաց ծով:

Մի թուրք ջենտլմեն, որը Տրապիզոնում կառավարական պաշտոնյա է, բավական անկեղծորեն և շատ հուզված իր անհանգստությունն է արտահայտել փոխհյուպատոսին՝ Տրապիզոնի հայերի նկատմամբ ցուցաբերվող սարսափելի անմարդկային վերաբերմունքի մասին:

Այլ մանրամասներ էլ կարելի է ավելացնել հայերի հանդեպ կիրառվող գազանությունների վերաբերյալ, սակայն դժվար է հավաստել այն բոլոր պատմությունները, որ լսում ենք, և ես սահմանափակվում եմ նրանցով, որոնք հավատում եմ, որ ճշմարիտ են:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն, Ձեր խոնարհ ծառան,

(ստորագրված) Օսկար Մ. Հեյզեր,

Ամերիկյան հյուպատոս

840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/128.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 24-28.

Փաստաթուղթ թիվ 19

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻՐՄԱՆԵՐԻ ԼՈՒՇԱՐՈՒՄԸ

Ամերիկյան հյուպատոս (ստորագրված) Օսկար Հեյզերից

Ամերիկյան հյուպատոսություն
Տրապիզոն, Թուրքիա, 5 օգոստոսի, 1915թ.

Տրապիզոնում գեներալ նահանգապետի կողմից կազմվել է մի հանձնաժողով՝ նահանգից արտաքսված հայ ազգաբնակչության ունեցվածքի բռնագրավման և վաճառքի նպատակով: Հայերի դեմ հայց ունեցողները հրավիրվում են ներկայացնելու այն հանձնաժողովին, որպեսզի ստուգվի, և եթե պարզվի, որ ամեն ինչ կարգին է, հայցը կգրանցվի: Տրապիզոնում կային բազմաթիվ հայ վաճառականներ և առևտրական գործակալներ, որոնց մի մասը խոշոր առևտրական գործարքներ ունեին Եվրոպայի և Անգլիայի հետ: Անհավատալի է, որ ամերիկյան ֆիրմաները որևէ կարևոր հայց ունենան: Եթե այնուամենայնիվ, լինի որևէ հայց, այն պետք է ցուցակագրված հողվածով պատշաճ կերպով երաշխավորված լինի մոտարի կողմից և հաստատված լինի Ամերիկայում Թուրքիայի հյուպատոսի կողմից: Հայցը կարելի է ուղարկել տեղի հյուպատոսությանը, որպեսզի այն ներկայացվի հանձնաժողովին:

- Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/142.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 30.

Փաստաթուղթ թիվ 20

(հատված Տրապիզոնից եկած նամակից)
ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 8 օգոստոսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,
Բժ. Քրոֆորդը գրել է ինձ հետևյալը.

«Շատ կցանկանայի, որպեսզի պարոն Փիքը տեղյակ լինի հետևյալ փաստերին: Երբ մեր հարևանները (թուրքերը, հույները ու հայերը) քեցին իրենց տները՝ ձմեռը գյուղերում անցկացնելու հա-

մար (ռմբակոծություններից հետո), նրանք, ապահով պահպանության համար, միսիոներական շենքում բողեցին գումար, տնային իրեր և քանկարժեք զարդեր:

Կառավարությունը զավթեց հայերի թողածները հունիսի վերջին հայերի տեղահանումից հետո:

Հրամանի հրապարակման օրվանից մինչև հայերի տեղահանման օրն ընկած ժամանակահատվածում բազմաթիվ հայեր եկան և խնդրեցին մեզ ընդունել իրենց երեխաներին: Մենք ընդունեցինք, հուսալով, որ մեզ կթույլատրեն պահել, դաստիարակել և կրթել այդ երեխաներին: Մեզ թույլատրեցին մի քանի օր պահել նրանց, սակայն հուլիսի 1-ին եկան կառավարության պաշտոնյաները և երեխաներին մեզնից պահանջեցին:

Ծնողները բողել էին մե՞ծ ու փոքր չափերի զգալի գումար՝ իրենց երեխաներին պահելու համար: Դժբախտաբար, քանի որ նրանք շատ էին շտապում, և հաճախ շատերը միաժամանակ էին գալիս, ես հասցնում էի միայն փոքրիկ պայուսակների կամ բաշկինակների վրա պիտակներ կապել՝ գրանցելով հանձնողների անունները:

Սակայն մինչև ես ժամանակ ունեցա այս գումարներից շատերը հաշվելու և ցուցակը կազմելու համար, ոստիկանությունը (և կառավարության կողմից նշանակված հանձնաժողովը) եկավ և բռնագրավեց այն:

Այնուամենայնիվ, կան այլ գումարներ, որոնք ինձ մոտ են բողնվել ձմռանն ու զարնանը, մի մասն էլ հունիսի վերջին օրերի ընթացքում: Քանի որ գումար թողնողները վախեցան ստացականներ վերցնել, թողեցին միայն ցուցումներ գումարների բաշխման վերաբերյալ: Այդ ժամանակ չպատկերացնելով որևէ դժվարություն, ես պայմանավորվեցի նրանց հետ, որ նրանք կարող են հեռագրել ինձ, որպեսզի ես գումարն ուղարկեմ միսիոներների միջոցով այնտեղ, որտեղ կան միսիոներներ, կամ Օսմանյան բանկի կամ Ռեջիի միջոցով:

Սակայն, մինչև նրանցից որևէ մեկը կգրեր կամ կհեռագրեր գումարի համար, ես զգացի, որ իմ կողմից գումարն ուղարկելու որևէ փորձ կարող էր հանգեցնել դրա բռնագրավմանը: Այդ իսկ պատճառով ես ստիպված էի ժխտական պատասխանել, երբ խոսքը վերաբերվում էր այստեղից որևէ բան ուղարկելուն: Սակայն ես հեռագրել եմ պարոն Փիքին՝ խնդրելով նրան որևէ բան ուղարկել Կարմիր Խաչի ֆոնդից: Ամենից լավը կլինի այն, որ այստեղ չիմանան, որ ես գումար ունեմ ձեռքիս տակ: Այդ ընտանիքների ինչպես նաև թուրքական ընտանիքներ վերցված իրենց երեխաների համար ավելի լավ

կլինի համարել (քանի որ շատ դեպքերում ճիշտ է), որ իրենց գումարներն ինձնից վերցրել են: Հետագայում ես ուզում եմ, որ եթե որևէ բան ուղարկվի երկրի ներքին շրջաններում գտնվող մարդկանց, լինի «Կարմիր Խաչի» անունից: Այդ ընթացքում պարոն Փիթը, որպես կանոն, կարող է «Կարմիր Խաչի» դրամական փոխանցումները պահանջել ինձնից, գերադասելի է առանց անուններ նշելու՝ միայն անդրադառնալով որոշակի օրերի իմ խնդրագրերին:

Սա տեղին է, ինչպես մաս հարմարավետ: Որոշ դեպքերում գումարը կուղարկվի այնտեղ, որտեղ իրականում մուտք արած գումար չկա: Ի հավելումն դրան, համարյա բոլոր դեպքերում, ինձ ասել են, որ եթե որոշ ժամանակ հետո գումարի որևէ հայցվոր չգտնվի, այն կծախսվի բարեգործական կամ այլ նպատակների համար, ինչպես մենք այդ պահին ավելի հարմար կգտնենք:

Վստահ եմ, որ դուք ի վիճակի կլինեք հաղորդելու այս փաստերը պարոն Փիթին: (Ստորագրված է) Լ. Ս. Քրոֆորդ
Պատիվ ունեն լինելու, պարոն, և այլն, և այլն
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

360/840.1

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/667.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 31-32.*

Փաստաթուղթ թիվ 23

Թարգմանություն հունարենից

ԳԵԿԻՆԵՏ ԱՄՐԱԿԱՅՎԱԾ ՇՐՋԱՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թիվ 17

Տրապիզոն, 30 հուլիսի/12 օգոստոսի, 1916թ.

Տրապիզոնի շրջանն այժմ ռուսական կառավարության ենթակայության տակ է, և այս պահից այն ամբողջովին ենթարկվում է նրա օրենքներին:

Ռուսական օրենքները թույլ չեն տալիս հարձակումներ (վիրավորանքներ), հատկապես, կողոպուտներ ու արտաքսումներ բնակչության հանդեպ, ինչ ազգության էլ նրանք պատկանեն:

Հույները, հայերը և թուրքերը, դառնալով Ռուսաստանի հպատակներ, ռուսական հողում ունեն հավասար իրավունքներ:

Այդ իսկ պատճառով մախօրորք նշում եմ, որ թշնամությունները պետք է ընդմիջտ դադարեն և նա, ով չի ենթարկվի սրան և իմ հրամանին, կողոպուտողներն ու արտաքսողներն անմիջապես ու խիստ կպատժվեն: Ես կաքսորեմ նրանց Սիբիր կամ կներկայացնեմ զինվորական դատարանին, որը, հավանաբար, նրանց մահվան կդատապարտի:

Հրամայում եմ ձեզ բոլոր տարածայնություններն ու անհաշտությունները լուծել խաղաղությամբ: Այս շրջանում նշանակված է կառավարիչ, որը կհետաքննի մեծան դեպքերը, և որին կարող եք դիմել կարիքի դեպքում:

* * *

Տրապիզոնում մահմեդական կրոնի համաձայն թույլատրում եմ ծառայություն մատուցել թուրքերի կառուցած մզկիթներում: Մզկիթներն ու դրանց ունեցվածքը կհսկվի ոստիկանության կողմից: Արգելում եմ մահմեդական կրոնի համաձայն ծառայություն մատուցել այն մզկիթներում, որոնք եղել են քրիստոնեական եկեղեցիներ, որը կհիմնավորվի հնագիտական հետազոտություններով: Այս մզկիթների պահպանության ընդհանուր հսկողությունը դրված է կրստեր լեյտենանտ պարոն Սինջլովի վրա, որը գործող կառավարիչն է:

Հրապարակում եմ մզկիթների փոխված քրիստոնեական եկեղեցիների ցուցակը.

1. Սբ. Սոֆիա (սբ. Սոֆիայի եկեղեցի և վանք)
2. Ենի Ջումա (սբ. Եվգենիայի եկեղեցի և վանք)
3. Օրտա Հիսար (Ոսկեգլուխ կույսի եկեղեցի)
4. Սբ. Ֆիլիպ (սբ. Ֆիլիպի եկեղեցի)
5. Չեյթինլիկ Ջամի (եկեղեցի, անունն անհայտ)
6. Կարապետ Ջամի (Ջերտ Սլա կույս) Լեոնդոկաստրո ծովափին
7. Իսմայիլ Պապա (կարելի է տեսնել վիմագրությունը), ամրոցի Դերե թաղամասում:

Գեներալ մայոր Շվարց

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.00/790.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 36-37.*

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բաղդադ, Միջագետք, 11 ապրիլի, 1919թ.

Առարկան. Տրապիզոնում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ներկայացուցիչ Նեյլ բեյի հանցագործությունները

Վաշինգտոն

Պատվարժան պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեպարտամենտին հաղորդելու, որ 1915թ. Տրապիզոնում իմ տեղակայման ժամանակ հայ ազգաբնակչությունը ամբողջովին տեղահանվեց և մեծ մասամբ կոտորվեց Էլ-Ջեզիրե տանող ճանապարհին: Ոմն Նեյլ բեյ Էսքի Շեքիրից ուղարկվեց Տրապիզոն, որպես «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ներկայացուցիչ, հսկելու համար, որպեսզի հայերի տեղահանումն ու բնաջնջումն անվերապահորեն ի կատար ածվի: Տրապիզոնի գեներալ նահանգապետը Ջեմալ Ազմի բեյն էր, որը հույն արքեպիսկոպոսի հետ ձեռնարկել էր 15 տարեկանից փաքր աղջիկների և 10 տարեկանից փոքր տղաների խնամքն ու կրթությունը Տրապիզոնի տներում: Մոտավորապես 3000 երեխաներ տեղավորեցին դատարկ տներում, իսկ այդպիսիք շատ էին, և հայ ուսուցիչներ ու դայակներ պահվեցին: Տներից մեկում էին գտնվում նաև Տրապիզոնում ամերիկյան միսիոներական դպրոցի երեք ուսուցիչներ:

Այս ծրագիրը ձեռնտու չէր Նեյլ բեյին, և տաս օրվա մեջ նա հայտարարեց, որ ցանկացած մահմեդական, ով կուզենա աղջիկներ կամ տղաներ վերցնել, կարող է դիմել այդ տներին, և շատ-շատ երեխաներ վերցվեցին: Նա ինքն ընտրեց տաս ամենագեղեցիկ աղջիկների և պահեց նրանց մի տան մեջ՝ իր հաճույքների և ընկերների զվարճությունների համար: Երեխաներից շատերը լցվեցին նավակները և տարվեցին բաց ծով ու նետվեցին ջուրը:

Ես ինքս եմ տեսել այն տեղը, որտեղ այի էին նետվել 16 դիակներ, որոնց թաղեց մի հույն կին իտալական վանքի մոտ:

Մի քանի շաբաթ անց Նեյլ բեյը վերադարձավ Էսկի-Շեքիրի իր տունը՝ բռնավորված ոսկով ու զարդեղեղով, որը թալանի նրա բաժինն էր: Այս մարդու դաժանությունն ու մարդասիրական զգացմունքների բացակայությունը շատ ուշագրավ են, և եթե հայերի կոտորածների ոճրագործներից որևէ մեկը կանգնի զինվորական դա-

տարանի առաջ՝ դատավարության և պատժի համար, ես անկեղծորեն հավատացած եմ, որ այս հրեշը չի խուսափի: Տրապիզոնի իտալական վանքի վանահայրն ու քահանաները, ինչպես նաև հույն արքեպիսկոպոսը, անկասկած, կարող են արժեքավոր վկայություններ տալ նրա հանցագործությունների վերաբերյալ:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/411.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 38-39.

Փաստաթուղթ թիվ 25

10 հուլիսի, 1919թ.

Փարիզ

Խաղաղության կոնֆերանսին

Միացյալ Նահանգների միսիա

Պարոններ,

Սրանով ներփակված ուղարկվում է Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսի 1919թ. ապրիլի 11-ի թիվ 169 գեկուցագիրը, որը վերաբերվում է «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի Տրապիզոնի ներկայացուցիչ Նաեյլ Բեյի հանցագործություններին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(կնիքված) Ֆրանկ Լ. Պոլկ,

գործող պետական քարտուղար

Ներփակված է՝ թիվ 169 գեկուցագիրը Բաղդադից,
քվազրված 11 ապրիլի, 1919թ.

867.4016/411

NE

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/411.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 40.

Փաստաթուղթ թիվ 26

Թիվ 545

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 20 հոկտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեպարտամենտի տեղեկատվության համար ուղարկել Տրապիզոնի հյուպատոսի զեկուցագիրը, որ վերաբերում է օսմանյան պարտատոմսերի վարչությունում հայ աշխատակից, տեսուչ պարոն Բեյլիկջյանի, նրա կնոջ, որդու և ծառայի ենթադրյալ սպանությանը: Դեսպանատունն այսօր հեռագիր ստացավ պարոն Հեյզերից, մի հայտարարությամբ, որով հաստատում է իր զեկուցադրում ներկայացված փաստերը:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու,
Ներվակված՝ Մորգենթաուին

Հեյզերից, 25 սեպտեմբերի, 1915թ.:

703

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/210.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 41.

Փաստաթուղթ թիվ 27

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 25 սեպտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ հայտնելու դեսպանության սեպտեմբերի 22-ի հեռագիր ցուցումները ստանալու մասին, որով հետաքրքրվում եք պարտատոմսերի տեսուչ պարոն Բեյլիկջյանի և նրա ընտանիքի մասին, որոնք այստեղից օգոստոսի 13-ին մեկնեցին մոտորանավով

Կոստանդնուպոլիս, և հուսով էին Կոստանդնուպոլիս հասնել մեկ շաբաթից:

Պարոն Բեյլիկջյանը, որը հայերի տեղահանումն սկսելուց կարճ ժամանակ անց տեղափոխվել էր Էրզրումից Տրապիզոն, վեսիկա ստացավ՝ իր ընտանիքի հետ Տրապիզոնում մնալու և որպես տեսուչ իր աշխատանքը շարունակելու համար: Սակայն օգոստոսի 13-ին նա ձերբակալվեց, և նրան ասացին, որ տեղափոխվելու է երկրի ներքին շրջանները: Նա Վանից վեսիկա վերցրեց Կոստանդնուպոլիս գնալու համար կնոջ ու 12 տարեկան տղայի և հայ ծառայի հետ, որոնց բերել էր Էրզրումից: Նա նախօրոք 100 լիրա էր վճարել մոտորանավով Կոստանդնուպոլիս գնալու համար: Չեկուցում են, որ երեք օրից մոտորանավակը վերադարձավ, բերելով երկու ժանդարմներին, որոնք զոռով գնացել էին Բեյլիկջյանի հետ: Այդ ժանդարմներից մեկը պատմում էր շուկայում, որ նրանց բոլորին Տրապիզոնից ոչ հեռու սպանել ու նետել են ջուրը:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

703

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/210.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 42.

Փաստաթուղթ թիվ 28

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 25 սեպտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ զեկուցելու, որ օգոստոսի 10-ին ստացա դեսպանության թիվ 44 հեռագիր ցուցումները, որտեղ ասվում էր.

«Ստեփիթոնը խնդրում է, որ այցելեք նրան Էրզրումում: Ես թույլատրում եմ ձեզ այդպես վարվել, եթե կարող եք: Մեկնելիս հեռագրեք»: Ես անմիջապես ամեն ինչ կարգավորեցի և Տրապիզոնից դուրս եկա ձիով օգոստոսի 12-ին դավազ Ահմեդի, մի կատերջու, որը

տանում էր իմ ճամփորդական իրերը, գեներալ նահանգապետի նշանակած երկու ժանդարմների ուղեկցությամբ: Ես Էրզրում հասա օգոստոսի 17-ի կեսգիշերին, և ինձ թույլատրեցին քաղաքի դարպասից ներս մտնել՝ կայագրի հրամանատարի հետ բանակեցույց հետո:

Երկու ամերիկյան ընտանիքներին լավ տեսա: Պատվարժան Ռոբերտ Ս. Ստեփյոնը՝ ամերիկյան դպրոցների տնօրենը և միսիոներական գանձապահը, ապրում է Տղաների դպրոցի շենքի վերևի հարկում կնոջ և երկու դուստրերի հետ: Ներքևի մասը օգտագործվում է Կարմիր Մահիկ հիվանդանոցի կողմից թեթև վիրավորների կամ առողջացող զինվորների համար և օգնություն է ցույց տալիս միջինը 75 հիվանդի: Բժիշկ Քեյսը և նրա կինն ու երկու փոքր երեխաներն ապրում են հիվանդանոցի շենքի վերևի մասում, ներքևի մասն օգտագործվում է մոտավորապես 30 հիվանդի համար Կարմիր Մահիկի հիվանդանոցի կողմից: Աղջիկների դպրոցի շենքը, բացառությամբ երկու սենյակների, որոնք պատկանում են ուսուցիչներին և վակված են, մույնպես օգտագործվում է Կարմիր Մահիկ հիվանդանոցի կողմից թեթև վիրավորների համար և կարող է օգնել միջինը 200 հիվանդի: Այս երեք հիվանալի շենքերը մույն փողոցի վրա են՝ 100 յարդ հեռավորությամբ: Նրանց վրա ծածանվում է Կարմիր Մահիկի դրոշը, ուրբաթ և տոն օրերին երևում է նաև թուրքական դրոշը Աղջիկների դպրոցի շենքի կտուրին, չնայած շենքն ամբողջովին, բացառությամբ վերը նշված երկու սենյակների, նախատեսված է Կարմիր Մահիկի աշխատանքների համար: Մյուս երկու շենքերի վրա, որոնք մասամբ զբաղեցված են ամերիկացիների կողմից որպես բնակարան, կիրակի և տոն օրերին ծածանվում է ամերիկյան դրոշը Կարմիր Մահիկի դրոշի հետ միասին, և այժմ ամերիկյան դրոշի վերաբերյալ կարծես իշխանությունները որևէ խնդիր չեն առաջացնում:

Պատվելի Ստեփյոնի և բժիշկ Քեյսի հետ ես այցելեցի գեներալ նահանգապետին, որը մեզ շատ լավ ընդունեց: Նա ինձ տեղեկացրեց, որ գեկուցազիր է ստացել զինվորական իշխանություններից այն մասին, որ ռուսները՝ գրավելով Վանը, քանդել են քաղաքի բոլոր շենքերը, ներառյալ ամերիկյան, այն նպատակով, որպեսզի թուրքական բանակը ձմռանը պատսպարվելու տեղ չունենա: Ռուսները հեռանալով՝ ամերիկացիներին տարել են Ռուսաստան: Այս տեղեկությունը ես դեսպանությանն եմ հեռագրել հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձեկուցվում է, որ Վանից նահանջելիս՝ ռուսները քանդել են բոլոր ամերիկյան շենքերը, ամերիկացիներն այժմ Ռուսաստանում են»:

Նա ինձ տեղեկացրեց նաև, որ Բիթլիսի բոլոր ամերիկացիները գնացել են Դիարբեքիր:

Վալին ասաց, որ Էրզրումից հայերի տեղահանման հրամանները կատարելիս նա ջանք չի խնայել ճանապարհին հայերին պաշտպանելու համար և նրանց 15 օր է տվել իրենց իրերը տնօրինելու և մեկնելուն նախապատրաստվելու համար: Նրանց չի արգելվել վաճառել կամ բաժանել իրենց ունեցվածքը, և շատ ընտանիքներ գնացել են հինգ և ավելի եզներ լծված սայլերով՝ բեռնված ունեցվածքով և մթերքով: Այս հաստատում են միսիոներները:

150 հայեր թողել են տաքեր իրերի 900 հակեր՝ պատվելի Ստեփյոնի տանն ապահով պահպանության համար: Մոտավորապես 500 հակ էլ կա բժիշկ Քեյսի տանն ու ախոռում: Այդ հակերի արժեքը, ըստ պարոն Ստեփյոնի, գնահատվում է 10000-15000 լիրա: Նա իր տանն ունի ամերիկյան մի չիրկիզվող պահարան, որը պատկանում է միսիային և անգլիական արտադրության երկու չիրկիզվող պահարան, որոնք թողել են վաճառականները: Դրանք նա լցրել է թղթադրամ և արծաթյա ռուբլիներով և զարդեղենով, որը թողել են հայերը ապահով պահպանության համար: Ստեփյոնը ոչ մի ստացական չի տվել և չի ստանձնել որևէ պատասխանատվություն: Հայերի թողած ոսկին 5559 լիրա է, և այդ գումարից 5000 լիրա հեռագրով ուղարկվել է պարոն Փիթին՝ Էրզրումի օսմանյան կայսերական բանկի միջոցով: Սակայն, բանկը հրաժարվել է ռուբլիները փոխանցել, և այսպիսով, դրանք մնացել են չիրկիզվող պահարաններում այնպես, ինչպես ընդունվել են, այսինքն, թաշկինակների կամ փոքր կապոցների մեջ: Հետագայում այս բոլոր կապոցները բացվեցին, և կազմվեց ցուցակ, որտեղ գրանցվեց յուրաքանչյուր կապոցի պարունակությունը: Ռուբլի թղթադրամները և զարդերը հետո դրվեցին մետաղյա տուփերի մեջ, կնքվեցին միսիայի կնիքով և տրվեցին պահպանության օսմանյան կայսերական բանկում պարոն Ստեփյոնի անունով:

Գումարը հետևյալն է.

թղթադրամ – 35929 ռուբլի

արծաթ – 4446 ռուբլի

ոսկի – 465 ռուբլի,

22 ֆունտ ստերլինգ, 17 նապալտն:

Ավանդներում ընդգրկված են նաև հետևյալ պարտատոմսերը.

23 օսմանյան կայսերական պարտատոմսեր – 400 ֆրանկի

12 եգիպտական կրեդիտ թղթեր – 250 ֆրանկի

18 Օսմանյան առևտրական ընկերության թղթեր – 5 ֆրանկի:

Այս կապոցներում շատ կային Նյու Յորքի Կյանքի ապահովագրության ընկերության ապահովագրական վկայականներ, որոնց

համար կկազմվի առանձին ցուցակ: Կային նաև տան ու հողի ակտեր, մուրհակներ և այլ արժեքավոր փոթեր, որոնք, անկասկած, այժմ կորցրել են իրենց արժեքը:

Էրզրումի Հայկական գրիգորյան տաճարը և Հայկական կաթոլիկ եկեղեցին լցված են տարբեր տեսակի իրերով, որոնք նախքան տեղահանումը հայերը հանձնել էին օսմանյան կայսերական բանկին: Այս իրերը հանձնված էին բանկին, իսկ բանալիները բանկի անօրինության տակ էին: Բանկի կառավարիչ պարոն Պիեռ Բալադուրն ինձ գաղտնի ասաց, որ գլխավոր մասնաճյուղի ցուցումների համաձայն նա հրաժարվել է բանալիները տալ տեղական ոստիկանական իշխանություններին, որոնք փորձում էին ձեռք բերել այդ իրերը, որոնց արժեքն անցնում է 100000 լիրայից:

Պարոն Բալադուրն օգոստոսի վերջին մեկնեց Էրզրումից Սմիրնա և հուսով է շուտով զեկուցագիր ներկայացնել Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական գրասենյակին:

Պարոն Ստեփանը կփորձի պահել հայերի թողած բոլոր իրերը: Նա արդեն, օգոստոսյան տեսքով, հայերին փոխ է տվել մոտ 1000 լիրա սալլեր գնելու և ուղևորությանը նախապատրաստվելու համար: Նա այս փաստն օգտագործելու է որպես հիմք այն դեպքում, եթե կառավարությունը ստիպի նրան, ասելով, որ հայց ունի հայերի դեմ:

Էրզրումի վալին տեղեկացրեց, որ Կոստանդնուպոլսից ցուցումներ է ստացել բողոքականներին և կաթոլիկներին թույլ տալու մնալ այնտեղ, որտեղ գտնվում են այս պահին: Պատվելի Ստեփանի արժանավոր ուսուցիչներից մեկին՝ Եղիշեին, որոշ ժամանակ առաջ տարել էին զինվորական ծառայության, և նա աշխատում էր Էրզրումի մոտերքում՝ ճանապարհներին: Պարոն Ստեփանին նա պետք էր որպես թարգմանիչ, քանի որ ինքը թուրքերեն շատ քիչ գիտեր: Վալին խոստացավ ինձ քաղաքում մնալու վեսիկա տալ պրն. Եղիշեին, եթե մուծվի բանակից ազատվելու հարկը: Ես հետամուտ եղա այս գործին և պարոն Եղիշեին տեսա Տրապիզոնի ճանապարհին Իլիջայում՝ Էրզրումից երեք ժամվա հեռավորության վրա, և նրան հանձնեցի վեսիկա, որով նա կարող էր վերադառնալ Էրզրում և մնալ այնտեղ:

Ես վալիին խնդրեցի վերադարձնել նաև մի ուրիշ բողոքական ուսուցչի, որը ենթադրաբար Երզնկայում էր, սակայն վալին հրաժարվեց թույլատրել, ասելով, որ կարգը նրանց չի թողնում վերադառնալ, նրանք միայն կարող են մնալ այնտեղ, որտեղ գտնվում են: Այն դեպքում, երբ նրան արդեն ուղարկել են, նա չի կարող ետ կանչվել:

Պարոն Ստեփանին տանն այժմ կա 20 հայ, որոնցից չորսը կանայք են, մնացածը՝ աղջիկներ:

Դոկտոր Քեյսն իր տանը պահում էր վեց հայ, երբ մեկնեց Էրզրումից: Սրանցից չորսը գնացին պարոն Ստեփանին մոտ, մեկին բժիշկ Քեյսն իր հետ տանում է Կոստանդնուպոլիս, մեկին էլ հուսով է թողնել Մարզվանի հիվանդանոցում՝ սովորելու: Վալին հատուկ բույլավություն է տվել այդ երկու աղջիկներին՝ բժիշկ Քեյսի հետ ճամփորդելու համար և նրան հանձնել է նաև մի նամակ, որը բարձր է գնահատում թուրքական սպաների համար հիվանդանոցում նրա կատարած գործերը:

Պարոն Ստեփանին հարաբերությունները վալիի հետ լավ են, դեռ ավելին, վալին՝ Թեշին բեյը, որը մի քանի տարի առաջ Պերայի մուտաստերիֆն էր, մեծ տպավորություն թողեց որպես շատ գիտակից մարդ, որն ուզում է ճիշտ վարվել և լավ հարաբերություններ պահպանել հայերի հետ: Ոստիկանապետը կոպիտ մարդ է և չափազանց դեմ է հայերին, այսպես նա քացեիրաց ասաց ինձ: Եթե վալին նրան հսկողության տակ չպահեր, Էրզրումի հայերի համար ամեն ինչ շատ ավելի վատ կլիներ: Ոստիկանապետն ինձ ասաց, որ մի քանի տարի առաջ նա եղել է Աղանայի մուտաստերիֆը, այնտեղ նրան դուր էր եկել: Ես հասկացա, որ նա այնտեղ է եղել հայերի հետ տեղի ունեցած միջադեպի ժամանակ: Ես հարցրեցի, թե արդյո՞ք նա ճանաչում էր Աղանայի պատվելի Վ. Ն. Չեմբրսին: Նա պատասխանեց, որ ոչ, սակայն ես այն տպավորությունն ստացա, որ նա պատվելուն ճանաչում էր շատ ավելի լավ, քան կցանկանար: Ես համոզված եմ, որ պարոն Չեմբրսն է Բրիտանական դեսպանության միջոցով ապահովել նրա հեռացումն Աղանայից՝ նրա կատարած անմարդկային արարքների պատճառով:

Ես խորհուրդ տվեցի պարոն Ստեփանին կապ պահել վալիի հետ, կարծում եմ, այնքան գիտակից կլինի, որքան նրան թույլ կտան իր իրավունքները:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,

Ամերիկյան հյուպատոս

Փաստաթուղթ թիվ 29

Օրինակ Պետական ղեկարտամենտի համար

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տրապիզոն, 14 հոկտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Անդրադառնալով դեսպանության օգոստոսի 30-ի թիվ 51 հեռագրի ցուցումներին և հոկտեմբերի 1-ի իմ պատասխանին, որը վերաբերվում է բոլոր բողոքականներին ու կաթոլիկներին տեղահանությունից ազատելուն, պատիվ ունեմ հաղորդելու Ձեզ, որ Տրապիզոնում կա մի կին՝ ծագումով իտալացի, Կարոլինա Լականդելա անունով, որի ամուսինը հայ էր (օսմանյան հպատակ): Ենթադրվում է, որ նրա ամուսինն այժմ մահացած է, քանի որ տեղահանվել էր, և այդ կինն այժմ ուզում է վերականգնել իր իտալական քաղաքակցությունը: Նրան պահում են որպես բանտարկյալ Կարմիր Մահիկի հիվանդանոցում տիկին Շաքարջյանի հետ, որը հոկտեմբերի 1-ի իմ հաղորդման մեջ նշված բողոքական կինն է: Ես խնդրեցի վալիին ազատել այդ կնոջն այն հիմքով, որ նախ նա հայ չէ և երկրորդ, որ կաթոլիկ է: Նա ասաց, որ մի քանի բողոքականների ու կաթոլիկների մասին նա գրել է Բարձր Դռանը և կարծում է, որ ժամանակին նրանք ազատ կարձակվեն: Սակայն ես հակված եմ այն կարծիքին, որ սա հարցից զրոխն ազատելու մի ձև է, և նա կանանց ազատելու որևէ մտադրություն չունի: Ավելին, նա մերժեց առանց Բարձր Դռանն ուղղված դիմումի և սուլթանի գրավոր հրամանագրի թույլտրվություն տալ իտալացի կնոջը վերականգնել իր իտալական քաղաքացիությունը: Սակայն ինձ ասացին, որ այսպիսի հարցերում դա անհրաժեշտ պայման չէ:

Մինչև վերը նշվածի մասին գրելն ինձ ասացին, որ տիկին Շաքարջյանին տեղափոխել են տեղի մաքսատան գլխավոր տնօրենի՝ Բեաիմ Էֆենդու, տուն: Վերջինս «որբանոցից» վերցրել էր այդ կնոջ երեխաներից մեկին այն ժամանակ, երբ երեխաներին ցրում էին մահմեդականների ընտանիքների միջև: Ինձ թվում է, նրան այնտեղ կխնամեն, և նա կլինի իր երեխայի հետ, սակայն նա ազատություն չի ստացել և, փաստորեն, բանտարկյալ է, ինչպես նաև բոլոր բողոքական ու կաթոլիկ կանայք ու երեխաները, որ մնացել են այս

քաղաքում: Դեսպանության թիվ 51 հեռագրի ցուցումների իմաստն, ըստ իս, այն է, որ տեղահանման հրամանը չի տարածվելու կաթոլիկների ու բողոքականների վրա, սակայն տեղական իշխանություններն իմ ասածները չեն ընդունում: Ես գիտեմ բողոքական չորս փոքրիկ աղջիկների, որ ապրում են ամերիկյան դպրոցի մոտ բնակվող մահմեդական ընտանիքներում: Նրանց անունները փոխել են և այժմ նրանց հետ վերաբերվում են որպես մահմեդականների: Նման վիճակում կան նաև շատ ուրիշները:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն, Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Օսկար Ս. Հեյզեր,
Ամերիկյան հյուպատոս

840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/224.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 47-48.

Փաստաթուղթ թիվ 30

Թիվ 566

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 26 հոկտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Սամսունի ամերիկյան հյուպատոսության գործակալի գեկուցագրի թարգմանությունը, թվագրված 1915թ. օգոստոսի 26, որը վերաբերվում է նրա ուղևորությանը Մարզվան, տեղի իրավիճակին և հատուկ անդրադառնում է այդ շրջանի հայերի տեղահանությանը:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու,
Ներվիակվածը, ըստ ասվածի:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.401/220.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 49.

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Սամսոն, Թուրքիա, 26 օգոստոսի, 1915թ.

Չերդ գերագնացություն,

Հաստատելով սույն ամսվա 12-ի զեկուցագիրը, պատիվ ունեն հատուտելու, որ ինչպես արդեն հեռագրել եմ, սույն ամսվա 14-ին կրկին գնացի Մարզվան, որտեղից վերադարձա 24-ին:

Ինչպես արդեն հեռագրվել է, սույն ամսվա 10-ին, այսինքն, իմ մեկնումից անմիջապես հետո, թուրքական կառավարությունը 31 եզմերով լծված սայլերով տարավ քոլեջի և հիվանդանոցի հայերի մի մասին:

Այս ջենտլմեններին ցուցում էր տրված թույլ չտալ թուրքերին կամայականություններ անել, և ինչպես դուք կիմանաք բժիշկ Ուայթի մամակից, մարդկանց տարել են բռնությամբ: Բացի դրանից, Աղջիկների դպրոցից նրանք տարել են 63 հոգու:

Ինչպես ասվում է բժիշկ Ուայթի մամակում, քոլեջի իրավաբանն ասել է, որ այդ մարդկանց, հավանաբար, ազատ կարձակեն, եթե գայմագամին կամ ոստիկանապետին տրվի 2/300 լիրա: Սակայն, քանի որ ես չէի կարող քոլեջի փոխարեն հավանություն տալ այսպիսի գործերին, սույն ամսվա 13-ին հեռագիր ուղարկեցի ձեզ՝ զեկուցելով Մարզվանի իշխանությունների գործողությունների մասին:

Կարծես գայմագամը, ոստիկանապետն ու Բելեղի-Ռեյսը գուճարի բաժանման հարցում չկարողացան համաձայնության գալ, այնպես որ գայմագամը, չհամարձակվեց ամերիկացիներից գուճար վերցնել, իսկ այդ միջոցին աղջիկներին տեղափոխեցին:

Փորձ արվեց աղջիկներին հավատափոխել իսլամի, սակայն քանի որ նրանք հրաժարվեցին փոխել իրենց հավատը, ուղարկվեցին Ամասիա: Միսս Գեյջը, Ուիլարդը և բժիշկ Ուայթը նրանց հետ գնացին Ամասիա: Այնտեղ նրանց երեքին թույլ չտվեցին քաղաք մտնել, և նրանք ստիպված էին բացօթյա ճամբարում մնալ:

Մուտասերիֆն արգելեց ամերիկացիներին Ամասիայից ավելի հեռու գնալ այն պատրվակով, որ Մարզվանում տրված վեսիկաներն արժեք չունեն: Նրանք վերադարձան Մարզվան: Ես նրանց խորհուրդ տվեցի վեսիկա վերցնել գայմագամից՝ Սվազ գնալու համար, ասելով, որ պետք է աշխատեն տեղի ամերիկյան միսիայի համար:

Սույն ամսվա 16-ին դրա փորձն արվեց, սակայն գայմագամը չհավատաց պատճառաբանությանը, ասելով, որ Սվազ գնալու մասին որոշում կարող է կայացնել միայն Ամասիայի մուտասերիֆը: Սույն ամսվա 16-ին միսս Գեյջն ու միսս Ուիլարդը կրկին գնացին Ամասիա:

Սկզբում նրանց չհաջողվեց Ամասիայում տեսնել մուտասերիֆին, այսպիսով, նրանք այցելեցին հարեմ, ուր նա հետո եկավ: Աղջիկներին հաջողվեց խոստում կորզել նրանից, որ նա կխնդրի Սվազի վալիին թույլտվություն տալ: Այսպիսով, ճամփորդությունը վերջապես թույլատրվեց:

Միսս Գեյջը և Ուիլարդը կհասնեն Սվազ 63 աղջիկների հետ միաժամանակ և կփորձեն վալիից աղջիկներին ուղեկցելու թույլտվություն ստանալ:

Աղջիկներին ուղեկցում է քոլեջի ծառաներից մեկը, որը հեռագրով տեղեկացնում է իրենց հասած յուրաքանչյուր վայրի մասին:

Կասկածում եմ, որ միսս Գեյջին և Ուիլարդին երբևէ կհաջողվի թույլտվություն ստանալ վալիից, քանի որ այդ բոլոր աղջիկները 12-18 տարեկան են և նրանք անշուշտ կբաժանվեն Սվազի, Մալաթիայի և այլ քաղաքների թուրք ընտանիքներին:

Քոլեջում և հիվանդանոցում մնացել են ընդամենը հիսուներկու հոգի: Ես նրանց անունների ցուցակը տվել եմ գայմագամին (կրկնօրինակը ներփակված է), խնդրելով նրանց տալ վեսիկաներ, որպեսզի նրանց չանհանգստացնեն: Գայմագամն այդ ցուցակն ուղարկեց Սվազի վալիին, և հեռանալուց առաջ ինձ ասաց, որ այդ մարդկանց ամեն դեպքում կթույլատրվի մնալ: Ես, սակայն, համոզված եմ, որ տեղի կունենա հակառակը, քանի որ սա եվրոպական հաստատություն է, իսկ կյանքը շատ դժվար են դարձրել այս մարդկանց համար: Նրանց պետք է հեռացնեին դեռևս 18-ին կամ 19-ին, սակայն իմ ներկայությունը խանգարեց այդ գործին:

Երեկ ես հեռագրով խնդրել էի ձեզ թույլտվություն ձեռք բերել մնացած հայերի համար, որպեսզի նրանք մնան տեղում, որովհետև, հակառակ դեպքում բժիշկ Ուորդոնը ստիպված կլինի փակել հիվանդանոցը, քանի որ չի կարող աշխատել առանց դեղագործի և բուժքույրերի:

Իմ կարծիքով, կառավարության գործողությունների հետևանքով ոչ մի օտարերկրյա միսիա չի կարողանա գործել Թուրքիայում, որովհետև առանց քրիստոնյաների աշխատել հնարավոր չէ:

Ամերիկացիները համոզված են, որ եթե իրենց հետ աշխատող բոլոր հայերն արտաքսվեն, իրենք ևս ստիպված կլինեն մեկնել

Ամերիկա, և այդ դեպքում ո՞վ կարող է երաշխավորել իրենց ունեցվածքի համար: Ես նրանց ասացի, որ ինչպես ասված է Մարզվան ուղարկված իմ նամակի ներփակված օրինակում, առնվազն երկու ընտանիք պետք է մնա, որպեսզի հսկի միսիայի ունեցվածքը, քանի որ ավելի քան 75000 լիրայի ներդրում կա այդ հաստատություններում: Համենայն դեպս, ես խնդրեցի միսիոներներին գույքացուցակ ուղարկել ինձ և ձեզ համար:

Եթե այս մարդիկ իրոք մտադիր են մեկնել Ամերիկա, խնդրում եմ տեղեկացնել ինձ, թե ինչ անել քուլեջի և հիվանդանոցի հետ, և թե արդյո՞ք ես պետք է 4 կամ 5 պահակ նշանակեմ այնտեղ, կամ թե ինչ պետք է ձեռնարկեմ: Ենթադրում եմ, որ ամերիկացիները կլքեն այդ հաստատությունը, և ես կցանկանայի ամեն դեպքում ցուցումներ ստանալ խնդրի վերաբերյալ: Առանց քուլեջի հիվանդանոցը գործել չի կարող, քանի որ երկուսն էլ աշխատում են նույն նպատակով:

Անդրադարձնալով սույն ամսվա 12-ի հեռագրին, ուզում եմ զեկուցել, որ Էմվեր փաշան նույնը հեռագրել է Մարզվանի Էմին բեյին (սա խիստ գաղտնի է), խնդրելով նրան հետևել գործին և անմիջապես իրեն տեղեկություն հաղորդել: Էմին բեյը քուլեջից տեղեկություն ստացավ, և դեռ այնտեղ գտնվող երեք հայերից, ովքեր իրենց բաժինն ունեին 275 լիրայում, վերցրեց հետևյալ ստացականները.

Միհրան Դադրյան – 15 լիրա

Պողոս Փիրանյան – 5 լիրա

Միսակ Իսպիրյան – 5 լիրա

Մյուս հայերը, ովքեր նույնպես գումար էին տվել, այսինքն, պրոֆեսոր Մանիսաջյանը, պրոֆեսոր Գահյանը, Նիզարյանը, Հակոբյանը, Միրաքյանը, Քոչարյանը, Ներսը, Գյուրեկյանը, այլևս այնտեղ չէին, քանի որ արդեն ուղարկվել էին երկրի ներքին շրջանները:

Էմին բեյը վերցրեց ստացականներ այլ մարդկանցից և հեռագիր ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Քանի որ 275 լիրան վճարել էին հայերը, ես հեռագրեցի ձեզ խնդրելու, որ սպասեք իմ այսօրվա նամակին, որովհետև իմ սույն ամսվա հունիսի 12-ի զեկուցագրում ես գրել էի, որ ամերիկացիները փոխ էին տվել այդ գումարը, սակայն սա սխալմունք էր: Բացի դրանից, խնդրում եմ չնշեք Էմին բեյի անունը, որն ինձ տվել է այս տեղեկությունները, սակայն եթե ուղարկվի հանձնաժողով, նա պատրաստ է, ինչպես միշտ, հաստատել այս փաստերը: Էմին բեյը հայտարարեց նաև, որ հանձնաժողովի նշանակման դեպքում մուֆթին և թաքահուտ Բին Բաշին նույնպես պատրաստ են ասելու այն ամենն, ինչ գիտեն:

Մարզվանում դեռևս մնացել են մի քանի հայեր, որոնք թաքնվում են, նաև նրանք, ովքեր հարել են իսլամին, սակայն սրանք էլ, անկասկած, կվտարվեն այն բանից հետո, երբ նրանցից կխլեն ամբողջ ունեցվածքը:

Երեկ ես այցելեցի գայմագամին, և նա ինձ շատ լավ ընդունեց: Ինչպես հաղորդել եմ սույն ամսվա 12-ին, զնացի նաև Աբարեյ:

Վստահելի աղբյուրից ես գիտեմ, որ Սամսունից մինչև Ամասիա հայերի հետ ոչ մի անախորժություն չի պատահել: Մուտասերիֆը շատ բարի էր և խիստ ցուցումներ էր տվել ոստիկաններին, ահաբեկելով նրանց խիստ պատժել հայերի հետ վատ վերաբերվելու դեպքում: Նա նույնիսկ խնդրել էր ոստիկանական հրամանատարին՝ Լաֆիֆ բեյին, ուղեկցել հայերին Գավակի մոտ գնալիս: Վերջինս շատ բարի էր հայերի հանդեպ, իսկ հայերն էլ շատ շնորհակալ են և՛ նրանից, և՛ մուտասերիֆից:

Ամասիայում կանանց առանձնացրեցին տղամարդկանցից, որոնց կապկպեցին հինգ հոգանոց խմբերով և տարան գիշերով, թե ուր ոչ ոք չգիտե:

Ամասիայի մոտ կա մի ջրհոր, որի մեջ պետք է որ լինի 50-60 դիակ. մոտերքում գտնվել են պատռված շորերի, ֆեսերի թերթերի կույտեր. թերթերի մի մասը հավաքվել է, դրանցից մի քանի կտոր կցտնեք ներփակված, որը կարող է լավ վկայություն լինել: Ամասիայից ոչ հեռու կա մոտ 400 հոգու մի ընդհանուր գերեզման:

Պետական փոխառությունների գրասենյակի մի տեսուչ, ոմն Արդիթի, գաղտնի ճամփորդել է երկրի ներքին շրջաններում և տվել է ինձ խնդրի վերաբերյալ հետևյալ մանրամասները.

1) Սամսունի, Ամասիայի, Մարզվանի բնակիչները բոլորն էլ եկել են Ամասիա: Հետո տղամարդկանց առանձնացրել են, կապկպել և նրանցից մի քանիսը սպանվել են Ամասիայի, Թոխատի և Թրջալի միջև: Բոլոր նրանք, ովքեր հասան Թոխատ, ուղարկվեցին Չիֆլիկ կամ Գիշգիշա և սպանվեցին: Կանանց ու երեխաներին եզներ լծված սայլերով տարան Շարգըշլա, հետո ուղարկեցին Մալաթիա և, վերջապես, նրանց նետեցին Կրրկգեշիդը կամ Եփրատը:

2) Թոխատ. նույնը ինչ վերը նշվածը, միայն այն տարբերությամբ, որ բոլոր գեղեցիկ կանանց ու երեխաներին տարան թուրքերի տները:

3) Արբա, Նիքար, Մեսուդիե. տղամարդիկ կապվեցին գիշերվա ընթացքում, և հետո մի մասը նետվեց Կելկիտ գետը: Մյուսները սպանվեցին Թոխատի մոտ: Կանայք ու երեխաները Շարգըշլայի,

Մալաթիայի ճանապարհով անցնելով, ունեցան նույն ճակատագիրը, ինչ առաջին խումբը:

4) Շարգըշլա, Գամրակ, Ազիզիե, Գորուն, Գարանդա. բոլորին ուտրով ուղարկեցին Մալաթիա, ունեցան նույն ճակատագիրը:

5) Սվազ, Դևրիկ, Ղանդալ. եզներ լծված սայլերով մարդկանց տարան Ղանդալ, հետո բոլորը ուտրով՝ Մալաթիա, տղամարդիկ սպանվեցին ճանապարհին, նույն ճակատագիրը:

6) Ակն, Արաբկիր, Քեբան, Խարբերդ, Մալաթիա. նույն ճակատագիրը:

7) Գարահիսար, Սուշեիրի, Ջառա, Չավիկ. բոլորը սպանվեցին:

8) Երզնկա, Ղամիշ. մի մասը սպանվեց, մյուսները՝ նետվեցին Եփրատը:

Դերսիմի քրդական ավազակախմբերը գործի են անցել Մալաթիայում: Համաձայն տեսչի, բոլոր հայերը սպանվել են: Համոզված են, որ բոլոր տղամարդիկ սպանված են, սակայն կանանց ու երեխաներին բաժանել են ներքին շրջանների թուրքական ընտանիքների միջև: Ոչ մի հայ չի երևում:

Ես շատ էի ուզում գնալ Աթաբեյ և Ամասիա, որպեսզի ինքս տեսնեի, թե ինչ էր կատարվում, սակայն գայմագամն աչքը վրաս է պահում: Ես չգիտեմ, թե՞ կարելի է հավատալ այն ամենին, ինչ լսում ենք, և բավականին տարօրինակ է, որ երկրի ներքին շրջաններում աշխատող իմ ընկերներից ոչ մեկը չի զեկուցում ինձ այս մասին:

Մաղամ Հովհաննիսյանը ներկայանում է որպես ամերիկյան հպատակ: Նրա ամուսինն արդեն 20 տարի ապրում է Մասաչուսեթս նահանգի Հելերվիլ քաղաքի Լոքըստ փողոցի թիվ 20 տանը: Քանի որ այդ կինը փաստաթղթեր չունի, ես խնդրում եմ Ձեզ դիմել նախարարությանը, որպեսզի այստեղի մուտասերիֆին ցուցումներ տա վեսիկայի վերաբերյալ, և այդ կինը մեկնի Ամերիկա:

Խնդրում եմ տեղեկացնել ինձ, արդյոք Մարզվանում իմ ճամփորդության ծախսերը պետք է հոգա քոլեջը, թե՞ պետական դեպարտամենտը:

Ես, և այլն, և այլն.

ստորագրված Ու. Պիտեր:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/220.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 50-54.

Թարգմանություն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Մամսուն, Թուրքիա, 10 հուլիսի, 1915թ.

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ձերդ գերազանցություն,

Պատիվ ունեմ անդրադառնալու նախորդ ամսվա 27-ի իմ զեկուցագրին:

Մինչև այժմ մուտավորապես 150 ընտանիքներ դավանափոխվել են իսլամի, իսկ մյուսներն ուղարկվել են երկրի ներքին շրջանները: Մամսունում կար մոտ 5000 հայ: Նրանց տեղափոխեցին շատ վատ պայմաններում, այսինքն, կառքեր չկային, կանայք ու երեխաներն անջատվեցին ընտանիքների գլխավորից և նրանց տեղավորեցին սայլերի մեջ: Մի խոսքով, սարսափելի էր:

Մուտասերիֆն ասաց, որ նույնիսկ դավանափոխվածները չեն կարող մնալ այստեղ և պետք է գնան Տրապիզոն, Կերասուն, Մարզվան, Բաֆրա, Ֆաթա և այլն: Թուրքերը ջանք չեն խնայում դավանափախման գործում:

Հեռացողների մեծ մասն այժմ ուզում են հետևել 150 դավանափոխված ընտանիքների օրինակին, սակայն այժմ, կարծես, արդեն շատ ուշ է, թուրքերը հրաժարվել են նրանց ետ քերել, չնայած որ հայերը հարում են իսլամին:

Ինձ ասել են, որ երկրի ներքին շրջաններում կազմել են հայ տղամարդկանց խմբեր, և որ նրանց բոլորին սպանել են գյուղացիները: Կանանց ու երեխաների նկատմամբ կկիրառվեն այնպիսի դաժան միջոցառումներ, որ նրանք կմեռնեն սովից, ծարավից և հիասթափությունից: Սա մի ահավոր կոտորած է, որը հիշեցնում է այն ժամանակները, երբ Կոստանդնուպոլսի բոլոր շները հավաքվեցին և ուղարկվեցին ոչնչանալու մի կղզում:

Հայերի սեփական տները, ինչպես նաև խանութներն ու պահեստները կնքվել են կառավարության կողմից, բայց թուրքերն սկսել են այս տների մեծ մասը լցնել գաղթականներով, որոնք այստեղից կգողանան ամեն ինչ:

Մենք չգիտենք, թե ինչ կանի կառավարությունը պարտքերի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Մուտասերիֆն ինձ խոստացել է, որ կնշանակի մի հանձնաժողով, որը կորոշի եղած պարտքերը, սակայն ոչինչ չի հայտնաբերվի, քանի դեռ հանձնաժողովը չի կազմվել:

Այդ տներից է Հոչստրասեր ընկերությունը (Շվեյցարիա), որը Ամերիկայի հովանավորության տակ է, և բավականին գումար ունի ստանալու հայ վաճառականներից: Այդ պարտքերի ցուցակը ես տվել եմ մուտասերիֆին: Այնուամենայնիվ, լավ կլինի, եթե Ձերո՞ գերազանցությունն անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկի, որպեսզի նախարարությունը խիստ ցուցումներ տա տեղի մոխտասերիֆին՝ ամերիկացիների շահերը պաշտպանելու վերաբերյալ: Այս հարցի մասին ես հարցուփորձ եմ արել Գերմանիայի և Ավստրիայի հյուպատոսներին, սակայն ներկա պայմաններում բավարար ոչինչ չի կարելի ձեռք բերել, քանի դեռ ղեկավարությունը չի ճնշել տեղի իշխանություններին:

Ես հատկապես շնորհակալ կլինեմ Ձերո՞ գերազանցությանը, եթե միջամտեք Կարապետ Մսրյան և Պողոսյան ընտանիքների ազատման գործում: Վերջինս Միսակ Մսրյանի որդիների տան տնօրենն է: Մենք ուզում ենք, որ նրանք վերադառնան: Մսրյանը չափազանց ազնիվ մարդ է և երբեք ոչ մի խնդիր չի ունեցել ոստիկանության հետ, այնպես որ ես պատրաստ եմ երաշխավորել նրա համար: Քանի որ կառավարությունն արդեն ներել է երկու հայերի, մեծ հույս ունեմ, որ Ձերո՞ գերազանցությանը կհաջողվի ձեռք բերել նույն շնորհը նաև իմ նշած երկու հարգարժան ընտանիքների համար, հաջողության դեպքում, անհրաժեշտ է ցուցումներ տալ մուտասերիֆին հեռագրով:

Նախօրոք շնորհակալ եմ, հավատացեք և այլն:

(ստորագրված) Ու. Պիտեր

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/619.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 56-57.*

Փաստաթուղթ թիվ 33

Թիվ 805

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 4 հունվարի, 1916թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ սրանով ուղարկելու Սամսունի ամերիկյան հյուպատոսական գործակալի 1915թ. դեկտեմբերի 4-ի զեկուցագիրը, որտեղ զեկուցում է այդ շրջանի հայերի վիճակի մասին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու
Ներվակված՝ ըստ ասվածի:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/259.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 58.*

Փաստաթուղթ թիվ 35

Թիվ 355

Թարգմանություն

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Սամսուն, Թուրքիա, 4 դեկտեմբերի, 1915թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

Ձերո՞ գերազանցություն,

Անդրադառնալով իմ նախորդ հաղորդումներին, պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ տեղի մուտասերիֆը՝ Նեջմի բեյը, տեղափոխվել է Անգորա, որպես վալիի տեղակալ և այժմ սպասվում է, որ Սինոպից նոր մուտասերիֆ կգա:

Նեջմի բեյը հեռացավ անցյալ շաբաթ, և այդ պահից ի վեր այստեղ ու այնտեղ թաքնված հայ կանայք սկսեցին երկալ:

Նախորդ մուտասերիֆն ինձ դեմ էր, քանի որ ես երկու անգամ գնացել էի Մարզվան, իսկ հայկական հարցի վերաբերյալ իմ ցուցաբերած հետաքրքրության պատճառով շատ ավելի էր զայրացած ինձ վրա, ու հեռանալիս չայցելեց ինձ, մի փաստ, որի նկատմամբ ես բացարձակ անտարբեր եմ:

Հեռանալուց առաջ մի քանի հայեր ինձ հանձնեցին գումար, զարդեղեն և այլն, և ես ժամանակ առ ժամանակ հեռագրեր եմ ստանում տեղահանվածներից կամ Համայի, Դանդալի և այլ վայրերի նրանց ընտանիքներից՝ փողի մասին:

Թուրքերը ոչինչ չգիտեն այդ ավանդների մասին, սակայն, հավանաբար, կկասկածեն հեռագրերից, և կկատարեն:

Ես հեռու պիտի լինեմ Թուրքիայի ներքին խնդիրներին խառնվելուց, սակայն, ներկա պայմաններում, ուր թալանն ու սպանություններն են տիրում, մարդ պետք է փրկի այն, ինչ հնարավոր է:

Այն հեռագրերը, որտեղ ժամանակին ասվում էր, որ բողոքականներն ու կաթոլիկները կարող են մնալ, դիտավորյալ պահվեցին, քանի որ թուրքերի համար ցանկալի էր հայերին բնաջնջել միանգամից:

Ինչ վերաբերվում է տեղի տղամարդկանց, կարող են լինել միայն մի քանիսը, որոնք ընդունել են իսլամը:

Թուրքիան, ընդհանրապես, կազմակերպվածության ու տաղանդի հարցերում չի կարող լինել առաջին շարքերում, սակայն այս դեպքում, երբ հարցը վերաբերվում էր կոտորածին, թալանին և այլն, այն ցուցաբերեց լավ ծրագրված և շատ արագ գործողություն:

Միայն թուրքն է ի վիճակի կարճ ժամանակում հարյուր հազարավոր մարդկանց այն աշխարհն ուղարկել:

Խնդրում եմ, Ձերդ գերագանցություն, ընդունել իմ մեծ հարգանքի հավաստումը:

(ստորագրված) Ու. Պիտեր

Նորին գերագանցությանը
Միացյալ Նահանգների դեսպան
Հ. Մորգենթաուին,
և այլն, և այլն,
Կոստանդնուպոլիս

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/259.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 62-63.*

Փաստաթուղթ թիվ 36

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս, 10 նոյեմբերի, 1915թ.

Առաքյալ. Աղբյուրից աներիկյան հյուպատոսական գործակալի գեկուցագիրն այդ նահանգի ոչ մուսուլման բնակչության վիճակի մասին

Հաշինգտոն

Պատվարժան պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղեկատվության համար, պատիվ ունեն, ուղարկել Աղբյուրից աներիկյան հյուպատոսության գործակալ Չարլզ Է. Ալլենի թիվ 47 գեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է այդ վիլայեթի ոչ մուսուլման բնակչության վիճակին, տեղական իշ-

խանությունների ջանքերին իրեն մեկուսացնելու և տիրող իրավիճակի մասին տեղեկություններ ձեռք բերելուն խոչընդոտելուն: Այս հաղորդագրության օրինակն ըստ կարգի ուղարկվել է Կոստանդնուպոլիս՝ ամերիկյան դեսպանությանը:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարի ծառան՝
(առանց ստորագրության)

Գլխավոր հյուպատոս:

Ներվակված է՝ թիվ 47 գեկուցագրի օրինակը,

23 հոկտեմբերի, 1915թ. թվագրությամբ:

840.1

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/227.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 64.*

Փաստաթուղթ թիվ 37

Թիվ 47

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

Աղբյուրից աներիկյան հյուպատոսության, 23 հոկտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան գլխավոր հյուպատոս

Էսկվայր, Ջ. Բի Ռավնոլա

Պարոն,

Պատիվ ունեն գեկուցելու, որ ժամանակավոր նոր օրենքը, որը նախատեսում է նշված ժամկետում ծառայության չներկայացած դասալիքների ընտանիքների արտաքսում, ուժի մեջ կմտնի և ամենայն խստությամբ կվերաբերվի այս վիլայեթի ոչ մուսուլման բնակիչներին, հատկապես հույներին:

Այս վիլայեթի հույն բնակչությունը ներկայումս վաքսուն հազար է, և հազիվ թե լինի մի ընտանիք, որի մեկ կամ մի քանի անդամները լքած չլինեն երկիրը՝ ծառայությունից խուսափելու համար: Դասալիքների մեծ մասը կամ Հունաստանում են, կամ Միացյալ Նահանգներում, չափազանց հեռու նշված ժամկետում վերադառնալու համար, եթե նույնիսկ հնարավոր լիներ, և եթե նույնիսկ նրանք ցանկություն ունենային գալ զինվորական ծառայության, որն ավելի անտանելի է, քան ստրկությունը, քանի որ այն նշանակում է աշխատանք ոչ մուսուլման գորակոչիկների համար, ովքեր ծագել են բնակչու-

թյան ամենագրագետ և ամենահարուստ տարրերից՝ անսովոր ֆիզիկական աշխատանքին: Օրենքը տարածվում է նաև հրեաների ու հայերի վրա, ավելի քիչ չափով այն վերաբերվում է հրեաներին, քանի որ Օսմանյան կառավարությունը վերջիններին ավելի լավ է վերաբերվում, քան հույներին ու հայերին, որովհետև նրանց թիվը վիլայեթում սահմանափակ է:

Սա վիլայեթի ոչ մուսուլման տարրերին հասած դժբախտություններից մեկն է, և եթե օրենքը գործի ճշտորեն, ապա ոչ մուսուլմանները կվտարվեն այս վիլայեթից: Բալկանյան պատերազմներից երկիրը թալանվել էր, իսկ գյուղատնտեսությունն ու առևտուրը, որ բացառապես ոչ մուսուլմանների ձեռքում էր, ժամանակավորապես ավիրվել և մշտապես վնասվել էր: Ներկա պատերազմը, բերելով այն ինչ բերեց, այսինքն, երկրի շրջափակում, հետևաբար, և առևտրի մահ, բոլոր ունակ և ոչ ունակ տղամարդկանց գորակոչ, և ամեն ինչի բռնագրավում, անկախ նրանից այն կարելի էր օգտագործել բանակի կարիքների համար, թե ոչ, կրկին իր թափն առավ ոչ մուսուլման բնակիչներից: Եթե նույնիսկ այդ մարդիկ մնային իրենց տներում, նրանց չանհանգստացներ և չհարկեր կառավարությունը, ապա այդ դեպքում էլ նրանք իրենց օրվա հացը դժվարությամբ կգտնեին և հինգ տարում չէին կարողանա հաղթահարել այն դժվարությունները, որոնցով անցել էին: Հակառակ այս ամենին, այս օրենքը նախատեսում է այս տառապած մարդկանցից խել նույնիսկ այն ինչ չունեն և նրանց ուղարկել թափառելու անձանոթ երկրում՝ առանց փողի, ուտելիքի, ծերունիներն ու տղաները՝ ծեծված, կանայք ու աղջիկները՝ անարգված ժանդարների կողմից: Դասալիքների նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքը սարսափելի է պատկերացնել, սակայն այս մարդիկ օսմանյան բանակից փախչելու մեջ կամ կառավարության դեմ ցանկացած այլ հանցանքում այնքան անմեղ են, որքան ես:

Որոշ ժամանակ առաջ պատիվ ունեի կարճ զեկուցագիր ուղարկել կոնիստանդուլի կողմից կատարած կողոպուտների, այդ տարածքի հույն բնակչության Բուլղարիա գնալու մասին, և դրան վերջ տալու համար Բուլղարական կառավարությունը, ի պատիվ իրեն, այդ տարածքը գրավեց պայմանագրում նշվածից երեք օր առաջ: Ես ուզում եմ հայտնել, որ բնակչությունը կողոպուտի է ենթարկվել սահմանամերձ շրջաններում, իսկ նրանցից շատերին իրենց տներից վտարել են նրանց տեղը գրաված մուսուլմանները: Ես առիթ եմ ունեցել գրուցելու նրանցից շատերի հետ, որոնք անտուն, անսնունդ ու անփող Ադրիանապոլսի փողոցներում թափառելով, այցելեցին գործակալություն՝ փնտրելով որևէ օտարերկրյա հյուպատոսություն, որը

կազատեր իրենց այս ստորացուցիչ հետապնդումներից: Ամենուրեք նույն պատկերն է. տանից վտարում, ունեցվածքի ու անասունների բռնագրավվում, երբեմն՝ կանանց անարգում: Նրանց դեմքի հուսահատությունը, երբ նրանց ասում են, որ ոչինչ անել չեմ կարող, արցունքներ է առաջացնում:

Հասկանում եմ, որ այս պարզամիտ գյուղացիների տառապանքներն ավելին են, քան ես, որպես կողմնակի դիտորդ, կարող եմ ըմբռնել, քանի որ կառավարության դաժանությունը վախ է առաջացնում Ադրիանապոլսի բնակչության բարձր խավի մոտ, և ես տեսել եմ, թե նրանք ռեստորաններում ինչպես էին փսփսում և օրորում գլուխները: Մեծ դժվարություններ ունեն տեղի վիճակին տեղյակ լինելու հարցում, քանի որ կառավարությունը ջանք չի խնայում ինձ լրիվ մեկուսացնելու և անօգտակար դարձնելու գործում: Դրան գումարած, գաղտնի ոստիկանությունն ուշադիր հետևում է ինձ և գործակալություն այցելողներին ու հարցաքննում է ինձ հետ գրուցողներին, և մարդիկ այնքան ահաբեկված են, որ իրականում մի քանի օր է ոչ մեկի չեմ տեսել: Ես ջանքեր եմ թափում այստեղի իրադարձությունների մասին տեղյակ պահել գլխավոր հյուպատոսությանը, սակայն մեծ դժվարությամբ:

Պարոն, Չեր խոնարհ ծառան եմ,
(կնքված) Չարլզ Է. Ալլեն,
հյուպատոսական գործակալ

840.1

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/227.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Saralian, The Peripheries, vol. II, p. 65-66.

Փաստաթուղթ թիվ 38

Թիվ 1158

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 3 ապրիլի, 1916թ.

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղեկատվության համար պատիվ ունեմ ուղարկելու այս քաղաքի գլխավոր հյուպատոսությանն ուղղված Ադ-

րիանապոլսի ամերիկյան հյուպատոսության գործակալի երեք զեկուցագրերի օրինակները, որոնք վերաբերվում են շրջանի քաղաքական իրավիճակին:

Իր երկու զեկուցագրերում, թվագրված 5 և 18 մարտի, պարոն Ալլենը նկարագրում է Ադրիանապոլսի տեղական իշխանությունների վերաբերմունքը բնակչության ոչ մուսուլման տարրի՝ հույների, հայերի և հրեաների նկատմամբ, ինչպես նաև մուսուլման դարձած հայ ոսասայի ներկայացուցիչների խնդրին: Վերջին զեկուցագրում նա անդրադառնում է բռնությամբ Իսլամի դավանափոխության փորձերին ավստրիական դեսպանության միջամտությամբ:

Վերջին զեկուցագրում, թվագրված 18 մարտի, 1916թ., քննարկվում են տեղի թուրքական և բուլղարական իշխանությունների հարաբերությունները, որոնք առաջ են եկել Կարագաչի վերջին ժողովի և թուրքական տարածքը Բուլղարիային միացնելու պատճառով:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Հոֆման Ֆիլիպ

Ներվաակված է՝

թիվ 166 զեկուցագիրը թվագրված, 5 մարտի 1916թ.

թիվ 170 զեկուցագիրը՝ 18 մարտի, 1916թ.

թիվ 171 զեկուցագիրը՝ 18 մարտի, 1916թ.

(այս գրքերում ընդգրկված չէ):

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/786.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 68.

Փաստաթուղթ թիվ 39

Թիվ 166

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

Ադրիանապոլիս, Թուրքիա, 23 հոկտեմբերի, 1916թ.

Կոստանդնուպոլիս

Գլխավոր Ամերիկյան հյուպատոս

Էսկվայր, Ջ. Բի Ռավնոլա

Պարոն,

Պատիվ ունեմ կրկին անդրադառնալ բնակչության ոչ մուսուլման հատվածի նկատմամբ տեղական իշխանությունների վերաբեր-

մունքին: Նրանց հետապնդումները, որին անդրադարձել եմ ժամանակ առ ժամանակ, ղեկավարում են իշխանությունները՝ Թրակիայի թուրքականացման, և մուսուլմաններին՝ նրանց ավելի խելացի և հարուստ համերկրացիների հաշվին հարստացնելու ուղղությամբ, երբեք չեն դադարել, սակայն հայերի համընդհանուր տեղահանությունից հետո այն կատարվում է ավելի հանգիստ և ավելի քիչ բարբարոսությամբ, ասում են՝ Գերմանիայի հսկողությամբ:

Դասալիքների ընտանիքների արտաքսման վերաբերյալ օրենքի կիրառման միջոցառումների իրականացումը և, որը, ինչպես և սպասվում էր, այսպիսի դժվարություններ կհարուցի հույների համար, հետաձգվել է որոշ ժամանակով և այժմ պատճառ կա հավատարմի, որ այդ օրենքը երբեք չի կիրառվի: Իշխանություններն, այնուամենայնիվ, օրենքով նախատեսված կետեր են փնտրում, հատկապես, հույներին՝ այլ վայրեր տեղափոխելով կամ այլ կերպ նրանց ունեցվածքին տիրանալու համար: Ավելի ճիշտ, թուրքերը հույն գյուղացիներին պարզապես վտարում են իրենց տներից, և նրանց փոխարեն մուսուլմաններ են բնակեցնում, հույներին ուղարկում են Ադրիանապոլիս, որտեղից նրանց թույլատրում են մեկնել Հունաստան: Ինչ վերաբերվում է անհրաժեշտ վեսիկաների տրամադրմանը, ասում են, որ իշխանությունները ցուցաբերում են աչք զարնող առատածեռություն, այսինքն, նրանք հազվադեպ են պահանջում ավելին վճարելով կամ «բախշիչ» տալով, քան շահախնդիր անձը ի վիճակի է հավաքել: Ասում են, որ հետապնդումները սկսելու օրվանից Թրակիայի հույն բնակչության մի կեսը, կամ մոտավորապես քառասուն հազարը, որոնցից երկու հազարը Ադրիանապոլսից են, արդեն հեռացել է:

Ինչ վերաբերվում է հայերին, քչերը փրկվեցին ընդհանուր տեղահանումից, սակայն միայն վերջին մի քանի օրերի ընթացքում մնացած հայերին ստիպեցին հարել մուսուլմանական կրոնին, որից երաժարումը պատժվում է արտաքսմամբ: Ասում են, որ այս միջոցառումը իրականացվում է որպես պատասխան հայերի կողմից ռուսներին օգնություն ցույց տալու համար, որը նյութապես օժանդակեց, համաձայն զեկուցագրի, Կովկասում ռուսների կրած խաբուսիկ հաղթանակին: Ասում են, որ հայերին ստիպելու են ուսումնասիրել իրենց ընդունած հավատքը խոջաների հսկողությամբ և պահանջելու են նաև ամուսնանալ թուրքերի հետ: Հայկական ցեղի բնաջնջումն ապահովելու այս մեթոդը հավանաբար մշակվել է Գերմանիայում, քանի որ թուրքերը կգերադասեին ավելի արագ ու ավելի արդյունավետ միջոց:

Հրեաները շարունակում են ապրել առանց նեղության, բայց նրանք շատ են անհանգստացած այն օրերնքով, որը պահանջում է, որ յուրաքանչյուր մարդ ցանի, մշակի և հավաքի որոշակի քանակությամբ հացահատիկ կամ վճարի ցանելու, մշակելու և բերք հավաքելու համար: Այս օրերնքը, որը հավանաբար կկիրառվի միայն ոչ մուսուլմանների նկատմամբ, սկզբում ենթադրվում էր կիրառել վերը նշվածի համաձայն, սակայն հետագայում շեշտվեցին հատկապես այն կետերը, որոնք վերաբերվում են ցանելու, մշակելու և բերքը հավաքելու փոխարեն մուծումներ կատարելուն՝ բացառելով մյուսը: Արդեն ենթադրվում է, որ օրերնքի կիրառումը կընթանա վճարումով, քանի որ բոլորը շատ լավ գիտեն, որ կառավարությունը չունի ո՛չ սերմեր, ո՛չ գյուղատնտեսական գործիքներ, ոչ էլ բավականին հող մախագծված ծրագիրն իրականացնելու համար, իսկ իշխանությունները նոր են ապացուցել, որ իրենք անկեղծ չեն՝ մերժելով բացառություններ կատարել զինվորների ընտանիքների համար, որոնք ծայրահեղ աղքատության հասած կանայք ու երեխաներ են: Իշխանությունները հայտարարում են, որ աղքատների փոխարեն հարուստներից կպահանջվի մուծել հարկը, դա էլ ակնհայտ է դարձնում, որ օրերնքի միակ նպատակը գումար հավաքելն է, և ոչ թե բնակչությանն ուտելիք մատակարարելը: Հարկի չափը մեկ անձից մեկ ֆունտ է, և եթե ենթադրենք, որ հարկը պիտի վճարեն լավ պայմաններում ապրող քիչ թվով հրեաները կամ հույները՝ հիսունից վաթսուն հազար մարդկանց փոխարեն, արդեն հասկանալի է, թե ինչ դժվարություններ կառաջացնի այս օրերնքը: Իհարկե, ենթադրվում է, որ օրերնքը կկիրառվի մաս հարուստ թուրքերի, ինչպես մաս նրանց դեմ, ովքեր չեն վայելում տիրող կուսակցության բարեհաճությունը, սակայն իշխանությունների տեսանկյունից օրերնքի միակ արժեքն այն է, որ այն կապահովի օրինական պատրվակ ոչ մուսուլմանների հետագա արյունահեղությունների համար և, իհարկե, խելամիտ համոզվածությամբ կարելի է պնդել, որ հավաքված գումարի միայն մի փոքր մասը կօգտագործվի մթերքի արտադրության համար:

Ես եմ, պարոն, Չեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Չարլզ Է. Ալեն,
հյուպատոսական գործակալ

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/786.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 69:

Թիվ 170

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղբյուրահամար, Թուրքիա, 18 մարտի, 1916թ.

Կոստանդնուպոլիս
Գլխավոր Ամերիկյան հյուպատոս
Էսկիսար, Ջ. Բի Ռավնոլայ

Պարոն,

Վերջին հաղորդագրության մեջ նշել էի այն փաստը, որ այս քաղաքի հայերին բռնությամբ դավանափոխել են մահմեդականության: Ես մաս նշել էի, որ այդ մեթոդը, որն ապահովում է հայոց ցեղի բնաջնջումը, հավանաբար թուրքերին պարտադրել են գերմանացիները, որպեսզի խանգարեն կոտորածին կամ տեղահանությանը: Այն ժամանակ, երբ գրվեց վերը նշված զեկուցագիրը, մեծ մասը հակված էր այդ կարծիքին: Այժմ պատիվ ունեմ հաղորդելու, որ չնայած երկու-երեք օրվա տեղական իշխանությունների ողջ ուշադրությունն ուղղված էր այն ձևականություններին, որը վերաբերվում էր հայերի դավանափոխությանը, անցած մի քանի օրվա մեջ հայերին հրավիրեցին կոնակի մոտ և համաձայնություն տվեցին, որպեսզի հայերը ետ ստանան իրենց քրիստոնեական անունն ու կրոնը: Քանի որ հայերի վերջնական ճակատագիրն անորոշ է, նրանք հրաժարվեցին այդ արտոնությունից և պնդեցին մուսուլման մնալու հարցում:

Տեղական իշխանությունների վերաբերմունքի այս հանկարծակի փոփոխությունը կարելի է բացատրել երկու ձևով: Առաջին բացատրությունն այն է, որ Օսմանյան կառավարությունը մահմեդականության մեջ չի ուզում ընդունել այն անձանց, ում ընտանիքի անդամները արտասահմանում են: Ես շատ քիչ կարևորություն եմ տալիս այս բացատրությանը: Երկրորդ բացատրությունն այն է, որ իշխանությունները իրենց տակտիկական փոխել են՝ Ավստրիայի ճնշման արդյունքում: Ընդհանուր դավանափոխության ժամանակ մի հայ, ոմն Վարդգես Վարդերեսյան՝ գերմանական Օրիենտ բանկի գլխավոր հաշվապահը, հրաժարվեց դավանափոխ լինել, նույնիսկ հակառակ այն փաստի, որ նա առնվազն մեկ նամակ է ստացել մահվան սպառնալիքով: Ասում են, տեղական ավստրիական հյուպատոսը, որը խորապես կարեկցում է հետապնդվող քրիստոնյաներին, մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերել Վարդերեսյանի գործի

Թիվ 436
Գաղտնի

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 18 մայիսի, 1915թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ տեղեկացնել, որ Ադանայի մոտ յոթանասուն քիչ քե շատ հայտնի հայ ընտանիքներին կարգադրվել է պատրաստ լինել հեռանալու, և զեկուցել Ձեզ, որ շատ-շատերն այդ քաղաքից, ինչպես նաև Մերսինից և Տարսուսից, տուժելու են նույն ձևով: Քանի որ որոշ ժամանակ առաջ ամերիկյան միսիոներները ցնցվել էին՝ տեսնելով համընդհանուր տեղահանության հետևանքով հայերի կրած տառապանքներն ու դժվարությունները, և հարցնում էին, քե արդյոք որևէ բան հնարավոր չէ անել դրանք թույլ չտալու համար: Ես նշեցի, որ սա շատ նուրբ խնդիր է, որ ես ինձ իրավասու չեմ համարում խառնվել այսպիսի հարցերին, քանի որ այն ոչ մի ձևով չի առընչվում ամերիկացիների շահերին: Տեղական պաշտոնյաների հետ զրուցելիս ես պատահմամբ ակնարկեցի այն դժվարությունները, որ առաջացրել են այդ խստագույն միջոցառումները, և հասկացա, որ պաշտոնյաները նույնպես կարեկցանքով են վերաբերվում այդ խնդրին: Ես ինձ երաշխավորված չեմ զգում անել ավելին, քան այս ոչ պաշտոնական զրույցները:

Ես նոր նամակ ստացա Ադանայի ամերիկյան միսիայի տնօրեն պատվելի դոկտոր Չեմբրսից, թվագրված 16 մայիսի, 1915թ., որի կրկնօրինակը ներփակված է, և վերաբերվում է այս խնդրին: Նամակը բերել է այդ միսիայից միսս Է. Ուեբը, նրան ուղեկցում է դոկտոր Քրիստին՝ Տարսուսի ամերիկյան միսիայի տնօրենը, երկուսն էլ միանում են դոկտոր Չեմբրսին՝ խնդրելով բողոքել, և եթե հնարավոր է, խափանել հետագա տեղահանությունները: Ես նրանց տեղեկացրեցի, որ քանի որ սա տեղական խնդիր չէր, ես կդիմեմ դեսպանությանը վճռելու այդ հարցը այնպես, ինչպես հարմար կհամարի Ձերդ գերազանցությունը:

Անդրադառնալով դոկտոր Չեմբրսի նամակի առաջին մասին, որը վերաբերվում է Ադանայի միսիայի աշակերտներին, պետք է ա-

նկատմամբ և նաև կտրուկ արտահայտություններ էր օգտագործել դեսպանությանն ուղղված իր զեկուցագրում՝ նկարագրելով կառավարության հայերին բռնությանը մահմեդականացնելու գործողությունները: Հավանաբար ավստրիական դեսպանությունը հարցուփորձ է արել կենտրոնական իշխանություններին, և գործը հասել է տեղական վալիին, որը զեկուցել է, որ ավստրիական հյուպատոսը խեղաթյուրել է փաստերը, և որ հայերը կամավոր են հարում մահմեդականությունը, և ոչ ոք նրանց չի ստիպում այդպես վարվել: Ասում են, հյուպատոսը շատ էր զայրացել վալիի կողմից իր դեմ փաստերի խեղաթյուրման մեղադրանք ներկայացնելու համար, սակայն ինձ չհաջողվեց պարզել, արդյոք որևէ միջադեպ է տեղի ունեցել նրանց միջև քե՞ ոչ: Այնուամենայնիվ, իշխանությունները հայերին տվեցին իրենց քրիստոնեական հավատքին ետ դառնալու արտոնությունը և հայերից շատերն օգտվեցին դրանից: Անհնարին է պնդել, քե իշխանություններն այս դիրքն են բռնել մտադրվելով, հայերին ստիպել մնալ մուսուլման անհատական ահաբեկումներով, կամ նոր տեղահանում են ծրագրում: Սակայն, քանի որ շատ հայեր պնդել են մուսուլման մնալու հարցում, շատ հնարավոր է, որ նրանք այդպես վարվել են՝ սարսափելով շատ ավելի փստ ճակատագրից, նաև շատ հնարավոր է, որ ի նպաստ հայերի Ավստրիայի միջամտությունը կազմվել է, որպեսզի Ավստրիան և Գերմանիան չվարկաբեկվեն քրիստոնյաների աչքում, և որ ավստրիական դեսպանությունը միջամտել է միայն, եթե իհարկե, միջամտել է, Օսմանյան կառավարության հետ այսպիսի միջամտության արդյունքների վերաբերյալ համաձայնության գալուց հետո: Հետևաբար, հայ ժողովրդի բնաջնջումն իրականացնելու դավադրության մեղսակցության մեջ ավստրիացիներն ու գերմանացիները մեղավոր կարող են լինել, կարող են և չլինել:

Ես եմ, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Չարլզ Է. Ալեն,

հյուպատոսական գործակալ:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/786.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 71-72.

սեն, որ ես գեներալ նահանգապետից խոստում կորզեցի, որ նրանց կթույլատրվի մնալ տեղում, չնայած նրանց ընտանիքներն արտաքսվել են: Նորին գերագանցությունը համաձայնվեց նաև թույլատրել միսս Ուեբին զբաղվել Դորտոյոլի հայ բնակչությանը, եթե այդպիսիք դեռ կան, օգնություն ցույց տալու աշխատանքներին:

Տեղի նյարդային վիճակից ելնելով և հետևելով տեղի ամերիկացիների որոշ ժամանակ առաջ ներկայացված դիմումին, պատիվ ունեմ առաջարկելու, որպեսզի մոտ ապագայում տեղի նավահանգիստ հրավիրվի մի ամերիկյան ռազմանավ:

Ֆրանսիական մի հաժանավ էր ժամանել այս նավահանգիստը սույն ամսվա 16-ին, բայց այն պատերազմական գործողությունների մեջ չընդգրկվեց:

Մերսինի նահանգապետ Չեկայ Բեյին, որը շատ լավ ղեկավարում էր, հրամայել են տեղափոխվել Կեսարիա: Այս պահին նրա հեռանալը շատ ցավալի էր, սակայն նրան ժամանակավոր փոխարինող Տարսոնի գայմագամը մի մարդ է, որը վայելում է բնակչության և իր վերադասների վստահությունը:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Էդուարդ Բ. Նաթան,

Ամերիկյան հյուպատոս:

Ներփակվածը՝ պատվ. Չեմբրսը՝ ամերիկյան հյուպատոսին,
16 մայիսի, 1915թ.

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/573.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 75-76.*

Փաստաթուղթ թիվ 43

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 3 խունիսի, 1915թ.

Վաշինգտոն,

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղակատվության համար, պատիվ ունեմ ուղարկել Մերսինի ամերիկյան հյուպատոսից ստացված գեկու-

ցագրի օրինակը, թվագրված 1915թ. մայիսի 28-ը, որը վերաբերվում է Ադանայի նահանգի քաղաքական իրավիճակին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.00/786.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 77.*

Փաստաթուղթ թիվ 44

Թիվ 438

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 28 մայիսի, 1915թ.

Առարկան. Ադանայի նահանգի քաղաքական իրավիճակը

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ հայկական հարցը տեղում ակնհայտորեն բարենպաստ լուծում ունեցավ: Չնայած մի քանի հարյուր հայ ընտանիքների սկսել էին տեղահանել Ադանայից, նրանց ժամանակավոր պահեցին Տարսոնում ու մոտակայքում, և շատ դեպքերում նրանց թույլատրեցին վերադառնալ Ադանա: Հետևաբար, նյարդայնությունն Ադանայում որոշ չափով անցավ, քանի որ հետագա տեղահանությունները մույնպես անորոշ ժամանակով հետաձգվել են: Տարսոնից տեղահանություններ քիչ եղան հիմնականում պառլամենտի խոսնակ Սադիկ փաշայի միջամտությունների շնորհիվ: Մերսինում անվանի մուսուլմանների հանձնաժողովը, որը որոշելու էր, թե որ ընտանիքները պետք է հեռանան, դիտավորյալ հետաձգեց իր գործողությունները: Պետք է նշել Նորին գերագանցություն Հեքքի բեյի՝ Ադանայի գեներալ նահանգապետի, մարդասիրաբան վերաբերմունքը, որը հնարավորին չափ հետաձգեց տեղահանությունը և հետևողականորեն դիմադրում էր դրան: Տեղահանությունների հետաձգումները շատ տարածայնություններ առաջացրեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Ադանայի ակումբում, որի անդամների մեծ մասը բարեհաճ էին տրամադրված

այսպիսի միջոցառումների նկատմամբ և դեմ էին գեներալ նահանգապետի վերաբերմունքին:

Քանի որ Հաճընի բնակիչներից շատերը նույնպես տեղահանվել են, առայժմ նրանց վերաբերյալ ոչինչ չի արվել: Տեղահանությունները շարունակվում են Դորտոյոյից, և այնտեղ քիչ հայ ընտանիքներ են մնացել: Անշուշտ այս մի քանիսն էլ ևս շատ են ցանկանում հեռանալ, և դրա պատճառը Մակեդոնիայից գաղթականների ներխուսքն է, որոնք գրավում են նախկին տերերի ազատած տները: Դորտոյոյցի մի ուրիշ հայի մի քանի օր առաջ Ադանայում կախել էին: Նա մեղադրվել էր մոտակայքում գործող մի բրիտանական հածանավին օգնություն տրամադրելու մեջ: Ասում են, նրա դեմ հիմնավոր վկայություն է ներկայացվել:

Կարելի է հուսալ, որ տեղի հայ բնակչությանն այլևս չեն անհանգստացնի: Տեղահանության ընդհանուր վախը, դժվարություններն ու կորուստները, որ կրել են այն մարդիկ, որոնց տեղահանումը սկսվել էր, բավական էին, որպեսզի ետ պահեին հայերին կառավարության դեմ որևէ գործողությունից, եթե նույնիսկ այդպիսին ծրագրված էր: Իշխանությունները, կարծում եմ, համոզված են դրանում:

Մերսինի նախկին նահանգապետն այժմ անցել է իր նոր պաշտոնին Կեսարիայում: Նրա նախկին վարքից ենթադրում եմ, որ նա հանդես կրերի ավելի բարեհաճ վերաբերմունք հայերի և նրանց տեղահանումների հանդեպ, քան նրա նախորդը:

Հայտնում են, որ ոմն Բեսիմ բեյ, որը նախկինում Նովի Բազարում էր, նշանակվել է Մերսինի նահանգապետ: Դեռ ոչինչ հայտնի չէ ո՛չ նրա բնավորության, ո՛չ էլ նրա ժամանման օրվա մասին:

Դատավորը գործում է որպես նահանգապետ:

Իտալացիները բնականաբար վախենում են իրենց նկատմամբ կառավարության և բնակչության վերաբերմունքից, քանի որ օրեցօր սպասվում է հարաբերությունների խզում Թուրքիայի և Իտալիայի միջև:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

Էդուարդ Ի. Նաթան,

Ամերիկյան հյուպատոս:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.00/76p.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 78-79.

ՉԵԿՈՒՅԱԳԻՐ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մերսին, 7 հունիսի, 1915թ.

Հատված

Հայկական հարցը մնում է դեռևս չլուծված: Ընտանիքներից շատերին, ովքեր արտաքսվել էին Ադանայից, այնուամենայնիվ, այժմ թույլատրել են վերադառնալ: Ամբողջ Ադանայի նահանգում հայտարարվել է հայերի ձեռքում եղած գեների պաշտոնական բռնագրավում այն հիմնավորումով, որ «մենք տեսել ենք այնպիսի բաներ, որոնց չէինք կարող հավատալ»:

Չեյթունցի վերջին ընտանիքներն անցյալ շաբաթ Տարսոնով շատ ցավալի վիճակում անցան, և նրանց օգնություն ցույց տվեցին ամերիկյան միսիոներները: Ադանայի միսիայից միսս Ուեբը գնացել է Դորտոյոլ և զեկուցում է այնտեղ մնացող ընտանիքների ծայրահեղ թշվառության մասին: Մոհաջիրներին անընդհատ ուղարկում են Չեյթուն՝ տեղահանված հայերին փոխարինելու համար:

(Մտորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան,

Հյուպատոս:

Աղբյուր՝ 1. Morgenthau Papers, Reel 7/587.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 80.

Թիվ 464

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 26 հուլիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս, Թուրքիա

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ տեղակացնելու Ձեզ, որ Ադանա, Տարսոն և Մերսին քաղաքներում ակնհայտորեն մեծ մասշտաբի տեղահանման միջոցառումներ են անցկացվում հայերի դեմ: Ադանայում ավելի քան երկու հարյուր հիսուն ընտանիքների հրամայվել է պատրաստ լինել հեռանալու: Տարսոնից մի քանի ընտանիքներ արդեն

տեղահանվել են, շատերին էլ հրամայվել է մեկնել կարճ ժամանակում, նրանց ամբողջ անշարժ գույքը պետք է հանձնվի տեղական իշխանություններին, և քանի որ այսպիսի գույքը հնարավոր չի տանել, այն ցուցակագրվում է և վերցվում կառավարության տնօրինության տակ: Մերսիմում նշվել են մոտ երկու հարյուր ընտանիքներ՝ արտաքսվելու համար: Սրանց մեծ մասը ավելի աղքատ խավերից են, սակայն ինձ տեղեկացրել են, որ հրամանը վերաբերվում է Մերսիմի ամբողջ հայ բնակչությանը, և այն աստիճանաբար կիրառորձվի: Տեղահանման հատուկ հանձնաժողովի անդամներից մեկն այստեղ է, որպեսզի վերահսկի այդ գործը: Հանձնաժողովի նախագահը գնաց Հաճրն, որպեսզի ավարտի տեղահանումն այնտեղից: Մտավորապես հարյուր հայեր, ովքեր արտաքսվում էին Կեսարիայից Սիրիա, անցյալ շաբաթ անցան այստեղով: Ասում են, որ ոչ մի չափահաս հայ տղամարդ այդ քաղաքում ազատության մեջ չի մնացել: Նրանց, ում չեն արտաքսել այնտեղից, համաձայն այստեղ հասած զեկուցագրերի, ձերբակալել են:

Տեղահանվածների թշվառությունն ու հյուծվածությունը չհաշված՝ այս միջոցառումների ազդեցությունը նահանգի վրա անհամար է: Լավագույն առևտրական և հիմնական արհեստավորների կորուստը անպայման կվնասի տեղի տնտեսական վիճակին: Այս հիմնավորումով կառավարությանը հատուկ խնդրագրեր են ներկայացրել տարբեր շահագրգիռ, նույնիսկ գերմանական առևտրական և ֆինանսական կազմակերպություններ, հատկապես, գյուղատնտեսական մեքենաների տարբեր ընկերություններ, որոնք գործարքներ կատարում են: Կտուժեն նաև Չինգեր մանուֆակտուրային ընկերության և նավթային ընկերությունների շահերը: Չերդ գերագանցությանը, անկասկած, դուկտոր Զրիստին արդեն ներկայացրել է ամերիկյան միսիոներական հաստատություններին սպասվելիք հետևանքները: Հյուսիսատոսիայան հետ կապված մի երկու մարդ ևս կտուժեն, սակայն մեր միջամտությունը հավանաբար կօգնի նրանց:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու

Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան

Ամերիկյան հյուսիսատոս:

800

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/639.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 81-82.*

Փաստաթուղթ թիվ 47

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 15 օգոստոսի, 1915թ.

Վաշինգտոն,

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղեկատվության համար, պատիվ ունեմ ներկայելու 1915թ. օգոստոսի 7-ի զեկուցագրի օրինակները, ստացված Մերսիմի ամերիկյան հյուսիսատոսից, որը վերաբերվում է հայերի տեղահանություններին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու,

Ներկայված է օգոստոսի 7-ի օրինակները:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/124.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 83.*

Փաստաթուղթ թիվ 48

Թիվ 467

Պատենն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսիմ, Թուրքիա, 7 օգոստոսի, 1915թ.

Թուրքիա, Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ երկու օր առաջ ստացվեց հրաման Մերսիմի ամբողջ հայ բնակչության՝ թվով 1800 հոգու, անպահաղ տեղահանման մասին: Երեկ մտավորապես երեք հարյուր մարդ ուղարկվեց Ադանա, իսկ այսօր շատ-շատերին հրամայվել է պատրաստ լինել հեռանալուն: Ակնկալելով իրենց տեղահանումը, հայերը չնչին գումարով վաճառում են իրենց ամբողջ անշարժ գույքը: Կարի մեքենաները վաճառվել են 1,5 մեջիդիով, երկաթյա մահ-

ճակարակները՝ մի քանի պիաստրով և այլն: Կառավարությունը յուրաքանչյուր մարդու թույլատրում է վերցնել մի քիչ ուտելիք և տեղափոխել մի փոքր բեռ: Առայժմ տեղահանվողների ժամանման վայրը Ադանան է: Աննկարագրելի է այս մարդկանց սարսափը՝ չհաշված թշվառությունն ու հյուծվածությունը: Այժմ մեզ են հասնում պատմություններ ներքին շրջաններում հազարավոր հայերի կոտորածների մասին: Պարզվում է, որ սրանց մի մասը բավականին հիմնավորված են, սակայն ենթադրում են, որ դեսպանատունը լավատեղյակ է, թե ինչ է տեղի ունեցել Կեսարիայի, Սվազի, Դիարբեքիի շրջաններում, չհաշված Վանը, որտեղ, ինչպես զեկուցվում է, հայերն իրենք են դրության տերը:

Պարզվում է, որ այստեղի տեղահանման հրամանն արագացվել է հայ դաշադների խմբերի պատճառով, որոնք, ինչպես ասում են, հարձակումներ են գործել այս վիլայեթի և Մարաշի սահմանակից գյուղերի վրա: Վալին ականատես է եղել նշված իրավախախտումներին: Մի քանի օր առաջ վեց բրիտանական և ֆրանսիական ռազմականների զուգարկյալով ժամանումը Ալեքսանդրետտա, ասում են, կապված է այս հարցի հետ:

Իշխանությունները փակված հայտարարեցին Հարունու գերմանական որբանոցը, և տեղի ամերիկացիները վախենում են, որ իրենց էլ կսպասվի նույնը, եթե տեղահանությունները շարունակվեն: Ներկայումս, սակայն, իշխանություններն ամերիկյան հաստատությունների և նրանց բնակիչների հանդեպ ցուցաբերում են հարգանք: Երկու ամերիկոսները դեռևս Հաճընում են և նորից են գրել, որ ներկայումս ավելի կգերադասեն մնալ այնտեղ, քան կհամարձակվեն ճանապարհորդել, քանի որ դաշադները շատ ակտիվ են մոտակայքում:

Երեկ այս նավահանգիստ ժամանեց ֆրանսիական մի ռազմանավ, սակայն հեռացավ առանց որևէ գործողության:

Պատիվ ունեն, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան,

Ամերիկյան հյուպատոս:

800

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/124.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 84-85.

Փաստաթուղթ թիվ 49

Թիվ 479

Կոստանդնուպոլիս, 21 սեպտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեսպարտամենտի տեղեկատվության համար պատիվ ունեն ներփակելու 1915թ, սեպտեմբերի 11-ի զեկուցագրի օրինակը, որը մեր դեսպանությունը ստացել է Մերսինի ամերիկյան հյուպատոսից, և որը վերաբերվում է այս շրջանի հայերի տեղահանություններին:

Պատիվ ունեն, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված է ինչպես նշված է:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/193.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 86.

Փաստաթուղթ թիվ 50

Թիվ 484

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 11 սեպտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն տեղեկացնել Ձեզ, որ 1915թ. օգոստոսի 30-ի, իմ թիվ 478 զեկուցագիրը գրելուց հետո (ուղարկված այսօր այլ փոստով զեներալ նահանգապետի հատուկ արտոնությամբ) հյուսիսից այստեղ եկան ևս հազարավոր հայեր և տեղափոխվելու են Հալեպի շրջան: Այդ ժամանակից ի վեր ավելի քան 6000-ը տեղահանվեցին Ադանա քաղաքից, ուշադրություն չդարձրեցին կաթոլիկների և բողոքականների ենթադրյալ բացառությանը: Սույն ամսվա 5-ին ես հեռագրել եմ Ձերդ զերազանցությանը վերջին փաստի մասին: Շատազանգուստ դաժանությունների պատճառը օտարերկրյա օֆիսի մուստեչա-

րի՝ Ալի Մյունիֆ Բեյի ժամանումն էր, որը որոշեց, որ ոչ մի բացառություն չպետք է արվի, և տեղահանությունները պետք է ավարտվեն հնարավորին չափ արագ: Նրան պաշտպանում է Ադանայի «Միություն և Առաջադիմություն» ակումբը՝ մի մոլեզին հակահայկական կազմակերպություն: Շատերը նրանցից, ովքեր կարծում էին, որ իրենք ազատված են, հարկադրաբար հեռացվեցին՝ առանց պատրաստվելու համար ժամանակ ունենալու և, հետևաբար, ավելի վատ քան նրանք, ովքեր հենց սկզբից մտել էին հեռացողների ցուցակի մեջ: Ճանապարհին տարբեր կայաններում մարդկանց չափից ավելի հավաքվելը պատճառ դարձավ տեղահանվողների սարսափելի տառապանքների ու դժվարությունների համար:

Իշխանություններն այլևս մտադիր չեն բացառություններ անել ուսուցիչների և ամերիկյան դպրոցի աշակերտների համար, և չնայած իմ միջամտություններին, Տարսնի ս.Փոլ քոլեջը այս առումով տուժել է: Մյուս կողմից, իմ ջանքերը Ադանայի աղջիկների սեմինարիայի օգտին, ավելի բարեհաջող էին:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու
Ձեր խոնարհ ծառան՝
Էդուարդ Ի. Նաթան,
Ամերիկյան հյուպատոս:

800

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/193.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 87-88.*

Փաստաթուղթ թիվ 51

Թիվ 500

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 30 սեպտեմբերի, 1915թ.

Հաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Դեպարտամենտի տեղեկատվության համար, պատիվ ունեմ ներկայելու 1915թ. սեպտեմբերի 28-ի թիվ 488 զեկուցագրի օրինակը, որը ղեսպանությունն ստացել է Մերսինի ամերիկյան հյուպատոս-

սից, և որը վերաբերվում է Ադանայի նահանգի քաղաքական իրավիճակին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու
Ներկայված է ըստ հայտարարության:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.00/173.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 89.*

Փաստաթուղթ թիվ 52

Թիվ 488

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Մերսին, Թուրքիա, 22 սեպտեմբերի, 1915թ.

Պարոն,

Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ սույն ամսվա 19-ին սկսած շաբաթվա ընթացքում այս նահանգը մեծ խժոժությունների վայր էր, մասնավորապես, Տարսնում և Ադանայում վիճակը հասավ խուճապի: Այդ ամենի պատճառն իշխանությունների անբացատրելի վախն էր, որ թշնամին կարող է գործ իջեցնել մոտակայքում: Մերսինում բոլոր կառավարական աշխատողներին և շատ մուսուլմանների կարգադրվեց իրենց ընտանիքներին ուղարկել մոտակա լեռնային գյուղերը: Բանկերն ու վաճառականներն, ըստ հնարավորին, տեղափոխվեցին ներքին շրջանները: Շատ նավակներ այրվեցին, որպեսզի թշնամին դրանք չվարձակալի: Պաշտոնապես հայտնվում է, որ կառավարությունը մտադիր է այրել այս քաղաքը, ինչպես նաև Տարսնն ու Ադանան: Հանգամանքների բերումով Մերսինում բնակչությունը համեմատաբար հանգիստ է, սակայն Տարսնում և Ադանայում պտտվում են չափազանցված լուրեր, այնտեղ համարյա խուճապ է, և իշխանությունները, փոխանակ փարատելու բնակչության վախը, ամեն ինչ անում են ավելացնելու այն: Հազարավոր մուսուլմաններ ու նրանց ընտանիքներ հեռացել են Ադանայից երկրի ներ-

քին շրջանները: Քանի որ նույնիսկ օտարերկրյա հաստատությունները չեն փրկվի այրվելուց, կարգադրություններ արեցին տնօրեններին իրենց խնամքի տակ գտնվող անձանց հետ գնալ լեռները: Ես տեղեկացրեցի նրանց, որ կարող են գնալ միայն այն դեպքում, եթե իշխանությունները պահանջեն այդպես վարվել կամ վերահաս վտանգ լինի:

Ադանայի գերմանական և ավստրիական հյուպատոսների եռանդուն գործունեությունը, և գերմանական տարբեր ձեռնարկությունների ղեկավարները, որոնք հուշեցին գեներալ նահանգապետին իր քաղաքականության հիմարությունը, Կոստանդնուպոլսից նախորդների ուղարկած հեռագրերի արդյունքում նահանգապետի ստացած ցուցումները հանգեցրին խուճապ հատուցող միջոցառումների դադարեցմանը: Ես ինքս ոչինչ չէի կարող հաղորդել դեսպանությանը, քանի որ իմ հեռագրերը կրեռնվեին, և այսօր ստացա առաջին հնարավորությունը՝ խնդրի մասին կնքված գրություն ուղարկելու համար: Ես, սակայն, մտադիր էի խնդրել Ադանայի գերմանական հյուպատոսին անակընկալի դեպքում հոգ տանել ամերիկացիներին և ուզում եմ առաջարկել մեր դեսպանությանը, որպեսզի սպազալում հնարավոր ամակրնկալի դեպքում այդ հարցով դիմի գերմանական դեսպանությանը: Այսպես արվեց Բալկանյան պատերազմի ընթացքում:

Բնականաբար, վերը նշված վախի առաջին արդյունքներից մեկն Ադանայից հայերի տեղահանումն ավարտելու ընդհանուր շտապողականությունն էր: Այդ քաղաքից տեղահանված հայերի թիվն այժմ հասնում է մոտավորապես 25000-ի, չհաշված այն բազմաթիվ հազարավորները, որ հյուսիսից գալով՝ անցնում են այստեղով: Այս մարդկանց կրած թշվառությունները, տառապանքներն ու դժվարություններն աննկարագրելի են: Մահերն անհաշիվ են: Հարյուրավոր երեխաների լքումն են իրենց ծնողները՝ ի վիճակի չլինելով տեսնել նրանց տառապանքները կամ ուժ չունենալով նրանց խնամել: Շատերին պարզապես թողնում են ճամփեզրին, շատ են դեպքերը, երբ ծնողները երեխաներին դուրս էին նետում գնացքի պատուհաններից: Ոստիկանների և պաշտոնյաների դաժանություններն ավելի են վատացնում այս մարդկանց տխուր վիճակը: Չեկուցում են, որ այս շրջանում պայմաններն ավելի տանելի են, քան Օսմանիեի և Հալեպի միջև, որտեղ մարդկանց գերլցվածությունը և հարմարությունների բացակայությունը սննդի և տեղափոխման խնդիրը դարձնում են անլուծելի:

Կաթուղի և բողոքական հայերին շարունակում են արտաքսել, նման միջոցառումներ անցկացվում են նաև այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսին Հաճընն է: Քանի որ իշխանություններն անտեսում են ամերիկյան ուսուցիչների նկատմամբ բացառություններ անելու իմ խնդրանքը, ես տեղեկացրել եմ այդ հաստատությունների տնօրեններին, որ բացառության համար դիմելն անօգուտ է: Նույնը վերաբերվում է ամերիկյան բիզնես ընկերությունների, ինչպես նաև Չինգեր ընկերության, աշխատողներին:

Ամերիկյան անձնագիր ունեցող հայերի տեղահանման վերաբերյալ որևէ որոշակի կարգադրություն չի եղել, սակայն ես վախենում եմ, որ այդ ուղղությամբ ջանքերը հաջողություն չեն ունենա:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան,

Ամերիկյան հյուպատոս:

800

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.00/783.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 90-91.*

Փաստաթուղթ թիվ 53

Թիվ 516

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 11 հոկտեմբերի, 1915թ.

Հաշինգտոն,

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Լրացնելով սեպտեմբերի 21-ի իմ թիվ 479 գեկուցագիրը, պատիվ ունեմ ուղարկելու Մերսինի ամերիկյան հյուպատոսության սեպտեմբերի 27-ի գեկուցագրի օրինակը հայերի տեղահանությունների վերաբերյալ:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված է՝ ըստ ասվածի:

Փաստաթուղթ թիվ 54

Թիվ 491
Գաղտնի

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 27 սեպտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս, Թուրքիա
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեսպանատանը ներկայացնել հետևյալ ընդհանուր մանրամասները լրացնելու համար իմ տարբեր գեկուցագրերը հայերի տեղահանության, նրանց տառապանքների ու շատերի մահվան պատճառների հանգամանքների վերաբերյալ:

1. Տեղափոխման հարմարությունների բացակայությունն այս թշվառությունների առաջացման ամենակարևոր պատճառն է: Շատերը ստիպված են ոտքով անցնել հսկայական տարածքներ հյուսիսում՝ Տարսուսի և Պուլանտի միջև, և հարավում՝ Օսմանիեի և Ռաջուի միջև (Հալեպի մոտ) երկաթուղու, սայլերի ու կառքերի բացակայության պատճառով: Ամենահասարակ սայլերը սովորաբար բարձրված են ճամփորդների իրերով, որոնց վրա էլ նրանք նստելու տեղ պիտի գտնեն: Միայն բավարար միջոցներ ունեցողները կարող են իրենց թույլ տալ կառք վարձել, որով երկուսից չորս օր ճանապարհ գնալն արժե 30-100 դոլար: Ի հավելումն իրենց «ճանապարհածախսին»՝ ճամփորդները հաճախ սայլապանին կամ ուղեկցող ոստիկանին ստիպված է ավելի շատ փող «ցույց տալ», հակառակ դեպքում նրանք ստիպված են լինում իջնել և քայլել: Չնայած ընդհանրապես կառավարությունն է սայլեր տրամադրում, դրանք շատ քիչ են, իսկ երկաթուղով տեղափոխվելու համար շատ դեպքերում ստիպված են վճարել իրենք՝ մարդիկ: Բաղդադի երկաթուղու տեղական հատվածը շատ հարմար էր, չնայած օժանդակում էր տեղահանումների ընթացքին, սակայն, դժբախտաբար, նրա ծառայությունը վերջերս կազմա-

կերպվում էր զինվորական փոխադրումների համար, և հայերը, հետևաբար, ստիպված էին այլ փոխադրամիջոց գտնել կամ քայլել:

2. Չնայած նախկինում հայերի հանդեպ վայրագությունները հազվադեպ էին այս շրջանում, վերջերս ճանապարհներին տեղի են ունենում կողոպուտներ, բազմաթիվ են կանանց ու աղջիկների անարգումները, որոնք հաստատված են փաստերով: Բռնի դավաճանափոխումը, որի մասին գեկուցում էին միայն ներքին շրջաններից, այժմ տեղի են ունենում այստեղ: Այսպես, Ադանայի հայ որբ աղջիկներից շատերին, որոնց ծնողները սպանվել էին 1909թ. կոտորածի ժամանակ, և որոնց պահում էին կառավարության որբանոցում, կարգադրել են հեռանալ կամ դառնալ մուսուլման: Միայն մի փոքր մասը քաջություն ունեցավ հեռանալու՝ չունենալով ծածկ և պաշտպանություն: Ես խորհուրդ էի տվել ամերիկյան միսիոներներին իրենց հաստատություն չընդունել շատ կողմնակի անձանց, քանի որ այսպիսով կարող էին վտանգի ենթարկել տեղի բնակիչներին: Միսս Ուեբին, սակայն, հաջորդվեց ստանալ իշխանությունների համաձայնությունը՝ այդ աղջիկներին մասնավոր տներում տեղավորելու համար, որը գտավ մեծ դժվարությամբ: Այդ կապակցությամբ գովելի է նաև աղջիկների օգտին Հարունիի գերմանական միսիայի կատարած աշխատանքը, պետք է նշվի նաև Նորին գերազանցության՝ գեներալ նահանգապետի բարեսիրտ վերաբերմունքն աղջիկների դպրոցի հանդեպ, որը հուսով ենք, կշարունակվի:

3. Վերջերս ոչ մի փորձ չի արվել հայ արքայազների սննդի հարցը լուծելու ուղղությամբ: Սա ճիշտ է նաև և՛ ճանապարհների երկարությամբ եղած կայանների, և՛ ավելի մեծ քաղաքների վերաբերյալ: Այսպես, Օսմանիեում, որտեղ անցած մի քանի շաբաթներում միշտ էլ եղել է քառասունից վաթսուն հազար մարդ, սնունդը հազիվ բավարարում էր նրանց մեկ երրորդին, այնպես որ, կամ բոլորին տրվում էր փոքր քանակով կամ նրանք մնում էին առանց ուտելիքի: Սրա հետևանքով առաջ եկան հիվանդություններ, որոնք տարածվեցին, և բազմաթիվ մահացություններ, որոնց մասին գեկուցվում է: Սովի հետևանքով մայրերը լքում են իրենց երեխաներին, քանի որ չեն կարող տեսնել նրանց տառապանքները, կամ իրենք այնքան թույլ են, որ նրանց չեն կարող տանել իրենց հետ:

Բացի արտաքսվածներին պատճառած ընդհանուր թշվառությունից, տեղահանման միջոցառումների հետևանքներն ավելի ու ավելի են անդրադառնում նահանգի տնտեսական վիճակի վրա:

Խանութների ու շուկաների մեծ մասը փակ են, և մարդիկ դժվարությամբ են կարողանում գնել իրենց օրվա հասանելիքը: Հայ վաճառականների ապրանքի մեծ մասը կնքված խանութներում է: Հայ վաճառականների վարկատուները շատ դեպքերում իրենց չհատուցված պարտքերի դիմաց ապրանք են վերցնում: Քանի որ քիզնեսի մեծ մասն այս շրջանում հայերի ձեռքին էր, նրանց արտաքսման հետևանքներն արդեն չափազանց բացահայտ են Ադանայի նահանգի ապագայի համար:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան

Ամերիկյան հյուպատոս:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/200.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 93-94.

Փաստաթուղթ թիվ 55

Թիվ 634

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 6 նոյեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Մերսինի ամերիկյան հյուպատոսի 1915թ. հոկտեմբերի 30-ի զեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է հայերի տեղահանությանը և նրա հետևանքներին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներվակված է՝ Մերսինից ստացված զեկուցագրի պատճենված օրինակը:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/238.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 95:

Փաստաթուղթ թիվ 56

Թիվ 501

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 30 հոկտեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս, Թուրքիա

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան

Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու ձեր գերազանցությանը, որ տեղահանված հայերի հոսքը հյուսիսից անդադար է: Վերջում եկածները սարսափելի թշվառ վիճակում են, իսկ նրանց տառապանքները սննդի ու հագուստի պակասից՝ անկարագրելի: Ոստիկաններն ու այլ պաշտոնատար անձինք նույնիսկ արգելում են նրանց օգնություն ցույց տալ, որն ակնհայտ է դարձնում, որ մեծամասնության վերջնական ճակատագիրը դանդաղ մահն է:

Ադանայի «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի երեք մուլեզին անդամներ վտարվեցին քաղաքից՝ հայերին հալածանքների ենթարկելու պատճառով: Ասում են, որ նրանք ծրագրել էին նույնիսկ հայերի տներն ու շինությունները հրկիզելու միջոցառումներ, վտանգի մեջ էր նաև ամերիկյան միսիայի շենքը: Միսիոներների խնդրանքով ես խնդրի վրա հրավիրեցի իշխանությունների ուշադրությունը:

Տեղահանվածների անշարժ գույքի և անձնական սեփականության վերաբերյալ մշակվում է նոր օրենք այնպես որ, վախենում են, հայերին քիչ սեփականություն մնա, եթե մնա: Նրանց տներում բնակեցվում են մուջեհիբներ և այլ պաշտոնատար անձանց ժիծադելի-որեն ցածր վարձով: Տեղահանված վաճառականների իրերը սեփականեցվում են այդ նպատակով կազմված հանձնաժողովի կողմից բազմատեսակ չարաշահումներով: Հանձնաժողովի նախագահ Ալի Մեյրի Բեյը վերջերս հեռացվեց. դա սարսափելի է, որովհետև նա զինադրում էր այն եղանակին, որով իրականացվում էին այդ միջոցառումները:

Ձեմալ փաշայի հետ վերջերս Կոստանդնուպոլիս գնալիս բարոն Օֆենհեյմը անցավ այստեղով: Գերմանական հարցի վերաբերյալ բազմատեսակ գրականություն ցուցադրող և տարածող ընթերցարահներ են բացվել Մերսինում և Ադանայում: Բարոնը նրանց զինավոր հովանավորն է: Վերջերս Ադանայում մեծ հաջողությամբ

վերաբացվեց նաև գերմանական դպրոցը: Երջանիկ եմ գեկուցելու, որ ամերիկյան միսիոներների և այս նահանգի նրանց գերմանացի գործընկերների միջև անձնական հարաբերությունները շատ սրտառուչ են: Այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ կար դոկտոր Չեմբրսի նկատմամբ, որպես անկեղծ Բրիտանիայի հպատակի, երբեք չդրսևորվեց, որպես հաստատություն, միսիայի դեմ:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան,

Ամերիկյան հյուպատոս:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/238.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 96-97.*

Փաստաթուղթ թիվ 57

Թիվ 644

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 18 նոյեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու Մերսինի ամերիկյան հյուպատոսի նոյեմբերի 4-ի գեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է հայերի տեղահանությանն ու նրա հետևանքներին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված է՝ Մերսինից ստացված գեկուցագիրը երկու օրինակից:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/239.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 98:*

Փաստաթուղթ թիվ 58

Պատճեն

Թիվ 502

Գաղտնի

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 4 նոյեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս

Ամերիկյան դեսպան

Պատվարժան

Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ տեղահանված հայերի հոսքն Անատոլիայից Միթիա անդադար շարունակվում է: Այս շարժման հետ կապված մտահոգող տարբեր ոլորտներ թվարկելիս, ես, հավանաբար, մոռացել եմ նշել անտանելի հակասանիտարական վիճակը, որ տիրում է Տարսուսի և Օսմանեիի մոտ եղած ճամբարների և կայանների շրջակայքում: Սա որոշ չափով մարդաշատության, բայց մեծ մասամբ սովահարությունների ու հիվանդությունների զոհ դարձածների դիակների կիսաթաղ լինելու հետևանք է: Տեղահանվածների մահացության տոկոսն օրեցօր աճում է, իսկ երբ սկսեն անձրևները, վիճակն անտանելի կդառնա: Սննդի հարցը լիովին անտեսվում է, ապագայում ավելի կվատանա, քանի որ նույնիսկ մշտական բնակիչները ցորենի պակաս են զգում: Բերքն այս տարի արտադրվող նորմայի միայն կեսն էր, այն էլ մեծ քանակով ուղարկվել է Կոստանդնուպոլիս՝ բանակի համար:

Վերանայելով տեղահանված հայերի օգտին Օսմանյան կայսրությանն ուղղված Ձերդ գերազանցության դիմումը, որը դժբախտաբար դեռևս ուշադրության չի արժանացել, և Միացյալ Նահանգներում Բրիտանիայի նախկին դեսպան Լորդ Բրայսի առաջարկությունը, որ Միացյալ Նահանգները միջոցներ ձեռք առնեն հայերի տեղահանմանը խոչընդոտելու համար, հավանաբար կարելի է անդրադառնալ նաև անցյալի փաստերին, որոնք պարզաբանում են, որ Բրիտանիան և եվրոպական մյուս երկրները 1909թ. Ադանայի կոտորածների ժամանակ և հետո անտարբեր էին մնացել: Կարելի է հիշեցնել, որ Ադանայում ապրիլի սկզբին առաջին կոտորածների հանդարտվելուց հետո օտարերկրյա մի շարք ռազմաճակատի ժամանեցին Մերսին՝ միջամտելու համար: Մինչ նրանք գտնվում էին այս նավահանգստում՝ մի երկրորդ կոտորած բռնկեց ապրիլի 24-ին, շատ

ավելի կործանարար, քան առաջինը: Այն ժամանակ և հետո ռազմա-
նավերի հրամանատարությունը չձեռնարկեց ոչ մի գործողություն,
որը կարող էր առաջացնել եվրոպական կառավարությունների դժգո-
հությունը: Այս պասսիվության պատասխանատվության հարցը եր-
բեք չի քննարկվել, գրեթե չեն անդրադարձել նաև այն ժամանակվա
Բրիտանիայի փոխհյուպատոսի ունեցած դերին (հանգուցյալ մայոր
Դոթի Ուիլին, մի քաջարի զինվոր, բայց ավելի պակաս հաջողակ
դիպլոմատ), որին բացեիքաց մեղադրեցին հայերը, քանի որ նա
խորհուրդ էր տվել իրենց զենքերը հանձնել:

Դեռևս կարելի է հուսալ, որ Ձերդ գերազանցության միջամտու-
թյունները վերջապես պտուղ կտան, և որ, մյուս կողմից, հայերը
կհասկանան իրենց քաղաքական քննարկումների անօգտակարու-
թյունը, իսկ թուրքերը՝ իրենց ներկա քաղաքականության անմտու-
թյունը, բայց և այնպես, ես հարգանքով նկատում եմ, որ վերանայե-
լով հայկական հարցի լուծման գործում տարբեր եվրոպական
երկրների անտարբերությունը, հազիվ թե որևէ եվրոպական պետա-
կան գործիչ մտադիր լինի այս հարցի մեղքը զցել Միացյալ
Նահանգների կառավարության վրա:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան,
Ամերիկյան հյուպատոս:

800

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/239.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide,*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 99-100.

Փաստաթուղթ թիվ 59

Թիվ 642

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 18 նոյեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,
Պատիվ ունեմ ուղարկելու Մերսիինի ամերիկյան հյուպատոսի
նոյեմբերի 6-ի զեկուցագիրը, երկու օրինակից, որը վերաբերվում է

հայերի տեղահանությանը և ֆոն Դեր Գոլց փաշայի Տարսոն ժամա-
նելուն:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու
Ներվակված է՝ ըստ սավաժի:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/240.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide,*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 101:

Փաստաթուղթ թիվ 60

Թիվ 502

Պատոնեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մերսին, Թուրքիա, 6 նոյեմբերի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան
Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ իշխանությունները
հրաման են ստացել հայերի հետագա տեղահանումը դադարեցնելու
մասին: Սա, սակայն, վերաբերվում է միայն Մերսին, Տարսոն և
Աղանա քաղաքների բնակիչներին, որոնք մինչ այժմ խուսափել են
տեղահանումից: Մյուս կողմից, հրամայվել է Տարսոնի մոտ գտնվող
ճամբարից արտաքսել մի քանի հազարներին՝ հյուսիսից եկողներին
տեղ տալու համար: Ժամանել է նաև կայսերական հանձնաժողովի
կարևոր անդամներից մեկը, որպեսզի քննի տեղահանված հայերի
անձնական ունեցվածքը յուրացնելու ուղղությամբ տեղական պաշ-
տոնյաների կատարած չարաշահումները:

Նորին գերազանցություն ֆոն Դեր Գոլց փաշան այսօր ժամա-
նեց Տարսոն՝ Հալեպ գնալիս, որտեղ նա հիմնում է, համաձայն
վստահելի զեկուցագրերի, իր գլխավոր վարչությունը:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Էդուարդ Ի. Նաթան,
Ամերիկյան հյուպատոս:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/240.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide,
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 102.

Փաստաթուղթ թիվ 62

Թիվ 432

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 1 սեպտեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեն ներփակելու գլխավոր հյուպատոս Հորտոնի հուլիսի 30-ի գեկուցագրի օրինակը, որը վերաբերվում է Մմիրնայում յոթ հայերի դատավճռին: Ուրախ եմ հայտարարելու, որ Ռազմական նախարարի մոտ իմ գործադրած ջանքերը պսակվեցին հաջողությամբ, և բանտարկյալներին ներում շնորհեց Նորին կայսերական մեծություն Սուլթանը:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենբաու

Ներփակված է ըստ հայտարարության:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/150.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide,
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 106:

Փաստաթուղթ թիվ 63

Խիստ գաղտնի

30 հուլիսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Մորգենբաու

Պարոն,

Պատիվ ունեն սրանով հաստատել անցյալ գիշերվա իմ հեռագիրը, որտեղ ասվում է.

«Դեսպանություն Կոստանդնուպոլիս, քսանիննի մեկ քառասունչորս. Յոթ հայեր դատապարտվել են կախաղանի այստեղ նախկին քաղաքական մեղադրանքով կետ Հայկական համայնքը որտեղ շատ են պատվարժան և օրինապահ օսմանները խնդրագիր է ներկայացրել Նորին կայսերական մեծությանը գրասրտության համար կետ Իմ գերմանացի և ավստրիացի գործընկերները որոնց հետ գրուցել եմ հեռագրել են իրենց դեսպանատներին հանուն մարդասիրության Ես խնդրում եմ Ձեզ դիմել դատավճռի գոնե մեղմացման կամ հետաձգման համար մինչև ինձնից լուր կստանանք կետ Հորտոն»:

Այժմ ես գրում եմ Ձեզ այս տխուր գործի մասին, ինչպես նշված է հեռագրում, որ անելու եմ, հուսալով, որ, հավանաբար, կտրվի բավարար չափով հետաձգում, այնքան որ թույլ կտա Ձեզ ստանալ իմ նամակը: Ես դիմում եմ այս քայլին՝ վալիի հետ բավական երկար հարցուփորձից, գերմանացի և ավստրիացի իմ գործընկերների հետ գրուցելուց հետո:

Ներփակում եմ կարծիք, թե ինչպիսին պետք է լինի պաշտպանությունը, եթե հնարավոր լինի այն ներկայացնել ռազմական դատարանին: Ես համոզված եմ, որ այս հայտարարությունը հիմնավորապես ճիշտ է և, որ և վալին, և՛ զինվորական հրամանատարը, այնքան հուզված են, այնքան նյարդայնացած, որ այդ մասին չեն կարողանում նույնիսկ խոսել առանց արցունքների, չեն հավատում, որ այս մարդիկ մեղավոր են այն աստիճան, որ արժանի են մահվան:

Այս գործի հետ կապված կան մի շարք մութ կետեր: Երբ այս մարդկանց, թվով յոթ հոգու, մահապատժի հրամանը ստացվեց այստեղ, տեղի իրազեկ մի պաշտոնյա հեռագրեց Կոստանդնուպոլիս այն մասին, որ օսմանյան օրենքի համաձայն, մեղադրյալներն իրավունք ունեն խնդրանքով դիմել կայսերական գրասրտության համար: Ստացվեց պատասխան «սա տեխնիկապես ճիշտ է, կախեք նրանց անմիջապես, իսկ խնդրագիրն ուղարկեք հետո»: Դատավարությունը հայտնաբերեց այն փաստը, որ այստեղ շատ զայրացած են հայերի դեմ՝ Կովկասի հայերի կողմից ռուսական տրամադրություն ունենալու համար, գործերի մի վիճակ, որի համար տեղի հայերն, իհարկե, ոչ մի ձևով պատասխանատու չեն:

Այս հուշագրից պարզվելու է, որ այն հանցանքը, որի համար դատապարտվում են այս մարդիկ, գործվել է 1909թ. երիտթուրքերի կուսակցության մի քանի անդամների հետ, և արվել է ի պաշտպանություն սահմանադրության: Այս մարդկանց մահվան դատապարտելու իրական պատճառը, ինչպես Դուք հեշտությամբ կհասկանաք, քաղաքական է, և կապված կլինի բարդությունների հետ, և անկաս-

կաձ հայկական ռասային վախեցնելու ցանկությունն է: Նրանց մահապատիժն այստեղ ահավոր սխալ կլինի, նույնիսկ թուրքական քաղաքականության տեսակետից, քանի որ տեղի ամենապատվարժան, ազդեցիկ և օրինապահ օսմանյան հպատակներից շատերը հայեր են, իսկ առաջարկվող մահապատիժն ամբողջ համայնքը լցրել է ահով ու զայրությով: Ավելին, որքան ես կարողանում եմ հասկանալ, բոլոր պատվարժան թուրքերը դեմ են դրան:

Սա խաղաղ համայնք է. մինչև հիմա մենք չենք ունեցել կոտորածներ, լուրջ դավադրություններ կամ զանգվածային կախաղաններ, իսկ յոթ հայերի, որոնք ընդհանրապես անմեղ են համարվում, կախելու տեսարանը ցանկացած տեսակետից ոչ բարենպաստ կլինի Սմիրնայի համար: Ավելին, պարզվում է, որ դատավճռում կան հիմնավոր օրինախախտումներ, որոնք շարադրված են Ձեզ ուղարկվող հուշագրում, և որը կազմել է մի պատվարժան իրավաբան:

Ես այս ամենն ուղարկում եմ Ձեզ ոչ պաշտոնապես և հանուն մարդասիրության, որ հավանաբար, իրերի իրական վիճակը Ձեզ չեն ներկայացրել, քանի որ նույնիսկ զեներալ նահանգապետը համոզված չէ, որ այս մարդկանց օգտին ուղարկված խնդրագրերն ու հեռագրերը կարող են անցնել գրաքննությունը Կոստանդնուպոլսում, որտեղից էլ գալիս է նրանց մահապատիժի կատարման ճնշումը:

Պետք է ավելացնենք, որ այստեղ վախեցնում են, որ քաղաքական մեղադրանքով մի քանի հայերի մահապատիժն ավելի անգրագետ և մոլեռանդ թուրքերի մոտ կարող է ստեղծել այն տպավորությունը, որ հայերը դավադրություն են կազմակերպել կառավարության դեմ, որն էլ կարող է արագացնել կոտորածը:

Ես ներկայացնում եմ այս տեղեկությունն այսպիսի գաղտնիությամբ, պարզապես Ձեզ տեղյակ պահելու համար, եթե, ըստ Ձեր հարմարության, կուզեք միջոցներ ձեռք առնել:

Պատիվ ունեն, պարոն, լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջորջ Հորտոն,

Ամերիկյան Գլխավոր հյուպատոս

Ներփակված՝ ըստ ասվածի:

Գործ թիվ 800

GH/GR

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/130.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 107-109.

Փաստաթուղթ թիվ 64

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Առարկան. Նամակագրության փոխանակում Սմիրնայի Գլխավոր հյուպատոսության և Կոստանդնուպոլսի դեսպանության միջև

5 օգոստոսի, 1915թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեն ներփակելու 1915թ. 30 հուլիսի պարոն Մորգենթաուին ուղղված, նամակի կրկնօրինակը, որը պարունակում է հետաքրքրություն ներկայացնող քաղաքական տեղեկատվություն: Այստեղ խոսվում է, որ յոթ հայերի մահվան դատավճիռը փոխարինվել է դեպի երկրի ներքին շրջաններն արտաքսմամբ, և հնարավոր է, որ նրանք ներում ստանան:

Հայկական համայնքի տարբեր ներկայացուցիչներ եկան հյուպատոսություն՝ շնորհակալություն հայտնելու այն քայլերի համար, որ ես ձեռք առա այդ գործում, այստեղ էր նաև հայ արքեպիսկոպոսը: Իր երախտագիտությունն արտահայտեց նաև Սմիրնայի վալին, քանի որ նա անձամբ դեմ էր այդ մահապատիժի իրականացմանը:

Ես խորհուրդ տվեցի ինձ այցելած հայերին շնորհակալական նամակ ուղարկել դեսպանին՝ այս գործում նրա կտրուկ և արդյունավետ միջամտության համար, և նրանք խոստացան այդպես էլ անել: Ներփակում եմ նաև դեսպանին ուղղված նամակի պատճենը, որը վերաբերվում է բրիտանական ու ֆրանսիական ռազմաճակատի կողմից Սմիրնայի շրջակայքի քաղաքների ռմբակոծությանը: Այս կապակցությամբ պետք է ասեն, որ Թուրքիայի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելուց անմիջապես հետո ես բրիտանական կառավարության ուշադրությունը հրավիրեցի նամակում նկարագրված գործերի վիճակին և բրիտանական ծովակալից ստացա պատասխան, որ նա համաձայն է ինձ հետ, և ավիամերձ շրջանների ռմբակոծությունը դադարեց առնվազն երկու ամսով: Այդ պահից ի վեր ես հասկացա, որ այդ ռմբակոծություններին ու ավիամերձ քաղաքների ավերածություններին հանգեցրել էին մոտակայքում գերմանական սուզանավերի ներկայությունը, և որ գյուղերում մաքսանենգությամբ կամ այլ կերպ օգնում էին միացյալ նավատորմի թշնամիներին: Տե-

դական թերթերը, գտնվելով զինվորական հսկողության տակ, անընդ-
հատ հրապարակում են հայտարարություններ այն մասին, որ ա-
ռանց որևէ պատճառի ոմբակոծվում են խաղաղ գյուղերը և որ կամ
գյուղերին վնաս չի պատճառվում, կամ զոհվում են կանայք ու երե-
խաներ: Բարեբախտաբար, բնակիչներն այս գեկույցներին չեն հա-
վատում, քանի որ ոչ ոք այլևս տեղական թերթերին չի հավատում:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջորջ Հորտոն,
Ամերիկյան հյուպատոս:

Ներփակված՝ ըստ ասվածի:

800

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/130.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide,*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 110-111.

Փաստաթուղթ թիվ 65

Պատճեն

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սմիրնա, Թուրքիա, 5 օգոստոսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Պատվարժան Հենրի Սորգենթաու

Պարոն,

Պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեր թիվ 144 հեռագիրը ստանալու
մասին և տեղյակ պահելու Ձեզ, որ կախաղանի դատապարտված
հայերի դատավճռի մեղմացման մասին լուրը շուտով տեղ հասավ:

Հայերի համայնքը եկավ հյուպատոսություն շնորհակալություն
հայտնելու ինձ այն քայլերի համար, որ ես ձեռք առա խնդրի վե-
րաբերյալ, բայց ես նրանց ասացի, որ ես միայն ամերիկյան դեսպա-
նի ուշադրությունը հրավիրել եմ գործի վրա, և որ նրանք պետք է
շնորհակալություն հայտնեն նրան:

Նրանք բոլորն էլ չափազանց շնորհակալ էին և համոզված են,
որ իրականում այդ մարդկանց գլուխը փրկեց ամերիկյան ազդեցու-
թյունը: Վալին այսպես է ասել այն բոլոր հայերին, ովքեր այցելել են
իրեն:

Ուզում եմ հայտնել Ձեզ իմ անկեղծ և սրտառույ շնորհակալու-
թյունն այն անմիջական և արդյունավետ միջոցառումների համար,
որ դուք ձեռք առաք այս հարցում, ինչպես նաև շնորհավորել Ձեզ՝
Ձեր միջամտության դրական արդյունքի համար:

Պատիվ ունեմ, պարոն, լինելու
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջորջ Հորտոն,
Ամերիկյան Գլխավոր հյուպատոս:

Գործ թիվ 800

GN/GR

Աղբյուր՝ 1. *Morgenthau Papers, Reel 7/651.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide,*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 112.

Փաստաթուղթ թիվ 67

Թիվ 426

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 31 օգոստոսի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներփակելու Սմիրնայի ամերիկյան գլխավոր
հյուպատոսից ստացված գեկուցագրի պատճենը, որով նա ուղար-
կում է այդ շրջանի հայոց արքեպիսկոպոսի մամակը, շնորհակալու-
թյուն հայտնելով ինձ՝ այս քաղաքի մահվան դատապարտված հայե-
րի ներումը ստանալու ուղղությամբ իմ ջանքերի համար:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված է՝ ըստ հայտարարության:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/149.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide,*
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 116:

Պատճեն

23 օգոստոսի, 1915թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպան
Նորին գերագանցություն
Պատվարժան Հենրի Մորգենթաու

Պարոն,

Իմ պարտքն են համարում Ձերդ գերագանցությանը հաղորդել այս քաղաքի ողջ հայ համայնքի և իմ խոր երախտագիտությունը՝ Սմիրնայի զինվորական դատարանի կողմից մահվան դատապարտված հայերի օգտին Ձեր ջանքերի համար, և Ձեզ հղել իմ ամենամեծ շնորհավորանքները Ձեր ջանքերի հաղթանակի համար: Այս մարդկանց ընտանիքները ևս ինձ երաշխավորել են Ձեզ և Սմիրնայի ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսությանը հաղորդել, թե ինչքան երախտապարտ են այն ամենի համար, որ դուք արել եք ի պաշտպանություն իրենց սիրելի որդիների ու եղբայրների՝ դրանով փրկելով նրանց հավաստի ու ստորացուցիչ մահվանից:

Պարոն Հորտոնը, որին այս գործում իր ներդրումների համար նույնպես երախտապարտ ենք, ինձ հաղորդեց Ձերդ գերացանցության քայլերի մասին, որն այնքան երջանիկ կերպով հանգեցրեց սուլթանի կողմից դատապարտվածներին ներելուն:

Մենք երախտապարտ ենք Միացյալ Նահանգների կառավարությանը, որի բարեհաճ պաշտպանությունն աշխարհի ցանկացած մասում թույլերի ու արդարացի գործերի ուղղությամբ երբեք չի պակասում, և երջանիկ ենք տեսնել, որ դեսպանն ու հյուպատոսը, շարունակում են կառավարության ավանդույթները:

Կրկին շնորհակալ ենք և արտահայտում ենք մեր երախտագիտությունը:

Հավատացեք ինձ, Ձերդ Գերագանցություն,
Անկեղծորեն Ձերը,
ստորագրված, Հայոց արքեպիսկոպոս՝
Մատթեոս Չուջեյան:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/149.
2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 117.

Թիվ 337

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սմիրնա, Թուրքիա, 8 նոյեմբերի, 1915թ.

Առաքյան. Հայկական հարց

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ կից ներփակել երկու հուշագիր այն միջոցառումների մասին, որ օսմանյան իշխանությունները կիրառում են Փոքր Ասիայի ներքին շրջանների հայերի դեմ: Դրանից մեկը, ինչպես կտեսնեք, Ուոլթեր Գեդեսի կողմից է, որը վերջերս վերադարձավ Հալեպից և մահացավ այս քաղաքում շաբաթ օրը: Մյուս հուշագիրը հավասարապես փտահեղի մարդուց է, սակայն նրա անունը ես չեմ նշել այն պատճառով, որ նա դեռ ապրում է Թուրքիայում, և եթե նրա անունը փոստը ստուգելով կամ մի այլ ձևով հայտնի դառնա, նրա վիճակն այստեղ կդառնա խիստ վտանգավոր: Ես այլ հաղորդումներ ունեմ նաև ականատեսներից, որոնք այս երկրի տեղացիներից չեն, ամենաբարձր դիրքն ունեն կրոնական ու կրթական ոլորտներում, իսկ այդ հաղորդումներն ինձ բերում են այն համոզմունքի, որ այն ինչ այժմ տեղի է ունենում Հայկական Թուրքիայում, իր միտումնավորությամբ, երկարատև սարսափով ու չափերով, գերագանցում է այն ամենը, ինչ մինչ այժմ տեղի է ունեցել համաշխարհային պատմության մեջ: Մի վկա տեսել էր, թե ինչպես էին հայ տղամարդկանցից շատերին սպանել, կացնահարել՝ ինչպես նա բացատրեց ինձ, այն բանից հետո, երբ կապել էին նրանց ձեռքերը: Այդ սպանվածների ճակատագիրը համեմատաբար երջանիկ է: Ինչպես հայտնի կդառնա այս գեկուցագրից, ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին քշում են խմբերով, երբեմն մի քանի հազարներով, առանց ուտելիքի, ծածկի կամ ջրի, մինչև նրանք մահանան: Կարծես թե ոչ մի որոշված տեղ չկա, որտեղ նրանց քշում են, և ոչ մի վերջնական տեղ՝ հանգստի համար: Նրանց պարզապես պահում են շարժման մեջ: Ասեք ինձ, թե ինչի համար են այս բոլոր մարդիկ, որ արժանի են ամենամեծ վստահության, 800000-ից մինչև 1000000 մարդկային էակներ, անցնում դանդաղ ու սուկալի տանջանքների միջով, իսկ շարժումը, փոխանակ թուլանալու, աճում է իր դաժանությամբ այնքան, որ նախքան այն վերջապես ավարտվի, մոտակայքում

կընդգրկի 2000000 մարդու, որոնց մեծ մասը անշուշտ կմեռնի, քանի որ շարաքներ ու ամիսներ շարունակ նրանց բշտում են՝ առանց սննդի կամ ծածկի ու դրանք ձեռք բերելու միջոցների:

Շատ հուզիչ է, որ համաձայն գեկուցագրերի, այս մարդիկ հույս ունեն, գուցե աղոտ, բայց հաստատուն, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ինչ-որ ձևով օգնության կհասնեն:

Պատիվ ունեն լինելու, պարոն,
Չեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջորջ Հորտոն,
Ամերիկյան Գլխավոր հյուպատոս:
Ներփակվածը՝ ըստ ավաճի:

Գործ թիվ 800
GH/GR

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/243.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 118:*

Փաստաթուղթ թիվ 70

ՀՈՒՇԱԳԻՐ

(ստորագրված) Ուլտեր Մ. Գեդեաի կողմից

Ես այստեղից Հալեպ մեկնեցի 1915թ. սեպտեմբերի 16-ին: Սկզբում ես տեսա հայերին Աֆիոն Ղարահիսարում, որտեղ մի մեծ ճամբար կար, հավանաբար 10000 մարդ, որ եկել էին Սև ծովից: Նրանք ապրում են ամեն տեսակի կտորներից կարված վրաններում, իսկ նրանց վիճակը ողբալի էր:

Հաջորդ վայրը, ուր ես հայեր տեսա, Կոնիայում էր, նույնպես մեծ ճամբարում: Այնտեղ ես տեսա առաջին դաժանությունը, քե ինչպես մի կնոջ ու իր նորածնին բաժանեցին ամուսնուց, որին նստեցրին մեր գնացքը, իսկ կնոջն ուժով ետ պահեցին և չթողեցին գնացք նստել: Հաջորդ վայրը, որտեղ կար մեծ ճամբար, Օսմանիեի մոտ էր, ասում էին այստեղ կար 50000 մարդ. նրանց վիճակն ահավոր էր: Նրանք հավաքված էին գնացքի գծի երկու կողմերում, յուրաքանչյուր կողմից կես մղոնի վրա: Այստեղ կար երկու ջրհոր, որտեղից հայերը կարող էին ջուր վերցնել, ջրհորներից մեկը ճամբարից շատ հեռու էր, մյուսը՝ գնացքի կառամատույցում: Լուսադեմին հայերը

խմբերով՝ կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ, գալիս էին ջրհորի մոտ՝ ջուր վերցնելու: Նրանք կովում էին միմյանց հետ՝ ջրհորի մոտ տեղավորվելու համար, իսկ ժանդարմները մտրակահարում էին մի քանիսին: Ես տեսա, քե ինչպես էին ժանդարմներն իրենց ձեռքերում եղած մտրակներով ու փայտերով խփում կանանց ու երեխաներին: Հետո առիթ ունեցա Օսմանիե գնալու ճանապարհին անցնելու ճամբարի միջով և հնարավորություն ունեցա տեսնելու այդ մարդկանց վիճակը: Նրանք ապրում էին վերը նկարագրվածի նման վրաններում, իսկ նրանց վիճակը ողորմելի էր: Ճամբարի տեղը մի քանի անգամ օգտագործվել էր հայերի տարբեր քարավանների կողմից, և ոչ մի փորձ չէր արվել սանիտարական վիճակի բարելավման ուղղությամբ ո՛չ թուրքերի, ո՛չ էլ իրենց՝ հայերի կողմից, և հետևանքն այն էր, որ գետինը ողբալի վիճակում էր: Օսմանիեում հայերը վաճառում էին իրենց իրերն՝ ուտելիք գնելու համար փող ձեռք բերելու նպատակով: Մի ծերունի աղաչում էր ինձ գնել իր արծաթյա քթախոտատուփը մեկ պիսաստրով, որպեսզի կարողանա հաց գնել:

Օսմանիեից ես կառքով գնացի Ռաջե և անցա հազարավոր հայերի մոտով, ովքեր գնում էին Հալեպ: Նրանք գնում էին եզներ լծած սայլերով, ձիերով, էշերով և ոտքով, նրանց մեծ մասը՝ երեխաներ, կանայք ու ծերունիներ: Ես խոսեցի այս մարդկանցից մի քանիսի հետ, որոնց մի մասը կրթություն էին ստացել ամերիկյան միսիոնարական դպրոցներում: Նրանք ինձ ասացին, որ ճանապարհին են երկու ամիս շարունակ: Նրանք չունեին փող ու ուտելիք և ասում էին, որ գերադասում են մեռնել, քան հանդուրժել այն տառապանքները, որ կրում են: Ճանապարհին մարդիկ իրենց հետ տանում էին իրականում իրենց ողջ տնային իրերը, իսկ նրանք, ովքեր սայլ կամ անասուն չունեին, կրում էին դրանք իրենց մեջքին: Անսովոր չէր տեսնել որևէ կնոջ՝ մատրասով փաթաթած մի մեծ կապոց մեջքին, իսկ կապոցի վրա՝ մի քանի ամսական երեխա: Մարդիկ մեծ մասամբ գլխաբաց էին, նրանց դեմքերը՝ ուռած արևից և չպաշտպանված լինելուց: Շատերն անկոշիկ էին, մի մասն էլ իրենց ոտքերը փաթաթել էին լաթերով, որը պատռել էին իրենց հագուստից: Էնթիլի մոտ մի ճամբարում կար մոտ 10000, իսկ Կադմայի մոտ մի մեծ ճամբարում՝ 150000 մարդ: Այս մասում՝ ճամբարին կից, կային թուրք զինվորներ, որոնք հայերից «բախշիչ» էին բռնագանձում՝ Հալեպ գնալու թույլտվություն տալու համար: Նրանք, ովքեր փող չունեին, ստիպված այս ճամբարում էին մնացել երկու ամիս շարունակ: Ես այստեղ խոսեցի մի քանի հայերի հետ, որոնք ինձ պատմեցին հսկիչ ոստիկանների վայրագ վերաբերմունքի ու թալանի մասին այնպես, ինչպես ես լսել էի ամ-

բողջ ճանապարհին: Նրանք ջրի համար ստիպված էին ամենաքիչը կես մղոն հեռանալ ճամբարից, իսկ ճամբարը կեղտոտ վիճակում էր: Կաղնայից Հալեպ գնալիս ես ականատես եղա իմ ճամփորդության ամենավատ տեսարաններին: Այստեղ մարդիկ սկսեցին շնչահեղձ լինել ուժգին շոգից և ջուր չլինելուց, և ես անցա մի քանիսի մոտից, ովքեր գետնատարած ընկած էին, իրականում մեռնում էին ծարավից: Մի կին, որին ես օգնեցի, ողբալի վիճակում էր, ծարավից ու հյուծվածությունից կորցրել էր գիտակցությունը, հետո տեսա երկու երիտասարդ աղջիկների, որոնք այնքան էին հյուծվել, որ ընկել էին ճանապարհին ու պառկել՝ ուռած երեսներն արևին դարձրած: Բավականին երկար տարածության վրա ճանապարհը վերանորոգվում էր և ծածկված էր կոտրոված քարերով: Գանապարհի մի կողմում արահետ կար, սակայն հայերից շատերն այնքան շճած էին հոգնածությունից ու արևահարությունից, որ այդ արահետը չէին տեսնում և քայլում էին, շատերը ոտաբորիկ, այս կոտրոված քարերի վրայով, որի հետևանքով նրանց ոտքերն արյունլվա էին: Այս բոլոր հայերի ժամանման վայրը Հալեպն է: Այստեղ նրանց պահում են եղած բոլոր դատարկ տներում, հյուրանոցներում, հայկական եկեղեցիներում, բակերում և բաց հողամասերում: Նրանց վիճակը Հալեպում աննկարագրելի է: Ես անձամբ այցելեցի այդ տեղերից մի քանիսը և տեսա, որ նրանք սոված են և հարյուրներով մեռնում են ամեն օր: Մի դատարկ տան մեջ ես տեսա կանանց, երեխաների ու տղամարդկանց, բոլորը մի սենյակում հատակին մեկմեկու այնքան մոտ պառկած, որ նրանց միջով հնարավոր չէր քայլել: Այստեղ նրանք, ովքեր փրկվել էին, ապրել էին ամիսներ շարունակ, հատակը կեղտոտ էր: Շատերը պառկած էին իրենց կեղտի մեջ:

Բրիտանական հյուպատոսությունը լի էր արտաքսվածներով, և այստեղից համարյա ամեն օր մեռածներ էին տանում: Ամբողջ քաղաքի դագաղագործներն աշխատում էին մինչև ուշ գիշեր՝ պատրաստելով կոպիտ արկղեր այն մեռածների համար, ում հարազատները կամ ընկերները կարող էին պատշաճ հուղարկավորություն կազմակերպել նրանց համար: Շատ մեռածների պարզապես զցում էին երկանիվ սայլի մեջ, որոնք ամբողջ օրը պտտվում էին այն տեղերում, որտեղ հայեր կային: Այս սայլերը սկզբում բաց էին, բայց հետո նրանց համար ծածկեր պատրաստեցին: Մի հայ բժիշկ, որին ճանաչում են, և որը բուժում է տառապող հայերից հարյուրավորներին, որոնք հիվանդացել են ճանապարհին արևահարությունից, սովից ու ծարավից, ինձ ասաց, որ ամեն օր Հալեպում հարյուրավոր հայեր են մահանում սովահարությունից և դաժան վերաբերմունքի ու արևա-

հարության պատճառով, որին նրանք ենթարկվել են իրենց բնօրրաններից այստեղ գալու ճանապարհին: Տառապող հայերից շատերը հրաժարվում են ողորմությունից, ասելով, որ այդ ձևով ստացած այդ փոքր գումարը միայն կերկարացնի իրենց տառապանքները, իսկ իրենք գերադասում են մեռնել: Նրանք, ովքեր կարող են վճարել, Հալեպից գնացքով ուղարկվում են Դամասկոս, իսկ նրանք, ովքեր փող չունեն, ներքին շրջանները տանող ճանապարհով ուղարկվում են Դեյր-Էլ-Չոք: Դամասկոսում ես տեսա, որ վիճակն իրականում մույնն է, ինչ Հալեպում, այստեղ ևս հարյուրավորներ են մեռնում ամեն օր: Դամասկոսից նրանց ուղարկում են ավելի հարավ՝ Հորան, որտեղ նրանց ճակատագիրն անհայտ է: Մի քանի թուրքեր, որոնց հետ ես զրուցեցի, ինձ ասացին, որ այս տեղահանման դրդապատճառը ռասայի բնաջնջումն է, և ես ոչ մի անգամ չտեսա, որ մուսուլմանները օգնություն տալին հայերին, քանի որ վերջիններս օգնելը համարվում է քրեական հանցանք:

Դամասկոսում և Միրիայում ես մնացի մոտավորապես մեկ ամիս և հոկտեմբերի 26-ին մեկնեցի Սմիրնա: Ամբողջ ճանապարհին ես տեսնում էի այս դժբախտ տեղահանվածներից հազարավորների, որոնք դեռ շարունակում էին գալ Հալեպ: Այն, ինչին ես ականատես եղա այս ճամփորդության ժամանակ, ավելի ցավալի էին, քան այն, որ տեսել էի Հալեպ գնալիս: Կարծես թե վերջ չկար այն քարավանին, որ անցնում է լեռնաշղթայով՝ Պոզանտիի հարավային կողմից: Ամբողջ օրվա ընթացքում՝ արևածագից մինչև արևամուտ, տեսանելի ճանապարհը լի է տեղահանվածներով: Տարսունից դուրս ես տեսա մի մեռած կնոջ, որն ընկած էր ճամփեզրին, քիչ առաջ անցնելով՝ տեսա ևս երկու մեռած կանանց, որոնցից մեկին երկու ժանդարն հեռացնում էին ճամփեզրից, որպեսզի թաղեն: Նրա ոտքերն ու քեներն այնքան հյուծված էին, որ նրա ոսկորները դուրս էին ցցվել, իսկ դեմքը ուռած ու մուգ կարմիր էր արևահարությունից: Քիչ այն կողմ ես տեսա երկու ժանդարների, որոնք ճանապարհից հեռացնում էին մի մեռած երեխայի՝ իրենց քանդած գերազմանում թաղելու: Քարավանին հետևող զինվորներից ու ժանդարներից շատերն ունեն բահեր, և հենց որ հայերից որևէ մեկը մեռնում է, նրանք դիակը ճամփեզրից հեռացնում ու թաղում են:

Գանապարհին եղած իջևանատների շրջակայքի բաց տարածություններն օգտագործվում են որպես ճամբարներ հայերի համար, իսկ գետնի վրա այս ու այնտեղ թափափված է աղբ ու մարդկային կեղտ, որի գարշահոտությունն անտանելի է: Ես տեսա մարդկանց, ովքեր լավ պայմաններում էին ապրել և այժմ ստիպված էին պառկել

կեղտի մեջ: Նրանց հազուստը ցնցոտի էր, շատերն անկոշիկ էին: Առավոտները ցուրտ էին, իսկ շատերը մեռնում էին արևահարությու-
նից: Քիչ երիտասարդ տղամարդիկ կան այս քարավաններում, մե-
ծամասնությունը կանայք ու երեխաներ են, 50 տարեկանից բարձր
ծերունիների ուղեկցությամբ: Բայրամօղլիում մի կնոջ հետ գրուցեցի,
որը խելագարվել էր իր կրած տառապանքներից: Նա ինձ ասաց, որ
իբր ամուսնուն ու հորը սպանել էին իր աչքի առաջ, իսկ իրեն ստիպել
էին երեք օր շարունակ քայլել առանց հանգստանալու: Նրա հետ
էին իր երկու փոքր երեխաները, և նրանք բոլորն անհաց էին եղել
ամբողջ օրը: Ես նրան մի քիչ փող տվեցի, և նա ասաց, որ մինչև
օրվա վերջը, հավանաբար, իրենից կխլեն այդ փողը:

Գյուղերով անցնելիս այս քարավաններին դիմավորում են թուր-
քեր ու քրդեր, և չափազանց բարձր գներով նրանց ուտելիք են
վաճառում: Ես տեսա յոթ տարեկան մի փոքր տղայի ավանակի վրա,
ձեռքերում պահել էր իր նորածին եղբորը: Նրանք երկուսով էին մնա-
ցել իրենց ընտանիքից: Այս մարդկանցից շատերն օրեր շարունակ
գնում են առանց հացի և աննկարագրելիորեն հյուծվում են: Ես տես-
նում էի մարդկանց, որ ընկնում էին սովահարությունից, իսկ ճանա-
պարհի երկարությամբ ջուր կա որոշակի տեղերում: Շատերը մեռ-
նում են ծարավից: Հայերից մի քանիսը, որ ի վիճակի են, վարձում են
կառքեր: Վճարում են նախօրոք, և արժեքը չափազանց բարձր է:
Շատ տեղերում, ինչպես, օրինակ, Պոզանտին է, որտեղ թուրք զին-
վորների ճամբար կա, բավարար հաց չկա հայերի համար, և Պո-
զանտիից ընդամենը երկու ժամվա ճանապարհ անցնելուց հետո ես
տեսա մի կնոջ, որը հաց էր պահանջում: Նա ինձ ասաց, որ Պոզան-
տիում եղել է երկու օր շարունակ և ուտելու ոչինչ չի կարողացել
գտնել, բացի նրանից, որ իրեն տվել են ինձ նման ճամփորդները:
Հայերին պատկանող բեռնակիր անասուններից շատերը սատկում
են սովից: Անսովոր տեսարան չէ, երբ հայը սատկած անասունից
կապոցը վերցնում և իր ուսին է դնում: Շատ հայեր ասել են ինձ, որ
չնայած նրանց թույլատրում են գիշերը հանգստանալ, իրենք չեն
կարողանում քնել սովի պատճառած սուր ցավերից ու ցրտից: Այս
մարդիկ ամբողջ օրվա ընթացքում քայլում են՝ ոտքերը քարշ տալով,
և ժամեր շարունակ իրար հետ չեն խոսում: Մի տեղ, որտեղ ես կանգ
առա նախաճաշելու համար, փոքր երեխաների խումբը շրջապատեց
ինձ՝ հաց պահանջելով: Այս փոքրիկ արարածներից շատերը
ստիպված են ոտաբոքիկ քայլել ճանապարհով, և նրանցից շատերը
փոքրիկ կապոցներ են կրում իրենց մեջքին: Նրանք բոլորը հյուծված
են, հագած են ցնցոտիներ, մազերը՝ կեղտոտ: Կեղտը հավաքել է մի-

լիոնավոր ճանճերի, և ես տեսել եմ նորածինների, որոնց դեմքերն ու
աչքերը ծածկված էին այս միջատներով, իսկ նրանց մայրերն
այնքան հյուծված էին, որ չէին կարողանում քշել ճանճերին: Ճանա-
պարհին մի շարք վայրերում բռնկել են հիվանդություններ, ինձ
գեկուցել են Հալեպում հայերի մեջ եղած տիֆի դեպքերի մասին:

Շատ ընտանիքներ բաժանվել են, տղամարդկանց ուղարկել են
մի ուղղությամբ, կանանց ու երեխաներին՝ մի այլ: Ես տեսա մի կնոջ,
որը լալիս էր ճանապարհի մեջտեղում պատկած երեխայի հետ, իսկ
նրա գլխավերևում կանգնած ժանդարմը ստիպում էր, որ նա վեր
կենա և քայլի: Շատ երեխաներ ծնվում են ճանապարհին, և նրանց մեծ
մասը մեռնում է, որովհետև մայրերը չեն կարողանում կերակրել նրանց:

Այս մարդկանցից ոչ մեկը չգիտե, թե ուր է գնում կամ, թե ինչու է
տեղահանվում: Նրանք օրեցօր գնում են այդ ճանապարհով՝ հու-
սալով, որ հնարավոր է հասնել մի տեղ, ուր իրենց թույլ կտան
հանգստանալ, և տեսել եմ մի քանի ծերունիների, որոնք իրենց աշ-
խատանքի գործիքները տանում էին՝ մեջքերին դրած, հավանա-
բար, հուսալով, որ մի օր կարող են հաստատվել որևէ տեղում: Տավ-
րոսի լեռներում ճանապարհը տեղ-տեղ չափազանց դժվար է, և շատ
անգամ հսկայական բեռներ տանող գոմեշները, ցուլերն ու կովերը
չեն կարողանում վեր բարձրանալ և բեռները լքվում են, իսկ ոստի-
կանները դրանք գլորում են ներքևի կիրճը: Կենդանիներն ազատ են
արձակվում: Ես տեսել եմ սայլեր՝ հսկայական բեռներով, որոնց վրա
նստած էին հայերը, կոտրվել են, և ուղևորներին ցած գցել: Մի թուրք
սայլապան, որը նախօրոք գումար էր հավաքել այն մարդկանցից,
ուն տանում էր մի սայլով, շատ զվարճալի էր համարում այն, որ այս-
պես ընկնելով՝ կանանցից մեկը կտարել էր ոտքը:

Թվում է, թե հյուսիսից, Անգորայից և Սև ծովի այլ շրջաններից
եկող հայերի հոսքը երբեք չի դադարի: Նրանց վիճակն ավելի է վա-
տանում ամեն օր: Իմ տեսածը վերադառնալիս ավելի վատ էր, քան
գնալիս, իսկ այժմ, երբ եղանակը սկսում է ցրտել, և տեղում են ձմե-
ռային անձրևները, մահերն ավելի բազմաթիվ են: Ճանապարհները
որոշ մասերում համարյա անանցանելի են:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/243.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide,
Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 120-124:

ՀՈՒՇԱԳԻՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ընդհանրապես խոսելով իրենց բնակավայրերից հայերի տեղահանման հարցի մասին, դեսպանությունը, հավանաբար, տեղյակ չէ, որ նրանց բոլորին արտաքսել են Հյուսիսային Հայաստանի ու Անատոլիայի Խարբեբդ, Դիարբեքի, Բիթլիս, Մոսուլ, Մարաշ, Չեյթուն, Սվազ, Էրզրում և այլ քաղաքներից: Նրանց բոլորին ուղարկում են հարավ՝ մինչև Սիրիայի անապատի սահմանները: Նրանց դիմավորում են հարավում՝ արաբական Մեյերդին գյուղի մոտ, որը Դեյր-Էլ-Չորից կառքով մեկ օր կամ Հալեպից յոթ օր դեպի հարավ է: Իրականում Սիրիայի բոլոր քաղաքները՝ Հալեպը, Դամասկոսը և այլն, լի են այս արտաքսվածներով, որոնք ավելի ողորմելի վիճակում են քան կարելի է երևակայել, հասկանալի է, որ նրանցից ոմանք ճանապարհին եղել են չորս կամ վեց ամիս շարունակ, իրենց բնակավայրերից դուրս են եկել ու կտրել անցել են երկիրը, որն իրականում ամայի է և միջոցներ չեն ունեցել պատշաճ սնունդ ձեռք բերելու: Հայերին թույլատրում են կուտակվել որևէ քաղաքում այնքան, մինչև նրանց թիվն այնքան է շատանում, որ անհրաժեշտ է դառնում նրանց տեղափոխել մի այլ քաղաք ավելի հարավում, և բնակչությունը սկսում է բողոքել հայերի ներկայությունից: Նրանց կարելի է տեսնել Հալեպում՝ ամայի վայրերում, հին շենքերում, բակերում, ետնախորշերում, և նրանց վիճակը պարզապես աննկարագրելի է: Նրանք ընդհանրապես անսնունդ են և մեռնում են սովահարությունից: Եթե փորձեք զննել այն վայրերը, որտեղ ապրում են հայերը, կարող եք տեսնել մեռնողների ու մեռածների խառնխուռն մի զանգված, բոլորը խառնված անպետք ու քրջոտ հագուստի, աղբի ու մարդկային կեղտի հետ, և անհնար է առանձնացնել որևէ մեկին և նկարագրել նրան, որպես մարդկային էակի: Բազմաթիվ բաց կառքեր շրջում էին փողոցներով՝ փնտրելով դիակներ, և սովորական է տեսնել այս կառքերից մեկին, որը բեռնված է 10 կամ 12 մարդկային դիակներով՝ բոլորն էլ սարսափելիորեն հյուծված: Որոշ ժամանակից ի վեր այս սայլերի վրա դրվել են ծածկեր, սայլերը ներկվել են սև, անընդհատ կարելի է դիակներ տեսնել, մեծ մասամբ կանանց ու երեխաների, որոնք քարշ տալով հանում են բակերից ու ետնախորշերից և նետում կառքերի մեջ այնպես, ինչպես կնետեին ամուխի պարկը: Անհնար է որոշել մեկ օրում մեռածների թիվը, սակայն հայկական գերեզմանատանը երկար փոսեր են փորել, և դիակները պարզապես բերվում են այն-

տեղ և առանց խտրականության նետվում փոսը: Բազմաթիվ վանականներ ամբողջ օրը մնում են գերեզմանատանը և իրականացնում քաղման արարողություն, երբ կատարվում է, այսպես կոչված թաղում: Ժամանակ առ ժամանակ քաղաքը մաքրելու մասին հրաման է ստացվում, և ժանդարմներն ու քաղաքային պահակները շրջում են և հանում հայերին իրենց սպաստարաններից, հրծշտելով տանում են կայարան և անասունների նման խցկում բաց ապրանքատար վագոնները և ուղարկում Դամասկոս կամ այլ քաղաքներ Հեյազում: Երբեմն մի մեծ քարավան է հավաքվում և ուղարկվում Դեյր-Էլ-Չորի ուղղությամբ: Այս մարդկանց վտարման ժամանակ ցուցաբերվում է ոչ անհրաժեշտ վայրագություն, քանի որ նրանց մեծ մասը կենդանի կմախքներ են, կարելի է տեսնել, թե ինչպես են թուրքերը շների պես մտրակահարում հյուծված ու սովահար կանանց ու երեխաներին, որպեսզի նրանց ստիպեն շարժվել:

Գիշերը, Հալեպի քաղամասերում շրջելիս, կարող ես գետնի վրա տեսնել աննկարագրելի «մի բան», կլես տնքոց և կիմանաս, որ նա մեկն է մարդկային այն ավերակներից, որը հաջորդ առավոտյան կնետվի սայլի մեջ և կտարվի գերեզմանատուն: Այս մարդկանցից շատերը հրաժարվում են ընդունել որևէ օգնություն, ինչ էլ որ լինի, և ասում են, որ գերադասում են մեռնել և վերջ դնել իրենց տառապանքներին, քան թե երկարաձգել դրանք, քանի որ ապագան թեթևացնելու ոչ մի հույս չի տալիս: Նրանց պատմած պատմություններն աննկարագրելի են: Փոքր Ասիայի հյուսիսային քաղաքներից հայերին արտաքսելիս 15-ից 60 տարեկան բոլոր տղամարդկանց գնդակահարել են կանանց ու երեխաների աչքի առաջ՝ ճանապարհվելու ժամանակ կամ որոշ տեղ անցնելուց հետո: Ոչնչացածների քանակի մասին կարելի է գաղափար կազմել, իմանալով, որ Խարբեբդի շրջակա գյուղերից դուրս եկած 2500 մարդուց միայն 600-ն է հասել Դեյր-Էլ-Չոր: Հայերի պատմություններից կարելի է իմանալ, որ ճանապարհին կանանցից շատերն իրենց երեխաներին նետել են գետը, որովհետև նրանց կերակրելու ոչինչ չեն ունեցել, և, փաստորեն, յուրաքանչյուր ընտանիք ունի կորուստ, որովհետև տղամարդկանց սպանել են, երեխաները մահացել են, աղջիկներին տարել են ճանապարհին թափառող բուրդ և արաբ ավազակները: 14 տարեկան մի տղա պատմեց, թե ինչպես էին գնդակահարել իր հորն ու մորը, երկու քույրերին առևանգել էին ճանապարհին, և ամբողջ ընտանիքից իր հետ մնացել էին միայն երկու փոքր քույրերը: Խարբեբդի ամերիկյան քոլեջից մի աղջիկ, որ անգլերեն գիտեր, պատմեց, թե ինչպես էին Խարբեբդում խոշտանգել մի քանի վանականների ու

պրոֆեսորների, որպեսզի ստիպեն նրանց հայտնել ենթադրյալ գեների ու զինամթերքի տեղը: Մի աղջիկ, որը բուժքույր էր զինվորական հոսպիտալում, երգվեց, որ խնամում էր իր պրոֆեսորներից մեկին այն բանից հետո, երբ թուրքերը պոկել էին նրա դեմքի մազերը, քաշել-հանել ձեռքի ու ոտքի մատների եղունգները: Ասում են, որ նույն ձևով թուրքերը խոշտանգել են մի հայ վանականի, որին վերջում ողջ-ողջ այրել են: Մրա ճշմարտացիությունը, սակայն թվում է, որ հնարավոր չէ քսաներորդ դարում: Անսովոր չէ հաճելի տեսք ունեցող կանանց ու աղջիկների անարգունը քրդերի ու արաբների կողմից, որոնք հանդիպում են ճանապարհին, և որոնցից նրանք պաշտպանվել չեն կարողանում: Փաստորեն, հայերի բոլոր այս քարավանները կազմված են կանանցից ու երեխաներից, 15-ից 60 տարեկան տղամարդիկ հանդիպում են հազվադեպ: Այս մարդկանցից շատերը, համեմատաբար, ապահովված էին, իրենց հետ բավականին գումար էին բերել և թաքցրել էին իրենց մոտ: Սա, իհարկե, հայտնի դարձավ ժանդարմներին ու ճանապարհներից քափառող ավազակներին, որոնք թալանեցին հայերին, վերցնելով ոչ միայն նրանց փողը, այլև զարդեղենը, հագուստը, անկողինը և մնացած ամեն ինչ: Եփրատի վրա գտնվող Մեյեղիմից մինչև Կոնիա, փաստորեն, յուրաքանչյուր քաղաքից դուրս կարելի է տեսնել ճամբար, որտեղ կա 2000 մինչև 20000 գաղթական, և կարելի է պատկերացնել, որ երբ մարդկանց այսպիսի մեծ խումբը գցված է բնակչության վրա, որն արդեն դժվարությամբ է աշխատանք ու մթերք ճարում, վիճակը դառնում է անտանելի, և հայերը, բնականաբար, պետք է սովից մեռնեն, քանի որ լրացուցիչ մարդկանց համար սնունդ ճարելը դառնում է անհնարին:

Բոլոր գլխավոր ճանապարհներին կարելի է տեսնել գաղթականների անընդհատ հոսք, որ ծուլորեն քարշ է գալիս դեպի հարավ, վերջնական ժամանման վայրն՝ անհայտ, այն աղոտ հույսով, որ վերջապես կհասնեն մի տեղ, ուր կկարողանան ապրել համեմատաբար հարմար պայմաններում և ուտելիք կգտնեն: Մակայն, եթե նրանք իմանային, թե ինչ են գտնելու, և թե վերջում ինչ է լինելու իրենց հետ, նրանք անկասկած կգերադասեին պարզապես նստել ու սպասել մահվանը տեղում:

Հալեպում մի կին խելագարված գառանցում էր, որովհետև կորցրել էր երեխային և չէր կարողանում գտնել նրա տեղը:

Գաղթականներին օգնելու յուրաքանչյուր փորձ անմիջապես կանխվում է իշխանությունների կողմից, և լրտեսներն անընդհատ աչքի տակ են պահում ամերիկյան հյուպատոսությունը: Մի քանի

հայեր, ովքեր այցելել էին հյուպատոսություն, բանտարկվեցին, իսկ մի կնոջ ժանդարմները դաժանորեն ծեծեցին, երբ տեսան, որ նա դուրս է գալիս հյուպատոսությունից:

Ուրֆայի, ինչպես և այս շրջանի մյուս բոլոր քաղաքների հայերին հրամայել էին քաղաքից հեռանալ մինչև սեպտեմբերի վերջը: Ուրֆայի հայերը, սակայն, հրաժարվեցին հեռանալ, և հետո հրաման ստացվեց նրանց վճռել ուժով ու, եթե նրանք դիմադրեն, անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռք առնել: Հայերը դիրքավորվեցին իրենց թաղամասում, բարիկաղներ կառուցեցին, փորեցին քաղաքի մի մասից մյուսը գնացող ստորգետնյա անցումներ և, ընդհանրապես, ձեռք առան բոլոր միջոցառումները հնարավոր հարձակման դեպքում իրենց պաշտպանելու համար: 6000 զինվորից ու հրետանուց բաղկացած մի գումարտակ Ֆակրի փաշայի հրամանատարությամբ գործողություններ սկսեց հայերի դեմ, և հոկտեմբերի առաջին շաբաթվա ընթացքում թաղամասը ոմբակոծվեց: Հայերը հրացաններով ու զինամթերքով ապահովված էին, նրանց հաջողվել էր ձեռք բերել նաև միտրալիեզներ: Նրանք բավարար սննդամթերք ունեին նաև պաշարման դեպքում դիմադրելու համար: Հոկտեմբերի կեսերին մենք լսեցինք, որ թուրքական կողմից սպանվել են յոթ սպա և 400 զինվոր: Հայերին ինչ-որ ձևով հաջողվել էր վերցնել Ուրֆայում ամերիկյան հյուպատոսության գործակալ պարոն Լեսլիին և Ուրֆայում ներդրված պատերազմող կողմի յոթ ներկայացուցիչներին: Հայերն այս ութ մարդուն պահում էին որպես պատանդ: Պարոն Ջեքսոնը դեսպանությանը զեկուցել էր, որ պարոն Լեսլին պահվում է ստիպողաբար, դեսպանությունն անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկեց, և մոտավորապես հոկտեմբերի 20-ին պարոն Լեսլին հեռագրեց, զեկուցելով, որ դուրս է եկել հայկական թաղամասից և ապահով վիճակում է: Թե ինչ եղավ յոթ ներկայացուցիչների հետ, հայտնի չէ:

Ուրֆայում ներդրված ներկայացուցիչների վիճակը, բնականաբար, որոշ չափով վտանգավոր է, և Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսության աշխատակիցների շրջանում բավականին անհանգստություն է առաջացրել: Նրանք ավելի համառորեն են պահանջում, որ այդ ներկայացուցիչները տարվեն մի այլ տեղ, որտեղ նրանք ավելի ապահով կլինեն:

Հալեպում ամերիկյան հյուպատոս պարոն Ջեքսոնը չի կարողացել զեկուցել վերը նշված փաստերի մասին, որովհետև իշխանությունները չեն թույլատրում դեսպանությանը կնիքված նամակներ ուղարկել, հավանաբար, որպեսզի հնարավոր չլինի զեկուցագրեր ուղարկել այս դեպքերի մասին:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/243.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 125-128.*

Փաստաթուղթ թիվ 72

Թիվ 662

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 27 նոյեմբերի, 1915թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու դեսպանությանն ուղղված նոյեմբերի 17-ի թվագրությամբ Սմիրնայի գլխավոր հյուպատոսի հուշագիրը, երեք օրինակից, որը վերաբերվում է Հալեպում հայերի վիճակին և պարունակում է Ռոֆայում վերջերս տեղի ունեցած որոշ իրադարձությունների համառոտ նկարագրությունը:

Սմիրնայում ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսն իր զեկուցագրում այս հուշագրի փոխանցման վերաբերյալ հայտնում է.

«Պատիվ ունեմ ուղարկելու մի հայտարարության պատճենը, արված լիովին վստահելի մի պարոնի կողմից, որն ինձ տեղեկացնում է, որ պարոն Ջեքսոնը՝ Հալեպի մեր հյուպատոսը, ցանկանում է, որպեսզի այս զեկուցագրի նյութը Ձեզ ուղարկվի այսպես, քանի որ նա չի կարող դեսպանությանը կնքված ծրարներ ուղարկել: Ես չեմ նշում այն մարդու անունը, որն ինձ տվել է այս տեղեկությունը, քանի որ այս պահին խելամիտ չեմ համարում այն գրելը:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Մորգենթաու

Ներփակված է՝ հայտարարության մեջ նշված զեկուցագիրը երեք օրինակից (այս զեկուցագիրը նույնն է ինչ այս գրքի թիվ 71 փաստաթուղթը, սակայն պարբերությունները նույն հերթականությամբ չեն: Այն այստեղ ներկայացված չէ):

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/245.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 129.*

Փաստաթուղթ թիվ 73

Թիվ 346

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Սմիրնա, Թուրքիա, 15 հունվարի, 1916թ.

Առարկան. Ջեկուցագիր Հայկական հարցի վերաբերյալ

Վաշինգտոն
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

1915թ. նոյեմբերի 8-ի իմ զեկուցագրից հետո պատիվ ունեմ սրանով ուղարկելու լրացուցիչ մանրամասներ, որոնք ինձ է տրամադրել վերջերս հայերի հալածանքների վայրերից վերադարձած մի հեղինակավոր մարդ: Այժմ ես չեմ նշում այդ մարդու անունը, սակայն կկարողանամ հայտնել այն, եթե առիթ ընձեռնվի պատերազմի ավարտից հետո:

Խնդրում եմ չնշել իմ անունը կապված այս հուշագրերի հետ, որոնք ուղարկում եմ դեսպարտամենտի հսկողության տակ, այն ակնկալիքով, որ ամերիկյան կառավարությունը կարողանա որևէ քայլ ձեռնարկել այս դժբախտ մարդկանց տառապանքները թեթևացնելու ուղղությամբ:

Դեսպարտամենտն անշուշտ կհասկանա, որ եթե իմ անունը նշվի որևէ առիթով, իմ դրությունն այստեղ կդառնա շատ թե քիչ վտանգավոր և իմ օգտակարությունը կավարտվի:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Հորտոն

Ամերիկյան գլխավոր հյուպատոս:

Ներփակվածը՝ ըստ ասվածի:

800

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/268.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 130.*

ՉԵԿՈՒՅԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Սկսենք այն իրադարձություններից, որ տեղի ունեցան Ուրֆայում 1915թ. օգոստոսի 19-ին, մոտավորապես 4.30-ին, մուսուլմանները դուրս հրավիրեցին բոլոր թուրքերին, ուլքեր կարող էին գնք կրել, և մի քանի թուրքերից հավաքվեցին հարյուրավոր անբաններ, մի մասը զինված հրացաններով, մյուսները՝ մահակներով ու դաշույններով: Նրանք հարձակվեցին հայերի վրա՝ տարբերություն չընելով տարիքի ու սեռի միջև, ծեծեցին, սպանեցին ու կոտորեցին նրանց բոլորին՝ անգեմ ու անպաշտպան մարդկանց: Քանի որ երեկո էր, և աշխատանքային օրվա վերջ, տղամարդիկ դուրս էին եկել գրասենյակներից՝ տուն գնալու համար և, բնականաբար, անգեմ էին և անպաշտպան: Կոտորածը տևեց երկու օր, որից հետո մեկ ամսից ավելի կատարյալ հանգիստ էր: Այս կոտորածի համար թուրքերի արդարացումն այն էր, որ հայերի ամերից մեկում ոստիկանները փնտրում էին զենք և երեք հայերի, ուլքեր ջրհորում թաքնվելով, կրակ էին բացել ոստիկանների վրա և սպանել էին մի ոստիկանի և երկու ժանդարմի:

Սեպտեմբերի 29-ին, ճիշտ կեսօրին լավեցին կրակոցներ: Հայերը ոտքի էին ելել թուրքերի դեմ և սա սկիզբ եղավ նրանց միջև կանոնավոր պայքարի, որը տևեց 25-ից 30 օր: Այս ժամանակահատվածի ընթացքում թուրքերը հայկական թաղամասի տներից հանեցին բոլոր կանանց ու երեխաներին և 2-3 օր պահեցին մի իջևանատանը, իսկ հետո ուղարկեցին անհայտ ուղղությամբ: Այդ նույն ժամանակ կարելի էր տեսնել սովից ու հոգնածությունից հյուծված կանանց ու երեխաների 400-ից 500 հոգանոց քարավաններ, որոնք գալիս էին այլ թաղաքներից ու անցնում: Ճանապարհին յուրաքանչյուր քարավան թողնում էր երկու-երեք մեռած երեխա, իսկ թուրք երեխաները ոտքով հատվածում էին նրանց դիակներին՝ ճամփից հանելու համար: Այն մայրերը, որոնք մեկ-երկու երեխա ունեին իրենց հետ, անցորդներին խնդրում էին վերցնել իրենց երեխաներին, պահել ու խնամել: Մայրերն իրենց երեխաներին նվիրում էին նրանց վերցնել ցանկացողներին:

Օրը երկու-երեք անգամ կանանց տարբեր քարավաններ էին անցնում այդ ճանապարհով, այնպես որ այդտեղով օրեկան անցնում էր մոտավորապես 1500 մարդ, և սա շարունակվեց մոտավորապես երկու շաբաթ անընդհատ:

Պատերազմի ընթացքում այն բոլոր հայերին, ում թուրքերը կարողանում էին ձերբակալել, 50-ից 100 հոգու ոտքերից ու ձեռքերից միասին կապելով, ստիպում էին բարձրանալ բլուրը, որտեղից նրանց հրում էին կիրճը, իսկ հետո նրանց վերջը տալիս էին բրեքի կամ սվինների հարվածներով: Այս մեթոդը կիրառվում էր կրակելու փոխարեն՝ զինամթերք խնայելու նպատակով:

Հակամարտությունների ժամանակ հայերին հաջողվեց գրավել ամերիկյան միսիայի շենքը: Բարիկադելով պատուհանները՝ հայերը կրակում էին թուրքերին ներսից՝ պատուհանների անցքերից: Այստեղ ապաստանել էին նաև 8 կամ 10 ներկայացուցիչներ: Նրանց տները հայկական թաղամասում էին, և երբ նրանք տեսան, թե ինչ է կատարվում, ապաստանեցին այստեղ՝ ապահովության համար: Նրանց, ամերիկյան միսիոներ պատվելի Լեսլին, ինչպես նաև մնացած միսիոներներին հայերը պահում էին որպես պատանդներ:

Թուրքական կառավարությունը պաստատ փակցրեց միսիայի դիմացի բլրի վրա և պահանջեց պարոն Լեսլին իր հետ գտնվող բրիտանացի ու ֆրանսիացի զերիների հետ դուրս գալ, սակայն նրանք նույն կերպ պատասխանեցին, որ իրենք հայերի զերիներն են և դուրս գալ չեն կարող: Այդ ժամանակ թուրք կառավարությունն ընտրեց իր զերիներից երկու բրիտանացու, երկու ֆրանսիացու և երկու ռուսի և փորձեց ստիպել նրանց ստորագրել մի հայտարարություն, որտեղ ասվում էր, որ միսիայում կառուցվել են բարիկադներ, և ներսից հայերը կրակում են թուրք զինվորների վրա, և որպեսզի վերջ տրվի սրան, իրենք ստիպված պետք է լինեն ռմբակոծել միսիայի շենքը: Այս մարդիկ, իհարկե, հրաժարվեցին ստորագրել հայտարարությունը ոչ թե որովհետև այն ճշմարիտ չէր, այլ որովհետև ուզում էին խանգարել ռմբակոծությունը, քանի դեռ պարոն Լեսլին և մյուսները ներսում էին: Այնուամենայնիվ, թուրքերը ռմբակոծեցին միսիայի շենքը, իսկ հայերը փախան: Պատվելի Լեսլին և նրա հետ գտնվող մյուս զերիները կարողացան փախչել և գնալ կառավարական տուն: Հարցաքննությունից հետո ներկայացուցիչներին թույլ տվեցին գնալ, սակայն պատվելի Լեսլին մեղադրվեց հայերի հետ կապ ունենալու մեջ և դատապարտվեց բանտարկության: Գերմանացի մի միսիոներ երաշխավորեց պարոն Լեսլիի համար և կարողացավ խանգարել բանտարկությանը, սակայն պարոն Լեսլին ստիպված էր ամեն օր ներկայանալ զինվորական դատարան՝ հարցաքննության: Մի առավոտ կառավարական տուն գնալիս, նա տեսավ մի քանի կախաղաններ՝ պատրաստված 60 հայերին կախելու համար: Քանի որ լարվածությունից Լեսլիի գիտակցությունը տեղի էր տվել, նա երևակայեց,

որ այդ կախադաններն իր համար էին, և ինքնասպան եղավ՝ մի շիշ կարբոնաթթու կուլ տալով: Նրա գրպանում գտան մի թուղթ, որի վրա գրված էր. «Ես մեռնում եմ, բայց անմեղ եմ մեռնում»: Կառավարության կողմից նրա դեմ ներկայացված մեղադրանքները հիմնված էին այն փաստի վրա, որ նա շատ զարդեր ու այլ արժեքավոր իրեր էր վերցրել հայերից՝ ապահով պահպանության համար:

Արաբ-Բունար կոչվող գյուղի մոտից երկաթուղու աշխատողներն ամեն օր զեկուցում են, որ այս գյուղից մոտ 50 մետր հեռավորության վրա կա 100-ից 150 դիակ, և փողոցային շներն ամեն օր մարդկային ձեռքեր, ոտքեր ու գլուխներ են բերում կայարանի մոտից: Այստեղ շատ ցավալի էր տեսնել մի երխասարդ աղջկա, որը մի երկար, մաշված շավար ու բրդյա մաշիկներ հագած պառկել էր իջևանատան անկյունում և մեռնում էր սովից ու ցրտից: Երբ նրան հարցրեցին, թե ինչ գործ ունի այդտեղ, նա սկսեց լաց լինել, մի փոքր անց նա սկսեց խոսել ֆրանսերեն, անգլերեն ու գերմաներեն: Նա անկասկած ունևոր ընտանիքի աղջիկ էր և շատ լավ կրթություն էր ստացել, սովոր էր դաստիարակների ու գիտեր կրթության առավելությունը: Նրա հորն ու մորը սպանել էին, իսկ փոքր եղբայրը, որն ուղեկցել էր իրեն, այժմ հիվանդ պառկած էր Սուրաջի հիվանդանոցում: Այս քաղաքներով՝ Ուրֆա, Սուրաջ և այլն, անցնող բոլոր սիրունատես կանանց ու աղջիկներից պահանջում են ընդունել մուսուլմանություն, եթե նրանք ուզում են փրկել իրենց կյանքը: Շատերն այդպես էլ վարվում են: Իսլահիետում մեռածների թիվն այնքան շատ էր, որ այստեղի երկաթուղու կառուցման համար մի պատասխանատու աշխատող իր ղեկավարությանը հեռագրեց, որ իր մոտ ուղարկեն զինվորների մի գումարտակ՝ մեռածներին թաղելու համար: Սրանից կարելի է հասկանալ, թե օրեկան ինչքան մարդ է մեռնում այս տարածքում: Իսլահիետից մինչև Օսմանիե 50-ից 60 կիլոմետր երկարությամբ ճանապարհն իրականում գերեզմանոց է: Ամբողջ ճանապարհի երկարությամբ կան երեք թմբեր, որոնցից յուրաքանչյուրում պետք է որ թաղված լինի մի քսան դիակ: Ճանապարհի ամենացավալի տեսարաններից մեկն այն էր, որ մի ծեր կին այդ թմբերից մեկին պառկած հրաժարվում էր հեռանալ և կպչել էր իրեն առաջարկող ուտելիքին՝ գերադասելով սպասել մահվանը:

Հալեպում կային հայեր, որ եկել էին Մերսինից, Ադանայից և այլն, փող ունեցողներից շատերին ճանապարհին թալանել էին: Նրանք, ովքեր փող չունեին, ոտքով գնացին Ուրֆա, Դեյր-Էլ-Չոր և այլն, և նրանցից շատերը ճանապարհին մեռան սովից ու ցրտից:

Չարդերն ու այլ արժեքավոր իրերը, որ հայերն ունեին իրենց մոտ, կամ թալանվեցին, կամ վաճառվեցին մի օկ (մոտ մեկ կիլոգրամ), հացի համար: Արաբ-Բունարի մոտ մարդիկ տեսել են կանանց, ովքեր խոտ ու այլ բույսեր էին ուտում սովի տառապանքները մեղմացնելու համար:

Ուրֆայում ու Հալեպում տիֆի համաճարակ էր բռնկվել և օրեկան Ուրֆայում մեռնում էր 20, իսկ Հալեպում՝ 250 մարդ: Այս համաճարակը, թերևս, հիմնականում հետևանքն էր այն փաստի, որ հայերի մեջ տարբեր պատճառներով մահացած մարդկանց թիվը շատ մեծ էր, և որոշ ժամանակ այդ դիակներն անթաղ էին մնում:

Առաջին կոտորածների ժամանակ անհետացավ մի ֆրանսիացի, որին, հավանաբար, սպանել էին. մի անգլիացի, որը գտնվում էր մի տան մեջ, որտեղ փաստորեն կոտորած էր տեղի ունենում, կտուրից ընկնելուց և մեջքը կտրելուց հետո, խելագարվեց:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/268.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 135.

Փաստաթուղթ թիվ 75

Ուրմիա, Պարսկաստան, 23 հունվարի, 1915թ.

Թեհրան, Ամերիկյան միմիստր

Պատվարժան Ջ. Լ. Բորդուել

Հարգելի պարոն,

Մի քանի օր առաջ ստացա մայիսի 31-ի Ձեր նամակը: Նրանում Դուք խնդրում եք, որ ես Ձեզ ուղարկեմ «ըրիվ հաշվետվություն դաժանությունների, կոտորածների և այլնի մասին, որ Դուք կարողանաք անձամբ հաստատել, որ այդպիսիք տեղի են ունեցել: Ինչպես նաև հաշվետվություն, որը հիմնված լինի «ասեկոսների, տեղեկությունների, հավատի վրա»: Հեր Նյումանի Ձեզ ուղարկած նամակը մասամբ կպատասխանի ձեր խնդրանքին, եթե Հեր Նյումանը բարեհաջող հասնի Թեհրան: Սրանով ես կփորձեմ պատասխանել հասկանալիորեն և այնքան ամբողջական, որքան թույլ կտա ժամանակը:

Ռուսական զորքն Ուրմիայից հեռացավ հունվարի 2-ին և վերադարձավ մայիսի 24-ին: Թուրքական զորամասերը եկան հունվարի 4-ին և հեռացան մայիսի 20-ին: Այս ժամանակահատվածում քրիս-

տոնյա բնակչության կորուստը կազմեց՝ մոտ 1000-ը սպանվեցին, իսկ մոտ 4000-ը, մեռան հիվանդություններից: Այս թվերը, չնայած կլորացված են, բայց ենթադրություններ չեն, այլ կատարված են մանրամասն հարցումների ու գրառումների հիման վրա: Ես կազմել եմ մեռածների ցուցակը՝ լրացնելով այն ուշադիր հարցումների հիման վրա, գրառումներ կան նաև Ուրմիայի և մեր քոլեջի տարածքի 3600 զերեզմանների վրա, մինչդեռ հայտնի է, որ ուրիշներն էլ են եղել: Անցյալ տարվա հաշվումներով, հունվարի 1-ի դրությամբ, քրիստոնյա բնակչության թիվը քաղաքում և դաշտավայրի գյուղերում կազմում էր 5600 ընտանիք, և 800-ից 1000 ընտանիք էլ այստեղ էին եկել լեռներից, Տերզավառ, Մերզավառ, Նոկիա, Մարքիլու և Գավառ շրջաններից, մի մասը Պարսկաստանից, մի մասն էլ Թուրքիայից: Ընտանիքը հինգ հոգու հաշվարկով, մարդկանց թիվը 32000-ից 33000 էր: Երբ ռուսները գնացին, մեծ թվով քրիստոնյաներ հեռացան, և այստեղ մնացածների թիվը հավանաբար դարձավ 25000, այնպես որ հինգ ամսից ավելի քիչ ժամանակում մարդկանց կորուստը կազմեց մոտավորապես ամբողջի 20%-ը: 6500 ընտանիքներից անշուշտ հազարից ոչ ավելին փախան առանց իրենց ամբողջ ունեցվածքից թալանված լինելու, իսկ շատերը թալանվել էին մասամբ: Արդյունքում, փրկված բնակչության մեծ մասը կորցրել է ամեն ինչ, բացի անշարժ գույքից: Հազար տուն էլ չկա դռներով ու պատուհաններով մնացած, իսկ նրանց կեսը կամ քիչ ավելին մնացել են առանց կտուրների փայտյա մասերի:

Մեր միսիայի սեփականության կորուստը կազմում է 10000\$, կորուստը մասամբ եղել է հոկտեմբերին տեղի ունեցած հարձակման ժամանակ: Քրիստոնյա բնակչության ունեցվածքի կորուստը հաշվարկվում է տարբեր կերպ, ամենացածրը՝ 2500000\$, այլ հաշվարկով այն տասն անգամ ավելին է: Որպեսզի արվի անցյալ տարվա լրիվ հաշվարկը, պետք է ավելացնել մուսուլմանների ունեցվածքի մեծ կորուստները, և, գուցե, մի քանի հարյուր կյանքերի կորուստը: Փաստացի գրանցումով, հավանաբար, հարյուրից ավելի քրիստոնյա կանայք ու աղջիկներ, դարձան մուսուլման՝ շատ դեպքերում վախի ու բռնության հետևանքով: Հարյուրավոր կանայք ու աղջիկներ անարգվեցին:

Մոտավորապես անցյալ հոկտեմբերի 1-ին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև պատերազմ սկսելուց առաջ, Ուրմիայի շրջանի վրա հարձակում եղավ, հավանաբար, քրդերի կողմից, և կռիվը տեղի ունեցավ քաղաքի անմիջական շրջակայքում: Այդ ժամանակ տեղի թուրք հյուպատոսը ժխտեց Թուրքիայի մասնակցությունն այդ հար-

ձակմանը, ոչ միան ռուսների ու պարսիկների, այլ ինձ հետ գրուցելիս: Բայց այն ժամանակ պարզ էր, այժմ էլ հարձակմանը մասնակցած թուրք զինվորներից և ուրիշներից միանգամայն պարզորոշ է դառնում, որ այդ գործողությունը ղեկավարում էին թուրք սպաները, և որ այդ կովին մասնակցել են ավելի շատ թուրք զինվորներ, քան քրդեր: Թուրքական ծառայության մեջ գտնվող թուրքերն ու պարսիկ ֆիդայիները բացահայտորեն հիշում էին «Չարքաշի» և «Մավանայի» մարտերի մասին և դժգոհում, որ իրենք մարտերը թողեցին թուրքական կանոնավոր զորքին: Այս մարտերի ժամանակ ավիրվեց ութ կամ տաս քրիստոնեական գյուղ: Դրա հետևանքով ռուսները քրդերին դուրս արեցին Մումայի, Բարադոստ, Տերզավառ և Մերզավառ շրջաններից, Ուրմիայի և թուրքական սահմանի միջև եղած տարածքից, ինչպես նաև սունի մուսուլմաններին արտաքսեցին Ուրմիայի դաշտավայրի մի քանի գյուղերից՝ կախելով ութ կամ տաս մարդու՝ հարձակմանը մասնակցելու համար: Հետագա իրադարձությունները ստիպում են հավատալ, որ մեղադրանքը հիմնավորված է: Ռուսները նաև զինեցին մի 3000 քրիստոնյայի: Այս միջոցառումներն արդարացված էին, սակայն նրա հետևանքները չափազանց ցավալի էին, քանի որ վրիժառությունն ահավոր էր: Ի պատասխան քրդերի տեղահանմանը՝ թուրքերը Նոկիայից արտաքսեցին քրիստոնյա բնակչության մեծ մասին:

Կրկին վերադառնալով վերը նշված ժամանակահատվածին՝ պետք է ասել, որ տեղահանումն իրականացրեցին քրդերը, պարսիկ գյուղացիներն ու թուրքերը:

Կյանքի կորստի դեպքերի ամենամեծ թիվը հունվարի 2-ից սկսվող առաջին շաբաթվա ընթացքում էր, նույն ժամանակում էր նաև ունեցվածքի ամենամեծ կորուստը: Երբ ռուսները հեռացան, քրդերը պատրաստ էին ներխուժելու երեք ուղղությամբ, և մարտն արդեն սկսվել էր: Քրդերն անմիջապես ներխուժեցին, իսկ մուսուլման գյուղացիները միաժամանակ սկսեցին թալանել ու սպանել: Դժվար է հաստատ ասել, թե արդյոք քրդերի ու պարսիկ գյուղացիների կողմից իրականացվող այս զանգվածային թալանը նախօրոք էր պայմանավորված: Ես կասեի, որ այս շաբաթվա ընթացքում 750 սպանվածների մեծ մասին սպանել էին քրդերը, մինչդեռ սեփականության թալանի մեծ մասն արվել էր մուսուլման գյուղացիների կողմից, որոնք էլ մեղավոր են նաև կանանց նկատմամբ արված հանցանքներում: Ամեն դեպքում քրդերի գալը հիմք ու հնարավորություն էր մասսայական թալանի համար: Քուրդ ցեղերի մասնակցությունն այս արշավանքի միջոցառմանը թուրքական ծրագրի մասն էր, իսկ

նրանց ստիպելով՝ ուղարկել էին պատասխանատու թուրք պաշտոնատար անձինք՝ զինվորական, քաղաքացիական և հյուպատոսական: Քրիստոնյաների համար շատ ավելի վտանգավոր եղավ Ջիհադի կոչը, որը բացահայտորեն անում էին թուրք պաշտոնատար անձինք: Այս հայտարարությունը ես անում եմ իմ ու մյուս միսիոներների այն ժամանակ և հետո տեսածի ու լսածի հիման վրա: Դոկտոր Փեքարդը Ջեոգրաֆիա գյուղում քրդերի կոտորածներից փրկել է ավելի քան հազար մարդու, և քրդերն էլ հետո ինձ և ուրիշներին պատմում և բացեիքաց ասում էին, որ եթե չլիներ դոկտոր Փեքարդի միջամտությունը, իրենք բոլորին կսպանեին: Աննշան հսկողությամբ կամ առանց դրա բարբարոս ցեղերի օգտագործումը խաղաղասեր մարդկանց դեմ բոլորովին արդարացված չէ, իսկ այս հանցագործության համար թուրքերն անշուշտ մեղավոր են: Ի միջի այլոց, պետք է ասել, որ չնայած հոկտեմբերին, ինչպես գիտենք, ռուսական զորքերն արդեն կռվում էին քրդերի ու թուրքերի դեմ, հետագայում, դեկտեմբերին կրկին մարտեր եղան ռուսների ու քրդերի միջև, հունվարի 1-ից ոչ մի ռուսական զինվոր չկռվեց Ուրմիայի շրջանում ու կյանքի և ունեցվածքի կորուստը ոչ մի ձևով կապված չէ պատերազմին բնորոշ գործողությունների հետ: Թուրք պաշտոնատար անձինք ինձ ասել և ասում են, որ քրիստոնյաների սպանվելու պատճառն այն է, որ ռուսները զինում են նրանց, և նրանք էլ դիմադրություն են ցույց տալիս քրդերին: Կարծում եմ, ամերիկացին կամաչեր, եթե չդիմադրեր նման հանգամանքներում: Ճշմարիտ է, որ քրիստոնյաներին զինել են, սակայն քրդերը հարձակվողներն էին, իսկ քրիստոնյաները սպանվել են այնտեղ, որտեղ, համաձայն իմ խորհրդի, նրանք հանձնել են իրենց զենքերը (Կալա Իսմայիլ Ադայում), և որտեղ նրանք դիմադրություն ցույց չեն տվել (Ադայում): Թուրք համակիրները, ովքեր լավատեղյակ են, ինձ ասացին, որ եթե հոկտեմբերին թուրքերն ու քրդերը գրավեին Ուրմիան, հաստատ կարելի էր սպասել, որ թալան ու սպանություններ կլինեին: Սա քրիստոնյաներին զենք տալուց և պատերազմը սկսելուց առաջ էր: Ավելին, Ռաշիդ բեյը՝ թուրքական փոքր զորքի հրամանատարը, բացի քաղաքից, ուր նա մտավ առաջինը, և Գյուլփաշան գյուղից, մեր կողմից ստիպելուց հետո, ոչ մի փորձ չարեց խանգարելու կամ թույլ չտալու սպանողն ու թալանը, և թուրքերը երբեք ոչ մեկին չպատժեցին մեկ շաբաթվա վայրագությունների կամ քրիստոնյաների դեմ հետագա հանցագործությունների համար: Որոշ դեպքերում պարսկական իշխանությունները պատժեցին հանցագործներին: Թուրքերը ոչ մի հետաքննություն չանցկացրեցին, և սեփական փորձից հասկա-

ցա, որ թուրք պաշտոնատարները փաստերն իմանալու ուղղությամբ շատ քիչ ցանկություն ունեին:

Առաջին շաբաթվա վերջին շրջանում և ամերիկյան միսիոներում առաջացավ անօրևան քրիստոնյաների մի ստվար զանգված՝ 20000 մարդուց ոչ պակաս: Մնացածը ցրվեցին ու թաքնվեցին մուսուլմանական գյուղերում: Թուրքերն անմիջապես ընդհանուր համաճեղում հայտարարեցին և խոստացան կյանքի ու գույքի ապահովում: Հրամանատարը նույնպես որոշակի քայլեր ձեռնարկեց քաղաքում կարգ ու կանոն ապահովելու ուղղությամբ և անձամբ գնդակահարեց բազմաթիվ թալանչիներին: Սակայն բարձրաստիճան սպաների ռազմաճակատ մեկնելու հետ միասին վիճակն ավելի վատացավ, և մենք ապրեցինք մշտական անհանգիստ վիճակում: Սպանությունները հաճախակի էին, և մեր շենքերից դուրս քրիստոնյաների համար դժվար էր պաշտպանություն գտնել նույնիսկ քաղաքի մեջ, իսկ երկրում տեղաշարժվելն անհնարին էր: Քաղաքից մինչև մեր քոչևի շենքը, երկու մղոնից էլ քիչ մի տարածք, մենք չէինք համարձակվում գնալ առանց պահակների, իսկ այն քրիստոնյաները, ովքեր փորձում էին գնալ, թալանվում էին: Երկու անգամ քրիստոնյաները գայթակղվեցին քոչևի շենքից դուրս գալով, և կես մղոն էլ չանցած, սպանվեցին քրդերի կողմից: Քրիստոնյաների թաղամասի տներն ավիրվել են քրդերի ու թուրք կանոնավոր զինվորների կողմից՝ այն գրավելուց հետո: Երեք քրիստոնեական գյուղերը՝ Գյուլփաշան, Չարիգուշին և Ռահվան, խուսափեցին առաջին շաբաթվա թալանից: Դրանք հետո թալանվեցին, չնայած ոչ ամբողջությամբ, այն բանից հետո, երբ թուրքական իշխանությունները դրանք թողեցին այնտեղ մնացած թուրք զինվորների պաշտպանության ներքո: Փետրվարի վերջին օրերի ընթացքում թուրքերն իրականացրեցին երկու կոտորած: Մի սպայի հրամանատարությամբ թուրք զինվորները ներխուժեցին ֆրանսիական միսիայի շենքը և հավաքեցին իրենց գտած քոչլոր տղամարդկանց՝ 160 պատահական մարդու: Նրանց տարան թուրքական շտաբ և պահեցին որպես բանտարկյալներ: Մի քանի օրից պատահական ընտրությամբ հարյուրն ազատվեցին: Հետո ուրիշներն ազատ արձակվեցին, որից հետո, Ռաջիբ բեյի՝ Թավրիզում Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսի և Ուրմիայի նախկին հյուպատոսի ժամանելուց մեկ-երկու օր անց քառասունույթ մարդու դուրս հանեցին կեսգիշերին, ասացին, թե նրանց տեղափոխում են Թուրքիա, և միասին կապված՝ գնդակահարեցին մի վայրում՝ քաղաքից երկու մղոն հեռավորությամբ: Մեռածներին ու վիրավորներին՝ առաջին կրակոցներից չսպանվածներին նորից գնդակահարելուց հետո, թողեցին

իրար վրա թափված: Ես արթնացա կրակոցների ձայնից, իսկ եւջորդ օրը մենք տեսանք հագուստներն արյան մեջ կորած փրկվածներին, ուլքեր սողալով դուրս էին եկել մեռածների տակից: Բացարձակ ճշմարտություն է, որ այս տղամարդկանց տարել էին թուրքական հյուպատոսությունից ու զինվորական շտաբից, և փաստորեն կասկած չկա, որ գործող մարդասպանները մասամբ պարսիկ ֆրոնտիստներն էին, որ ապրում էին թուրքերի գրաված տներում ու նրանց հրամանատարության ներքո, և մասամբ՝ թուրքական համագզեստով տղամարդիկ: Մենք բազմիցս համոզվել ենք, որ այս մարդկանց պետք է հարցաքննել, և եթե անմեղ են, պետք է ազատել: Նրանց մեջ էին նեստորական եպիսկոպոսը և տարիքավոր կաթոլիկ մի քահանա: Նույն գիշերը հինգ տղամարդ, որոնցից երեքը քրիստոնյա էին, առանց դատավարության կախաղան բարձրացվեցին: Երկու օր հետո, Գյուլփաշան գյուղում, որը դեռ թուրքերի հսկողության տակ էր, պարսիկ ֆրոնտիստների նույն ավազակախումբը, Բախշ Ալի սուլթանի հրամանատարությամբ, թուրք նիզամների և թուրքական համագզեստ հագած սունիների հետ նույն ձևով սպանեցին հիսուն տղամարդու և դիտավորյալ ու անխափր բռնաբարեցին բոլոր կանանց ու աղջիկներին, ուլքեր չէին փախել կամ չէին կարողացել քարմվել: Այս ամենը մենք լսել ենք ներկաներից, ինչպես նաև կոտորածից փրկվածներից: Այդ իրադարձությունից կարճ ժամանակ անց պարոն Ալենը գնաց Գյուլփաշան և թաղեց մեռածներին, ինչպես նաև նախորդ կոտորածի զոհերին:

Օրենքի խախտման մյուս ձևն՝ անմեղ կամ առանց որևէ լուրջ մեղադրանքի մարդկանց ձերբակալումն ու փրկագին համար նրանց պահելն է: Այս կերպ հանդես գալով որպես միջնորդ՝ մենք վճարել ենք 12000 թուման անմիջապես թուրք զինվորական ու հյուպատոսական պաշտոնատարներին: Այսպիսի բանտարկյալներին ծեծում են, ահաբեկում, կապում, պահում մենախցերում, մի քանիսին հանեցին դուրս և կախեցին կամ գնդակահարեցին: Նրանք, ում համար մենք վճարել ենք, բոլորը քրիստոնյաներ էին, սակայն նույն ձևով պահվում և փրկագին էին ուզում բազմաթիվ մուսուլմանների համար: Ամենա [...] դեպքը կապված էր Մար Էլիանի՝ ռուսական ուղղափառ եկեղեցու եպիսկոպոսի հետ, որին տարել էին մեր միսիայի շենքից, և որի համար թուրքերը պահանջեցին 15000, 10000, 8000 թուման, վերջապես ընդունեցին 5000-ը, հայտարարելով, որ նրան տարել են, մինչդեռ նրան պահում էին կապված, մենախցում, և տարբեր ժամանակներում սպառնում էին, որ նրան կկախեն, եթե գումարը չվճարվի մինչև որոշակի ժամը: Հեր Նյումանը՝ գերմանացի

մի հպատակ, հավաստիացնում էր ինձ, որ այդ ահաբեկումները, հավանական է, իրականություն դառնան:

Հավանաբար, ավելի բարեհաճ արդարացում կարելի է համարել արդեն թուրքերի կողմից կնքված քրիստոնյաների խանութների բռնագրավմանը խանգարելու համար 6000 թումանի պահանջը: Այդ խանութների տերերը Պարսկաստանի հպատակներ են և գտնվում են երկրում: Նույնիսկ մեր կողմից այդ գումարի վճարումից ու թուրքական հյուպատոսության կողմից կնքված համապատասխան փաստաթուղթ ստանալուց հետո մեզ ամեն պահ հետևում էին, և եղել են բազմաթիվ անազնվության դեպքեր՝ փաստաթղթերով երաշխավորված սեփականության բռնագրավման ժամանակ: Մի խանութի վրա, որը բռնագրավվել էր ոչ բացահայտ կերպով, սակայն ընդգրկված էր այդ փաստաթղթերում և Ուոլթան Ուոչ ընկերության գործակալինն էր, գաղտնի կրակ բացեցին, և վկայությունները ցույց են տալիս, որ այդ արել են թուրքերի հետ կապված մարդիկ:

Մյուս բարբարոսությունը թուրքական բանակում հայ զինվորների գնդակահարումն էր: Համաձայն զեկուցագրերի այդպես արել են այս շրջանի այլ վայրերում, ինչպես նաև այստեղ: Մի գիշեր մի գաղթական եկավ մեր տարածքը: Նա մի զինվոր էր, փախած ութ այլ մարդկանց կոտորածից, որին մյուսների հետ արագորեն ծածկել էին հողով, իսկ նա հետո անվնաս փախել էր: Մեր մարդիկ քաղաքի ոստիկանների հետ գնացին վերաթաղելու զոհվածներին: Երբ սպրիլի 16-ին Խալիլ բեյի հրամանատարությամբ եկավ թուրքական զորամասը, վիճակը սկսեց լավանալ, սակայն դրանից հետո տեղի ունեցավ մի ստոր կոտորած: Մի վաթսուն քրիստոնյա հեռագրի լար էին անցնացնում Գավառից՝ մի վայր, որը սահմանի վրայով վաթսուն մղոն հեռու է: Նրանց այստեղ պահում էին շատ քիչ ուտելիքով և մեկուսացված: Վերադարձին նրանց տարան մի սարահարթ, քաղաքից տասնհինգ կամ քսան մղոն հեռավորության վրա և սառնասրտորեն գնդակահարեցին: Այստեղից էլ չորսը փախան՝ մեռած ձևանալով, և մեզ մոտ հասան վիրավոր և արյունլի: Այս բոլոր կոտորածներից վատագույնը տեղի ունեցավ մարտին Մալմաստում, երբ սպանվեց մոտավորապես 750 քրիստոնյա տղամարդ և տղա Հավթիվան գյուղում՝ նրանցից շատերը խոշտանգված ու մասնատված: Մա արվեց այդ շրջանում թուրքական զորամասերի հրամանատար Ջևդադ փաշայի հրամանով: Այս դեպքի փաստերը հաստատում է Թավրիզի մեր միսիայից պատվրածան Ռ. Մ. Լաբարին, որը Մալմաստ գնաց այդ դեպքից երկու շաբաթ անց: Այդ ժամանակ կոտորածի արյունոտ հետքերը դեռ մնացել էին: Համաձայն շատ

մարդկանց կողմից հաստատված զեկուցագրերի և այն փաստի, որ Գավառից եկող գաղթականները մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ են, և նրանց հետ գրեթե տղամարդիկ չկան, պարզ է դառնում, որ Թուրքիային միացված շրջաններում ևս տեղի են ունեցել նմանատիպ կոտորածներ:

Այս դեպքերի համար պատասխանատվությունը պարսիկների վրա դրվել չի կարող: Ինչպես արդեն նշվել է, պարսիկ գյուղացիները մեղավոր են թալանների համար, նրանք կկրեն պատասխանատվության իրենց չափը, սակայն ամեն ինչում առիթը ստեղծել են թուրքերը: Ավելին, երբ նրանք այստեղ տեր էին, ոչ մի արդյունավետ ու տևական փորձ չարեցին անկարգությունները զսպելու ուղղությամբ: Վատագույն դեպքում նրանք էին կոտորած ու թալան իրականացնողները: Պարսկական իշխանություններն ինչ-որ բան արեցին հանցագործությունները զսպելու և պատժելու ուղղությամբ, սակայն նրանք չունեին բավարար չափով ոստիկանական ու զինվորական ուժեր, իսկ թուրքերն անընդհատ ճնշում էին նրանց: Հավանաբար հարց կառաջանա, թե արդյոք նրանք չէին կարող անել ավելին, քան արեցին: Թուրքերն անշուշտ կարող էին անել ավելին, քան պարսիկները: Երկու օրվա խժոժություններից հետո թուրքերը գրավել էին երկիրը:

Վերը նշված փաստերն ամբողջ պատմության միայն դրվագներ են: Թուրքերը կյանքի ապահովություն չէին տալիս, և, հետևաբար, քրիստոնյաները ստիպված էին ապրել մարդաշատ քաղամասերում և ակրնկալել մթերքի օգնություն: Հետևաբար, նրանք դարձան համաճարակների զոհեր՝ սարսափելի մահացությամբ: Թուրքերը սարսափում էին՝ տեսնելով թշվառությունն ու հիվանդությունները, սակայն քրիստոնյաների տառապանքները թեթևացնելու և նրանց վիճակը բարելավելու ուղղությամբ շատ քիչ բացառություններ արվեցին, այն էլ, կամ պարսիկների, կամ մեր կողմից:

Հուսով եմ, որ ինձ չեք կասկածի այս հայտարարություններում որևէ անարդարության մեջ: Այն, ինչ անցել է մեր գլխով, և այն, ինչ տեսել ենք մեր աչքով, անհնարին է գրի առնել առանց բարկության, սակայն այդ զգացմունքը փաստերի, այլ ոչ թե նախապաշարումների հետևանք է:

Պատիվ ունեմ մնալու

Անկեղծորեն Ձերը՝ (ստորագրված) Ու. Ա. Շեղ:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/270.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 135-140.*

Թիվ 227

Թեհրան, Պարսկաստան, 28 սեպտեմբերի, 1916թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Անդրադառնալով օգոստոսի 18-ի (867.4016/293) ժ. 8-ի հեռագրին, որը վերաբերվում է Պարսկաստանի հայերի վտանգավոր վիճակին, պատիվ անեմ զեկուցելու, որ տեղեկության համաձայն, որն ինձ հասել է Թուրքիայի կողմից գրաված պարսկական շրջաններից, տերության այդ շրջանների քրիստոնյա բնակչությանը ներխուժողները չեն անհանգստացնում: Թուրքական դեսպանատան և գերմանական լիգայի պաշտոնյաները Թեհրանում հավաստիացնում են ինձ, որ իրանք կշարունակեն իրենց ջանքերը հայերին և նեստորականներին հասած ցանկացած վնասից պաշտպանելու ուղղությամբ: Պարսկական կառավարությունը նույնպես խոստանում է վերսկսել իր ցուցումները բոլոր շրջանների պարսկական իշխանություններին՝ շարունակելու իրենց ջանքերն այդ ուղղությամբ:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ջեֆերսոն Քեֆրի,

Գործերի կցորդ:

703

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/300.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 141.*

Թիվ 402

Թեհրան, Պարսկաստան, 12 հունիսի, 1918թ.

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ կցելու արագ թելադրված հայտարարության օրինակը, որը իրադարձությունների համառոտ նկարագրությունն է և

որտեղ հատուկ անդրադարձ է կատարվում ասորիների և հայերի ցեղասպանություններին, որ տեղի են ունեցել պատերազմի սկզբից ի վեր Ուրմիայի շրջանում: Այս հայտարարությունն արվել է ամերիկյան քաղաքացի պատվարժան Է. Թ. Ալլենի կողմից, և շատ, բայց ոչ բոլոր կետերում, համապատասխանում է նույն թեմայով ստացված այլ տեղեկություններին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,
Ձեր խոնարհ ծառան՝
(ստորագրված) Ջոն Լ. Զոլովել:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/391.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 142.*

Փաստաթուղթ թիվ 78

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԿՁԲԻՅ Ի ՎԵՐ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄ
ՈՒՐՄԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԻՐԱՂԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախքան պատերազմի սկիզբը ռուսական զորքերը գրավել էին Ադրբեջանի հյուսիսային մասը: Նախքան 1914թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելը, թուրքական անկանոն զորքը և քրդերը հարձակվեցին Մերզավառ և Թերզավառ հարթավայրի պարսկական գյուղերի վրա՝ թալանելով ու կողոպտելով ժողովրդին և ավիրելով գյուղերը: Հետո այս գյուղացիները ռուսական զորքերի հետևից գաղթեցին Ուրմիայի հարթավայր: Գյուղերն ավիրելուց հետո նույն թուրքական ուժերը հարձակվեցին այս շրջաններում ռուսական հսկողության տակ գտնվողների տարածքի վրա, սպանեցին շատերին, իսկ մնացածին ետ տարան: Հոկտեմբերին խառը զորքերը հարձակվեցին Ուրմիա քաղաքի վրա, թալանեցին երկու քրիստոնեական գյուղեր և սպանեցին շատ խաղաղ բնակիչների: Անհերք քրիստոնեական գյուղը թալանվեց, հիմնականում հարևան գյուղերի պարսիկների կողմից, այն բանից հետո, երբ քրդերը բացեցին ճանապարհը: Մի միջադեպի ժամանակ, որը տեղում գիտեն որպես «Հրեաների բլրի ճակատամարտ», թուրքերն ու քրդերը պարտվեցին և նահանջեցին Թերզավառ և Մերզավառ:

Թուրքիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուց հետո թուրքական զորքերը առաջացան Մուջրուլաղից և Մուլու-

ղից: Նրանց միացան Պարսկաստանի քրդերը, որոնց, որքանով գիտեմ, ոչ խանգարեցին, ոչ էլ հորդորեցին պարսկական իշխանությունները: Ռուսները հետ նահանջեցին այս ավազակախմբերի դեմ՝ ջախջախելով նրանց և դանդաղ հետ մղելով: Մոտավորապես դեկտեմբերի 31-ին ռուսական իշխանությունները հրամայեցին Ուրմիայի իրենց ուժերին արագ նահանջել՝ վախենալով Կովկասում թուրքերի առաջխաղացումից: Ժողովրդի հեռացումն իրականացվեց քառասունութ ժամից ավելի քիչ ժամանակում: Շատ ասորիներ գնացին ռուսների հետ և ցրտից մեռան ճանապարհին: Ասորիներից նրանք, ովքեր մնացել էին, փորձեցին ապաստան գտնել Ուրմիա քաղաքի ամերիկյան միսիայի տարածքում: Իրենց գյուղերում և քաղաքում նրանց վրա հարձակվեցին նրանց պարսկահպատակ հարևան մուսուլմանները, և մոտ ութ հարյուրը սպանվեցին, ներառյալ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ: Տներն ավիրվեցին, եկեղեցիներն այրվեցին: Որոշ քրդեր, գրեթե միշտ Պարսկաստանի քրդերը, որոնց հետ միացան Թուրքիայի սահմաններից եկած քրդերը, նույնպես հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա:

Թուրքական կանոնավոր զորքերը շուտով հայտնվեցին տեսադաշտում և քաղաքն ու հարթավայրերը գրավեցին ամբողջությամբ: Թուրքական տիրապետության ընթացքում, հունվարի մեկից մինչև մայիսի 24-ը, բոլոր քրիստոնեական գյուղերն ու մուսուլմանական գյուղերում ապրող բոլոր քրիստոնյաները լրիվ թալանվեցին, տղամարդիկ սպանվեցին, կանայք անարգվեցին, մոտ երկու հարյուր աղջիկների գերի տարան: Շատերին ստիպեցին դառնալ մուսուլման, հազարավորները մահացան հիվանդություններից:

Կողոպուտը մեծ մասամբ արեցին պարսիկ հարևանները, սպանություններն ու կոտորածները՝ պարսիկ հեղափոխականները, որոնց օգնեցին և հրահրեցին, իհարկե, թուրքերը:

Ռուսական զորքերը վերադարձան Ուրմիա 1915թ. մայիսի 24-ին: Նրանց հետևեցին ասորիները, որոնք հեռացել էին ռուսների հետ: Երբ հաստատվեց ռուսական գերիշխանությունը, իսկ քրիստոնյաներն իրենց ապահով զգացին, բնականաբար, նրանք ցանկացան վերականգնել իրենց կորուստները: Պահանջեցին իրենց գողացված ապրանքը և փոխհատուցում՝ իրենց տների ավերածությունների և պատճառված կորուստի դիմաց: Մի մասը ուժով, մյուսները՝ աղաչանքով, մի այլ մասը՝ օրինական դատական պրոցեսով, կարողացան քիչ թե շատ վերականգնել այն: Որոշ դեպքերում բավականին իրեր վերադարձվեցին, մի այլ դեպքում՝ իրերի փոխարեն գումար ըստ դատարանի որոշման, իհարկե, բոլոր դեպքերում՝

ապրանքի իրական արժեքից քիչ: Քանի որ պարսիկները միշտ էլ իրենց քրիստոնյա հպատակներին համարել էին ոչխարներ, որոնց մորթել էին իրենց հաճույքի համար, իրենց համար ստորացուցիչ էին համարում ռուսական բանակի վախից ետ վերադարձնել գողացված կամ կողոպտված ապրանքը, և նրանք չափազանց բարկացած էին քրիստոնյաների վրա: Մայիս, հունիս և հուլիս ամիսների ընթացքում ասորիները որոշ փոքր իրեր հավաքեցին իրենց տներում և սկսեցին հնձել դաշտերը, որ ցանվել էին նախորդ աշնանը և սկսեցին իրենց որոշ չափով կրկին հաստատված զգալ: Օգոստոսին նոր հեռացում հրամայվեց ռուսական զորքի կողմից: Ամերիկացիներից շատերը հեռացան, ասորիները՝ նրանց հետ: Նրանց բացակայության ժամանակ տները նորից կողոպտվեցին, նախորդ երեք ամիսների ընթացքում նրանց ողջ կուտակածն, ինչպես նաև բերքահավաքից ստացվածը, տարան պարսիկ հարևանները: Մնաց կազակների մի փոքր ջոկ, և քրդերն ու թուրքերը երբեք Մեիր լեռից, որը մոտ հինգ մղոն հեռու է քաղաքից, ավելի մոտ չեկան: Այսպիսով, հեռացումը երբեք լրիվ չավարտվեց, և ասորիները վերադարձան մի շարաք կամ տաս օր հետո, սակայն շատերը մահացել էին շոգ ամռան առաջացրած հիվանդություններից:

Կրկին նրանք պահանջեցին իրենց բացակայության ժամանակ իրենց տներից գողացված իրերը, և կրկին պարսիկները դրանից բարկացան: Մոտավորապես այս ժամանակ էր, որ Մոյիմ-էդ-Դաուլեհը դարձավ Ուրմիայի նահանգապետ: Քանի որ կառավարելու էր դժվար վայրում և բարկացած էր մուսուլմանների դեմ քրիստոնյաների բողոքներից, նա բողոք ներկայացրեց Թեհրան այն մասին, որ ամերիկացիները միջամտում են Պարսկաստանի գործերին: Այս «ամերիկյան» միջամտությունն օրինական էր, և համաձայն ասորական ավետարանչական եկեղեցու իրավունքների, պարսկական կառավարությունը վաղուց ճանաչել է այն, այնինքն, պարսկական կառավարությունը ճանաչել էր տեղական այդ իրավական հանձնաժողովը, որին ամեն տարի ընտրում է եկեղեցին, և որի անդամներից մեկը սովորաբար ամերիկացի մի միսիոներ է: Այս հանձնաժողովն իրավունք ունի որոշում կայացնել իր հետևորդների բոլոր գործերի վերաբերյալ: Այն իրավունք ունի նաև մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև եղած դատական գործերի դեպքում իր հետևորդներին ներկայացնել Պարսկաստանի դատարաններում: Բժիշկ Շեղը, որն այժմ այս իրավական հանձնաժողովի ամերիկացի միսիոներ անդամն է, ավելին չի արել քան անցած տարիներին, մինչև պարսկական կառավարության կողմից այս հանձնաժողովի ճանաչումը,

այսինքն, նա իր քարտուղարին ցուցում է տվել ներկայացնել այս գործերը և ապահովել դրանց արդարացի քննումը պարսկական դատարանում:

1915թ. ամառվա ընթացքում թուրքական Քուրդիստանի ասորիները, որոնց մուսուլմաններն անվանում են «ջեղներ», խույս տվեցին կոտորածից՝ միանալով իրենց հայ ընկերներին, փախան դեպի հյուսիս՝ ռուսական բանակի մոտ, որն այն ժամանակ տեղակայված էր Վանում և Սալմասում: Նրանք գաղթեցին Պարսկաստանի Խոյ, Սալմաս և Ուրմիա շրջանները: Նրանց լավ ընդունեցին ռուսները, պարսիկները և ասորի հավատակիցները: Հետո նրանց մի մասը միացավ ռուսական զորքին, և նրանցից շատերը 1916թ. ռազմական գործողությունների ժամանակ օգնեցին ռուսներին:

1916թ. գարնանը ռուսական զորքերը առաջացան դեպի հարավ և Քուրդիստանի արևմուտքը: Ռուսական զորքերը բավականին հաջողություններ ունեցան թուրքական և քրդական միացյալ զորքերի դեմ: Նրանց միացել էին հայկական զորամասեր: Անկասկած շատ դաժանություններ իրականացվեցին քրդերի դեմ: Մարդիկ կոտորվեցին, իսկ նրանց տները ավիրվեցին, երբ նրանց փախչում էին ռուսներից: Շատերը մահացան լեռներում ձնամրրիկների ժամանակ, շատերն էլ ամռանը՝ չափազանց շոգից Մոսուլի հարթավայրում: Այսպիսով, քրդերը, մոռանալով քրիստոնյաների դեմ իրենց արարքները, հիշում էին միայն իրենց կրած վնասները և երդվում վրեժ լուծել: Ռուսները կարողացան պահել այս առաջընթացի գիծը մինչև 1917թ. ամառվա վերջին զորքի պառակտումը:

Այս ժամանակաշրջանի ընթացքում քրիստոնյաներն ու մուսուլմանները համեմատաբար խաղաղ ապրում էին Ուրմիայի և Սալմասի հարթավայրերում, սակայն երբ առաջ եկավ ռուսական զորքի պառակտումն, անկարգություններն սկսեցին: Բանակի անկարգությունները հնարավոր դարձրեցին բազմաթիվ ճնշող գործողությունները մուսուլմանների դեմ: Ուրմիայի շուկաներն այրվեցին, և շատ խանութներ քաղանվեցին: Սա առաջին կորուստն էր, որ վրա հասավ *Ուրմիա քաղաքին, և այդ լավ են հիշում այն մարդիկ, որոնք մինչև հիմա հեռու են մնացել այդ անկարգություններից՝ ամերիկյան ազդեցության շնորհիվ:*

Մոտավորապես 1917թ. դեկտեմբերի 1-ին ռուսները որոշեցին ետ տանել իրենց ամբողջ զորքը Պարսկաստանի հյուսիս-արևմուտքից, և լուրջ հարց առաջ եկավ, թե ինչ են անելու ասորիները: Կարծես բավարար պատճառ չկար նրանց հեռացման համար, քանի որ տեսադաշտում ոչ մի թշնամի չէր երևում, սակայն մնալու դեպքում

չկար նաև կյանքի կամ ունեցվածքի ապահովության երաշխիք: Խորհրդրակցելով ռուսական սպաների և Կովկասի կառավարության հետ, որին այն ժամանակ ճանաչում էին միացյալ ուժերը, նրանք որոշեցին մնալ, իսկ հյուսիսի հայերի կապակցությամբ՝ ջանքեր գործադրել պահելու պարսկական ճակատը թուրքերի դեմ: Սա ի նկատի ունենալով, նրանք զենք վերցրեցին ռուսներից և ձեռք բերեցին զինամթերք: Ռուս սպաները մնացին որպես հրահանգիչներ, իսկ մի ֆրանսիացի սպա եկավ Ուրմիա՝ որպես հատուկ հրահանգիչ: Այս զինումը վիրավորեց պարսկական կառավարությանը և նա բողոքեց: Ասորիները պատասխանեցին, որ իրենք Պարսկաստանի դեմ բողոք չունեն, որ Պարսկաստանից ոչ մի անհանգստություն չէին սպասում, որ իրենք չեն անհանգստացնի Պարսկաստանին և միայն ցանկանում էին, որ իրենց թույլատրվի խաղաղ ապրել պարսկական հողի վրա, մինչև որ Քուրդիստանի իրենց սեփական տարածքը բավականին խաղաղ կլինի, որպեսզի իրենք վերադառնան իրենց տները: Նրանցից պահանջեցին զինաթափվել: Նրանք պատասխանեցին, որ քանի որ իրենք այդքան մոտ էին թուրքական սահմանին, որտեղ անմիջական շփման մեջ էին իրենց վաղեմի բշտամիների՝ թուրքերի և քրդերի հետ, և ավելին, քանի որ լեռնային ասորիները միշտ էլ անկախ ցեղեր էին եղել և երբեք չէին զինաթափվել, իրենց համար անհնարին էր զինաթափվելը: Եվ նրանք համոզեցին պարսկական իշխանություններին, որ պարսիկ ժողովրդի դեմ որևէ գործողությամբ բողոքի առիթ չեն տա: Սա չբավարարեց պարսիկներին, և այն ժամանակ, երբ ռուսների ետ քաշվելը մոտ էր ավարտին, հունվարի կեսերին, պարսիկներն ասորիներին բռնի զինաթափելու փորձեր արեցին: Խոյ քաղաքում տեղի ունեցավ պայմանավորված հարձակում, մի քանի ասորիներ սպանվեցին, և բոլորը զինաթափվեցին: Մնացածը, որպես պատանդներ պահվեցին, որպեսզի և՛ Սալմասում, և՛ Ուրմիայում իրենց եղբայրներն իրենց լավ պահեն և զինաթափվեն: Հետո փորձ արվեց զինաթափելու Սալմասի ասորիներին: Այնտեղ հարձակվեցին մոտ տասներկու մարդու վրա և զինաթափեցին նրանց: Մար Շիմունը՝ նեստորական եկեղեցու պատրիարքը, խնդրեց վերադարձնել զենքը: Բազմաթիվ բանակցություններից հետո չորս հրացան վերադարձվեց, սակայն վնասը մնաց: Ռուսների նահանջի ժամանակ Սալմասում և Ուրմիայում դեմոկրատ մուսուլմանները բոլոր մուսուլմաններին մշտապես քարոզում էին զինվել: Նրանց ասում էին, որ յուրաքանչյուր տղամարդ պետք է հրացան ունենա, որ նա պետք է վաճառի իր տնային իրերը և ձեռք բերի հրացան, իսկ հրահրողներից մեկը, որը

նախկինում ընկերաբար էր քրիստոնյաների հետ, իր ճառերից մեկում ասաց. «Եթե ոչ մի ուրիշ ձևով հրացան չեք կարողանում ձեռք բերել, վաճառեք ձեր կնոջը և առեք»: Փետրվարի սկզբին սկսեցին քախումներ Ուրմիայում: Միայնակ ասորիներին բռնում էին գյուղի ճանապարհին, սպանում կամ զինաթափում:

Երեքշաբթի օրը, փետրվարի 19-ին, քաղաքի մի քանի մասերում միաժամանակյա հարձակումներ տեղի ունեցան ասորիների վրա, մոտավորապես երեսուներ զինաթափվեցին, իսկ ուրբ կամ տասը սպանվեցին: Չորեքշաբթի օրը պարսկական գործողությունների ժամանակ քաղաքից դուրս սպանվեց երկու ռուս կոզակ և մոտավորապես վեց քուրդ: Այս ժամանակահատվածում ջանքեր արվեցին խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ: Բժիշկ Շեղը և պարոն Նիկիտինը՝ ռուսական հյուպատոսը, ֆրանսիական միսիայից մոնսիոյոր Մոնտագը, ասորի և հայ առաջնորդներն անընդհատ խորհրդակցում և բանակցում էին պարսկական իշխանությունների հետ՝ խաղաղ հարաբերությունների հաստատման համար: Նահանգապետ Իջիլալ-օլ-Մոկը չէր խառնվում: Այս օրերին անընդհատ ասեկոսներ էին պտտվում այն մասին, որ պարսիկները պատրաստվում էին հարձակվել քրիստոնյաների վրա: Քրիստոնյաներին ուղարկում էին բազմաթիվ սպառնալիքներ այն ստոր ձևերի մասին, որով նրանց սպանելու էին: Մոտեցող հարձակումն այնքան ակընհայտ էր, որ ասորի առաջնորդները խորհուրդ էին տալիս անսպասելի հարձակում գործել մուսուլմանների վրա: Նրանք ստիպված համաձայնվեցին սպասել քանի դեռ նրանց վրա չէին հարձակվել խոստանալով, ոչինչ չանել արագացնելու համար:

Ուրբաթ օրը, փետրվարի 22-ին փոթորիկն սկսեց: Մուսուլմանների զորքերը հարձակվեցին ասորական բանակի առաջնորդ Աղա Պետրոսի՝ հայտնի իր անգլիական անվամբ որպես Փիթըր Էլլո, տան վրա, որտեղ բավականին զինամթերք էր պահեստավորված: Մոտավորապես նույն ժամանակ պարսիկները զորքով հարձակվեցին հրետանու վրա, որը ռուսական սպաները Դերգալու գյուղից բերում էին Չաբբաշ գյուղը, նրանց օգնում էին ծառայող ասորիները: Հարձակում եղավ քաղաքային դարպասի վրա: Նահանջի ժամանակ հրացաններ չօգտագործվեցին, և բերվեցին Չաբբաշ մի ուրիշ ճանապարհով: Պայքարն անմիջապես դարձավ ընդհանուր, ընդգրկելով այն ամբողջ գիծը, որը բաժանում էր քաղաքի մուսուլմանական և քրիստոնեական քաղամասերը: Կրակոցներ ուղղվեցին ամերիկյան միսիայի տարածքի վրա, և մեր շենքերը կրում են հարձակման հետքերը: Հաջորդ օրն ուրիշ հրետանի բերվեց Ջեռգափա

գյուղից: Հրետանու վրա հարձակվեցին Պարսկատանի կոզակները որոնց առաջնորդում էր իրենց գեներալը, երբ այն անց էին կացնում գետի միջոցով և մոտենում էին կոզակների շտաբին: Պահակախմբին օգնության հասած պարսկական կոզակները ոչնչացվեցին, գեներալը սպանվեց մարտում: Մոտավորապես քսան կոզակներ փախան և ապաստան գտան ամերիկյան միսիայում, որտեղ նրանք ապահով էին: Նրանց ռուս սպա գեներալ Ստոլդերն իր կնոջ և որդու հետ ապաստանեց ռուսական հյուպատոսությունում, և նրանք ապահով վիճակում էին: Մարտը շարունակվեց ուրբաթ գիշերը և մինչև շաբաթ երեկո, երբ Ուրմիա քաղաքը հանձնվեց, և օրվա ընթացքում խաղաղություն հաստատվեց ամբողջ քաղաքում: Երբ գեներալ Ստոլդերն և նրա ընտանիքը դուրս եկան իրենց ապաստարանից և որոշ չափով հեռացել էին քաղաքից, նա և որդին սպանվեցին, իսկ կինը մեռավ սրտի նոպայից: Փետրվարի 22-ի մարտի ժամանակ սպանվածների թիվը մուսուլմանական զեկուցագրերում չափազանցված են, սակայն որքանով մենք կարողացանք ճշտել, այն չի անցնում վեց հարյուրից: Մարտից հետո հաստատվեցին խաղաղ հարաբերություններ:

Շերիֆ Խանեի դեմոկրատները վաղուց արդեն վերցրել էին լճի նավակների հսկողությունը և կտրել էին ճանապարհը, այնպես որ Ուրմիան հունվարի կեսերից կտրված էր արտաքին աշխարհից: Գեմոկրատները գորբեր ուղարկեցին Կարադաղ՝ Մալմասի և Ուրմիայի միջև, որպեսզի Ուրմիայի ճանապարհը կտրվի հյուսիսից: Այս անցումի վրա բոլոր քրիստոնյա ճանապարհորդների վրա հարձակվում և սպանում էին նրանց, մի առիթով հիսուն մարդուց քառասունյոթը սպանվեց: Թավրիզից լճի հարավային կողմն ուղարկված պարսկական զորքերից անընդհատ ստացվում էին սպառնալիքներ, և մենք նամակներ ստացանք Սուլդուզի մուսուլմաններից, որոնք մեզ տեղեկացնում էին, որ իրենք Թավրիզից հրաման են ստացել հարձակվել քրիստոնյաների վրա: Սովը թույլ չտվեց:

Մար Շամունն արդեն վերադարձել էր Մալմասի իր տունը: Կիրակի օրը, մարտի 17-ին լուր եկավ, որ Մար Շամունը, իր եղբայր Դավիթը և նրա մարդկանցից շատերը դավադրաբար կոտորվել են Իսմայիլ Աղայի՝ Մալմասի Շոկոկ քրդի կողմից, որը հայտնի էր որպես Միմկո: Նա, ընդհանրապես, վատ հեղինակություն ունեցող քուրդ էր, սակայն մեծ ազդեցություն ուներ: Երկուշաբթի օրը լուրերը հաստատվեցին, պատմությունը այսպիսին է՝ Մար Շամունին հրավիրել էին խորհրդակցության Թավրիզ քաղաքից ուղարկված պարսիկ պաշտոնյաների մոտ՝ ասորիների հետ խաղաղ հարաբերու-

թյուններ հաստատելու համար: Նա այս կոմիտեին հանդիպեց Դիլման քաղաքում, մոտավորապես մարտի 16-ին, և երկար խորհրդակցություն վարեց նրանց հետ, որի արդյունքում, ինչպես նա հաղորդել է իր մարդկանց, հաստատվել էին լրիվ ներդաշնակցություն ասորիների և պարսիկների միջև: Խորհրդակցությունից հեռանալուց հետո՝ նրան հրավիրեցին հանդիպման Միմկոյի հետ: Նրա մարդիկ խորհուրդ տվեցին նրան չգնալ, սակայն նա, հավատալով հաստատված խաղաղ հարաբերություններին, գնաց՝ ճանաչելով Միմկոյին հնուց, որն արդեն հաստատել էր իր բարեկամությունը քրիստոնյաների հետ: Մար Շամունը չէր վախենում: Մոտավորապես վաթսուհինգ կամ յոթանասուն մարդկանց հետ, և՛ հեծյալ և՛ հետիոտն, նա գնաց Կոնա Շասր քաղաքը: Այստեղ Միմկոն սպասում էր նրան: Նրան սրտանց ընդունեցին, և որոշ ժամանակ Միմկոն խորհրդակցեց նրա հետ: Մար Շամունի մարդկանց մոտ կասկածներ առաջացան, որովհետև զինված քրդերը հավաքվում էին կտուրներին, սակայն Մար Շամունն ուշադրություն չդարձրեց: Խորհրդակցությունն ավարտվեց խաղաղ, և նրանք համբուրվեցին ի նշան խաղաղ հարաբերությունների վերջնական հաստատման: Հետո Մար Շամունը հեռացավ: Նա աստիճաններով իջավ դեպի իր կառքը, որը շենքից մի փոքր հեռավորության վրա էր, իսկ Միմկոն նրան ուղեկցեց մինչև դուռը: Երբ Շամունը մտավ կառք և նստում էր իր տեղում, նրա մարդիկ հեծնում էին ձիերը, Միմկոն ազդանշան տվեց, և նրա զինված մարդիկ կտուրներից կրակ բացեցին կառքի ծածկի մեջ և ուղեկիցների խմբի վրա: Մար Շամունը և նրա մարդկանցից մոտավորապես քառասունհինգ հոգի սպանվեցին, մյուսները փախան՝ մի մասը վիրավորված: Այդ գիշեր Միմկոն իր մարդկանց հետ փախավ իր բերդը, իսկ Մար Շամունի մարդիկ վերադարձան, գտան նրա մարմինը և տարան: Դիլման քաղաքի պարսիկներն անմիջապես, որպես պատանդ, վերցրեցին այդ քաղաքի բոլոր քրիստոնյաներին, ներառյալ ամերիկացի միսիոներ բժիշկ Դոդին: Նրանց պատանդ պահեցին զինված պահակները՝ թույլ չտալով ազատ շարժվել տասնվեց օր շարունակ, քանի դեռ քաղաքը չէին ազատագրել ասորիները: Այդ ընթացքում, երբ Մար Շամունի սպանության լուրերը հասան քաղաք, նրա մարդկանց զսպել հնարավոր չէր: Հետևեց Ուրմիա քաղաքի քրդերի կոտորածը՝ ի պատասխան Մար Շամունի արյան, քանի որ արյան վրեժը հին և հաստատված օրենք է Զուրդիստանի լեռներում և՛ ասորիների և՛ քրդերի շրջանում: Ասորիների իշխանությունները հնարավորին չափ արագ դադարեցրին ապստամբությունը, և կրկին խաղաղություն հաստատվեց: Այս անգամ Աղա Պետրոսն իր ասորի-

ների հետ կազմակերպեց հարձակում Միմկոյի վրա: Իր փոքր զորքով անցնելով Բրողոսնայի և Սոմայի շրջաններով և մի շարք փոքր մարտերում հաղթելով Միմկոյի պահակակետերին՝ նա հարձակվեց Միմկոյի վրա, որը հաստատվել էր Չարայի իր բերդում: Երեսուներեց ժամ տևած մարտից հետո Միմկոն պարտվեց, նրա մարդկանցից շատերը սպանվեցին: Նրա բերդն անցավ ասորիների ձեռքը, իսկ Միմկոն իր հինգ հարյուր մարդկանց հետ փախավ Խոյ: Հետո քրիստոնյաները եկան Սալմասի հարթավայրը և սպանեցին ասորիներին Գիլման քաղաքում, որը նրանց հանձնվեց առանց մարտի և, հետևաբար, նրա մարդկանցից ոչ մեկը չսպանվեց և կողոպուտ չեղավ: Բանակը հետո վերադարձավ տուն:

Ադա Պետրոսի և նրա բանակի բացակայության ժամանակ մարտեր տեղի ունեցան Ուրմիայի մի քանի գյուղերում: Նախորդ մարտի ժամանակ քաղաքից փախած զինված մարդիկ տեղավորվել էին պարսպապատված գյուղերում, որոնցից մեկը՝ Կարասանլուին, հատկապես ամուր: Այստեղ հավաքվել էր մի քանի հարյուր մարդ: Նրանք արագացրեցին մարտը՝ սպանելով երկու քրիստոնյայի, որոնք գնում էին իրենց անասունների համար հարդ գնելու: Քրիստոնյաները պահանջեցին հանձնել գյուղը և զենքը: Մուսուլմանները հրաժարվեցին, և մարտը սկսեց: Բերդն այնքան ամուր էր, որ հրացանային կրակոցով այն գրավել չէր կարելի, այդ պատճառով բերվեց երկու թնդանոթ: Մի քանի կրակոցներից հետո քրիստոնյաները գրավեցին այդ գյուղը, իսկ այն պաշտպանողները սպանվեցին: Ամենահավոր պատմություններն էին մեզ հասել այն ահավոր դաժանությունների մասին, որ իրականացրել էին քրիստոնյաներն այդ գյուղի բնակիչների և պաշտպանների նկատմամբ: Ասում էին, որ հազար մարդ սպանվել է, կանանց ու երեխաներին կոտորել են, իսկ նրանց դիակները՝ խոշտանգել: Այս պատմությունները, որ պատմում էին մուսուլմանները, դարձան այնքան տարածված, որ որոշվեց կազմել մի հանձնաժողով, որը հետաքննություն էր անցկացնելու:

Ապրիլի 6-ին, Ամերիկայի կողմից պատերազմին միանալու առաջին տարեդարձին, ռուսական հյուպատոս Կաշինը, Ուրմիայի հոսպիտալից մի ֆրանսիայի ռազմական բժիշկ և ես ձիով դուրս եկանք գյուղից և բերդից: Այն չափազանց ամուր տեղ էր, հողաշեն բարձր պարիսպներով, որի չորս անկյուններում կային աշտարակներ դիտանցքներով՝ պաշտպանության նպատակով: Այն ուներ երկու մուտք, մի դարպաս՝ արևմուտքից և մյուսը՝ հարավից: Գյուղը գտնվում էր ճիշտ ներքևում, իսկ գյուղի վերջին շինությունը բերդի պարսպից, հավանաբար, քառասուն ոտնաչափ հեռու էր: Բերդում

կար երկու բակ՝ իրարից բաժանված ամուր պարսպով, ներսի մասում կային պաշտպանական սենյակներ: Բերդի պարիսպները քանդել էին թնդանոթի կրակոցով, իսկ բերդը գրավել էին հարձակմամբ:

Մարտին մասնակցածների պատմածը հետևյալն է. «Մի քանի անգամ ասորիները պահանջեցին խաղաղությամբ հանձնել բերդը, բայց մերժում ստացան: Կարճատև պայքարից հետո գյուղատիրոջ գործակալն ասորիների հետ սպիտակ դրոշով մոտեցավ բերդին, ասելով, որ գյուղատերը ցանկանում է, որ այն հանձնվի: Սպիտակ դրոշի վրա կրակեցին, գործակալը վիրավորվեց, և մի տաս մարդ սպանվեց: Նախքան թնդանոթի գործի դնելը, սպիտակ դրոշ բարձրացվեց բերդի ներսում, և ասորիներն առաջ շարժվեցին, որպեսզի ընդունեն բերդի հանձնումը: Կրկին նրանց վրա կրակեցին, և մի քանի մարդ սպանվեց: Հետո մարտը սկսեց, և պարսպի մի մասը և դարպասը ոմբակոծությամբ ավիրվեց»: Երբ արդեն անհնարին էր հետագա պաշտպանությունը, պաշտպանները փորձեցին քանդել պարիսպների տակ և փախչել խաղողի այգու միջով, որտեղով նահանջելն ապահով էր: Մոտավորապես տասնհինգ մարդ այս ճանապարհով փախավ, իսկ պաշտպաններն ակնհայտորեն կուտակվեցին ելքի մոտ, հուսալով, որ իրենց կհաջողվի փախչել: Այստեղ էր, որ տեղի ունեցավ ամենաժանր կոտորածը, քանի որ մարդիկ հավաքված էին այստեղ: Ուշադիր հաշվելով դիակները, մենք իմացանք, որ երկու հարյուրից ավելի սպանված չի եղել, որոնցից, հավանաբար, հիսունն էին կանայք ու երեխաներ: Գյուղում կոտորած չի եղել, և մենք այնտեղ գտանք ընդամենը ութ դիակ: Բերդում սպանությունները բազմաթիվ էին: Փոքր տեղում փամփուշտները մեծ վնաս էին պատճառել հավաքված մարդկանց: Շատերը սպանվել էին փամփուշտներից, մյուսները՝ հրացանի կրակոցներից, մի քանիսն այրվել էին, տեսանք նաև ակնհայտ վերքեր չունեցող դիակներ, որոնք հավանաբար մահացել էին վախից: Ոչ մի խոշտանգված մարմին չկար: Շատերն էին այրվել, բայց կրակը սկիզբ էր առել ոմբակոծությունից, ձեռքի նռնակներից, թե եղածը ծածկելու համար, չենք կարող ասել: Վերը շարադրված պատմությունները ոմբակոծությունից այրվածի ակնհայտ նշաններ են ցույց տալիս: Վերջում կարծես եղել է հուսահատ պայքար գաղտնի ելքի մոտ, և բերդը մինչև վերջ չի հանձնվել:

Ապրիլի 16-ին զեկուցագիր եկավ այն մասին, որ երկու հազարանոց բուրբակյան զորքը թնդանոթով մոտենում է Սուջբուլաղի և

Ուշնուի կողմից՝ պարսիկների ուղեկցությամբ: Հետագա զեկուցագիրը կարծես բավական հիմք ունեին, և Աղա Պետրոսը կրկին իր գործով դուրս եկավ նրանց դիմավորելու: Նա անցավ լեռներով, հանդիպեց թուրքական զորքերին, հարձակվեց նրա վրա Ուշնուի մոտ և ջախջախեց նրանց: Մուլդուզի միջով վերադառնալիս՝ պարսիկների վրա չհարձակվեցին, և կողոպուտ չեղավ: Այդ ժամանակ Դիլման քաղաքն իր դարպասները բացել էր պարսիկների առջև, որոնք սպանել էին մի քանի ասորիների: Ի պատասխան՝ ասորիները հարձակվել էին նրանց վրա, ջախջախել, և Դիլման քաղաքն այս անգամ վնասներ կրել էր: Այս դեպքերը տեղի ունեցան նախքան Ուրմիայից ապրիլի 27-ին իմ հեռանալը: Այդ ժամանակից ի վեր զեկուցագրեր են ստացվել այն մասին, որ երկու այլ մարտ է տեղի ունեցել ասորիների և թուրքերի միջև, որոնց երկուսի ժամանակ էլ ասորիները հաջողություն են ունեցել: Երբ ես հեռանում էի Ուրմիայից, զեկուցագիր ստացվեց այն մասին, որ Խոյում, որտեղ կար չորս հազար ասորի, տեղի է ունեցել ասորիների կոտորած: Այս զեկուցագրերը հաստատվեցին Թավրիզում:

Ես պետք է նախօրոք ասած լինեի, որ Չարայում Միմկոյի բերդի գրավման ժամանակ գտնվել են շատ մեղադրական փաստաթղթեր: Կային նամակներ պատվարժան պարսիկ պաշտոնյաներից, ինչպես նաև Աղբբեջանի նահանգապետից, և խաղաղության հանձնաժողովի անդամներից, որոնք ուղարկվել էին Թավրիզ քաղաքից Միմկոյին և հրահրում էին պայքարել քրիստոնյաների դեմ: Դրանք բերվել էին Ուրմիա ու տրվել զինվորական իշխանություններին: Իմ մեկնելու ժամանակ այս նամակները դեռևս քրիստոնյաների տնօրինության տակ էին:

Եզրափակելով իմ զեկուցագիրը, ես կցանկանայի նշել որոշակի հետաքրքրություն ունեցող հետևյալ փաստերը:

1. Ռուս սպաները կազմակերպեցին ասորիներին, և նրանց ուղեկցում էր մի ֆրանսիացի սպա: Նրանց կազմակերպել էին ոչ թե Պարսկաստանի վրա հարձակվելու, այլև թուրքերից և քրդերից պաշտպանվելու համար:

2. Բոլոր մարտերում, որ տեղի ունեցան ասորների և պարսիկների միջև (մինչև ապրիլի 27-ը) նախաձեռնությունը պարսիկների կողմն էր: Պարսիկ ղեմնկրատները կտրել էին Սալմաս, Շերիֆ Կանեհ և լճի հարավային կողմը գնացող ճանապարհները:

3. Մուլդուզի Կարափափուղի առաջնորդները մեզ ասացին, որ Թավրիզից հրաման են ստացել գործելու ասորիների դեմ:

4. Հավաստի տվյալներով, Մուջբուլաղի քրդերը նույնպես համապատասխան ցուցումներ են ստացել:

5. Իսմայիլ Աղան (Միմկոն, Շակոփի քուրդը) բժիշկ Փեկարդին ցույց է տվել մի նամակ Աղբբեջանի նահանգապետից, որը ջանադիր փորձեր էր անում, որպեսզի միանա պարսիկներին ասորիների դեմ, և մի քանի պարսիկ պաշտոնյաների մեղքը բացահայտող Թավրիզից Խոյ ուղարկված նամակները, ներառյալ Խաղաղության հանձնաժողովի նամակը, գտնվել են Միմկոյի տանը, երբ այն գրավել են ասորիները:

6. Մուսուլմանները մեծ չափով չափազանցել են մուսուլմանների սպանությունների մասին զեկուցագիրը: Ընդհանրապես, մինչև ապրիլի 27-ը, ռուսական հյուպատոսը, Նիկիտինը, ֆրանսիացիներն ու ամերիկացիները, որոնք տեղում էին, սպանված մուսուլմանների քանակը հաշվեցին ոչ ավելին քան երկու հազար հինգ հարյուր:

7. Ամերիկացիների կողմից ջելոների (ասորիների) զինման մասին զեկուցագրերը սուտ են, ինչպես նաև այն զեկուցագիրը, որ մենք կերակրել ենք զորքերին:

8. Այն զեկուցագիրը, որ բժիշկ Պեկարդը գնացել է Խոյ ջելոներին կազմակերպելու և զինելու համար, նույնպես սուտ է: Բժիշկ Պեկարդը գնացել էր Խոյ հետաքննելու նպատակով և աշխատանքները, և եթե հնարավոր լինի, ապահովել ջելոներին Սալմաս տեղափոխությունը, որտեղ նպատակադրված աշխատանքները կարելի է իրականացնել ավելի հեշտությամբ, և մարդիկ կգտնվեն ավելի ապահով վիճակում: Պարսիկ նահանգապետը թույլ չտվեց նրանց տեղափոխումը և այդ իմաստով, պատասխանատու է նրանց հետագա կոտորածի համար, չնայած մենք համոզված ենք, որ նա չփորձեց նույնիսկ պաշտպանել նրանց:

9. Մարտերի ժամանակ և դրանից հետո ամիսներ շարունակ գոնե հազար հինգ հարյուր մուսուլմաններ և քրդեր՝ ներառյալ ապստամբության առաջնորդներ Արշադ-ուլ-Մուլկը և Արշադ-ալ-Հմայունը, ապաստան գտան ամերիկյան միսիայում և ապահով վիճակում էին:

(ստորագրված) Է. Թ. Ալլեն:

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/391.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 143-152.

Փաստաթուղթ թիվ 79
Թիվ 1279

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կոստանդնուպոլիս, 11 մայիսի, 1916թ.

Վաշինգտոն,
Պատվարժան
Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ուղարկելու ամերիկյան հյուպատոսի կողմից Ռուսաստանից Թիֆլիս ուղարկված 1916թ. ապրիլի 10-ի զեկուցագրի պատճենված օրինակը, որի հետ ներկայված է հայտարարություն ռազմական գործողությունների շրջանում հայերի վիճակի մասին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Հոֆման Ֆիլիպ:

Ներկայված է՝ Թիֆլիսից ստացված զեկուցագրի օրինակը:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/285.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 153:*

Փաստաթուղթ թիվ 80

Կրկնօրինակ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսաստան, Թիֆլիս, 10 ապրիլի, 1916թ.

Կոստանդնուպոլիս
Ամերիկյան դեսպանություն
Գործերի պատասխանատու
Էսկվայր, Հոֆման Ֆիլիպ

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներկայելու Էզրումից պարոն Ռոբերտ Սթեֆլթոնի նամակը, որում խնդրում է ինձ Ձեր դեսպանության ուշադրությունը հրավիրել ռազմական գործողությունների շրջանում հայերի վիճակին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Չեր խոնարի ծառան՝

(ստորագրված) Ֆ. Վիլյուրի Սմիթ

Գործ թիվ 711.5A:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/285.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 154:*

Փաստաթուղթ թիվ 81

Էրզրում, Ռուսաստան, 21 մարտի, 1916թ.

Թիֆլիս
Ամերիկյան հյուպատոս
պարոն Ֆ. Ու. Սմիթ

Հարգելի պարոն,

Հենց նոր ուղարկեցի Ձեզ նամակ՝ ի պատասխան անցյալ ամսվա 29-ի նամակին: Այս նամակը խնդրագիր է տեղի հայերի կողմից: Թույլ տվեք որոշ մանրամասներ պատմել Ձեզ այստեղ անցյալ տարի տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին և ներկայացնել խնդրանքի նախաբանը:

Երբ 1914թ. օգոստոսին այստեղ սկսվեց զորահավաքը, մեծ թվով հայեր ի պատասխան զինվորագրվեցին բանակին և մտան հիվանդանոցներ՝ որպես բուժակներ և ծառայողներ: Անցյալ տարվա առաջին կեսին հայերին հանեցին հիվանդանոցներից և բանակից և ներգրավեցին ճանապարհային աշխատանքներում: Բժիշկներն ու դեղագործները դեռևս մնացին որպես այդպիսին, սակայն ուղարկվեցին քիկունք: Այս երկրում արհեստավորները մեծ մասամբ հայեր են, և շատերն այստեղ են մնացել այդպիսի աշխատանքների համար, քանի որ նրանց կարիքը կար, նույնիսկ այն բանից հետո երբ մյուսներին տեղահանեցին անցյալ հունիսին:

Քանի որ թուրքական զորքը նահանջում է, այս մարդկանց ստանասրտորեն կտտորում են: Ահա մի հաղորդում, որը տվել է մեր դպրոցի աղջիկներից մեկի եղբայրը: Նա աշխատում էր ճանապարհին, հետո նրան միացրեցին բանվորների խմբի հետ, որոնք այստեղ կառուցում էին ակումբի շենքը: Հունվարին նրանց ուղարկեցին Երզնկա և բանտարկեցին: Երբ այստեղից հրամանատարն ու նահանգապետը գնացին այնտեղ, ստացվեց առաջին հրամանը այս հիսուն հայերին դուրս տանելու և գնդակահարելու մասին: Չորսը, ընկնելով և պառկած մնալով մեռածների տակ մինչև երեկո, փախան և մեծ դժվարություններով հասան այստեղ: Ասում են, որ մյուսների հետ նույն կերպ են վարվում:

Խնդրանքը կայանում է նրանում, թե արդյոք դուք հնարավորությամբ ունեք այս փաստերի վրա հրավիրել պարոն Մորգենթաուի ուշադրությունը, որպեսզի նա, հանուն մարդասիրության, կարողանա միջամտել և խանգարել թուրքական բանակի համար աշխատող տղամարդկանց ընդհանուր կոտորածին: Քիչ կանայք ու երեխաներ են փրկվում, քանի որ այս կողմերը հսկում են քրդերը: Մեզ հաջողվեց պահել մոտ քսան աղջիկների երկու կնոջ և մեր տղամարդ ուսուցչի հետ, որն իմ քարգմանն է:

Ռուսաստանի հայերը մեծ միջոցներ ու ժամանակ են ծախսում փրկարարական աշխատանքների համար, որի հետևանքով շատերն են եկել այստեղ: Նրանք շատ են հուզվում, երբ լսում են ռազմաճակատից մեզ հասած գեկուցագրերը: Ես անկեղծորեն հույս ունեմ, որ կգործադրվի որոշակի ճնշում, որպեսզի վերջ տրվի այս դաժանություններին:

Անկեղծորեն Ձերը՝

(ստորագրված) Ռ. Ստեփյան

360

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/285.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 155-156:*

Փաստաթուղթ թիվ 82

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսաստան, Թիֆլիս, 26 մայիսի, 1916թ.

Առարկան. Բժիշկ Մաքելըմի գեկուցագիրն ամերիկյան օգնության մասին

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ բժիշկ Դաբբընին. 70 Fifth Avenue, New York, փոխանցելու համար ներփակել բժիշկ Մաքելըմի գեկուցագիրը Վանում հայերի և ասորիների օգնության կոմիտեի աշխատանքների մասին:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ֆ. Վիլուրի Մմիթ

Ներփակված է բժիշկ Մաքելըմի գեկուցագիրը:

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/340.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 157.*

Փաստաթուղթ թիվ 83

(Ձեռագիր բնօրինակ)

ՉԵԿՈՒՅԱԳԻՐ ՎԱՆՈՒՄ ԱՊՐԻԼԻ 15-ԻՑ ՄԱՅԻՍԻ 15-Ը
ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պարոն Գրեյսին և ես Վան ժամանեցինք ապրիլի 15-ին: Դոկտոր Ուիլսոնը մնաց Խոյում՝ Պարսկաստանում, եզներ, կովեր, սերմացու և այլ պաշարներ գնելու և ուղարկելու համար:

Վանի ավելի լավ տներն այրվել են կամ թուրքերի կամ հայերի կողմից, իսկ չայրված համարյա բոլոր տների դռները, հատակը և պատուհանները տարվել են որպես վառելիք: Քաղաքը վերածվել է ավերակների: Վերակառուցման աշխատանքները հսկայական ծախսեր կպահանջեն:

Ռուսական և քաղաքացիական, և՛ զինվորական իշխանությունները, չափազանց բարյացակամ էին մեր հանդեպ և տրամադրում էին բոլոր հնարավորություններն ամեն տեսակի աշխատանքներ կատարելու համար: Այլ բարեգործական ընկերություններ էին աշխատել մեզնից առաջ և կատարել էին արժեքավոր նախապատրաստական աշխատանքներ, ներառյալ որբանոցի, հիվանդանոցի, սննդամթերքի պահեստի հիմնադրումը:

Ամենահրատապ խնդիրը եզների, գութանների ու սերմացուի ապահովումն էր, որպեսզի հաջորդ ձմեռվա համար կարելի լինել կուտակել սննդամթերքի բավարար պաշար:

Ներկայումս շատ հաց կա քաղաքում էլ, գյուղերում էլ: Անցյալ տարվա ցորենի բերքը, քաղված 1914թ. աշնանը, աննախադեպ շատ էր: Կոիվներն ու կոտորածները բռնկեցին 1915թ. ապրիլին և բերքը չհավաքվեց: Ամբողջ անցյալ ձմեռը դաշտում մնացած հացահատիկը կատարյալ կլինի հաց թխելու համար, սակայն որպես

սերմնացու պիտանի չի լինի: Այսպիսով, ենթադրվում է, որ մարդկանց համար ամառվա ընթացքում բավարար սննդամթերք կլինի:

Խորհրդակցելով այլ բարեգործական ընկերությունների հետ մեր աշխատանքների մասին՝ մենք ընտրեցինք Հայոց Չոր շրջանը: Սա մի գեղեցիկ և բերքառատ դաշտավայր է, որի միջով Խոշար գետը հոսում է դեպի Վանա լիճը: Այստեղ կա քառասուն գյուղ, այժմ ավիրված, սակայն շատ մարդիկ վերադարձել են, և ամեն օր գալիս են նորերը: Բանակի կարիքների պատճառով Վանի մահանգում արգելված է անասուն և սերմացու գնել: Այնուամենայնիվ մեզ հաջողվեց գոմեշներ գնելու թույլտվություն ստանալ, քանի որ որպես սննամթերք դրանք չեն օգտագործվում: Ի հավելումն Խոյից դուկտոր Ուիլսոնի ուղարկած եզների, կովերի ու գոմեշների՝ մեծ քանակով Պարսկաստանից բերված անասուն գնեցինք նախրապաններից:

Քանի որ մենք ունեինք բավականին անասուններ, պարոն Գրեյսին իր քիկնապահի՝ ամերիկացի մի հայ կամավորի, հետ ուղևորվեց չեքեր բաժանելու այն գյուղացիներին, ովքեր եզներ էին ստանալու: Այդ չեքերն անմիջապես բերեցին ինձ, և ես, համաձայն գյուղում արված կարգադրության, բաժանեցի անասունները: Մենք նախատեսել էին յուրաքանչյուր երեք ընտանիքին տալ մի գույգ եզ և ուշադրություն էինք դարձնում, որպեսզի խմբում ընդգրկվեն միայն այն ընտանիքները, ովքեր կաշխատեին համաձայնեցված: Հուսով ենք, որ հետագայում կկարողանանք յուրաքանչյուր երկու ընտանիքին տալ մի գույգ եզ:

Անասունները մենք չենք նվիրում, այլ յուրաքանչյուր ստացողից վերցնում ենք գրություն, որով նա խոստանում է մեզ, կոմիտեին կամ մեր նշանակած մարդուն վճարել ստացած կենդանու արժեքը:

Վճարումը պետք է կատարվի երեք անգամից տարեկան մուծումով, սկսած 1917թ. նոյեմբերի 1-ից: Արժեքը նշելիս մենք նկատի ենք ունենում մեր վճարածի 25-ից 50 տոկոսը, քանի որ եզներն այժմ 3-ից 6 անգամ ավելի քանկ են, քան նորմալ պայմաններում:

Կովեր տալիս ենք հիմնականում որբերին, այրիներին և այն ընտանիքներին, որտեղ փոքր երեխաներ կան:

Նահանգապետն ու գլխավոր հրամանատարը բոլոր անասուն ստացողներին բարեսրտորեն տվեցին պաշտոնական մի փաստաթուղթ, որը հաստատում է անասունների պատկանելիությունը և արգելում դրանց օգտագործումն այլ նպատակներով:

Մենք եզներ ու գոմեշներ ստացող ընտանիքներին գութաններ, խոփեր ու մանգաղներ տվեցինք: Չեկուցագրում նշված ժամանակահատվածում 400 եզ տվել ենք 600 ընտանիքի, 100 կով՝ 200 այրիների, որբերի, հաշմանդամների ու մանուկների, 50 գոմեշ՝ 75 ընտանիքի: Մեր պահանջած գումարը միջին հաշվով 150 ռուբլի (10 Ջ) է գոմեշի, 120 ռուբլի՝ եզի և 80 ռուբլի՝ կովի համար:

Անհնարին եղավ Պարսկաստանից ձեռք բերել մեծ քանակով սերմնացու հացահատիկ: Սակայն մենք իմացանք, որ եթե մենք ֆերմերներին գումար տրամադրենք, նրանք շրջակա գյուղերից կկարողանան սերմնացու գնել իրենց համար: Այսպիսով, 10000 ռուբլի ծախսելով, գնել են երեքից չորս հազար բուշել ցորեն ու գարի, և մենք պատճառներ ունենք հավատալու, որ այն ցանվել է: Մենք նաև գրություններ ենք վերցրել ֆերմերներից, որով նրանք խոստանում են բերքահավաքին այնքան սերմնացու վերադարձնել, որքան ստացել են: Մենք մտադիր ենք այս հացահատիկը նորից օգտագործել կամ որպես սերմնացու, կամ սննդամթերք, ինչպես ավելի հարմար կլինի: Երբ նահանգապետն իմացավ սերմնացուն բաժանելու մեր մեթոդի մասին, շատ ուրախացավ և մեզ տրամադրեց 10000 ռուբլի, այնքան, որքան մենք արդեն ծախսել էինք, և մենք նրան տվեցինք ֆերմերներից ստացած գրությունները: Նա նշեց, որ ավելի շատ գումար կտա մեզ, այնքան, որքան պետք լինի նույն նպատակի համար: Մեր շրջանի բնակիչներին մենք ապահովեցինք նաև բավարար քանակով կարտոֆիլի, լոբու, ռսպի, եգիպտացորենի և տարբեր տեսակի բանջարեղենների սերմեր, և նրանք շատ շնորհակալ էին:

Յորեն ու գարի ցանելու ժամանակն արդեն անցել է, բայց կա հացահատիկի տեսակ, որը կոչվում է կորեկ, որը մեծ մասամբ օգտագործվում է որպես հաց, և որը կարելի է ցանել մեկ ամիս հետո: Մենք փորձում ենք մեծ քանակով կորեկ ստանալ Պարսկաստանից: Դրանից բերքն ստացվում է 100-ը մեկի հարաբերությամբ, այսպիսով, եթե կարողանանք ստանալ մեր ցանածի նույնիսկ միջին չափը, հաջորդ ձմեռվա սննդի հարցը կլուծվի: Վանը պտղատու ու խաղողի այգիների շրջան է: Սրանցից շատերը պատկանում էին թուրքերին, որոնք այժմ չեն կարող վերադառնալ, և հայերին, ովքեր հիմա դեռ չեն վերադարձել կամ մահացել են: Մենք սկսել ենք խմամել բոլոր այսպիսի պտղատու և խաղողի այգիները Ձիվիստանում և Արտամեդում՝ հատկապես պտղառատ երկու շրջաններում: Կառավարությանը մենք վճարում ենք նոմինալ վարձը 2-ից 5 ռուբլի յուրաքան-

չյուր այգուց և գնալու ենք էտի, ջրելու և այլն: Եթե տերը գա, մենք նրան կվերադարձնենք նրա սեփականությունը մեր ծախսած գումարի վճարի դիմաց, հակառակ դեպքում՝ մենք բերքը կհավաքենք և կտեղավորենք, իսկ ստացված գումարը նորից կներդրվի բարեգործական աշխատանքներում:

Մենք ամերիկյան միսիսի շենքում աշխատանք ենք տվել բազմաթիվ մարդկանց՝ ավերակները մաքրելու, այգիները փորելու ու տնկելու և այլ գործերի համար: Նահանգապետի համաձայնությամբ մենք 50 մարդու նշանակեցինք փողոցները կարգի բերելու և ջրային ուղիները մաքրելու համար: Գուցե, այժմ ավելի շատ մարդ է զբաղված այդ գործով, քանի որ դրա կարիքը շատ կա և բոլորի օգտի համար է:

Վանում ամեն տեսակի գործիքների պակաս է զգացվում, սակայն մեզ հաջողվեց գտնել բազմաթիվ վաճառականներ, դերձակներ, կարպետագործներ, հացթուխներ և այլն: Այս ուղղությամբ շատ ավելին կարելի է անել խելացիորեն, երբ բնակիչները վերադառնան:

Որպեսզի նպաստենք հացահատիկի, հագուստի և այլնի տեղափոխմանը Խոյից, մենք բերել ենք մի քանի եզնասայլեր, որոնցից չորսն այժմ օգտագործվում են: Մենք կարգավորել ենք նաև նույն նպատակով ավանակներ գնելու հարցը: Այլևս որպես փոխադրամիջոց չօգտագործվելու դեպքում դրանք կարող ենք տալ Վանի բնակիչներին: Հեռանկարն, ընդհանրապես, հուսալի է թվում: Ռուսական կառավարությունը մեծ գումարներ է ներդրել ամեն տեսակի վերականգնողական աշխատանքների համար: Տարբեր հայկական կազմակերպություններ խորապես շահագրգռված են, որպեսզի գաղթականները վերադառնան իրենց տները, իսկ մեր կոմիտեն, որը համեմատաբար սահմանափակ միջոցներ ունի, արել է, և համոզված եմ, պարոն Գրեյսիի արդյունավետ ղեկավարությամբ, կշարունակի արժեքավոր օգնություն տրամադրել: Կարելի է փտահ լինել, որ բնակիչները կարող են արդյունավետ կերպով օգտագործել անփտանգությունն ու մյուս բարենպաստ պայմանները, որ ձեռք են բերվել ռուսական կառավարության կողմից:

Թիֆլիս, 23 մայիսի 1916թ.

Ֆ. Ու. Մաքելլոմ

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.4016/340.*
2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 158-161.*

Փաստաթուղթ թիվ 84

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսաստան, Թիֆլիս, 14 հունիսի, 1916թ.

Առարկան. Բժիշկ Վիլսոնի զեկուցագիրը հայերի օգնության մասին

Վաշինգտոն

Պատվարժան

Պետական քարտուղար

Պարոն,

Պատիվ ունեմ խնդրելու դեպարտամենտին, հայերի օգնության մասին բժիշկ Վիլսոնի ներկայված զեկուցագիրն ուղարկել պատվարժան Ջ. Բ. Բարթոնին, D. P. 14 Beacon Street, Boston, Mass:

Պատիվ ունեմ լինելու, պարոն,

Ձեր խոնարհ ծառան՝

(ստորագրված) Ֆ. Վիլսոնի Մմիթ,

Ամերիկյան հյուպատոս

Ներկայվածը՝ բժիշկ Վիլսոնի զեկուցագիրը

Աղբյուր՝ 1. *U. S. State Department Record Group 59, 867.48/341.*

2. *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 162.*

Փաստաթուղթ թիվ 85

ԿՈՎԿԱՍԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԶԵԿՈՒՅԱԳԻՐԸ

Ինչպիսի հիասքանչ աշխատանք է պատերազմի ավերածությունների վերացումն ու գաղթականներին իրենց տները վերադարձնելը: Այս էինք փորձում անել մենք՝ զնալով հաղթական ռուսական զորքի հետքերով: Այդ հնարավորությունը տվեց մեզ նրա հաստատուն առաջընթացը Տրապիզոնից Քերիմոլու ամբողջ գծի ուղղությամբ: Այսպիսով, Վանի ու Ալաշկերտի շրջաններում արդեն հազարավոր ծլած արտեր կան, որ հազարավոր ընտանիքներին առատ սնունդ է խոստանում: Գարնանային գիշերահավասարից ի վեր քիչ թվով, սակայն հաստատուն կերպով, գաղթականներ՝ ուժեղ, ջանասեր տղամարդիկ, մեծ մասամբ ֆերմերներ, վերադառնում են: Նրանք

ապահովության համար խելացիորեն իրենց ընտանիքները թողել են Կովկասում, համարձակվելով ենթարկել հնարավոր նահանջի ռիսկին: Ռուսական կառավարությունը գաղթականներին թույլ է տվել անվճար օգտվել երկաթուղուց մինչև Ջուլֆա՝ Պարսկաստանի սահմանը: Այնտեղից նրանք անցնում են ուղքով Խոյ քաղաքի միջով՝ 150 մղոնանոց երկար ու հոգնեցնող մի ճանապարհ: Քաղաքների միությունն ու Կարմիր Խաչը ճանապարհին հիմնել են քարեգործական ամեր, որտեղ գաղթականները ստանում են անվճար ապաստան և ուտելիք, հիվանդների խնամքը իրականացնում են պաշտոնական և քարեգործական խմբերը: Սրանց մեծ մասը կիրգիզական վրաններ են՝ թեթև փայտե վանդակների վրա հենված ամուր կառույցներ: Ուրախություն է պատում մարդուն, երբ նա տեսնում է Կարմիր Խաչի դրոշը պարսկական հեռավոր լեռներում: Օրինված է ծառայությունը գոհաբերության դրոշի ներքո:

Այս հայրենադարձ քրիստոնյաներն ամեն ինչի կարիք ունեն: Ամեն ինչ սրբվել-տարվել է թալանի ու ավերածության հեղեղի ժամանակ: Շատ իրեր կարող էին մնալ մինչև տերերի վերադարձը: Տների առջև դաշտեր են: Մեր առաջին հոգսը գյուղատնտեսական իրերի, սերմնացույի և անասունների տրամադրումն է:

Ես մնացի Խոյում գնումներ կատարելու և գումարային կենտրոններին՝ Թիֆլիսին, Թավրիզին, մոտ լինելու համար, մինչդեռ դուկտոր Մաքելընը և պարոն Գրեյսին գնացին Վան՝ բաժանումներ անելու: Մեր գնումների մեջ մտնում էին եզներ, կովեր, գոմեշներ, սայլեր, գութաններ, խոփեր, մանգաղներ, հացահատիկ և տարբեր սերմեր: Այսպիսի առաջադրանքի կատարումը հեշտ չէ ներկայումս, քանի որ Պարսկաստանն ու Կովկասն աննախադեպ չափերով սննդամթերք մատակարարել ու մատակարարում են բանակին: Որպեսզի բանակի մատակարարմանը չխանգարենք, մենք սահմանափակվեցինք շուկաներով: Բարեբախտաբար նրանց ու հայկական կոմիտեի կողմից գաղթականների համար սահմանափակում չկար: Մյուս դժվարությունը տեղափոխումն էր, քանի որ անասունները տանում էին բանակի կարիքների համար: Նույնիսկ պարսիկներն էին դժգոհում մաստու անասունը բանակին տալու դեմ, և Թավրիզում մասսայական ցույց կազմակերպվեց՝ ի նշան բողոքի, քանի որ այն հանգեցնում էր ֆերմերային աշխատանքների դադարեցմանը և մսի շուկաների սակավությանը:

Որպես փոխհատուցում կրած դժվարությունների ու բազմատեսակ փորձությունների՝ գաղթականները հիանալի օգնություն ստացան: Անցյալ տարվա չինձված բերքն ապահով կերպով մնացել էր

դաշտերում: Գյուղերը մնացել էին առանց բնակիչների: Մի քանի հազարը նոր-նոր էին սկսել հավաքվել Վանում: Չինձված ցորենի դաշտերի վրայով կարկուտ կամ փոթորիկ չէր անցել: Այսպիսով, երբ ապրիլին գաղթականները վերադարձան, գործի գցեցին իրենց մանգաղները, որ մենք տվել էինք նրանց և առատ բերք հնձեցին: Այս և գյուղերի ամբարներում կուտակված ցորենը հաց տվեց շատերին մինչև բերքահավաքի ժամանակը գար: Պետք է նշեմ, որ Կովկասից բաժանելու համար մենք բերել էինք 30000 կտոր անկողին ու հագուստ:

Վերականգնման աշխատանքները զուրկ չէին ռիսկից: Այսպիսով, վերահաս վտանգ առաջացավ Ուրմիայում այն ժամանակ, երբ նեստորականները վերակառուցում էին իրենց տներն ու վերականգնում գոհասեղանները: Մի քանի ժամվա հեռավորության վրա մարտեր էին տեղի ունենում քրդերի ու ռուսների միջև, և ցանկացած օր Ուրմիան կրկին կարող էր դառնալ ռազմադաշտ: Նույնիսկ այսպես եղավ Սուջբուլաղում, որտեղ պատերազմական վիճակի արագ փոփոխությունը ոչինչ չթողեց ավերածությունից բացի: Այսպես կարող էր լինել նաև Վանում: Իսկապես, երբ թուրքական զորքերը ետ վերցրեցին Բիթլիսը, Վանի բնակիչները պատրաստվեցին ևս մի կովի: Մակայն ռուսական բանակի առաջընթացի և հաջող գործողությունների շնորհիվ վտանգն ավելի ու ավելի հեռացավ: Ռիսկի դիմելու իմաստությունն արդարացված էր, և բերքը ոչ միայն կմատակարարի սննդամթերք, այլ նաև կհեշտացնի բանակին մթերքով մատակարարելը:

Չմոռանամ նշել, թե ինչ արեցինք մենք Խոյում ամերիկյան Կարմիր Խաչի հիվանդանոցում: Այստեղ Փիթսբուրգից դուկտոր Հեզլեթն ամերիկացի և ռուս բուժբույրերի օգնությամբ բուժում է Բիթլիսից բերված ռուս և հայ վիրավորներին, ինչպես նաև 100-ից ավել թուրք վիրավոր զինվորների: Այն ժամանակ, երբ բժիշկ Հեզլեթը բուժում էր գրեթե մահացու տիֆի ու թոքախտի համաճարակից, Ռիարբեքիից բժիշկ Ֆլոյդ Օ. Սմիթը, մի նոր անդամ, որին մենք սիրով ընդունել էինք մեր օգնության կոմիտեի կազմում, հիվանդանոցում օգնում էր հատկապես թուրք գերիներին, որոնց լեզուն ինքը գիտեր: Միաժամանակ նա օգնում է մեր կոմիտեին Խոյում, դրան նա ձեռնմուխ եղավ իր գալուց մի օր հետո:

Խոյում իմ աշխատանքն անսպասելիորեն ընդհատվեց: Մայիսի 7-ին ինձ կանչեց դիվիզիայի հրամանատարը և տեղեկացրեց, որ գլխավոր հրամանատար գեներալ Չերնոգուբովն ինձ հեռագրել է, որպեսզի 24 ժամվա մեջ Խոյից մեկնեմ Թավրիզ: Հետո ես իմացա,

որ Ուրմիայից դոկտոր Փեկարդը ձերբակալվել էր, Սուրբուզից Ուրմիա գնալիս: Մխալմունքը կամ սխալ տեղեկատվությունը, որ հանգեցրել էր այդ քայլին, հարթվեց, և Թիֆլիսից ավելի բարձր իշխանավորները մեզ հավաստիացրեցին, որ հեռանալու պահանջը ժամանակավոր է, և որ իմ կամ մեր աշխատողներից որևէ մեկի դեմ նրանք ոչինչ չունենին: Գեներալ Չեռնոզուրովը հեռագրել է, որ ես կարող եմ վերադառնալ Խոյ, երբ ցանկանամ: Քանի դեռ այստեղ էի, կարողացա նախրապաններին գործի դնել անասուններ գնելու հարցով:

Ինձ սիրով ընդունեց հայկական համայնքը, ինձ համար ճաշկերույթ կազմակերպեցին՝ իրենց երախտագիտությունն ու գնահատանքը մեր առատաձեռն ամերիկյան օգնականներին հայտնելու համար:

Մեր կոմիտեն գնահատում է պարոն Հիլի տաղանդաշատ և քրտնաջան աշխատանքը, հատկապես Թիֆլիսի առաքումների բաժնում: Նա մեծ ներդրում ունի ձմեռային արդյունավետ աշխատանքների մեջ և անձամբ կարող է պատմել մեր ջանքերի մասին:

Հյուպատոս Սմիթը պատրաստվում է լքել մեզ: Նա Կոմիտեի աշխատանքներում սիրտ ու հոգի է դրել և ժամանակ ու ջանք չի խնայել մեր գործը հեշտացնելու համար: Հուսով եմ, բոլորը էլ Ամերիկայում կունենանք նրան տեսնելու հաճույքը և անձամբ նրանից կլսեք մեր աշխատանքների մասին, որին դուք առատաձեռնորեն նպաստել եք:

Հարգանքներով Ձեր:

(ստորագրված)՝ Ս. Գ. Ուիլսոն

(Ձեռագիր) Թավրիզ, Պարսկաստան 6 հունիսի, 1916թ.

Աղբյուր՝ 1. U. S. State Department Record Group 59, 867.48/341.

2. United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by Ara Sarafian, The Peripheries, vol. II, p. 163-165.

III

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԸ

*Ամերիկյան հյուպատոսարան
Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ (Խարբերդ)
30-ը հունիսի 1915թ.*

*Մեծարգո Հենրի Մորգենբաուին
Ամերիկյան դեսպանին
Կոստանդնուպոլիս*

Պարոն,

Պատիվ ունեմ դեսպանատանը տեղեկացնել երբևէ, որևէ կառավարության նախաձեռնած ամենադաժան հոլացման՝ մարդկային պատմության մեծագույն ողբերգություններից մեկի մասին: Եթե դեսպանատանը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ, իմ հունիսի 27-ի և 28-ի հեռագրերը, 29-ի կարճ հազորդագրությունը պետք է որ այդ խնդրի վրա բևեռեին ձեր ուշադրությունը: Մեր հյուպատոսարանի նախկին տեղեկագրերը դեսպանատանը ներկայացրել են այն ծայրահեղ լարված իրավիճակը, որ տիրում է այստեղ:

Իմ ապրիլի 19-ի, մայիսի 5-ի, հունիսի 2-ի ճեպագրերում (թղթապանակ թիվ 1840.1) խոսվում է ստեղծված պայմանների, ժողովրդի տագնապի մասին, որին նախապատրաստվում են կոտորել: Հաճախակի հղած իմ հաղորդագրություններում ես գեկուցել եմ վերջին ամիսներին ամերիկյան միախոններին նկատմամբ ցուցաբերվող թշնամական վերաբերմունքի, ամերիկյան բոլոր դպրոցների գործունեության կտրուկ դադարեցման մասին (թղթապանակ թիվ 360): Իմ հունիսի 12-ի և 24-ի տեղեկագրում (թղթապանակ թիվ 300) նկարագրված էր իրական վտանգը, որն սպառնում է ամերիկյան միախոններին Թուրքիայի այս մասում: Հունիսի 24-ի ծածկագրված հեռագրալուրում (թղթապանակ թիվ 300/840.1/703) ես լրացուցիչ մանրամասներ էի հաղորդել այն ամենի մասին, ինչ տեղի է ունենում այստեղ: Ինչպես նշել էի հիշատակված գեկուցագրերից մի քանիսում, որոշ հայկական շրջանակներում ապստամբական շարժում էր բացահայտվել, կանխելու համար ձեռք էին առնվել մի շարք խիստ միջոցներ: Կիրառվել էին համընդհանուր բնույթի պատիժներ, տարբերություն չէին դրել լիովին անմեղների և նրանց միջև, ում կասկածել էին շարժմանը մասնակցած լինելու համար: Գործնականում արական սեռի ամեն հայ, անկախ զբաղեցրած դիրքի կարևորությունից, արդեն ձերբակալվել է, բանտ նետվել: Նրանք ենթարկվել էին ամենադաժան կոտանքների, որոնց մեծ մասը չէր դիմացել, մահացել էր: Մի քանի հարյուր նշանավոր հայերի գիշերը ձերբակալել էին, ինչ որ տեղ տարել ու թվում է, լիովին հաստատված է, որ շատ-շատերին, եթե ոչ բոլորին, սպանել են: Անցած շաբաթ, հավաստի տեղեկությունների վրա հիմնված լուրեր էին պտտվում, որ կոտորած է նախապատրաստվում: Կարծում եմ, գրեթե կասկած չի կարող լինել, որ այն վաղուց ծրագրված է:

Հայ ժողովրդին բնաջինջ անելու ուրիշ միջոց էլ է հղացված: Խոսքը ամբողջ ազգաբնակչությանը բռնագաղթեցնելու մասին է, այն էլ ոչ միայն մեր, այլև, որքան հասկանում եմ, բոլոր վեց նահանգներից, որոնք Հայաստանն են կազմում: Ասում են, որ մեր նահանգում ապրում է 60000, վեց նահանգներում մոտ 1000000 հայ: Նրանք բոլորն էլ ենթակա են բռնագաղթի: Մարդկության պատմության ընթացքում հավանաբար նման զանգվածային տեղահանության մտադրություն չի եղել:

Շաբաթ օրը, հունիսի 28-ին հրապարակայնորեն հայտարարեցին, որ հինգ օր անց բոլոր հայերն ու ստորինները պետք է հեռանան այստեղից: Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ և Խարբերդ քաղաքները բաժանել են քաղամասերի, յուրքանչյուր տան բնակիչներին հաղորդել, թե երբ պիտի ճամփա ընկնեն: Մամուրեթ-ուլ-Ազիզին երկու օր էր հատկացված՝ հունիսի 1-ից 3-ը, Խարբերդին երեք՝ հունիսի 4-ը, 5-ը և 6-ը: Այս երկու քաղաքներում ենթադրաբար քառասուն հազար հոգի է ապրում, որոնցից առնվազն տասնհինգ կամ տասնութ հազարը հայեր են, որոնք ամենաքիչը երեք հազար ընտանիք են կազմում: Ավելի շատ հայեր կան հարևան գյուղերում, որոնց բնակիչները նույնպես մի քանի օրից պիտի թողնեն իրենց տները: Նման հրամանի բուն նշանակությունը դժվար թե կարողանա պատկերացնել նա, ով ծանոթ չէ այս մեկուսացած տարածաշրջանի առանձնահատուկ պայմաններին: Ջարդը, որքան էլ սարսափ հարուցի բառը, բռնագաղթի հարևանությամբ ավելի մարդկային կլինի: Կոտորածներից հետո ոմանք թերևս ողջ մնան, միևնույն նման երկրում համընդհանուր տեղահանություն նշանակում է յուրաքանչյուրի համար թեև դանդաղ, բայց թերևս անհամեմատ ահավոր մահ: Ես չեմ հավատում, որ հարյուր հազարից մեկն անգամ ողջ մնա: Այստեղից մեկնողների հավանական հանգրվանը հայտարարված է Ուրֆան, բայց ես շատ լավ գիտեմ, որ խոսքը քաղաքի մասին չէ, այլ հարավ-արևելք ընկած Միջագետքի հարթավայրի, որտեղ չի կարող ապրել ոչ մարդը, ոչ էլ անասունը: Բայց որն էր լինի հանգրվանը, տարագրվելն այդ ուղղությամբ տարվա այս եղանակին չափազանց դժվար է նույնիսկ նրա համար, ով հանգամանորեն նախապատրաստվել և նույնիսկ սայլ է գտել: Դանապարհի մեծ մասն անցնում է տոթ, կիզիչ անապատով, ջուր, բուսականություն գրեթե չկա: Որոշ տեղերում սայլով

մի ամբողջ օր առաջանալուց հետո անգամ անհնար է ջուր գտնել: Հետիոտն կանանց ու երեխաների քարավանից այդ նույն տարածությունն անցնելու համար անհամեմատ շատ ժամանակ կպահանջվի, նրանք այստեղից Ուրֆա հազիվ տասնհինգ-քսան օրում հասնեն: Ճանապարհին ընդամենը երկու քաղաք, երկու-երեք փոքրիկ գյուղ կա, այդ գյուղերից դժվար կլինի թեկուզ քսան-երեսուն մարդու համար ուտելիք գտնելը: Վրա կհասնեն օրեր, երբ մարդիկ ոչ ուտելիք կունենան, ոչ խմելիք: Նրանք չեն կարողանա այնքան սնունդ շալակել, որ բավականացնի մինչև մյուս բնակավայրը: Ամենալավ պայմաններում անգամ նման ճամփորդությունը ահավոր տառապանք է (ես դա ասում եմ՝ ելնելով անձնական փորձառությունից, անցած ամռանը, Ամերիկա ուղևորվելու և Խարբերդ վերադառնալու ժամանակ այդ ճանապարհը երկու անգամ անցել եմ): Մինչդեռ բռնագաղթողների՝ այսինքն հայերի մեծ մասի համար դա ստույգ մահ է:

Պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ գործնականում հնարավոր չէ ոչ սայլեր, ոչ էլ ձի հայթայթել: Մեր տարածաշրջանից աքսորի նախապատրաստվող հինգ-վեց հազար ընտանիքը հազիվ քսանհինգ սայլ գտնի: Ընհանուր առմամբ թերևս հարյուր եզնասայլ, բախկան մեծ թվով փոքրիկ ավանակներ լինեն, ոմանք էլ ուզե՞նան կովերին տանել, որպեսզի ուտելիք, մի երկու ծածկոց բարձեն: Ահա ամբողջ փոխադրամիջոցը, որ այս պահին գոյություն ունի մեր շրջանում: Նույնիսկ բավարար քանակությամբ որևէ տեսակի կենդանի չկա, որ հերիքի յուրաքանչյուր ընտանիքի՝ արդեն պարզ է, որ բոլորը գրեթե ստիպված պիտի լինեն ոտքով ճամփա ընկնել: Բարեկեցիկ ընտանիքներից շատ քչերը մեկ-երկու անասուն կունենան, որոնց վրա մայրերը, երեխաները կկարողանան հերթով նստել, բայց մեծ մասամբ կանայք՝ ամուսիններից գուրկ, նորածինները գրկներին, բազմաթիվ զավակներով, առանց փոխադրամիջոցի կմնան: Դժվար չէ պատկերացնել նման հայերի ճակատագիրը: Բռնագաղթը ջարդից թերևս ավելի քաղաքակիրթ, բայց անհամեմատ արդյունավետ ու արմատական միջոց է: Այնհայտ է, որ շատ-շատերը ելուզակների ու մարդասպանների հարձակմանը կենթարկվեն, քանի որ ներկայումս ճանապարհները լեփ-լեցուն են ավարառու քրդերով:

Մի քանի օր առաջ ես վալիին հարցրի, թե ի՞նչ է նախաձեռնվում այդ մարդկանց պաշտպանության համար: Նա պատասխանեց, որ մեծ քանակությամբ զինվոր-նասիկան նրանց կուղեկցի, որպեսզի չկրկնվի ավելի վաղ տեղահանվածների ճակատագիրը, որոնց ճանապարհին հանդիպել էին քրդերը, չափազանց դաժան վարվել:

Ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ քրդերը նման հաշվեհարդարի հատուկ հրահանգ էին ստացել: Շատ-շատերը ոչ առանց հիմքի մտածում են, որ նույն ճակատագիրը այժմ մեկնողներին է սպասում: Խիստ հավանական է, որ տղամարդկանց կսպանեն, ամենագեղեցիկ կանաց ստրկության կտանեն, մյուսներին երեխաների հետ անապատում կթողնեն, որպեսզի մահանան: Ամեն դեպքում տարակույս չի կարող լինել, որ գրեթե բոլորը, նախքան վերջնական հանգրվան հասնելը, որևէ կերպ կոչնչանան: Նրանց ողջ-առողջ տեղ հասնելը կասկածի է ենթարկում նաև այն հանգամանքը, որ Էրզրումից, Երզնկայից տարագրվածները, որոնց այստեղ սպասում էին, բացի մի քանի, մոտակա վայրերից քշվածներից, տեղ չեն հասել: Միաժամանակ լուրեր են պտտվում, որ նրանց բոլորին թալանել ու կոտորել են քրդերը: Շատերի անուններով այստեղ գումարներ են ուղարկել, բայց ոչ ոք չի ներկայացել, որ ստանա:

Մյուս մտահոգող հանգամանքն այն է, որ նահանգապետը որևէ ամերիկացու թույլ չի տալիս ուղեկցել ճամփա ընկնող քարավաններին: Մինչդեռ բազմաթիվ միսիոներներ կուզեին հայերի հետ մեկնել, որպեսզի նեցուկ լինեն օգնության կարիք ունեցողներին: Կիրակի օրը, ամսի 27-ին ես այցելեցի վալիին, որ խոսեմ այս, մի շարք ուրիշ խնդիրների մասին: Նա կտրականապես մերժեց հայերին ուղեկցելու առաջարկը, ասաց, որ այդպիսի թույլտվություն չունի, բայց ավելացրեց, որ նոր բնակավայրերը հասնելուց հետո, ամերիկացիները, եթե ուզում են, կարող են միանալ նրանց: Անշուշտ, սա պատասխանատվություն չենթադրող խոստում է, քանի որ պարզ է, գաղթականներից շատ քչերը տեղ կհասնեն, եթե իհարկե, ընդհանրապես որևէ մեկը կհասնի: Կառավարությունը, նրանց ապահով վերջնական հանգրվան հասցնելու ցանկություն ունենալու դեպքում, ամերիկացիների՝ ուղեկցելու առաջարկը չէր մերժի: Մյուս կողմից էլ, ո՞վ գիտե, քանի որ այժմ բոլոր ճանապարհներն անկասկած խիստ վտանգավոր են, թերևս վալին չի ուզում պատասխանատվություն ստանձնել, թույլ տալ, որ ամերիկացիները կյանքները փորձության ենթարկեն: Հնարավոր է նաև, որ վալիի՝ հետագայում գնալ աքսորականներին միանալու առաջարկը թափանցիկ ակնարկ է այն մասին, որ մոտ ապագայում միսիոներներին էլ են թելադրելու հեռանալ այստեղից:

Իմ հունիսի 27-ի, հունիսի 28-ի, ինչպես նաև միսոսր Ռիցի՝ միսոսր Փիթին հղած ամսի 28-ի հեռագրերում մենք անդրադարձել էինք վերջնական հանգրվանում հայերին օգնության հասնելու անհրաժեշտությանը, ես առաջարկել էի մինչև իսկ Ամերիկայից օժան-

դակութիւն ուղարկել: Մնում է որոշել, թե ի՞նչ չափով է կարելի աջակցել տարագիրներին ու ինչպես է հնարավոր իրագործել մեր աջակցությունը: Չափազանց մեծ է վտանգը, որ նրանց բոլորին կկտորեն, կամ էլ այնպես կանեն, որ ճանապարհին մահանան: Եթե մինչև անգամ նրանք ինչ որ տեղ հասնեն, հայտնի չէ՝ հնարավոր կլինի՞ հետները կապ հաստատել: Իմ կարծիքով հատուկեմտ վերապրողներին կքշեն Միջագետքի հարթավայրի ամենահեռավոր անկյունները՝ Ուրֆայից, մյուս քաղաքներից օրեր ու օրեր հեռու: Ուրֆայից նրանց օգնություն հասցնելու հնարավորություն լինելու դեպքում, մենք կարող էինք դա անել քաղաքում գտնվող Ամերիկյան առաքելության կամ Հայեայի հյուպատոսության միջոցով: Ամեն դեպքում անպայման պետք է նկատի ունենալ բռնագաղթողների ահավոր տառապանքներն ու վերապրողներին աջակցելու անհրաժեշտությունը: Հարուստ ու ազքատ հավասարապես կզրկվեն ամեն ինչից, եթե հնարավոր է նրանց օգնության ձեռք երկարել, անհրաժեշտ է այսօրվանից սկսել:

Անկարելի է լիովին նկարագրել տագնապը, որ առաջացրել է տարագրության հրամանը: Մարդկանց ընդամենը հինգ, թե վեց օր է տրված ամբողջ ունեցվածքը տնօրինելու, բողնել-հեռանալ համար: Վաճառականներն այդքան կարճ ժամանակում չեն կարողանա իրենց գործերը կարգավորել: Ընտանիքի հայրերի համար նույնպես դժվար կլինի եղած-չեղածը վաճառելը, կենցաղային խնդիրներ կարգավորելը: Ահա այդ ամենի պատճառով առաջացել է մի խուճապ, որն այլուր հազվադեպ, մեզ մոտ ընդհանրապես չի եղել: Բոլոր նրանք, ովքեր արքայ են գնալու, աշխատում են հետները գոնե մի քիչ փող ունենալ, թուրքերն էլ, իհարկե, առիթից օգտվում, գրեթե ձրի, ինչ ուզում, գնում են: Խաբեությունն ու թալանը երբեք այս աստիճանի բացահայտ չէին եղել: Թուրքերը՝ տղամարդ թե կին, մտնում են հայերի տները, ցանկացած իր չնչին դրամով առնում: Ապրանքի գինը հազվադեպ է իսկական արժեքի հինգ կամ տասը տոկոսը կազմում: Մի ամբողջ տան կահ-կարասի, որը կարծենա հարյուր կամ երկու հարյուր փաունդ, վաճառվում է տասը-տասնհինգ փաունդով: Հինգ-տասը փաունդանոց գորգերը գնում են հիսուն կամ յոթանասունհինգ պիաստրով: Մարդիկ են պատահում, որոնք գոհ են լինում, երբ ընդհանրապես որևէ բան են ստանում իրենց ապրանքի կամ ունեցվածքի դիմաց: Փողոցները լցված են թալանը տեղափոխող ուղտերով, հարուստ թուրք տղամարդկանցով ու կանանցով, որոնք, ինչպես տոնական օրերին, հագել են իրենց ամենագեղեցիկ զգեստներն ու նմանվում են ճանապարհին աչքովն ընկած գոհի վրա պտ-

տվող գիշանգոյի: Դժվար է պատկերացնել ավելի ճանաչող տեսարան, քան այն, ինչ այժմ տեղի է ունենում մեզ մոտ: Նման կարճ ժամանակում մեկնելու նախապատրաստվելն այնքան ծանր է, որ մենք վեց հոգով՝ արտասահմանցի ընտանիքների գրեթե բոլոր տղամարդիկս, ոչ պաշտոնական այցով վալիի մոտ գնացինք, հարցրեցինք՝ հայերին տարագրության պատրաստվելու համար հնարավոր չէ՞ ավելի երկար ժամանակ տալ: Նա մեզ ընդունեց խիստ հարգալիք, բայց ասաց, որ դա անհնար է: Ամեն դեպքում մենք որոշակի իմացանք, որ արքայվողներին կարող ենք տարբեր ձևերով օգնել: Նահանգապետը հայտնեց, որ ամենևին դեմ չի լինի, եթե նրանց համար որոշ ապրանք գնենք կամ իրենք մեզ վստահեն իրենց գումարները: Երբ է գայնագամը այդ ամենին դեմ էր, բայց այնուամենայնիվ մենք ինչ որ բան կարողացանք անել: Միսիոներները նույնպես փորձեցին բռնագաղթողներին դեղորայքով, ճանապարհորդության համար անհրաժեշտ այլ օգտակար իրերով ապահովել, ամենաչքավորներին ու կարիքավորներին դրամ բաժանել:

Վերջին երեք օրվա ընթացքում անընդհատ մարդիկ էին գալիս հյուպատոսարան, Ամերիկյան առաքելություն, որ այս կամ այն կերպ օժանդակություն ստանան: Մի մասը նյութական օգնություն էր խնդրում, մյուսն ուզում էր վստահել որոշ իրեր: Հայերն բերում էին դրամ, փաստաթղթեր, զարդեղեն, կահույք, այլ ապրանքներ: Ես ընդունում էի միայն դրամ ու փաստաթղթեր, բայց միսիոներները շատ ուրիշ պարտականություններ էլ էին ստանձնում: Ոմանք դրամները թողնում էին, որ իսկույն ևեթ Ամերիկայի իրենց հարազատներին ուղարկենք, սակայն մեծ մասը խնդրում էր դա անել միայն այն դեպքում, եթե չորսից վեց ամսվա ընթացքում իրենցից ոչ մի լուր չստացվի: Ես երբեք ավելի ողբերգական, հոգեմաշ տեսարան չեմ տեսել: Բոլորն զգում էին, որ դեպի ստույգ մահն են գնում ու իհարկե հիմնավոր պատճառներ ունենին այդպես կարծելու: Նրանց վստահությունը ամերիկյան հյուպատոսարանի, միսիոներների նկատմամբ սրտաշարժ էր, մեծ մասը չէր ուզում նույնիսկ այն դրամը հաշվել, որ վստահում էր: Հայերը մեզ էին թողնում իրենց ամբողջ կյանքում խնայած գումարն ու միմիայն խնդրում, որ եթե մի քանի ամսվա ընթացքում իրենց մասին որևէ տեղեկություն չհասնի, հնարավորության դեպքում դրամները հարազատներին առաքել:

Հայերի անշարժ գույքը բռնագրավելու է կառավարությունը: Բացարձակ մեծամասնությունը չի էլ հասցնի տնօրինել ունեցվածքն ու շատ հավանական է, որ ամբողջ պարունակությամբ թողնի տուն, խանութ, ամեն ինչ: Նրանք, ովքեր հարստության տեր էին, բոլորը

կկորցնեն: Ոմանք, իհարկ, կկարողանան հետևել մի քիչ փող վերցնել, բայց ամենքն էլ կվախենան թալանվելուց, շատ քիչ հայ կպատահի, որ կհանդգնի ճանապարհի համար մեծ գումարներ տանել: Չքավորների, դրամ չունեցողների վիճակն ավելի ծանր է, ոչ ոք չգիտի, թե ինչ է լինելու նրանց վերջը: Կառավարությունը ավանակներ առաջարկել է, բայց ամեն անասունի, ամեն օրվա համար խոշոր գումարներ է պահանջել: Նա, ով ճանապարհ ընկնի մեկ-երկու լիրայով, մի քանի օրից դրամը կվերջանա ու այլևս ոչ մի միջոց չի ունենա:

Առևտրի ու արդյունաբերության տեսակետից հայերի աքսորի հետևանքն այն կլինի, որ նահանգը հետ՝ միջնադար կվերադառնա: Պաշտոնական վիճակագրությամբ վաճառականության և առևտրական գործարքների իննսուս տոկոսը իրականացվում է այն դրամատների միջոցով, որոնք հայերին են պատկանում: Բոլոր գործառությունները կխափանվեն ու վերականգնելու ոչ մի հնարավորություն չի լինի: Բազմաթիվ բնագավառներում ոչ մասնագետ, ոչ էլ նույնիսկ բանվոր կզտնվի: Եթե որոշ արհեստավորների նկատմամբ բացառություն չարվի, դժվար է նույնիսկ պատկերացնել թե ինչպես սյուսի ապրեն այն բուրբերը, որոնք այս կամ այն չափով վարժվել են քաղաքակրթությանը: Մինչև այժմ, սակայն, այդ մասին ոչ ոք չի մտածում: Այլևս ոչ դրամատուն կմնա, ոչ եկեղեցի, ոչ էլ քրիստոնեական դպրոց: Մի հարվածով երկիրը երկու-երեք հարյուր տարով հետ կգնա: Նույնը վերաբերում է Դիարբեքիին, տարածաշրջանի մյուս բնակավայրերին: Ես ոչ մի կասկած չունեմ որ բոլոր ամերիկյան միսիոներները ստիպված կլինեն հեռանալ: Ամենևին չեմ զարմանա, եթե նրանք մեկնելու հրաման ստանան, բայց, անկախ այն բանից, կվտարվեն, թե ոչ, այստեղ այլևս անելիք չեն ունենա: Խարբեքի միսիոներների վաթսուս տարվա գործունեությունը մոտենում է իր վախճանին, ես չեմ էլ պատկերացնում, թե ինչպես են նրանք իրենց առաքելությունը շարունակելու:

Գործարար կյանքի ընդհատումից, միսիոներների հեռանալուց հետո հայտնի չէ, թե ինչով սյուսի զբաղվի հյուպատոսարանն այստեղ, Դիարբեքիում, տարածաշրջանի այլ բնակավայրերում: Շատ լուրջ վտանգ կա նաև, որ շուտով կկորցնեն տասը տարուց ավելի հյուպատոսարանում ծառայող իմ խիստ կարևոր երկու աշխատակիցներին, քանի որ հայեր են: Ես վաղից խնդրեցի թույլ տալ նրանց մնալու, բայց միակ բանը, որին հասա, աքսորի առաջին քարավանից հետ պահելն էր: Կուսակալն ասաց, որ երկու հայերը կարող են ևս մի քանի օր մնալ, այդ ընթացքում ինքը համապատաս-

խան հրահանգ ստանալու համար կղիմի Կոստանդնուպոլիս: Իմ հունիսի 27-ի հեռագրում ես դեսպանությանը խնդրել էի նրանց համար արտոնություն ձեռք բերել, բայց չեմ կարծում, որ այդ հեռագիրը տեղ է հասել: Իսկ իմ հունիսի 27-ի հեռագրով ես դիմել էի դեսպանատանը, որ տեղեկանամ, թե կարելի՞ է արդյոք բացառության հասնել այստեղ գտնվող այն անձանց նկատմամբ, ովքեր ամերիկյան հպատակություն ունեն: Մի անգամ այդ մասին խոսեցի վալիի հետ, բայց նա խուսափողական պատասխան տվեց:

Հույս ունեմ ժամանակին դեսպանատնից համապատասխան հրահանգ ստանալ, որպեսզի իմանամ, թե ի՞նչ իրավասություններից կարող են օգտվել նման մարդկանց ու նրանց երեխաներին փրկելու համար: Կան այնպիսի քաղաքացիներ, ովքեր անկասկած մեր պաշտպանությունը վայելելու իրավունք ունեն: Խոսքը վերաբերվում է հատկապես նրանց, որոնց ամուսինները ամերիկահպատակ են, գտնվում են Ամերիկայում, իսկ իրենք՝ կանայք, հարազատներին տեսնելու համար կարճ ժամանակով են Խարբեքը եկել: Այդպիսիները քիչ չեն, ընդ որում գրեթե բոլորը վերադարձել են Միացյալ Նահանգներում ծնված երեխաներով, ես նրանց օգնելու համար պատրաստ եմ ամեն ինչ անել:

Այս տարածաշրջանի ազգաբնակչության կեսի տարիանումը սկսվում է վաղը, եթե բոլոր հայերը այդ աստիճանի ընկճված ու հուսահատված չլինեին, ես կարող էի ընդվզման տեսարանների ակնատես լինելու հույսն ունենալ: Ինչ էլ լինի, ոչ մի կերպ չեմ կարողանում հավատալ, որ իշխանությունները կհասնեն իրենց նպատակին՝ բոլորին կաքսորեն, չնայած առայժմ լարվածության թուլացման, բացառություններին ընդառաջելու ոչ մի նախանշան չեմ տեսնում:

Պատիվ ունեմ, պարոն, մնալու Ձեր խոնարհ ծառան՝

ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ
(ստորագրություն)
Հյուպատոս

Աղբյուր՝ Լեսլի Ա. Դևիսը Խարբեքից՝ Հենրի Մորգենբաուին, ամերիկյան դեսպանին, Կոստանդնուպոլիս, 30-ր հունիսի, 1915թ., Կոստանդնուպոլսի գործերի կառավարչի հերթական բորսատարով 1916թ. փետրվարի 17-ին ուղարկված է պետքարտուղարին Ա.Ա., Պ.Դ., 59 Խ.Փ., տասնորդական բորսապանակ, թիվ 867. 4016/269.

*Ամերիկյան հյուպատոսարան
Մամուրեթ-ու-Ազիզ (Խարբերդ)
Թուրքիա, 11-ր հուլիսի 1915թ.*

*Մեծարգո Հենրի Մորգենթաուին
Ամերիկյան դեսպանին
Կոստանդնուպոլիս*

Պարոն,

Պատիվ ունեմ այս տարածաշրջանից հայերի արտաքսմանը վերաբերող իմ հունիսի 30-ի գեկուցագրին (թղթապանակ թիվ 840.1) հետևյալ լրացումները կատարել:

Մարդկային մի մեծ խումբ այստեղից ճամփա ընկավ հուլիսի 1-ին, հազարավորներ՝ 3-ին, շատ ուրիշներ հաջորդ օրերին: Որոշակի թիվը դժվար է ճշտել, բայց շատ-շատերն արդեն մեկնել են:

Ամեն դեպքում Խարբերդ քաղաքի բնակիչների աքսորը հետաձգվեց, բազմաթիվ կանանց ու երեխաների ժամանակավորապես քույլ տվեցին մնալ, մարդիկ սկսեցին հուսալ, որ վտանգն արդեն անցել է, իրենց հանգիստ կբողնեն: Բայց քիչ առաջ մոմենտիկը հաղորդեց, որ բոլոր հայերն անխախտ հուլիսի 13-ին պիտի մեկնեն: Եթե խոսքը միայն տուր-տեղը թողնել, մի այլ վայրում հաստատվելու մասին լինեք, սարսափն այսքան մեծ չէր լինի, բայց յուրբանջյուրը գիտե, որ դեպի մահ է գնում:

Այս կապակցությամբ եղած անգամ չնչին կասկածները վերջնականապես ի դերև ելան, երբ Էրզրումից ու Երզնկայից մի քանի հազար գաղթականների քարավան հայտնվեց: Նրանց առաջին խմբերը հասան իմ վերջին գեկուցագիրը պատրաստելուց մի երկու օր անց: Ես մի քանի անգամ այցելել եմ նրանց ճամբարները, շատերի հետ զրուցել: Ավելի սահունկեցուցիչ տեսարան անհնար է պատկերացնել: Նրանք բոլորը, գրեթե առանց բացառության, ցնցոտիներով են, կեղտոտ, քաղցած ու հիվանդ: Դա զարմանալի չէ, քանի որ երկու ամսից ավելի ճանապարհին են եղել, հագուստ չեն փոխել, լվացվելու հնարավորություն, գլխներին տանիք չեն ունեցել, շատ քիչ են ուտելիք գտել:

Այստեղ կառավարությունը չնչին քանակությամբ սնունդ բաժանեց: Մի անգամ, երբ ուտելիքը բաշխում էին, ես ներկա էի: Գաղթականները հարձակվում էին բերողների վրա, իսկ վերջիններս նրանց մահակներով թշուր էին, երբեմն դիտմամբ շատ ուժեղ խփում, որ սպանեն: Դժվարությամբ կարելի է հավատալ, որ նրանք մարդկային էակներ են: Հենց գաղթակայանի մոտով անցնում ես, կանայք

մեկնում են իրենց զավակներին, խնդրում վերցնել: Իրոք, թուրքերն արդեն այդ տղաներից ու աղջիկներից շատերին ընտրել են, որպեսզի ստրկացնեն կամ շատ ավելի վատ նպատակների ծառայեցնեն: Նրանք նույնիսկ բժիշկներ են բերել, որ քննեն ամենաուշագրավ աղջիկներին ու առավել գեղեցիկներին տանեն: Տղամարդ շատ քիչ է մնացել, մեծ մասին ճանապարհին սպանել են: Բոլորը նույնն են պատմում՝ իրենց վրա հարձակվել, թալանել են քրդերը: Շատերը մի քանի անգամ են գրոհի ենթարկվել, մեծ մասը՝ հատկապես տղամարդիկ, կոտորվել են:

Ինչ խոսք, կանանց ու երեխաներին էլ չեն խնայել: Քիչ չեն մահ սպառնալիները, ովքեր հիվանդություններից, հյուծախտից են մահացել՝ այստեղ հասնելուց ի վեր էլ ամեն օր մարդ է մեռնում: Արդեն բազմաթիվ քարավաններ են իրար հետևից եկել ու մեկ-երկու օր մնալուց հետո թշվել անհայտ ուղղությամբ: Իհարկե բնօրրաններից հանվածների փոքր մասն է միայն հասել այստեղ, այնպես որ եթե այսուհետև էլ նույն ձևով շարունակեն հալածել ճանապարհներին, հնարավոր է, որ համեմատաբար կարճ ժամանակում ոչ ոք կենդանի չմնա: Նրանց մեջ, ում հետ ինձ հաջողվեց զրուցել, երեք քույրեր կային: Երեքն էլ սովորել էին Կոստանդնուպոլսում, հիանալի անգլերեն գիտեին: Ասացին, որ իրենց ընտանիքը ամենահարուստն է եղել Էրզրումում, ճամփա են ընկել քսանհինգ հոգի, բայց տասնչորսն են մնացել: Մյուս տասնմեկին, որոնց թվում զրուցակիցներիցս մեկի ամուսնուն ու գերդաստանի ծեր տատին քրդերը սպանել են նրանց աչքի առաջ: Ընտանիքի արական սեռի ամենամեծ վերապրողը, այսպիսով, հագիվ ութ տարեկան էր: Էրզրումից ելնելիս նրանք փող, ձի, անձնական իրեր են ունեցել, բայց այդ ամենը, ինչպես մահ հագուստները, թալանել էին: Գաղթականների մի մասը մերկ, մյուսը միայն շապիկով էր մնացել: Երբ ինչ որ գյուղ էին հասել, ուղեկցող զինվոր-ստրկանները տեղի բնակչուհիներից նրանց համար ցնցոտիներ էին ձեռք բերել: Մյուս աղջիկը, ում հետ խոսեցի, Էրզրումի ավետարանչական պատվելիի դուստրն էր: Նրանց ամբողջ ընտանիքը կոտորվել էր, փրկվել էր միայն ինքը: Մրանք, սրանց պես մի քանիսը տարագրված վերնախավի եզակի վերապրողներն են: Նրանց տեղավորել են Խարբերդի ծայրամասում գտնվող մի լքված դպրոցում, ուր ոչ ոք իրավունք չունի այցելել:

Չրուցակիցներս ասացին, որ իրենք, փաստորեն բանտում են, չնայած կարող են օգտվել դպրոցի շենքից ոչ հեռու գտնվող աղբյուրից: Հենց այդտեղ էլ ես կարողացա հանդիպել նրանց: Մյուս տարագիրները ընդարձակ դաշտում էին բաց երկնքի տակ ունեցել:

պաշտպանված չէին կիզիչ արևից: Այսպիսի վիճակը որոշակիորեն պարզում է, թե ինչ է սպասում նրանց, ովքեր արդեն մեկնել են Խարբերդից կամ առաջիկայում մեկնելու են: Ինձ թվում է տարագիրներից դեռ ոչ մի լուր չի եկել, հավանաբար չի էլ գա: Անխափան գործող համակարգի համաձայն, քրդական ուժերի մեջ թաքնվում են ճանապարհին ու սպասում նրանց, որպեսզի բնաջնջեն հատկապես տղամարդկանց, ի միջի այլոց նաև կանանց, երեխաների մի մասին: Սա թվում է ամենայն մանրամասնությամբ նախապատրաստված, ամենաարդյունավետ սպանողն է, որը երբևէ տեղի է ունեցել այս երկրում: Տարագրվող քարավաններում շատ քիչ տղամարդ է մնացել, նրանցից ազատվելու ավելի վստահելի, արագ գործադրվող միջոցներ են կիրառվել:

Վերջին շաբաթների ընթացքում հազարավոր տղամարդկանց ձերբակալեցին: Նրանց նետում էին բանտերն ու հենց հարյուր հոգու հավաքում էին, գիշերը հանում էին դուրս: Առաջին քարավանը ճամփա ընկավ հունիսի 23-ի գիշերը: Բռնագաղթողների թվում էին ամերիկյան քոլեջի մի քանի դասախոսներ, ուրիշ ազդեցիկ հայեր, Խարբերդի հայկական եկեղեցու եպիսկոպոսը: Շշուկներ են պտտվում, որ բոլորին սրախողող են արել, ու շատ քիչ հավանականություն կա, որ այդպես չլինի: Նույն ձևով տարան հայ զինվորներին: Նրանց նախ հավաքեցին, բանտարկեցին քաղաքի արվարձանում գտնվող մի շենքում: Ոչ մի տարբերություն չդրեցին ծառայությունից ազատվելու համար սուրբ չմուծածների ու մուծածների միջև: Վերջիններս փողը վերցնում էին, մյուսների հետ ձերբակալում, ճամփա հանում: Ասում էին, թե տանելու են ճանապարհներին աշխատացնելու, բայց դա բացահայտ էր, որովհետև մինչև այժմ ոչ մեկին լուր չի եկել: Հուլիսի 7-ին, չորեքշաբթի օրը, վստահելի աղբյուրներից վերջնականապես հայտնի դարձավ նաև մնացածի ճակատագիրը, քանի որ նույն փորձությանն են ենթարկվել: Խարդերդում, Մեզիրեում մեծ թվով տղամարդկանց ձերբակալել էին, բանտ նետել: Երեքշաբթի, առավոտ վաղ հասել էին, ստիպել քայլել դեպի անմարդաբնակ լեռները: Բոլորը միասին եղել էին մոտ ութ հարյուր հոգի, որոնց տասնչորս հոգիանոց խմբերով կապկպել էին իրար: Կեսօրից հետո նրանք հասել էին մի փոքրիկ քրդական գյուղ, գիշերը փակված մնացել մզկիթում, հարևան շինություններում: Այս ամբողջ ժամանակ նրանց ոչ ուտելիք էին տվել, ոչ ջուր, բոլորի ամբողջ գումարը, հագուստների մեծ մասը խլել էին: Չորեքշաբթի հայ տղամարդկանց հասցրել էին քաղաքից մի քանի ժամ հեռու գտնվող հովիտն ու ստիպել նստել: Հետո զինվոր-ստիկանները կրակել էին անքան, մինչև համարյա

բոլորին կոտորել էին: Նրանց, ում փամփուշտը չէր սպանել, ոչնչացրել էին դանակի կամ սվինի հարվածներով: Ոմանք, այնուամենայնիվ, կարողացել էին կտրել իրենց՝ ընկերներին կապող թուղթն ու փախչել, բայց շատերը հենց փախուստի ժամանակ էին հրացանազարկ եղել: Հազիվ մի քանի՝ ըստ երևույթին երկու-երեք հոգու էր հաջողվել սպանողից ճողոպրել: Չոհերի թվում են ամերիկյան քոլեջի գանձապահը, ուրիշ շատ հարգելի անձնավորություններ: Նրանցից ոչ մեկին, ոչ մի մեղադրանք չէր ներկայացվել: Այդ տղամարդկանց ձերբակալել ու ոչնչացրել էին ամբողջ հայ ազգը բնաջնջ անելու ընդհանուր ծրագրի իրագործման շրջանակներում:

Երեկ երեկոյան հարյուրավորների, որոնց թվում քաղաքացիական ու ռազմական իշխանությունների ձերբակալվածներին, տարան այլ ուղղությամբ, բայց նույն ճակատագրին արժանացրին: Ասում են նախճիրն իրագործվել է այստեղից ընդամենը երկու ժամ հեռու գտնվող մի վայրում: Երբևէ, հենց իրադրությունը փոքր ինչ խաղաղվի, անձամբ ձեռն կգնան, որպեսզի իմ աչքով տեսնեմ, հանդգնեմ:

Մի քանի շաբաթ առաջ Իչմե ու Հապուսի գյուղերից, որոնք այստեղից չորսից հինգ ժամ են հեռու, երեք հարյուր տղամարդու հավաքել էին, տարել լեռները, մորթել: Դա ոչ մի կասկած չի հարուցում, այդ գյուղերից բազմաթիվ կանայք են եկել քաղաք, նույնը պատմել: Այլ բնակավայրերից էլ են պարբերաբար նման հաշվեհարդարի լուրեր հասնում: Թվում է գոյություն ունի բոլոր տղամարդկանցից ազատվելու խիստ որոշակի ծրագիր, չնայած տեղահանության հրամանը ստացվելուն պես, բազմաթիվ ընտանիքների մի քանի օր շարունակ տարագրելուց հետո, երբ, հայտարարեցին, որ այն կանայք ու երեխաները, ովքեր առանց տղամարդու են մնացել առայժմ կարող են ապրել իրենց բնակավայրերում, ակամա հույս ծագեց, որ վատթարը ետևում է մնացել: Ամերիկյան միսիոներները սկսեցին անմիջապես քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի առանց գոյության միջոցների օգնեն մնացած կանանց ու երեխաներին: Մտածեցին, որ հնարավոր է նույնիսկ որբանոց բացել, պատսպարել որոշ քանակությամբ երեխաների, հատկապես նրանց, ովքեր ծնվել էին Ամերիկայում, ծնողներն էին Խարբերդ բերել, կամ որևէ առնչություն էին ունեցել մեր առաքելության դպրոցների հետ: Չնայած միջոցների հավանական անբավարարությանը, հնարավոր կլինե՞ր պատսպարել նաև այն դեռահասներին, որոնք այստեղ էին հասել տարբեր վիճակներից, որոնց ծնողները մահացել էին արքայի ճանապարհին:

Երեկ ես այցելեցի վալիին՝ այս ամենի շուրջը պայմանավորվելու համար ու վճռական մերժում ստացա: Նա ասաց, որ եթե ուզում ենք, այդ երեխաներին կարող ենք օժանդակել, բայց որբանոցներ նրանց համար կառավարությունն է բացել, մենք իրավունք չունենք նման քայլեր ձեռնարկել: Նահանգապետին հրաժեշտ տալուց մի ժամ անց հայտնի դարձավ, որ Խարբերդում մնացած բոլոր հայերը, որոնց թվում են կանայք, երեխաները հուլիսի 13-ին պիտի տարագրվեն:

Բացահայտ է, որ կառավարությունը որոշել է ամեն կերպ թույլ չտալ, որ այստեղ մնացած արտասահմանյան միսիոներները կրթական կամ կրոնական գործունեություն ծավալեն: Որոշ հայտնիների ամուսնացնում են մահմեդականների հետ, որոշ հայ երեխաների էլ մահմեդականացնում են, բայց ոչ ոքի թույլ չեն տալիս ուրիշ, օտար ազդեցությունների ենթարկվել: Երկիրը պետք է զուտ մահմեդական լինի, ոչ մի այլ հեռանկարի մասին չի կարող խոսք լինել: Մեր միսիոներներից ոմանք նույնիսկ ուզում են մնալ ու մահմեդականների հետ աշխատելու փորձ անել: Ես դա ոչ միայն վտանգավոր եմ համարում, այլևս չեմ կարծում, որ թույլ կտրվի այդ ուղղությամբ որևէ քայլ կատարել: Ամենևին չեմ գարմանա, ինչպես արդեն կասկած եմ հայտնել, եթե առաջիկայում ամերիկյան միսիոներները երկրից հեռանալու հրաման ստանան: Մինչև անգամ դա ուղղակի էլ տեղի չունենա, նրանց բոլոր նախաձեռնությունները այնպիսի հետևողականությամբ կմերժվեն, որ այստեղ մնալը բացարձակապես անհիմաստ կդառնա: Ավելին, տեղական իշխանություններն ամեն կերպ մեր միսիոներներին անհանգստություն կպատճառեն: Ես լիովին վստահ եմ, որ նրանց չեն թողնի վերաբացեն դպրոցները, հավանաբար հիվանդանոցն էլ փակեն: Շատ հնարավոր է նաև, որ դպրոցների և հիվանդանոցի շենքերը կառավարությունը բռնագրավի: Այնհայտ է, որ միսիոներներն այստեղ ոչ մի անելիք չեն ունենա, որևէ նոր նախաձեռնության թույլտվություն չեն ստանա:

Այս պայմաններում, կարծում եմ, միակ խելամիտ վստահելի միջոցը, իհարկե հենց որ հնարավոր լինի, նրանց մեկնումը կազմակերպելն է: Ես հասկանում եմ անշուշտ, որ միսիոներինների համար չափազանց դժվար է իրենց գործունեությունից հրաժարվելը, բայց չպետք է մոռանալ, որ ներկա իրավիճակն էլ է չափազանց լուրջ, նման իրադրությունում նրանց այստեղ բացարձակապես ոչինչ չի մնում անելու: Իհարկե, բոլորի միասին մեկնելը թերևս լավագույն տարբերակը չէ, բայց ես գոնե մի քանիսին, հենց որ անվտանգությունն ապահովված լինի, խորհուրդ կտամ ճամփա ընկնել:

Միաժամանակ համառորեն պնդում եմ, որ դեսպանատունը միսուր Փիթի և վարչության ուշադրությունը հրավիրի բոլոր միսիոներների այս երկրից մեկնելու անհրաժեշտության վրա:

Անշուշտ, ես չեմ կարծում, որ որևէ մեկը իսկույն կեք պետք է հեռանա: Մինչդեռ միսիոներներից ոմանք համոզված են, որ իրենցից գոնե ոմանք անմիջապես պիտի ճամփա ընկնեն, որպեսզի այդ դժբախտների համար միջոցներ հայթայթեն: Սակայն, քանի որ բոլոր ճանապարհներին էլ քրդական ոճրախմբերը դարան մտած ուղևորների են սպասում, դա կնշանակի դեպի ստույգ մահը գնալ: Ահա թե ինչու, երբ ես նահանգապետին հարցրի, թե արդյո՞ք մեկ կամ երկու ամերիկացի կարող են հենց հիմա Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղից Միացյալ Նահանգներ ուղևորվել, նա առանց թաքցրնելու պատասխանեց, որ դա խելամիտ չէր լինի: Ըստ վալիի, ինքը քանի պահապան էլ հատկացնի, այժմ ճանապարհորդելու անվտանգությունը դժվար է ապահովել, այնպես որ խորհուրդ տվեց մի քանի շաբաթ սպասել: Դա հիմնավորում է մեր ընդհանուր մտահոգությունը նրանց ճակատագրի նկատմամբ, ում ճամփա են հանել այստեղից: Միաժամանակ թերևս նաև այն, որ իշխանությունները չեն ցանկանում ամերիկացիների կյանքը վտանգել: Բացի դրանից կուսակալը հարցրեց, որ ամերիկացիներին երկի թույլ չտան էլ մեկնել:

Ոմանց թվում է, թե մենք չափազանց շատ բան գիտենք այն ամենի մասին, ինչ այժմ տեղի են ունենում Թուրքիայի խորքերում, ուստի իշխանությունները ամերիկացիներին ողջ-առողջ դուրս չեն թողնի, որպեսզի իրենց վկայությունները չտարածվեն: Ես իհարկե այդպես չեմ կարծում, բայց գտնում եմ, որ մերոնցից յուրաքանչյուրի կյանքն այստեղ վտանգված է, և այդ վտանգը հետզհետե մեծանում է: Ուստի, եթե միսիոներները բարեհաջող մեկնեն, ես հոգեպես ինձ թեթևացած կզգամ: Ոչ միայն այն պատճառով, որ իրավիճակը չափազանց լարված է: Միսիոներները պարբերաբար այնպիսի քայլեր են ձեռնարկում, որոնք ավել կամ պակաս չափով անխոհեմ են, այնպես որ մի հոգու անհեռատեսությունից կարող է տուժել մեր ամբողջ համայնքը: Բնական է, նրանք համակրում են այն մարդկանց, որոնց միջավայրում աշխատել են, ձգտում են սատարել, հովանավորել, բայց չափից ավելի բացահայտ արտահայտելով նման զգացումները, իրենք իրենց վտանգում, իրենք իրենց համար լրացուցիչ դժվարություններ են ստեղծում:

Ինչ վերաբերում է տարագրվածների համար օգնության հիմնադրամ ստեղծելու անհրաժեշտությանը, ինչի մասին հիշատակել էի իմ հունիսի 27-ի և 28-ի հեռագրերում, հունիսի 30-ի ճեպագրում,

հակված են կարծելու, որ մնան գումարներ գտնելու անհրաժեշտություն չի ծագի: Թվում է, շատ շուտով օգնության կարիք ունեցող չի մնա: Բոլոր նրանք, ովքեր տեղահանված են, ամենայն հավականությամբ նախճիրի կենթարկվեն, կամ առաջիկա մի քանի ամսում աքսորի ճանապարհին կմահանան, իսկ ողջ մնացած կանանց ու երեխաներին անկասկած կմահմեղականացնեն:

Իմ ուշադրությունը գրավեց նաև այն հանգամանքը, որ Մամուրեք-ուլ-Ազիզի փոստատունը հրաժարվեց ամերիկացիներին վճարել այն գումարը, որն իրենց անունով էր գրումից ու Երզնկայից ուղարկել էին այդ քաղաքներից հասած գաղթականների համար: Ամենայն հավանականությամբ կառավարությունը բռնագանձի դրամները: Չգիտեմ, մեր դեսպանատունը կկարողանա՞ միջնորդել: Գումարները տեղ են հասել ամերիկացիների հասցեով, բայց նախատեսված են հայ տարագիրների համար:

Դեսպանատան թիվ 19 և 20 հեռագրերը ստացված են: Ես հանդիպեցի վալիի հետ ամերիկահայատակ քաղաքացիների, նրանց զավակների, ինչպես նաև հյուպատոսարանի անձնակազմի վերաբերյալ պայմանավորվածության կայացնելու համար: Ինչպես հեռագրել են այս առավոտ, նա ստաց, որ այդ կապակցությամբ ոչ մի հրահանգ չի ստացել: Քիչ առաջ տեղեկացրին, որ հյուպատոսարանի աշխատակազմը, ինչպես նաև երկու-երեք կին, որոնց ամուսինները Ամերիկայում են, առայժմ կարող են մնալ: Թվում է այդ հարցում մինչև հիմա հստակություն չկա: Ես շատ ուրախ կլինեի, եթե մնան կանայք, հենց որ ճանապարհներն անվտանգ դառնային, Նահանգներ մեկնեին:

Կարծում եմ կարելի է հասնել նաև այն բանին, որ գոնե այնքան ժամանակ, որքան որ հյուպատոսարանը գործելու է, աշխատակիցները մնան այստեղ: Այլապես անհնարին կլինի այնպիսի մեկին գտնել, որը կարողանա կատարել նրանց պարտականությունները:

Պատիվ ունեմ, պարոն, մնալու Չեր խոնարի ծառան՝

ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ
(ստորագրություն)
Հյուպատոս

Աղբյուր՝ Լեսլի Ա. Դևիսը Խարբերդից Հենրի Մորգենբաուին, ամերիկյան դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս, 11-ր հուլիսի, 1915թ. Մորգենբաուն օգոստոսի 10-ի թղթատարով ուղարկել է պետքարտուղարին Ա.Ա., Պ.Դ., 59 Խ.Փ., տասնորդական թղթապանակ, թիվ 867. 4016/122.

Մեծարգո Հենրի Մորգենբաուին
Ամերիկյան դեսպանին
Կոստանդնուպոլիս

Պարոն,

Պատիվ ունեմ իմ հունիսի 30-ի և հուլիսի 11-ի հաղորդագրերին (թղթապանակ թիվ 840.1), որոնք վերաբերում են այս տարածաշրջանից հայերի արտաքսմանը, ավելի ճիշտ համընդհանուր սպանդին, հետևյալ լրացումները կատարել:

Ցանկացած կասկած, որ իմ նախորդ տեղեկատվություններում թերևս տեղ էր գտել կառավարության՝ հայերին բռնագաղթեցնելու բուն նպատակների վերաբերյալ, վերացավ, արտահայտված հույսը, որ տարագրվողների մի մասը գոնե կփրկվի, չքացավ: Այլևս զաղտնիք չէ՝ հստակ ծրագրով նախատեսված է բնաջինջ անել հայերին, որպես ցեղ, ազգ, ուղղակի մնան նպատակը այնպիսի սառնասրտությամբ ու բարբարոսությամբ, ավելին՝ արդյունավետությամբ էր իրագործվում, որ սկզբում գլխի էլ չէինք ընկնում, թե ինչ է կատարվում: Ակնհայտ է, որ տարվա այս եղանակին Խարբերդից քշվածներին չնչին մասը կհասնի Ուրֆա կամ որևէ այլ բնակավայր: Իրոք, անիմաստ է մնան ճանապարհորդության դժվարություններին անդրադառնալը: Լիովին հաստատվել է, որ մինչև այժմ այստեղից բռնագաղթածները քաղաքից դուրս գալուց ընդամենը մեկ-երկու օր անց մորթվել են, որևէ այլ ձևով սպանվել, ընդ որում դա արել են ոչ միայն ճանապարհին նրանց սպասող քուրդ հրոսակախմբերը, այլ հիմնականում աքսորականներին ուղեկցող զինվոր-նստիկաններն ու չեթները (կալանավորները), որոնց բանտերից ազատ են արձակել տարագրվող հայերին կոտորելու համար:

Բազմաթիվ անգամ ահազանգեր ստացա, որոնց հավաստիությունն իմ կարծիքով կասկած չի հարուցում, որ տեղահանված ոչ մի տղամարդ չի փրկվել: Միաժամանակ, կանխամտածված, սպանել են բազմաթիվ կանանց ու երեխաների: Առավել գեղեցիկ կանանց մի մասին փախցրել են, որպեսզի զարդարեն քուրդ բեկերի կամ հենց իրենց՝ զինվոր-նստիկանների հարեմները: Որոշ պառավների ու ինչ-ինչ երեխաների էլ զինվոր-նստիկանների ուղեկցությամբ թույլ են տվել շարունակել ճանապարհը՝ վստահ, որ շատ շուտով քաղցից, հիվանդությունից, ուժասպառությունից ցած են ընկնելու:

Ես չեմ կարծում, որ համաշխարհային պատմության մեջ երբևէ իրագործվել է ավելի համընդհանուր ու արմատական նախճիր, քան այն, ինչ այժմ տեղի է ունենում մեր տարածաշրջանում և ոչ էլ հավատում եմ, որ մարդկային ուղեղն ի գորու է հղանալ ավելի ահավոր ու սադայելական ծրագիր: Այն հանգամանքը, որ պաշտոնական հրամանը միմիայն հայերին այս վիրայեթներից տեղափոխելու մասին է, արտաքին աշխարհի սոսկ որոշ ժամանակ կարող է թյուրիմացության մեջ գցել, իրականում, այն, ինչ իրագործվում է, ամենադաժան սպանդն է:

Տեղի ունեցածը այդպես կկոչվեր նույնիսկ այն դեպքում, եթե թողնեին, որ բոլորն էլ ճանապարհին մեռնեն: Բայց քանի որ մեծ մասն ուղղակի է նախճիրի ենթարկվել, ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ կառավարության հրամանն է կատարվել: Նշանակում է՝ անհնար է տպավորություն ստեղծել, թե իբր պատահածը համազգային եղեռն չէ:

Մինչև այժմ Մամուրեթ-ու-Ազիզից տեղահանվել է 12000-ից 15000 հայ: Մնացել է հազիվ 1000-ից 1500 հոգի, որոնք կամ թույլտվություն են ձեռք բերել կամ կաշառք տվել, կամ էլ թաքնվել են: Հարևան գյուղերից նույնպես հազարավոր հայեր են քշվել:

Անհավանական չէ, որ տարածաշրջանի ազգաբնակչության մեկ-երրորդն արդեն արտաքսվել է: Ներկա իրավիճակի ամենաակնբախ առանձնահատկությունը հայերի անօգնականությունն ու դիմադրության իսպառ քացակայությունն է: Բացի երկու-երեք անցյալ քացառությունից, նրանց կողմից ոչ մի դիմադրություն չի եղել: Ինձ ասացին, որ գյուղերում սպանել են մի քանի ոստիկանի, որոնց ընդհանուր թիվը ամենայն հավանականությամբ վեցից չի անցնի: Մինչդեռ թվում էր նման հրամանը առանց այս կամ այն չափով բռնություն գործադրելու անհնար կլիներ իրականացնել: Կարելի էր կարծել նույնիսկ, որ ոմանք կնախընտրեն այստեղ մեռնել՝ իմանալով, թե ինչ է սպասում իրենց տարագրվելուց մի քանի ժամ անց, մանավանդ որ մեծ մասն իրար ասում էր այդ մասին: Մակայն, երբ ժամանակը եկավ, բոլորը առանց թեկուզ չնչին դիմադրության, տարագրվեցին: Ինչ խոսք, դա մասամբ պայմանավորված է հայկական ցեղի վեհերոտությամբ, բայց նաև ամենատարբեր միջոցների ճարպիկ գործադրումով, որով ծրագիրն իրագործվեց:

Անկասկած ամեն ինչ նախապատրաստվում էր ամիսներ առաջ: Նախ կալանավորեցին մի քանի հոգու, որոնց մեղադրեցին հեղափոխական դավադրություն հրահրելու համար, հետո որոշ քանակությամբ ռումբ գտան, ձեռքակալությունները շարունակեցին:

Բանտարկյալներին այնպիսի ահավոր կտտանքների էին ենթարկել, մինչև կեղծ խոստովանություններ էին կորզել, նույնիսկ ստիպել էին զրպարտել բոլորովին անմեղ մարդկանց:

Հրաման էր ստացվել ամեն տեսակի ամբողջ զենքը կառավարությանը հանձնել: Մարդկանց տանջել էին այնքան, մինչև ընդունել էին, որ թաքցրած հրացան, ատրճանակ, այլ տեսակի հրազեն ունեն, երբ իրականում ոչինչ չէին ունեցել: Հայերը, գլուխներն ազատելու համար, անգամ առասպելական գներով թուրքերից զենք էին գնում, տալիս ոստիկանությանը: Այդ ժամանակ հուսադրող խոստումներ էլ էին հնչում, որ եթե բոլորը զենքերը հանձնեն, հետապնդումները կվերանան: Մինչդեռ զինվոր-ոստիկանները շրջապատեցին գյուղերն ու քաղաքները, գրեթե բոլոր տղամարդկանց ձերբակալեցին: Հետո նրանց պարբերաբար ծեծում ու տանջում էին, չնայած, հիմնականում, ոչ մի մեղադրանք չէին կարողանում ներկայացնել: Այդպես ոստիկանությունը կարողացավ մեծ թվով հրացան ու մի քանի ռումբ հավաքել: Ըստ երևույթին ոչ ոք, երբեք էլ չի իմանա, թե այդ ռումբերից քանի՞սն էին իրենք՝ ոստիկանները թաքուն դրել, քանի-քանիսն էին բոլորովին անմեղ մարդիկ հայհայթել, որ հանձնեն կառավարությանը: Հաստատ է միայն, որ մեծ թվով հայեր, որոնց ձեռքակալեցին զենք ունենալու համար, ոչ մի հեղափոխական դավադրության էլ չէին մասնակցել, չնայած շատ-շատերին առանց զենք ունենալու պատրվակի էլ էին խոշտանգումների ենթարկում: Միաժամանակ ձերբակալեցին բոլոր հեղինակավոր հայերին: Իշխանությունները համառորեն պնդում էին, որ նրանք, ովքեր բանտարկված են, եղել են հակակառավարական խռովություն նախապատրաստող խմբերում, նրանցից ոչ մեկը անհիմն կալանավորված չէ: Իհարկե ամեն ինչ գաղտնի էր կատարվում, կողմնակի անձը չէր կարող ճշտել նման հայտարարությունների հավաստիությունը առավել ևս կեղծիքը բացահայտել, իր վկայությունները ներկայացնել, չնայած հետագա իրադարձություններից դատելով, հավատալու համար պետք էր շատ վառ երևակայություն ունենալ: Այդպիսով հարյուրավոր հարզարժան անձանց բանտ նետեցին, հետո քաղաքից հանեցին և ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ մի քանի ժամ հեռավորության վրա բոլորին սպանեցին: Հավաքեցին և ճանապարհ կառուցելու պատրվակով տարան նաև հազարավոր հայ զինվորների: Որքան ես տեղյակ եմ, մինչև հիմա նրանց մասին ոչինչ հայտնի չէ, որոշակի է միայն, որ շատերին արդեն կոտորել են: Անտարակույս, մնացածն էլ են նույն ճակատագրին արժանացել:

Ի վերջո, երբ բոլոր տղամարդկանց գործնականում վերացրել էին, զենքերը ոստիկանությունը կամ ստացել կամ հայտնաբերել էր, հայտարարեցին, որ մնացած հայերը պիտի տարագրվեն: Բնական է, բռնագաղթի հրամանին քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու մասին այլևս խոսք չէր կարող լինել: Այդ ամենը այնքան խորամանկ էր ծրագրված, որ ոստիկաններն ու զինվոր-ոստիկաններն իրագործման անցան առանց իրենց թեկուզ չնչին վտանգի ենթարկելու: Այսպիսով մի քանի հազար ծառայողներ կարողացան մեր տարածաշրջանից 15000-ից 20000 հայի արտաքսել: Անհնար է ասել, թե քանի հայ է սպանվել, բայց ենթադրվում է, որ ընդհանուր թիվը հասնում է մեկ միլիոնի:

Տեղի հայ կաթոլիկական եկեղեցու եպիսկոպոս թե արքեպիսկոպոս գերապայծառ Խարայեյանի վախճանը վկայում է, թե ինչ ճակատագիր է սպասում բռնագաղթող հայերին: Նրա մեկնումը, ճանապարհների վտանգավորության պատճառով, մեկ-երկու շաբաթ հետաձգվեց: Ի վերջո, տասը օր առաջ վային, որը թվում էր խիստ բարյացակամ էր վերաբերվում նրան, կյանքի ապահովության արտոնագիր տվեց: Գերապայծառը ճամփա ընկավ նման արտոնագիր ունեցող քառասուն այլ անձանց հետ: Տարագրվածներից ոչ ոք, երբեք կասկածի ենթակա չէր եղել, բոլորը հավատում էին, որ իշխանությունները հակված են նրանց անվտանգ տեղ հասցնել: Ուղևորների ապահովության համար նույնիսկ զինվոր-ոստիկանների հատուկ խումբ հատկացրին, արտաքուստ անվորձանք ճանապարհորդելու ամեն միջոց ձեռնարկեցին: Մինչև իսկ կառքեր տրամադրեցին: Քառասուն հոգին, ուրեմն հուլիսի 14-ի երեկոյան դուրս եկան քաղաքից: Հաջորդ օրը նրանք Քյազիմ խան էին հասել, որն այստեղից ութ-ինը ժամվա ճամփա է: Այնտեղ նրանց դիմավորել էին բազմաթիվ զինվոր-ոստիկաններ, ասել, որ չեն կարող նույն ճանապարհը շարունակել, ճիշտ կլինի, եթե ուրիշ կողմով գնան:

Կառքերը շրջվել էին, մոտ կես ժամ սլացել մատնանշված ուղղությամբ, որտեղ և նրանց շրջապատել էին: Չինվոր-ոստիկանները բոլորի թևերը կապել, ճանապարհից հանել էին դուրս: Ուղևորներից շատերի ձեռքին աղոթագիրք է լինում, նրանք ծնկի են գալիս, որ աղոթեն: Սակայն զինվոր-ոստիկանները հայիոյելով ոտքով հարվածում, ձեռքներից զցում են աղոթագրքերը, բացի երեք հոգուց, մնացածին տեղնուտեղը սպանում: Նահատակների թվում է Ֆրանսիայի քաղաքացի, մաղմազել Մարգարիտ Գաման, ում մասին ես հիշատակել էի դեսպանատուն հղած իմ դեկտեմբերի 10-ի հեռագրում, դեկտեմբերի 31-ի ճեպագրում: Երեք փրկվածները դեռատի,

գեղեցիկ կանայք են լինում, նրանց ողջ են թողնում, որ մահմեդականների հետ ամուսնացնեն: Մեկը, սակայն կարողացել էր փախչել, նա է ինձ հաղորդել շարադրված տեղեկությունները: Նման մի ուրիշ փրկվածից էլ իմացել են այն 800 հոգու կոտորածի մանրամասները, որոնց հիշատակել էի իմ հուլիսի 11-ի զեկուցագրի 5-րդ էջում: Այժմ արդեն ասում են, որ այդ զոհերի ճշգրիտ թիվը 979-ի է հասնում:

Այս երկու իրողություններն էլ այնպիսի մանրամասնությամբ են բացահայտված, որ կասկածի տեղ չեն թողնում: 977-ը հոգու մասին բազմաթիվ վերապրողներ են պատմել, երկու դեպքի կապակցությամբ էլ կա իրենց՝ զինվոր-ոստիկանների վկայությունը:

Այն օրը ինձ հաղորդեցին մի ուրիշ փաստ՝ այստեղից տարագրվածների որոշ մասին ողջակիզել են Խարբերդի ու Դիարբեքրի միջև գտնվող քարայրում: Մանրամասներն ինձ պատմեց մի զինվոր-ոստիկան, որը եղել էր այնտեղ և ցույց էր տալիս, որ խիստ վրդովված է հայերի դեմ գործադրվող բարբարոսության համար:

Հայերին քաղաքից հեռացնելուց մի քանի ժամ անց գնդակահարելն ու կոտորելն իրոք բարբարոսություն է և շատ որոշակի վկայում է, որ կառավարության բուն նպատակը ոչ թե աքսորելը, այլ բնաջնջելն է: Չնայած անձամբ ես ընդհանուր առմամբ հակված եմ կարծելու, որ որքան նրանք շուտ մահանան, այնքան իրենց համար լավ կլինի: Դանդաղ բայց անխուսափելի վախճանը, որը վրա է հասնում շաբաթների ու ամիսների տառապանքից հետո, ամենավատն է:

Երբ Էրզրումից ու Երզնկայից հասած քարավանները մեր մոտից ճամփա ընկան, մի քանի հարյուր հոգու, որոնք կամ շատ հիվանդ կամ շատ թույլ էին, թողեցին, որպեսզի շարունակեն իրենց տառապանքները, այստեղ մեռնեն: Դամբարը, ուր գտնվում են նրանք, դժոխքի է նման: Ավելի անտանելի թշվառություն անհնար է պատկերացնել: Իհարկե առաջ էլ, երբ այնտեղ ողբալի վիճակում մի քանի հազար դժբախտ կար, տեսարանն ահավոր էր, բայց այժմ, քանի որ միայն անհուսալիներն են մնացել, ուղղակի աննկարագրելի է: Ամենուր մահացածներ ու մահացողներ են: Մի տեղ երկու-երեք երեխա լալիս են իրենց մեռած մոր դիակի վրա, քաշքշում հագուստը, չնայա նրա մազերը զգզված են, հայացքը սառած է: Ուրիշ փոքրիկներ մերկ կամ գրեթե մերկ են, ցնցոտիներով հողի վրա կծկված, արդեն մեռել են կամ հոգի են տալիս: Կան կանայք ու մանուկներ, որոնք այնքան հյուծված դեմքեր ունեն, որ կմախքի գանգի են նմանվում: Մի տղա, ում մարմինը շապիկի միայն մի ծվեն է ծածկում, իրոք կմախքից չի տարբերվում: Շատ երեխաներ էլ, ուռած փորե-

րով, պատկած են արևի տակ: Տղամարդ քիչ է մնացել, հիմնականում կանայք, անչափահասներ են, բոլորն էլ բշտաբան վերջին՝ ծայրաստիճանին հասած սպասում են, որ մահը գա, ազատի իրենց: Ես ենթադրում եմ, որ գաղթականներին փոքր-ինչ սնունդ բերում են, բայց մեծ մասն այլևս ի վիճակի չէ ուտել: Օրեցօր դիակների թիվն ավելանում է և այսպես կարունակվի այնքան, մինչև ոչ ոք կենդանի չի մնա: Դիակների կարելի է հանդիպել ամեն րոպե՝ այնքան երկար են արևի տակ թողնում, որ օդը նրանց ու ամենուր տարածված մարդկային աղտեղության հոտից ապականվում է: Ի վերջո զինվոր-ստիկանները մեռելները խառնիխուռն նետում են ճամբարի ճիշտ կենտրոնում փորված փոսը:

Դիակներ կան նաև ճանապարհներին, բոլոր կողմերում, ոչ միայն քաղաքից շատ հեռու, այլև շրջակայքում: Հարևան գյուղերից եկողները պատմում էին, որ հազիվ մի ժամ հեռու, կածանի երկայնքով տասը թե տասներկու դիակ է ընկած: Մի տղամարդ, որը կարողացել էր Սվազից ողջ Խարբերդ հասնել, հավաստիացնում էր, որ ճանապարհին ավելի քան 500 դիակ է տեսել: Ամբողջ երկիրն այժմ մի ընդարձակ դիարան, ավելի ճիշտ սպանդանոց է դարձել:

Իհարկե նրանց ճակատագիրը, ում արդեն սպանել են, ովքեր արդեն մեռել են, ցավալի է, բայց բռնի տեղահանվածներինը, ցիրուցան եղածներինը ծանր է անհամեմատ: Որոշ կանանց հետ են բերել: Նրանց թվում է տասերեք տարեկան մի սիրունիկ աղջիկ, ում հայրը չափազանց հարգված անձնավորություն էր, քաղաքի ամենագեղեցիկ տներից մեկի սեփականատերը: Նրան սպանել էին հենց իր տան շենին: Դստերը բաժանել էին մորից, կրտսեր եղբայրներից, այնպես որ չգիտեն, թե ո՞ր են և ի՞նչ վիճակում: Այժմ այդ տարիքում նա ստիպված է ամուսնանալ մեր քաղաքի ամենաբռնի ենթասպաններից մեկի հետ, միասին ապրել հայրական տանը:

Ես արդեն այն ամենն, ինչ տեղի է ունենում այստեղ, գրավոր, ամենախիստ ձևակերպումներով նկարագրել եմ, որովհետև անհնար է լռել, այլ կերպ արտահայտվել: Եվ դա ամենևին էլ ոչ այն պատճառով, որ ուզում եմ հանդես գալ որպես հայ ցեղի պաշտպան: Դա այն ազգը չէ, որով կարելի լիներ հիանալ, որի հետ հնարավոր լիներ ապրել: Բայց ինչպիսի սխալներ էլ որ թույլ տված լինեն հայերը, որքան էլ համոզիչ հնչեն որոշ մասի հեղափոխական դավադրության մասնակցելու փաստարկները, պատիժը նրանց նկատմամբ այնքան դաժան է, որքերգությունն անավոր, որ անհնար է այդ ամենը տեսնել, այդ ամենի միջավայրում լինել ու մինչև հոգու խորքը չազդվել: Երբ հանդիպում ես յոթանասուն-ութուն տարեկան կույր, հիվանդ

ծերունիների ու պառավների, անպաշտպան, անմեղ կանանց ու երեխաների, որոնց բշտ են կոտորելու, որևէ այլ կերպ մեռցնելու, և ավելի ուշ, իրոք, շուրջդ ամենուր դիակներ ես տեսնում, նրանք արդեն մեռած են լինում կամ մեռնում են, անհնար է դառնում նման պատժամիջոցներն արդարացնող թեկուզ չնչին պատրվակ գտնելը:

Ամեն դեպքում տեղական իշխանությունները կարծես թե այժմ փորձում են իրենց արածը չքննադատող միջոց փնտրել:

Հուլիսի 16-ին ինձ մոտ եկավ ոստիկանապետն ու խնդրեց դեսպանատուն գրել հարևան գյուղում մի քանի հայերի՝ հրազենով երկու թե երեք զինվոր-ստիկան սպանելու մասին: Ես նման ինչ որ բան, իհարկե, լսել էի, բայց մանրամասների տեղյակ չէի, անձամբ ոչ մի պատկերացում չունեի: Ոստիկանապետին պատասխանեցի, որ եթե ուզում է, սիրով մեր դեսպանատան ուշադրությունը կհրավիրեմ այդ դեպքի վրա, բայց դրա համար անհրաժեշտ է, որ ինքը գրի իսկ ես դեսպանատուն ուղարկեմ: Նա համաձայնվեց: Հունիսի 23-ին, նահանգապետին իմ պաշտոնական այցելությունը տալուց հետո, երեք հոգով որոշեցինք միանալ ու միջոցներ մտմտալ, թե հանուն մարդասիրության ի՞նչ կարելի է ձեռնարկել այդ արհավիրքին վերջ տալու համար: Խոսքը միստր Էհմանի (ավստրիացի միսիոներ) ու միստր Պիչիտտոյի (օսմանյան դրամատան տեղական մասնաճյուղի փոխտնօրենի) մասին է: Մենք որոշեցինք վալիին ոչ պաշտոնական այցելություն տալ և առանց ձևականությունների հարցնել, թե հնարավոր չէ՞ արդյոք խնայել տեղում մնացած հայերին:

Նա մեզ շատ ջերմ ընդունեց: Մենք բացատրեցինք մեր այցելության նպատակը, ցանկացանք իմանալ, թե կարո՞ղ է արդյոք Կոստանդնուպոլիս հեռագիր ուղարկել ու մինչև այժմ չտարագրված հայերին տեղում թողնելու հրաման ձեռք բերել: Միաժամանակ ավելացրինք, որ մենք էլ կուզեինք համատեղ հեռագիր հղել ամերիկյան, գերմանական ու ավստրիական դեսպանություններին, խնդրել, որ նրանք էլ ամեն միջոցի դիմեն, նման հրաման ձեռք բերելուն աջակցեն: Վալին անընդհատ ցավ էր հայտնում այն պարտադրված քայլերի համար, որոնց վերջերս ինքը ստիպված է եղել դիմել, ձևացրեց թե տպագրվողների տառապանքներն իրեն շատ են ճնշում: Թվաց նա անմիջապես հավանություն տվեց մեր ծրագրի իրագործմանը, ավելացրեց, որ եթե նման հրաման ստանա, իրեն շատ երջանիկ կզգա: Հետո պայման դրեց՝ հասկացրեց, որ լավ կլինի, եթե մեզնից յուրաքանչյուրը նամակ գրի նահագապետարան, խնդրի չաքսորվածներին խնայել, որն իրեն՝ կենտրոնական իշխանություններին դիմելու հիմք կհանդիսանա: Վալին առանձնահատուկ շեշտեց՝ ինքը

կուզեր, որ նամակները հնարավորին չափ հանգամանալի լինեին, որպեսզի պարզ դառնար, որ բոլոր ինչ-ինչ մեղք ունեցող հայերն արդեն տարահանված են տեղերում մնացածները անմեղ են: Ակնհայտ դարձավ, որ նորին մեծությունը ամեն կերպ ձգտում է մեզ գրել տալ, որ բոլոր արքայազն հայերը մեղքեր են ունեցել: Նա հավաստիացրեց նույնիսկ, որ իր խնդրանքով ոստիկանապետը երեկոյան ինձ կայցելի, հանգամանորեն մանրամասները կբացատրի:

Մենք հավաքվեցինք հյուպատոսարանում և, ինչպես պայմանավորվել էինք, ոստիկանապետը եկավ: Նա ամենևին չէր ձգտում միտքը էհմանի կամ միտքը Պիչիտոյի նամակներն ունենալ, բայց համառորեն պնդում էր, որ ես նահանգապետարան նամակ գրեմ, ուշադրություն հրավիրեմ հայերի՝ մի քանի ոստիկան սպանելու և այն հանգամանքի վրա, որ հեղափոխական խռովություն նախապատրաստելու համար մեղադրվող հայերը, նրանց ընտանիքները, ինչպես նաև բոլորը, ովքեր դավադրությանը այս կամ այն կերպ առնչություն ունեցել են, արդեն պատժվել են, իսկ Խարբերդում մնացածներն անմեղ կանայք, երեխաներ են: Հեռագրում պիտի հատուկ նշեի, որ հանցանք ունեցող հայերն ստացել են իրենց պատիժը, մնացել են միայն անմեղները, ուստի ցանկալի է, որ նրանց խղճան: Ես ոստիկանապետին պատասխանեցի, որ բացարձակապես անկարող եմ մեղավորների վերաբերյալ հայտարարություն անել, որ չի բացառվում նաև, որ անմեղները պատժված, մեղավորները անպատիժ մնացած լինեն, ու քանի որ հնարավորություն չունեմ նման ճշտումներ կատարել, նահանգապետարան գրելիք նամակիս մեջ ի վիճակի չեմ անդրադառնալ ոչ զինվոր-ոստիկանների դեմ գործադրված բռնությանը, ոչ էլ այս կամ այն անձնավորության անմեղությանը: Հատուկ շեշտեցի նաև, որ ի պաշտոնե իրավասու չեմ նման հարցով նահանգապետարան դիմել, կամ էլ հեռագիր ուղարկել, որ այդ ուղղությամբ ձեռնարկած իմ բոլոր քայլերը անպաշտոն բնույթ ունեն, դրոված են միմիայն մարդասիրությունից և ի վերջո ամենաշատը, որ կարող եմ անել, սովորական միջամտությունը պիտի լինի:

Նա իսկույն ևեթ ընդդիմացավ, ջանաց հասնել այն քանին, որ թեկուզ կարճ, որևէ հայտարարություն անեն:

Ես երբեք նման համառ մարդու չէի հանդիպել: Նա մնաց մինչև գիշերվա մեկ անց կեսն ու ամեն կերպ փորձեց հասնել այն քանին, որ նահանգապետարան հայտարարություն ուղարկեն: Ակնարկեց, որ հրաման է ստացվել հենց հաջորդ օրն հայերի հանդեպ ավելի դաժան միջոցների դիմել, բայց նա կարող է գործադրումը որոշ ժամանակով հետաձգել, եթե ես համապատասխան հայտարար-

րությամբ հանդես գամ: Պատասխանեցի, որ իհարկե, ուրախ կլինեի ասել այն, ինչ գիտեմ, բայց նահանգապետարան հասցեագրված նամակում անհնարին է այնպիսի խնդիրների անդրադառնալ, որոնք իմ պաշտոնի հետ առնչություն չունեն կամ այնպիսի փաստեր հիշատակել, որոնց մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Ու քանի որ ոստիկանապետը միտք չունեի իր գաղափարից հրաժարվել, որոշեցինք գիշերը մտմտալ, առավոտյան վերսկսել գրույցը:

Հաջորդ առավոտյան ես տեղեկացրի ոստիկանապետին, որ քանի որ մեր դիմումը պիտի ներկայացվեր սահմանադրության տարեդարձի կապակցությամբ, իսկ այդ օրն արդեն անցել է, ճիշտ կլինի գաղափարից հրաժարվելը: Բոլոր դեպքերում նա իմ պատասխանը վերջնական չհամարեց, հետևեցին արդեն ինքս մտքը գնացի: Բացատրեցի, որ ոչ մի դեպքում նահանգապետարան չեմ կարող գրել իր ցանկացած նամակը, բայց քանի որ խոստացել եմ, սիրով դեսպանատան ուշադրությունը կհրավիրեմ այն հարցերի վրա, որոնք ինքը գրավոր կներկայացնի: Նա պատասխանեց, որ ավելի կնախընտրեի բանավոր, քան թե գրավոր արտահայտվել (շատ կգարմանայի, եթե երբևէ մտքերը գրավոր ձևակերպելու որոշում կայացներ), այնպես որ ամենայն հավանականությամբ շուտով կայցելի ինձ, կներկայացնի այն փաստերը, որ նշածս խնդրի կապակցությամբ կանցնեն մտքով: Ես անպատեհ չեմ համարում դեսպանատուն նման նամակ գրելը, այդ զեկուցագրում կշարադրեմ այն ամենը, ինչ ինձանից խնդրել են հաղորդել, և ոչ մի այնպիսի քանի պատասխանատվություն, ինչի անձնական համոզվածությունը չունեմ, չեմ ստանձնի: Ոստիկանապետն ըստ երևույթին կպնդի, որ ես իր փաստարկներն այնպես ներկայացնեմ, որ իբր անձամբ տեղյակ եմ: Դրան ես ոչ մի պայմանով, պարզ է, չեմ կարող համաձայնվել, չնայած վախենում եմ, որ նպատակին հասնելու համար չափից ավելի համառի:

Ելնելով իրավիճակից, հակված եմ կասկածելու, թե որքանով էր խելամիտ իմ այցելությունը վալիին: Նման քայլն իմ իրավասությունների մեջ չէի մտնում, այնպես որ կարող է հյուպատոսի՝ տեղական իշխանությունների ներքին գործերին անհարկի միջամտելու միտում համարվել, չնայած դրությունն այն աստիճան ողբերգական էր, հենց սկզբից տեղի ամերիկացիներն ու հայերն իմ վրա այնպիսի ճնշում էին գործադրում տարագրվողներին ինչ որ ձևով օգնելու համար, որ անհնար էր անտարբեր մնալ, ընդառաջելու փորձ չանել: Սակայն քանի որ դեսպանատունը չպատասխանեց իմ թիվ 15 և թիվ 16՝ համապատասխանաբար հունիսի 27-ի և 28-ի հեռագրերին, որոնցով խնդրել էի հնարավորն անել բռնագաղթի հրամանի իրա-

գործումը հետաձգելու համար, անդրադարձել էի տարագրվողներին աջակցելու հիմնադրամ ստեղծելու անհրաժեշտությամբ, ենթադրում եմ, որ իմ առաջարկները հավանության չեն արժանացել:

Տեղյակ էլ չեմ, թե արդյո՞ք հեռագրերի բնօրինակները տեղ հասել են, բայց վավերացված պատճենները, որ ուղարկել եմ հունիսի 29-ին, պետք է, որ հասած լինեն:

Ես, անշուշտ, համոզված եմ, որ որևէ միջամտություն այստեղ կամ որևէ այլ բնակավայրում, ներկա պայմաններում և անհույս է և թե անիմաստ, բայց նման տառապանքը թեթևացնելու համար ինչ որ բան անելու անկարողությունը ծանր փորձություն է:

Այս կապակցությամբ շատ ուրախ կլինեի, եթե ստանայի այն հրահանգները կամ հանձնարարականները, որ դեսպանատունը կուզեր ինձ տալ, որոնցով կհստականար, թե ինչ քաղաքականություն պիտի որդեգրեմ: Ես հավանություն կտամ մասն առնել, եթե դեսպանատունը որոշի բացեփակ քննադատել անցյալում իմ թույլ տված հավանական սխալները: Հաճախ չափազանց դժվար է որոշելը, թե ինչ պետք է անել այս կամ այն պարագայում, խորհուրդներ ստանալու կարիք ես շատ եմ զգում:

Ինչ վերաբերում է ամերիկյան քաղաքացիներին և հյուպատոսարանի աշխատակազմին առնչվող դեսպանատան թիվ 21՝ հուլիսի 12-ի հեռագրին, կարծում եմ կասկած չի կարող լինել, որ տեղական իշխանությունները համապատասխան հրահանգներ արդեն ստացել են: Հնարավոր է, որ դրանք տեղ են հասել հուլիսի 10-ի իմ ու վալիի հանդիպումից հետո: Թվում է, թե հենց հաջորդ օրը կտրուկ փոփոխություն նկատվեց մեր քաղաքացիների նկատմամբ, նրանք, բոլորը, մնալու արտոնություն ստացան: Մակայն քանի որ շատ քչերը կանոնավոր փաստաթղթեր ունեն, մի մասն էլ, ճիշտ է, ունի, բայց որպես հպատակ չի կարող պաշտպանություն պահանջել, քանի որ Թուրքիա վերադառնալուց հետո ընդունել է, որ օսմանյան հպատակ է, թաքցրել է ամերիկյան քաղաքացի լինելը, հավանաբար համապատասխան քննությունը միայն կպարզի, որ ճնշող մասը, եթե ոչ բոլորը, փաստական իրավունքից զուրկ է: Եվ քանի որ, ես դա արդեն իմացել եմ, թուրքական կառավարությունը չի ընդունում իր քաղաքացիների հպատակությունից հրաժարվելը, հատկապես ներկա պայմաններում, ամենայն հավանականությամբ չափազանց դժվար կլինի համառ հետևողականությամբ նման բնույթի պահանջներ ներկայացնելը: Ամեն դեպքում ինձ հաջողվեց մի քանի հոգու փրկել, ուրախ եմ այդ քիչը գոնե անել կարողանալու համար: Անշուշտ, դա ամենևին հեշտ չէր, որվիետն անգամ նրանցից շատերին, ում

իշխանությունները մնալու արտոնագրեր էին տվել, զինվոր-նոտիկանները արտաքսել էին, տները կնքել: Նրանք նույնիսկ նման փաստաթղթերը հաշվի չէին առել: Այդ ընտանիքներից շատերը հյուպատոսարան եկան, ժամանակավորապես ես նրանց ապաստան տվեցի: Հենց հնարավոր լինի, պիտի փորձեմ մոտակայքում բնակարան գտնել, որտեղ, մինչև անվտանգ երկրից մեկնելը, կկարողանա ապրել:

Առայժմ ճանապարհորդելն անհնար է, որովհետև, չնայած կառավարության հավաստիացումներին, մահվան վտանգը գրեթե անխուսափելի է: Կաթոլիկ արքեպիսկոպոսի սպանությունը վկայում է, որ կյանքի ապահովության արտոնագրերը ոչ մի արժեք չունեն: Կառավարությունը, եթե նույնիսկ ցանկանա, հազիվ թե կարողանա ուղևորների անվտանգությունը ապահովել, քանի որ ճանապարհներին վխտում են քրդերի ու չեթեների հրոսախմբերը, որոնք իրենց իրավունք են վերապահում հարձակվել ցանկացած ուղևորի վրա և ամենևին հաշվի չեն առնում, թե ու՞մ են կոտորում, ու՞մ թալանել: Ինձ հայտնի դարձավ, որ ճանապարհորդելիս թուրքերն էլ են շատ սպանվել: Ակնհայտ է դառնում նման մարդկանց՝ ամեն հսկողությունից դուրս մնալու, երկիրը ամայացնելու վտանգը: Այժմ նույնիսկ քաղաքում ոչ ոք ապահով չէ և ամեն անգամ բնակավայրերից դուրս գալը մեծ հանդգնության հետ է կապված:

Ինչ վերաբերում է դեսպանատան թիվ 21՝ հուլիսի 12-ի հեռագրի այն հարցին, թե ինչու՞ եմ ֆրանսերեն հեռագրում, հարկ եմ համարում տեղեկացնել, որ մոտ մեկ ամիս առաջ փոստատան պետն ինձ հայտնեց, որ նորից հեռագրերը անգլերեն չընդունելու հրահանգ է ստացել: Ավելի ուշ ես նրա ուշադրությունը հրավիրեցի այն հանգամանքի վրա, որ դեսպանատունն ինձ անգլերեն է հեռագրել, նույնիսկ ծանոթացրի հիշատակածս հեռագրի այդ կապակցությամբ ինձ տրված հարցին: Պետն ինձ ասաց, որ ինքն իհարկե անգլերեն հեռագրեր կընդուներ, բայց քանի որ փոստատանն այդ լեզվին տիրապետող չկա, գրաքննությունն ապահովելու համար ստիպված պիտի լինի դրսում ինչ որ մեկին գտնել, որը և կուշացնի առաքումը: Համենայն դեպս ես կփորձեմ հեռագրերը անգլերեն ուղարկել և ամենայն հավանականությամբ կկարողանամ այնքան հստակ բացատրել բովանդակությունը, որ առաքումը չուշանա:

Բոլոր դեպքերում, քանի որ դեսպանատան հետ փոստային հաղորդակցությունից զրկվելու վտանգը թվում է, թե արդեն անցել է, ես չեմ շարունակի հեռագրեր ուղարկել ինչպես առաջարկել էի իմ հունիսի 12-ի ճեպագրում (թղթապանակ թիվ 300), բացի այն դեպ-

քերից, երբ նման անհրաժեշտություն կառաջանա: Իսկ դա, չեմ կասկածում, բավական հաճախ կլինի:

Պատիվ ունեմ, պարոն, մնալու Ձեր խոնարհ ծառան՝

*ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ
(ստորագրություն)
Հյուպատոս*

Աղբյուր՝ *Լեայի Ա. Դևիսը Խարբերողից՝ Հենրի Մորգենբաուին, ամերիկյան դեսպանին, Կոստանդնուպոլիս, 24-ը հունիսի, 1915թ., Կոստանդնուպոլսում գործերի կառավարչի Հոֆման Ֆիլիպսը 1916թ. փետրվարի 17-ի քղթատարով ուղարկել է պետքարտուղարին Ա.Ա., Պ.Գ., 59 Խ.Փ., տասնորդական քղթապանակ, թիվ 867.4016/269:*

*Պատճենը պետքեպարտամենտին
Ամերիկյան հյուպատոսարան
Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ (Խարբերող)
Թուրքիա, 6-ը սեպտեմբերի 1915թ.*

*Մեծարգո Հենրի Մորգենբաուին
Ամերիկյան դեսպանին
Կոստանդնուպոլիս*

Պարոն,

Պատիվ ունեմ ներվակ ուղարկել դեսպանատան՝ փոստային հաղորդակցությունների կնիքը կրող անդորրագիրը այն ճեպագրի, որը հյուպատոսարանը հուլիսի 4-ին Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի փոստից պատվիրված, թիվ 912 գրանցման համարով առաքել է դեսպանատուն: Այդ օրը հուլիսի 4-ին ես ծրարով դեսպանատուն եմ ուղարկել իմ հուլիսի 30-ի ամսաթվով ճեպագիրը, որին փոստային անդորագիրը կրում է 912 համարը:

Այդ ճեպագիրն ինչ որ առեղծված ունի: Այն դրված էր գլխավոր հյուպատոսարան հասցեագրված ավելի փոքր ծրարում, որն իր հերթին դրված էր դեսպանատուն հղված ծրարում և պարունակում էր գլխավոր հյուպատոսարան ուղղված կից գրությունը, որով խնդրվում էր ճեպագիրը փոխանցել դեսպանատուն: Թե դեսպանատունը, և թե գլխավոր հյուպատոսարանն ինձ տեղեկացրին, որ այդպիսի նամակ չեն ստացել, մինչդեռ պարզ է, որ ճեպագիրը պարունակող ծրարն ստացել է այնպիսի մեկը, որը դեսպանատան կնիքից օգտվելու իրավասություն է ունեցել:

Ճեպագիրն այս տարածաշրջանի հայերի արտաքսման վերաբերյալ տասնհինգ էջանոց գեկուցագիր էր պարունակում և քանի որ անընդհատ լուրեր են պտտվել, որ դեսպանատուն հղած իմ նամակները առգրավվում են, ես երբեք վստահ չեմ եղել, որ հաղորդագրություններս տեղ են հասնում: Այս դեպքում, սակայն, փաստերի հաջորդականությունն, իրոք, խիստ տարօրինակ է: Նախ և առաջ դեսպանատան թիվ 24՝ հուլիսի 27-ի հեռագիրը իմ վերջին ճեպագրի ամսաթվի վերաբերյալ, բնական է, ինձ ենթադրել տվեց, որ ինչ որ քան կորել է: Բոլոր դեպքերում այնքան էլ լավ չհասկացա հեռագրի պահանջը, քանի որ հուլիսի 24-ի ամսաթվով իմ վերջին ճեպագիրը չափազանց նոր էր, որպեսզի պարզաբանման կարիք զգացվեր, բացի դրանից ոչ մի կերպ ի վիճակի չէր գլխի ընկնել, թե ուրիշ ի՞նչ ամսաթիվ կարող էր դեսպանատունը նկատի ունենալ: Ուստի, որպես պատասխան դեսպանատան հարցմանը, նշեցի բոլոր այն վերջին առաքումների ամսաթվերը, որոնց տեղ հասնելու հաստատումները մինչ այդ չէի ստացել: Դեսպանատունը պատասխանեց, որ հունիսի 29-ից հետո ոչ մի նամակ տեղ չի հասել:

Եվ ես հիշեցի, որ հուլիսի 5-ին Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի փոստատան ծառայողը հյուպատոսարան բերեց իմ՝ հունիսի 30-ի ճեպագիրը պարունակող ծրարը, որը, ինչպես քիչ առաջ նշեցի, հուլիսի 4-ին, պատվիրված հանձնել էի փոստին, ստացել թիվ 912 անդորրագիրը: Ծառայողն ինձ ասաց, որ իմ նամակը վալին դեռևս քննության չի ենթարկել՝ որպեսզի ինքը կարողանա ուղարկել, անպայման նախ նրան պիտի ներկայացվի: Ես նկատել տվի, որ չնայած ինքն ստուգել է իմ առաքած բոլոր կնքված ծրարները, ինձ թույլատրված է առանց նախօրոք վալինն ցույց տալու, կնքված նամակներ ուղարկել դեսպանատուն: Հետո ես անձամբ փոստ գնացի, հանդիպեցի պետին: Հարցրի, թե ինչու՞ էր անհրաժեշտ այդ նամակը վալինն ներկայացնել, երբ արտոնություն ունեի ծալքը կնքելով ուղղակի դեսպանատուն նամակ առաքել, որը և տարուց ավելի մի քանի օրը մեկ անում էի: Պետը պատասխանեց, որ ծառայողը սխալվել է, նամակը սահմանված կարգին համապատասխանում է:

Դեսպանատան՝ հուլիսի 27-ի հեռագիրն ստանալուց մի քանի օր անց մի պաշտոնյա ինձ ասաց, որ ինքն իր աչքերով տեսել է դեսպանատուն հղած իմ նամակներից մեկը, որը բացված է եղել: Օգոստոսի 9-ին ես ուղարկեցի թիվ 26 հեռագիրը, որով կրկին հարցնում էի, թե արդո՞ք իմ հունիսի 30-ի ճեպագիրը տեղ հասել է: Երբ դեսպանատնից ստացա թիվ 28՝ օգոստոսի 17-ի հեռագիրը, որը տեղեկացնում էր, որ իմ առաքումը տեղ չի հասել, ուղարկեցի թիվ 28

օգոստոսի 14-ի հեռագիրը, որով հայտնում էի, որ ըստ ինձ հասած տեղեկությունների, տեղական իշխանությունները բացել ու կարդացել են դեսպանատուն հղած իմ վերջին ճեպագրերը: Ես հեռագրեցի նաև գլխավոր հյուպատոսարան՝ ճշտելու համար, թե արդո՞ք հունիսի 30-ի ճեպագիրը ստացվել է, բայց բացասական պատասխան ստացա: Ի պատասխան դեսպանատան թիվ 27-ը հեռագրի, որը պահանջում էր հայտնել վերջին ճեպագրերի համարներն ու ամսաթվերը, հղեցի թիվ 30՝ օգոստոսի 17-ի հեռագիրը, որով հայտնում էի առաքումների ամսաթվերն ու Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի փոստի անդորրագրերի համարները: Յուցակում առաջինը թիվ 912՝ հուլիսի 4-ի անդորրագիրն էր, որը վերաբերում էր իմ հունիսի 30-ի ճեպագիրը պարունակող ծրարին: Հետո, երբ դեսպանատունը թիվ 32 հեռագրով տեղեկացրեց, որ հնարավորություն չունի ճշտելու իմ առաքումների ցանկը, ուղարկեցի թիվ 34 հեռագիրը, որը ճշգրիտ պարզաբանում էր ամեն մի ճեպագրի ամսաթիվը, փոստին հանձնելու օրն ու համապատասխան անդորրագրի համարը:

Նույն օրը՝ օգոստոսի 23-ին ես գրություն ուղարկեցի վալիին՝ խնդրելով գտնել իմ նամակի հետքը: Հետո դեսպանատնից ծրարով ստացա ներփակ անդորրագիրն ու հեռագրի հաստատման պատճենը: Ես մինչև հիմա նահանգապետից պատասխան չեմ ստացել, դեսպանատունը տվյալ խնդրի մասին ինձ ոչինչ չի հաղորդել: Ելնելով այս ամենից՝ փոստատան ծառայողի՝ առանց վալիի քննության նամակն առաքելը հրաժարվելուց, տեղական պաշտոնյաներից մեկի այն հայտարարությունից, որ ինքը դեսպանատուն հղած իմ մի նամակը բաց վիճակում տեսել է (նա մինչև հիմա պնդում է նույնը), դեսպանատան՝ իմ վերջին առաքումների ամսաթվերը ճշտող հարցումից, ինչպես դեսպանատան, այնպես էլ գլխավոր հյուպատոսարանի հեռագրերից, բնական է դառնում ենթադրելը, որ այդ նամակը սոգրավված է: Նույնիսկ այս ծրարում ներփակված դեսպանատան կնիքը կրող անդորրագիրն է հուշում, որ նամակի հետ ինչ որ բան է պատահել: Հնարավո՞ր է, որ տեղ չի հասել խաբեությանը ուրիշ մեկն է դեսպանատան կնիքով կնքել անդորրագիրը:

Գոհ կլինեմ, եթե դեսպանատունը համապատասխան պարզաբանումներ անի և ինձ տեղեկացնի: Եթե ճեպագիրը կորել է, ես կարող եմ պատճենը պատրաստել, ուղարկել դեսպանատուն:

Պատիվ ունեմ, պարոն, մնալու Ձեր խոնարհ ծառան՝

ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ
(ստորագրություն)
Հյուպատոս

Աղբյուր՝ *Լեալի Ա. Դևիսը Խարբերից՝ Հենրի Մորգենթաուին, Ամերիկյան դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս, 6-ր սեպտեմբերի 1915թ., Ա.Ա., Պ. Գ., 59 Խ.Փ., տասնորդական քրթապանակ, թիվ 867.4016/210B:*

Պատճենը պետական դեսպարտամենտին
Ամերիկյան հյուպատոսարան
Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ (Խարբերդ)
7-ր սեպտեմբերի 1915թ.

Մեծարգո Հենրի Մորգենթաուին
Ամերիկյան դեսպանին
Կոստանդնուպոլիս

Պարոն,

Պատիվ ունեմ շարունակելու հայերի բռնագաղթին ու ջարդերին առնչվող իմ հունիսի 30-ի, հուլիսի 11-ի, հուլիսի 24-ի և օգոստոսի 23-ի (քրթապանակ թիվ 840) տեղեկագրերը հետևյալ հաղորդագրությամբ.

Օգոստոսի 23-ի իմ համառոտ տեղեկագիրը կազմել էի ոստիկանապետի դրոմամբ, հենվել այն փաստերի վրա, որ ինքն ինձ տրամադրել է: Պատճառները, որոնք ինձ մղեցին նման քայլի, ես հանգամանորեն նկարագրել եմ իմ հուլիսի 24-ի տեղեկագրի 9-ից 13-րդ էջերում: Ոստիկանապետը թվարկված դեպքերի կապակցությամբ ինձ հուշագիր ներկայացրեց, որի վրա հիմնվելով էլ կազմեցի տեղեկագրությունը: Ուղարկելուց առաջ ես այն ցույց տվեցի վալիին, որը ձևացրեց, թե շատ գոհ մնաց, որ իմ հաղորդագրությունում անդրադառնում եմ այդ խնդրներին: Նկարագրված շատ իրողություններ ինձ հայտնի են անձամբ, չեմ էլ կասկածում, որ բոլոր պնդումները իրական հիմք ունեն, մի հանգամանք, որը ոստիկանապետն էլ ինձ հավատացրեց: Ես այդպիսի խնդիրներ դեսպանատանը տեղեկացնելու մեջ վնասակար ոչինչ չեմ տեսնում և, ինչպես ինձ է թվում, վալին ու ոստիկանապետը չափազանց մեծ նշանակություն են տալիս իմ այդ նախաձեռնությանը: Իհարկե, ես ամենևին չեմ ուզում հայ ժողովրդի հովանավորի կեցվածք ընդունել կամ հայ հեղափոխականներին պաշտպանել: Հետևաբար, նկարագրելով այստեղ տիրող իրավիճակը, ձգտում եմ անկողմնակալ մնալ՝ ուրախ կլինեի, եթե հնարավորություն ունենայի այնպիսի իրողություններ նկարագրել, որոնք հիմնավորելին կառավարության ձեռնարկած քայլերը: Միաժամանակ, օգոստոսի 23-ի տեղեկագրում իմ հիշատակած փաս-

տերի մեծ մասը այնքան աննշան, անկարևոր է թվում մեր տարածաշրջանում տեղի ունեցող անսահման ողբերգության համեմատությամբ, որ դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես է հնարավոր այդ ամենին արդարացում գտնել:

Բացի օգոստոսի 23-ի համառոտ հաղորդագրությունից, հուլիսի 24-ի զեկուցագրից հետո դեսպանատուն՝ հայկական հարցի մասին ոչինչ չեն տեղեկացրել: Այդ ժամանակամիջոցում չգրելուս պատճառներից մեկը դեսպանատուն ուղարկած իմ նամակների բացարձակ անապահովությունն է, ինչպես արդեն երեկվա ճեպագրում նշել էի հունիսի 30-ի հաղորդագրության վերաբերյալ:

Մյուս պատճառն էլ այն է, որ վերջին վեց-յոթ շաբաթվա ընթացքում իրավիճակը համեմատաբար խաղաղ էր: Հուլիսի առաջին երկու-երեք շաբաթում հայ ազգաբնակչության մեծ մասին բռնագաղթեցնելուց հետո, հետագա տարիանումները, բնականաբար, նախկին ընդգրկումները չունեին, ավելի մեծ ընդհատումներով էին իրագործվում: Ինչպես արդեն հիշատակել եմ իմ հուլիսի 24-ի զեկուցագրում, մինչև հիմա երկու քաղաքներից՝ Խարբերդից ու Մամուրեթ-ուլ-Ազիզից 12000-ից 15000 հայ է բռնագաղթել, հազարավորներ ստիպված են եղել թողնել մերձակա գյուղերը: Մնացել է չնչին մասը՝ բոլորը գրեթե կանայք ու երեխաներ: Ելնելով վալիի հայտարարություններից, հույս կա, որ այդ փոքրաթիվ կանանց ու երեխաներին կխնայեն: Տղամարդկանց, գրեթե բոլորին, տարել են, համարյա կասկած չի կարող լինել, որ աննշան բացառությամբ, ամենքին սպանել են: Ինչ էլ լինի, բռնագաղթը դեռ չի ավարտվել և ամենևին հույս չկա, որ շուտով կավարտվի: Հուլիսի վերջին շաբաթվա, օգոստոսի առաջին կեսի ընթացքում ինչպես այստեղից, այնպես էլ գյուղերից բազմաթիվ կանանց, երեխաների հավաքեցին: Նրանց հսկիչների ուղեկցությամբ տարան և ըստ պտտվող համառ լուրերի, բոլորին, ինչպես դրանից առաջ տղամարդկանց, կոտորել են: Դա ամենևին անհնար չէ, ես հակված եմ հավատալու, որ առնվազն նրանց մի մասին կանխամտածված սպանել են: Բոլորովին վերջերս մեծ թվով հայ երեխաների, որոնց պահում էին թուրքական որբանոցում, տեղահանեցին, դժվար է հավատալ, որ դրա համար, բացի սպանելուց, կամ թողնելուց, որ ճանապարհին մեռնեն, կարող է ուրիշ պատճառ լինել: Այսպիսով, հայերի բռնագաղթն ու կոտորածը, որը շարունակվեց ամբողջ ամառը, անհնար է կանխատեսել, թե երբ պիտի վերջանա:

Ես կարծում եմ, որ տարածաշրջանի հայերի առնվազն երեք բառորդն արդեն վերացված է: Մնացածների մեծ մասը թաքնվել է և

շարունակում է թաքնված մնալ: Ոմանք օգտվում են կաթուղիներին ու բողոքականներին չաքտրելու հրամանից, չնայած ճնշող մեծամասնությանը, հրամանը ստացվելուց և առնվազն հրապարակվելուց առաջ արդեն աքտորվել էին: Նրանք, ովքեր բախտ ունեցան մինչև հրամանի տարածվելը թաքնված մնալ, այժմ բացեիբաց ապրում են: Սակայն, ընդամենը մի քանի օր առաջ բողոքականների մի մեծ խմբի տեղահանեցին, ասում են, որ առայժմ նրանք գտնվում են Մալաթիայի մոտերքում: Ես վալիին քսանչորս հոգու ցուցակ ներկայացրի, խնդրեցի, եթե հնարավոր է, բոլորին հետ բերել տալ, բայց դեռևս վստահ չեմ՝ այդ ուղղությամբ որևէ քայլ կձեռնարկվի⁶: Բացի կաթուղիներից ու բողոքականներից, թողել են մի քանի խիստ անհրաժեշտ արհեստավորների ու բանվորների, ինչպես օրինակ հացթուխների, կոշկակարների: Մնացածների մյուս՝ ոչ մեծ խումբը ամերիկյան քաղաքացիներն են կազմում: Խնայել են նաև ամերիկյան դպրոցների ու հիվանդանոցի աշխատակիցներին, ծառայողներին, չնայած իշխանությունները շարունակում են պնդել, որ նրանց առնչությամբ Կոստանդնուպոլսից ոչ մի հրաման չեն ստացել: Քանի որ առայժմ այս մարդկանց չեն անհանգստացնում, կարծում եմ հարկ չկա չափից ավելի հետևողական լինել հրամանի հարցում, չնայած նրանք իրենց անհամեմատ ապահով կզգային, եթե տեղական իշխանություններից հիմնական բնակավայրերում մնալու հավաստիացումներ ունենային: Շատ հավանական է թվում, որ անկախ պաշտոնական ուրացումներից, համապատասխան հրամաններ, ինչպես ամերիկյան քաղաքացիների դեպքում, ստացվել են, չնայած տեղական իշխանությունները երբեք բացեիբաց դա չեն խոստովանել:

Նշանակում է տեղում մնացած հայերի մեծ մասը թաքնվածներն են, չնայած նրանց թիվը դժվար է ասել: Ոմանք թաքնվում են Խարբերդում ու Մամուրեթ-ուլ-Ազիզում, ուրիշները գյուղերում, բոլորովին վերջերս էլ տարբեր վայրերում թաքնված տղամարդկանց մի մեծ խումբ անցավ Դերսիմ, ապաստան գտավ քրդերի մոտ: Նրանց թվաքանակը, բնականաբար սահմանափակ է, բայց ես իմացա, որ այդ ուղղությամբ զգալի շարժում է նկատվում, ինչ խոսք, կյանքի անվտանգությունն ապահովող որոշակի գումարով: Շատերը հիմնականում կանայք, մնացել են թուրքական ընտանիքներում, հատկապես գյուղերում, որոնց բնակչությունը խառն է: Չուտ հայկական գյուղերը ամբողջովին դատարկվել են, իսկ խառն գյուղերում հարյուրավոր կանայք են ապաստան գտել իրենց թուրք հարևանների տներում:

Կաշառակերությունը խիստ տարածված է և լայն կիրառում ունի իշխանությունների ինչպես վերին, այնպես էլ ստորին օղակներում: Այդ առումով ամենախոշոր հանցագործներից մեկը Խարբերդի գայմագամն է, որն ասում են մարդկանց պաշտպանելու համար տասնյակ հազարավոր փառուղ է գրպանել: Ահա նրա հովանավորության օրինակներից մեկը: Մի կին, ում ես անձամբ եմ ճանաչում, հիսուն լիրա է տվել, որպեսզի իրեն ու երեխաներին չաքտորեն: Գումարը վերցնելուց հետո գայմագամն ասել է, որ քանի դեռ բանագաղթը շարունակվում է, նա լավ կանի, եթե Խարբերդում չմնա, տեղափոխվի Մամուրեթ-ու-Ազիզ, այնտեղ որոշ ժամանակ քարվի: Կինն, ուրեմն, եկավ, մի քանի օր ապաստանեց ամերիկյան հիվանդանոցում, բայց քանի որ ոստիկանությունը խուզարկումներ էր կատարում, վեց երեխաներով հյուպատոսարան տեղափոխվեց: Մինչ այդ ոստիկանապետից, որպես առանձնահատուկ շնորհ, խնդրել էի, որ տիկնոջն ու երեխաներին թույլ տա հյուպատոսարանում մնալ, և նա համաձայնվել էր: Այնպես որ ես նրանց որոշ ժամանակ հյուպատոսարանում պահեցի, մինչև հնարավոր եղավ այլ միջոց գտնել: Տիկինը չէր կարող Խարբերդ վերադառնալ, այնպես որ գայմագամին տված հիսուն լիրան ոչ մի նշանակություն չունեցավ: Իմ տիկնոջն օգնելու ջանքերն ավելի արդյունավետ եղավ, քան գայմագամի արածը ստացած գումարի փոխարեն: Մինչդեռ գայմագամը շարունակում է կանոնավոր ու այնքան բացահայտ կաշառք վերցնել, որ շուտով բոլորն իմացան այդ մասին: Երկու-երեք շաբաթ առաջ նրան պաշտոնանկ արեցին, ձերբակալեցին ու բանտ նետեցին, որտեղ և գտնվում է մինչև հիմա: Իմացա նաև, որ բանտարկվելու պահից նրա տունը հսկողության տակ է վերցված: Ես չգիտեմ նրան ձերբակալելու բուն պատճառը, թերևս եկամուտը չի կիսել պաշտոնակիցների հետ կամ որևէ այլ պատրվակ է եղել, բայց համենայն դեպս լավ է, որ աշխատանքից հեռացվել է: Բացի պաշտոնյաների կաշառակերությունից, բոլոր այն թուրքերը, որոնք իրենց տներում հայեր են պատսպարել, դրա համար անընդհատ ահռելի գումարներ են պահանջում:

Շատ հաճախ, նրանք փախստականներին որոշ ժամանակ պահում են, բայց հենց գումարներն սպառվում է, ստիպում են գնալ, ուրիշ տեղ ապաստան որոնել:

Ինչ վերաբերում է հյուպատոսարան եկած կնոջը, ում մասին քիչ առաջ հիշատակեցի, նա ամերիկյան հիվանդանոցից տեղափոխվեց, նրա համար ինքս խնդրեցի բացառություն անել, չաքտորել, բայց պիտի ասեմ, որ թե ինքը, և թե իր մման մի քանի հոգի, խիստ

անխոհեմ ձևով, գիշերը հայտնվեցին: Ոստիկանությունն իմացել էր, որ ամերիկյան հիվանդանոցում բազմաթիվ հայեր են թաքնվում, որոնք հիվանդ չեն, մի հետկեսօրի խուզարկություն էր կատարել: Արդյունքն առանձնապես մեծ չէր եղել, քանի որ քիչ մարդ էր հայտնաբերվել: Վերցրել էին մոտ տասներկու տղամարդու, կանանց ու երեխաներին թողել էին: Նրանց մեջ էին եղել իմ հիշատակած կինն ու երեխաները, ինչպես նաև ամերիկյան քուլեջի դասախոսներից մեկը: Մինչ այդ ես նրանց համար, ընտանիքներով հանդերձ, թույլտվություն էի ստացել, նախօրոք էլ դուկտոր Ատկինսոնին հարցրել էի՝ անախորժություններ կունենա՞, եթե ոստիկանությանը հայտարարի, որ նրանք գտնվում են ամերիկյան հյուպատոսարանի հովանավորության ներքո: Նա այդպես էլ արել էր, և ոստիկանությունը հիշատակածս անձանց հանգիստ էր թողել: Բայց հենց նույն գիշերը, երբ մուքն ընկել էր, իմ հովանավորյալներին, մի քանի ուրիշ հայերի հետ ուղարկել էին հյուպատոսարան: Այդպես, անսպասելի, անկողիններով, իրերով, ունեցած-չունեցածով մոտ քսան հոգի հայտնվեց: Ճանապարհին նրանց կանգնեցրել էր մի ոստիկան, հարցրել, թե ո՞ր են գնում, ու բոլորն էլ ասել էին՝ ամերիկյան հյուպատոսարան: Հայերն ստիպված էին եղել անցնել նաև մուսուլմանական ամբոխի կողքով, որը բացօթյա աղոթքի էր հավաքվել: Ես իսկույն Լեթ հետ ուղարկեցի նրանց, ովքեր մնալու իրավունք չունեին, բայց այնուամենայնիվ, այդքան շատ հոգու խմբովին հայտնվելը ուշադրություն գրավեց և շուտով քաղաքով մեկ տարածվեց, որ ամերիկյան հյուպատոսարանում «հազար» հայ է թաքնվում: Դա տեղի ունեցավ այս ամառվա այն ամենալարված, վտանգավոր պահին, երբ շատ կարևոր էր կասկածից զերծ մնալը: Միջադեպը, բարեբախտաբար, հետևանքներ չունեցավ, բայց, ամեն դեպքում ամերիկյան հիվանդանոցի աշխատակիցների՝ նմա ձևով հյուպատոսարան հայեր ուղարկելը անխոհեմ և անհեռատես քայլ էր:

Իրականում հյուպատոսարանում ես պատսպարում եմ երեսուն-քառասուն հոգու, որոնք բոլորն էլ մնալու թույլտվություն ունեն, այնպես որ հարկ եղած դեպքում կարող եմ համապատասխան պատճառաբանություններ ներկայացնել, ինչպես, օրինակ, ամերիկահպատակ քաղաքացիների կանանց ու երեխաների, այնպես էլ հյուպատոսարանի աշխատակիցների ընտանիքների դեպքում: Ձերբակալություններն ու բռնագաղթը այնքան արագ, հասցնել տեղի ունեցան, որ նույնիսկ նրանց, ովքեր կարծում էին, թե պիտի մնան, իսկույն Լեթ հավաքեցին ու աքտորեցին, ոչ որ չկարողացավ վրկվել: Հետևաբար ավելի խելամիտ թվաց, որ գոնե մասամբ, այն հայերը,

որոնց ես փորձում եմ պաշտպանել, հյուպատոսարանում ապաստանեն: Քանի որ հյուպատոսարանի այգին չափազանց ընդարձակ է, նրանց ամառն այստեղ պահելը դժվար չէ: Բացի դրանից, հենց վերջերս, ես մոտակայքում երկու-երեք տուն եմ գտել, որ տեղ կարող եմ որոշ մասին տեղավորել:

Հասկանալի է, չափազանց դժվար է եղել կողմնակի մարդկանց հիվանդանոց մտնելն արգելելը, առավել ևս վնդիչը, մամավանդ երբ հայտնի է դարձել, որ նրանք դեպի ստույգ մահը պիտի գնան: Սակայն նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայերի մեծ մասը այս կամ այն հիվանդության պատրվակով է հիվանդանոց դիմել, վերջիվերջո դոկտոր Ատկինսոնն այդ տեսակետից դժվարություններ չի ունեցել: Խարբերդի ամերիկյան միսիոներները պատասպարել են միայն հիսուն դաստիարակի ու որբերի, որոնց տեղ են տվել աղջիկների վարժարանում, ինչպես նաև մոտ տասներկու ծառայողների: Ինչպես արդեն նշել եմ վերևում, իշխանությունները համառորեն ժխտում էին, որ քաղաքություններ անելու հրաման են ստացել, բայց նման հրահանգի առկայությունը հավանական է թվում հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նշածս անձանց տարագրելու ոչ մի փորձ չի արվում:

Ընդհանուր առմամբ տեղի ամերիկացիները վերջին երկու ամսում համեմատաբար քիչ նեղություններ կրեցին, հովանավորություն ունեցան որոշ ծառայություններ մատուցել: Ամեն դեպքում ինձ հայտնի դարձավ, որ բարձրաստիճան պաշտոնյաների նախաձեռնությամբ գիշերային հարձակում է նախապատրաստվել Խարբերդի ամերիկացիների վրա՝ բռնագաղթած հայերի՝ նրանց վստահված դրանը գողանալու նպատակով: Բոլորին քաջ հայտնի էր, որ հայերը ամերիկացիներին խոշոր գումարներ էին պահ տվել, խիստ հավանական է, որ ոմանք ձգտեին տիրանալ: Առավել ևս անհնարին չէ, որ այդ ուղղությամբ ինչ-ինչ քայլեր կատարված լինեն, չնայած ես հաստատ չեմ կարող պնդել: Իմ լրատուն տեղեկացրեց, որ այդ գործում ներգրավված պաշտոնյան ի վերջո գտել է, որ խելամիտ չէ նման սաղրանքի դիմել, մյուսներին էլ համոզել է հրաժարվել այդ գաղափարից:

Անկախ այդ բանից, այդպիսի դավ նյութվե՞լ է, թե՞ ոչ, միստր Կնապի մահը Դիրաբեքիում (որի մասին ես դեսպանատանը ահազանգել էի իմ՝ օգոստոսի 19-ի հեռագրում և օգոստոսի 31-ի ճեպագրում) խիստ տարօրինակ պայմաններում տեղի ունեցավ: Ավելին, ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ դոկտոր Սմիթի կյանքը Տիգրանակերտում լուրջ վտանգի տակ է եղել և նույնիսկ նրա վտարումը

այդ քաղաքից ոչ մի լավ բան չի խոստանում: Բավականաչափ փաստարկներ կան մարդկանց գոնե մեծ մասին համոզելու համար, որ ամերիկացիների գոյությունն այստեղ ապահով չէ, այնպես որ, եթե նրանք ստիպված լինեն մնալ, չափազանց հավանական է, որ նոր գոհերն անխուսափելի լինեն:

Հենց վերջերս ինձ հանձնեցին միստր Փիթի օգոստոսի 19-ի շրջաբերական նամակը, որը նա հասցեագրել էր Թուրքիայի ամերիկյան հաստատություններին: Ակնհայտ է, որ նրա տեսակետը ստեղծված իրավիճակի մասին իմիցի տարբերվում է: Ես իմ սեփական համոզմունքները պնդելու ոչ մի ցանկություն չունեմ, և ոչ էլ ուզում եմ հարկադրվել իր ծրագրերին, բայց այն ամենից հետո, ինչ տեղի ունեցավ այստեղ վերջին վեց ամիսների ընթացքում, չեմ պատկերացնում, թե ինչպե՞ս կարելի է հուսալ, որ աշխանը ամերիկյան դպրոցները կվերաբացվեն, ինչպե՞ս է հնարավոր ասել, որ անհրաժեշտ է հասնել այն բանին, որ արքայազմի մանկավարժներին հետ վերադարձնեն, առավել ևս այնպիսի տպավորություն ունենալ, որ բոլոր ամերիկացիների անվտանգությունը լիովին երաշխավորված է: Միստր Ռիցը նրան հաճախակի նամակներով, ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է տիրող վիճակը, ես ինքս էլ իմ հերթին այստեղի պայմանների մասին բազմաթիվ հանգամանակի ճեպագրեր եմ հղել դեսպանատուն, բայց բանի որ ըստ մեր՝ տեղում կազմած պատկերացման՝ մեր հաղորդումներին քիչ ուշադրություն է դարձվում, ինչպես նաև ելնելով միստր Փիթի վերոհիշյալ նամակի դրույթներից, որոշակի է թվում, որ մեր զեկուցագրերին կարևորություն է ընձայվում:

Ամերիկյան դպրոցների վիճակը շատ լավ էր ներկայացված միստր Ռիցի՝ միստր Փիթին գրած հուլիսի 19-ի նամակում, որի պատճենը ես ուղարկել էի դեսպանատուն: Նամակը ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ աշակերտների՝ աղջիկների երկուերորդը ու տղաների վեց-յոթերորդը դեպի ստույգ մահն են ուղարկված, արքայազմ են կամ տեղավորված մահմեդականների ընտանիքներում, յոթ դասախոսներից չորսը ապանված են զանգվածային նախճիրի ճանապարհին, երկուսը թաքնված են և միայն մեկն է (երաժշտության դասախոսը) տեղում, մյուս՝ տասներկու տղաները ուսուցիչներից յոթին ամենայն հավանականությամբ խոչնդով են ճանապարհին, երկուսը հիվանդ են, պառկած են հիվանդանոցում, մեկը թաքնված է և միայն երկուսն են քաղաքում: Ինչ վերաբերում է մնացածին, մի ուսուցչուհու ուղարկել են բուրբակյան հայրենի տեղը մասին ընդհանրապես տեղեկություն չկա, չորսին տարագրել են:

մնացել են տասը: Ամերիկյան դպրոցներին պատկանող ութը շենքերից յոթը կառավարության ձեռքում է, միայն մեկն է ազատ, որի մի մասը սակայն զինվորական հիվանդանոցի են վերածել:

Այսպիսով, ուրեմն, աշակերտների երեք-քառորդը, մանկավարժների կեսը, որոնց թվում և բոլոր առաջատար դասախոսները, բոլոր շենքերը, բացի մեկից, այլևս գոյություն չունեն: Անտեսելով մնացած նկատառումները, դժվար է պատկերացնել, որ այս պայմաններում հնարավոր է ուսուցման գործընթացը շարունակել, ներկա իրավիճակում դպրոցները վերաբացելու նախաձեռնություն հանդես բերել: Միակ ոլորտը, որտեղ հնարավոր է ինչ որ բան անել, որբերին օգնելն է, բայց դա էլ արգելված է ամերիկյան միսիոներներին: Ինչ վերաբերվում է կանանց ու երեխաներին, այստեղ բացահայտ տարվող քաղաքականության նպատակը նրանց մահմեդականացնելն է: Ընդհանուր առմամբ, Կոստանդնուպոլսում ինչպիսի երաշխիքներ էլ որ տրվեն ամերիկյան հյուպատոսությունների հետագա գործունեության վերաբերյալ, պարզորոշ է, որ այս տարածաշրջանում քրիստոնեական ուսուցում կամ թույլ չեն տա ձեռնարկել կամ էլ այնպիսի խոչընդոտներ կհարուցեն, որ անհնարին կլինի շարունակելը՝ գոնե մինչև քաղաքական պայմանների արմատական փոփոխությունը:

Ինչ վերաբերվում է միստր Փիթի նամակում արտահայտված՝ ամերիկյան դպրոցների արտրված ուսուցիչների վերադարձի պահանջ ներկայացնելու մտքին, հասկանալի է, մինչև դեսպանատնից համապատասխան ցուցում չստանամ, այդ ուղղությամբ ոչինչ չեմ ձեռնարկի: Մեր արխիվներում նման խնդիրների վերաբերյալ վկայագրեր որոնելիս, 1903 թվականի մի հրահանգ գտա, որը Կոստանդնուպոլսի դիվանագիտական առաքելությունը հյուպատոսարան էր հղել ամերիկյան քոլեջի մի դասախոսի կապակցությամբ, որին այն ժամանակ ձեռքակալել էին, իսկ հիմա նորից են ձեռքակալել ու սպանել: Հրահանգը թելադրում էր սահմանափակել մարդասիրական ջանքերը, պաշտոնապես չմիջամտել: Քանի որ ես հակառակ բնույթի ոչ մի հրահանգ չստացա, իսկ ամերիկյան դպրոցների մանկավարժները նախքան նրանց տեղում թողնելու հրամանի հրապարակվելը ձեռքակալվեցին, կոտանքների ենթարկվեցին, արտրվեցին ու կոտորվեցին, միակ բանը, որ կարող էի անել, դեսպանատանը տեղեկացնելն էր, որը և իսկույն արեցի: Ուսուցիչների վերադարձը պահանջելն անօգուտ է, ինչպես նաև տեղական իշխանություններից բացառություն ակնկալելը, թե ինչ եղան նրանք: Ես չեմ կարծում, որ թեկուզ մի պաշտոնյա կկարողանա ապացուցել, որ

որևէ ուսուցիչ որևէ մեղք է ունեցել: Նրանք առաջիններից մեկն արտրվեցին իրենց զբաղեցրած դիրքի պատճառով:

Գալով Թուրքիայի բոլոր ամերիկացիների զանգվածային պաշտպանության երաշխիքներին, թվում է, թե փաստերը դա չեն հաստատում: Դոկտոր Սմիթի տարագրությունն ու կյանքին սպառնացող հավանական վտանգը, միստր Կոնալի մահվան կասկածելի պայմանները, Խարբերդի ամերիկացիների դեմ նյութված դավի շշուկները, այն հանգամանքը, որ միստր Բարնոմի մահը, թերևս նաև ուրիշներինը, արագացավ ներկա իրավիճակի պատճառով, չնայած մանրամասները ես չկարողացա ճշտել, վկայում են, որ այժմ Թուրքիայի նահանգներում կյանքն ու առողջությունը ապահովված չեն: Ելնելով միսիոներների գործունեության ներկա սահմանափակումներից, որը, գրեթե կասկած չի կարող լինել, դեռ երկար կտևի, ինչպես նաև վտանգներից, որոնք ամենայն հավանականությամբ ցանկացած պահի կարող են ի հայտ գալ, ինձ ավելի խելամիտ է թվում այն, որ բոլոր նրանք, ովքեր կարող են, մեկնեն:

Խոսելով ընդհանուր երաշխիքների մասին, որոնցով այնքան շուտ է Կոստանդնուպոլիսը, ինչպես նաև նկատի ունենալով մեր վերջին վեց ամիսների այստեղի փորձառությունը, իմ նախորդներից մեկի գրած ճեպագրի հետևյալ պարբերությունն այնքան հետաքրքիր եմ գտնում, որ արժանի եմ համարում մեջ բերելու.

«Ես իսկույն խնդիրը ներկայացրի նորին գերագանցության վալիին, որն ինձ հավատացրեց, որ այդ կապակցությամբ ոչ մի հրաման չի ստացել: Նա անմիջապես հեռագրեց Կոստանդնուպոլիս, պահանջելով, որ իրեն ուղարկեն այդ լիազորությունը, որի մասին հայտարարել էր Ձերդ գերագանցությունը:

Մեր գրույցի ընթացքում նա պնդեց, որ Կոստանդնուպոլսի նախարարները ցավալի ու վնասակար սովորություն ունեն արտասահմանյան դեսպանատներին հավատացնելու, որ այս կամ այն հրամանն արդեն ուղարկված է տեղական իշխանություններին, այն դեպքում, երբ համապատասխան հրահանգը ոչ ուղարկված է, ոչ էլ նման հայտարարություն անելուց հետո անմիջապես ուղարկելու ճիգ է արվում:

Վալին հաճախակի էր տուժում այդ վրդովեցուցիչ սովորությունից, ասեա թե ինչու խորհուրդ տվեց բոլոր պարագաներում պնդել, որ ինձ տեղեկացնեն լիազորությանն ուղեկցող ճեպագրի անսաքիվն ու համարը, ինչպես նաև հայտնեն՝ հեռագրով, թե՞ նամակով է ուղարկված»:

Լավ կլիներ, եթե հնարավոր դառնար այդ բնույթի ճեպագրերի ամսաթվերն ու համարները ձեռք բերելը, որոնք և բոլոր հնարավոր դեպքերում դեսպանատունը հայտներ ինձ:

Այս տարածաշրջանում տիրող ընդհանուր վիճակը ահավոր է: Բացի անվտանգության բացակայությունից, թվում է, թե համաճարակն անխուսափելի է: Մեծ թվով դիակները, որոնք սփռված են ամենուր՝ նույնիսկ քաղաքի շրջակայքում, տարբեր ժամանակներում այստեղից անցած արտրականների քարավանների աղտեղությունը, մաքրության խսկառ բացակայությունը հանգեցնում են դրան: Այժմ պետական ծառայողները ձգտում են թաղել գլխավոր ճանապարհներին հաղիպող դիակները, բայց փոսերը, որ նրանք փորում են, երբեմն այնքան մակերասային են, որ մարմինների մի մասը հաճախ բաց է մնում:

Իմ նախորդ ճեպագրերում ես անդրադարձել էի քաղաքի մուտքի մոտ գտնվող ճամբարին, որտեղ որոշ ժամանակ հանգրվանեցին Էրզրումի ու Երզնկայի տարագիրները: Նրանցից հետո եկողների համար ավելի հարմար տեղ որոշվեց՝ խոսքը համարյա քաղաքի տարածքում գտնվող ընդարձակ գերազմանոցի մասին է, որը շրջափակված է բարձր պարիսպով: Այնտեղ քաղաքից անցնող քարավաններին բազմիցս պահեցին, նրանց, ովքեր ուժասպառ կամ ծանր հիվանդ էին, թողեցին, որ մեռնեն ու հենց տեղում էլ թաղեցին: Իմ հուլիսի 24-ի ճեպագրի 7-րդ և 8-րդ էջերում նկարագրված գերեզմանոցի տեսարանը կրկնվեց բազմիցս: Վերջում հասած արտրականները հանգրվանեցին հինգ մղոն հեռու գտնվող մի հայկական գյուղում, որտեղից և շարունակեցին իրենց ճանապարհը:

Այս արտրի նկատելի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ վերջերս տարագիրների խմբերի հետ տղամարդիկ հայտնվեցին, այն դեպքում, երբ նախորդ քարավանների տղամարդկանց, այս վիլայեթը հասնելուն պես սպանում էին: Խարբերող շատ դիպուկ էր Թուրքիայի «Սպանդի նահանգ» կոչվում, քանի որ բոլոր կողմերից բռնագաղթածներին բերում են այնտեղ միայն այն քանի համար, որ կոտորեն: Հասկանալի է, ինքս անձամբ նախճիրներին ակնատես չեմ եղել, սակայն ոչ մի կասկած չի կարող լինել նրանց ճակատագրի հանդեպ, որոնք անհետացել են այս վիլայեթում, դեռևս քաղաք հասնելուց առաջ, ինչպես գործնականում ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ այստեղից ճանապարհը շարունակող կանանց ու երեխաների մեծ մասը կոտորվելու է: Դա շատ հաճախ հաստատում ու պնդում են նախճիրներից փախած, քաղաք վերադարձած վերապրողները,

ինչպես նաև զինվոր-ոստիկանները, որոնք իրագործում են ջարդը: Վերջերս հասած քարավաններում կան Սվազի նահանգի Չարայի, ինչպես նաև Տրապիզոնի, Օրդույի, Կիրասունի բնակիչներ, չհաշված Էրզրումից եկած չափազանց մեծ քարավանը, որը մի քանի հազար մարդուց էր կազմված: Բոլոր նրանք, ում հետ ես գրուցել եմ, պնդել են, որ այլ վիլայեթներում իրենց հետ անհամեմատ լավ են վարվել: Ինձ հատնեցին նաև, որ այստեղից մեկնելուն պես տղամարդկանց բաժանում են կանանցից ու երեխաներից, որի նպատակը կարծում եմ խիստ հասկանալի է:

Պարզ է, այն երկիրը, որտեղ գրեթե հենց մեր աչքերի առաջ նման զանգվածային նախճիրներ են իրագործվում, չի կարելի վստահելի համարել: Տեղական պաշտոնյաներն ու զինվոր ոստիկանները, որոնք, թվում է, բարյացակամ են իմ նկատմամբ, անընդհատ խորհուրդ են տալիս զգուշանալ ոտքով կամ ձիով հեռուներում գրոսնելուց, հորդորում են անպայման որևէ մեկին վերցնել ինձ հետ: Բոլորը խոսում են քրդերի մասին, որոնք թափառում են ճանապարհներին ու խիստ վայրենաբարո են: Իհարկե ճշմարիտ է, որ չափազանց շատ քրդեր են տուն-տեղ թողել, թալանի ելել: Այդ ցեղի մի հետաքրքիր նարկայացուցիչ հյուպատոսարան՝ ինձ մոտ եկավ, ցույց տվեց այն, ինչը ինքը 100 դոլարանոց արժեթուղթ է համարում ու հարցրեց, թե փոխարենը ի՞նչ կարող են տալ իրեն: Պարզվեց, խոսքը գովազդային հայտարարության մասին է, որը նման էր ամերիկյան դրամի: Երբ հարցրի, թե որտեղի՞ց իրեն այդ թուղթը, սկզբում ասաց, որ Ամերիկայում են իրեն տվել որպես 100 դոլարանոց, բայց երբ շարունակեցի հարցուփորձը, խոստովանեց, որ իր մոտքած գյավուրի գրասպանից է հանել: Ահա այսպիսին են մարդիկ, որոնց այս օրերին կարելի է հանդիպել այստեղ:

Բոլոր դեպքերում ես լիովին չեմ հրաժարվել ձիով շրջագայելուց, բայց սովորոբար հետս միշտ ինչ որ մեկին վերցնում եմ: Վերջերս եղա եկու հայկական գյուղերում, որտեղից գրեթե բոլոր բնակիչներին տարահանել էին: Քաղաքից դեռ շատ չիեռացած երկու տղամարդու տեսա, որոնք ճանապարհից երկու հարյուր ոտնաչափ հեռու փոս էին փորում: Մոտեցա, որ իմանամ պատճառը: Պարզվեց գետնին տարածված, մեռած կնոջ համար գերեզմանափոս են փորում: Նրա կողքին երկու ուրիշ կին կային, որ մեռնում էին: Նրանցից բացի ես երկու կնոջ ու մի երեխայի էլ տեսա: Նրանք ասում էին, որ չեն ուզում ճանապարհը շարունակել, ուզում են, որ իրենց թողնեն հենց

այդտեղ մեռնել: Մենք մեզ հաց էինք վերցրել, որպեսզի սովյալներին բաժանենք, մի քիչ տվեցինք նրանց: Տղամարդիկ, որոնք փոս էին փորում, ինչ խոսք, պետական ծառայողներ էին: Նման տեսարանների, աճենայն հավանականությամբ այժմ Թուրքիայի խորքերում, կարելի է հանդիպել ամենուր: Այստեղ մի կնոջ, այնտեղ երեխայի դիակ կա, երբեմն-երբեմն էլ անասունի լեշ է հանդիպում: Բացի մեռելներից ու մեռնողներից, զինվոր-ստիկաններից ու քրդերից, ճանապարհներին ոչ ոք չկա: Տարածաշրջանը լիովին մեկուսացած է:

Երկու գյուղերը, որտեղ ես եղա, գրեթե ամբողջովին ամայի էին, մինչդեռ յուրքանչյուրը երկու-երեք հազար բնակիչ էր ունեցել: Իմ ձիապանը այդ գյուղերից մեկում էր ծնվել: Այժմ այնտեղ միայն երկու ընտանիք է մնացել: Չիապանս իր ընտանիքով գտնվում է հյուպատոսարանում, նա իմ ծառայողը լինելու համար է տեղահանությունից ազատվել: Գյուղի իր տունն զբաղեցրել էին զինվոր-ստիկանները: Քանի որ այդ գյուղում թուրքեր չեն ապրում, ոստիկաններն ու իմ հիշատակած երկու հայ ընտանիքներ և ինձ հանդիպած միակ կենդանի էակներն էին: Հավանական է, որ մյուս գյուղերում կան քաքնված հայեր, որոնք իրենց տները կվերադառնան հենց որ պայմանները լավանան, չնայած նրանց թիվը հազիվ թե մեծ լինի: Այդ գյուղը Պոմպեյի նման մեռած է ու ամայի: Մեր այցելած մյուս գյուղն ավելի լավ վիճակում չէր: Այնտեղ մնացել էր հազիվ վեց ընտանիք: Մենք հանդիպեցինք երեք կույր, դողդոջուն ծերունիների, որոնց ընտանիքների բոլոր անդամներին քսոտրել էին, իրենց թողել: Նրանցից մեկը ութսունհինգ տարեկան էր, ուներ երեսուն երեխա և բոռ, որոնցից երկուսը Ամերիկայում էին: Մնացած քսանուրը բռնագաղթել ու երևի մահացել էր: Այս երեք ծերունիներն ու նրանց ընտանիքները բողոքական էին, քաջ ծանոթ ամերիկացի միսիոներներին: Հենց վերջերս էլ այժմ գյուղից բերել ու խնամում են նրանց: Այդ գյուղը նույնպես, ինչես մյուսները, արդեն ամայի է ու ավերակ: Այստեղ սակայն, հատկապես այն գյուղերում, որտեղ միաժամանակ թուրքեր և հայեր են ապրել, բազմաթիվ հայուհիներ են մնացել: Այդ կանայք ապաստան են գտել թուրքական օջախներում, որի շնորհիվ էլ բռնագաղթից փրկվել են: Վերջին մի քանի օրում նրանցից շատերը գալիս են հյուպատոսարան խնդրում են Ամերիկայի իրենց հարազատներին գրել, որ փող ուղարկեն ու գրեթե բոլորը ուզում են այնքան ստանալ, որ երբ ճանապարհորդելու հնարավորություն ստեղծվի, Ամերիկա գնան: Ես իհարկե, ջանում եմ օգնել նրանց,

բավարարել յուրքանչյուրի խնդրանքը, բայց դիմողներն այժմ չափազանց շատ են, ահագին ժամանակ են խլում: Ոմանք էլ նույն խնդրանքով դիմում են միսիոներներին: Այս ամենը ցույց է տալիս անելանելի վիճակը, որի հորձանոտում հայտնվել են նման մարդիկ, ինչպես նաև այն համոզվածությունը, որ իրենք այլևս այստեղ չեն կարողանալու ապրել: Վերջերս լուրեր եկան այն մի քանի անձանցից, ում հաջողվել էր հասնել Հալեպ: Հարկ է նշել, որ խոսքը միայն կանանց է վերաբերում: Ակնհայտ է, որ ոչ մի տղամարդ մինչև Հալեպ ողջ չի մնացել:

Այն հատուկեմտ կանայք ու երեխաները, որոնք այստեղ են ապրում, ծնունդը դժվարությամբ ուտելիք ու հագնելիք կգտնեն: Այդ խնդրով ամենայն հավանականությամբ միսիոներները կզբաղվեն ու ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ շատերին կօգնեն:

Պատիվ ունեմ, պարոն, մնալու Ձեր խոնարհ ծառան՝

ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ
(ստորագրություն)
Հյուպատոս

Աղբյուր՝ *Լեսլի Ա. Դևիսը Խարթերոլից՝ Հենրի Մորգենթաուին, Ամերիկյան դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս, 7-ր սեպտեմբերի 1915թ., Ա.Ա., Պ.Գ., 59 Խ.Փ., տասնորդական թղթապանակ, թիվ 867. 4016/210B:*

ԹԻՎ 173

Ամերիկյան հյուպատոսարան Միամուրեթ-ուլ-Ազիզ (Խարթերոլ) Թուրքիա, 30-ը դեկտեմբերի 1915թ.

*Մեծարգո Հենրի Մորգենթաուին
Ամերիկյան դեսպանին
Կոստանդնուպոլիս*

Պարոն,

Պատիվ ունեմ իմ հունիսի 30-ի, հուլիսի 24-ի, օգոստոսի 23-ի և սեպտեմբերի 7-ի (թղթապանակ թիվ 840.1) գեկուցագրերը մեր տարածաշրջանի հայերի բռնագաղթի ու կոտորածի մասին շարունակել, ավելացնել հետևյալը.

Վերջին չորս ամիսները անորոշ ու անհանգիստ էին յուրքանչյուրի համար: Հուլիսի և օգոստոսի բռնագաղթից հետո այստեղ

մնացած փոքրաթիվ հայերը, որոնք չէին արքայազնությունում, կաթոլիկ, ամերիկահայատակ լինելու կամ այլ պատճառներով, ապահովության ոչ մի երաշխիք չունեին, ինչպես մինչև հիմա չկա վստահության արժանի արևել հավաստիացում, որ հայկական հարցը փակված է: Մեկ կամ երկու անգամ քաղաքի մուտքից վաղի հրամանով հավաստիացրեց, որ այլևս ոչ մի հայ չի արքայազնությունում, բոլորը առանց վախենալու կարող են թաքստոցներից դուրս գալ, բայց նման հայտարարությունների կեղծիքը բացահայտվեց մի քանի շաբաթ անց, քանի որ այդ ամենին հաջորդեց նրանց զանգվածային ձերբակալությունն ու արքայը, ովքեր միամիտ էին գտնվել, հավատ ընծայել նման լուրերին:

Խորամանկությունն այնքան արդյունավետ եղավ, որ ամենայն հավանականությամբ նորից կկիրարկվի, չնայած որքան հաճախ էլ կրկնվի, ես ամենևին չեմ կասկածում՝ ճիշտ նույն ձևով ուրիշներ էլ ի հայտ կգան, և այս ամենը կշարունակվի այնքան մինչև ոչ մի հայ չմնա: Կարծում եմ այստեղ մնացած փոքր քանակությամբ հայերը նոր ձերբակալություններից ու արքայից վախենալու նույնքան պատճառ ունեն, որքան վերջին վեց ամիսների ցանկացած պահին: Ոչ ոք չգիտե, թե առաջիկայում ե՞րբ, ի՞նչ է տեղի ունենալու: Հայտնի չէ՝ այն մի քանիսը, ովքեր մինչև այժմ խույս են տվել տեղահանությունից, վերջիվերջո փրկվելու՞ են, ինչպես հայտնի չէ, թե նրանք, ովքեր գործադրել են երբևէ՝ որևէ ցեղի կամ ազգի նկատմամբ ծրագրված ամենադաժան ոճիքը, մինչև այս երկրի վերջին հայի բնաջնջումը շարունակելու՞ են իրենց հանցագործությունը:

Նախագրույցումները և մտավախությունները, որոնք ես այդ կապակցությամբ արտահայտել էի իմ նախորդ զեկուցագրերում, մեծ մասամբ լիովին իրականացան: Ես քանի որ հաղորդագրություններից երկուսը (հունիսի 30-ի թիվ 62-ը և հուլիսի 24-ի թիվ 71-ը) ակնհայտորեն կորել են կամ իշխանություններն են առգրավել, ես դրանց պատճենները կցել եմ իմ երեկվա՝ թիվ 172 փոստային համարանիշը կրող ճեպագրին: Ինքներդ էլ կնկատեք, որ այդ զեկուցագրերը թուրք պաշտոնյաների ընթերցման համար նախատեսված չէին, բայց ես ենթադրում եմ որ դա, համենայն դեպս տեղի ունեցել է: Իմ հուլիսի 11-ի, օգոստոսի 23-ի և սեպտեմբերի 7-ի հաղորդագրությունների ստացման հաստատումը տեղ հասել է:

Վերջին հաղորդագրությունում, 4-րդ էջում (էջ 169) ես խոսում էի այն մասին, որ բողոքականների մի մեծ խմբի, նրանց տարագրումից ազատելու հրամանի ստացումից մի քանի օր առաջ բռնագաղթեցին: Ասում էին, որ հրամանը տեղ հասնելու պահին նրանք

գտնվում էին Մալաթիայի մոտ, և ես ամեն ինչ արեցի, որ ձգտեմ ետ բերել, բայց ապարդյուն: Մի քանիսը, սակայն, առանց իշխանությունների թույլտվության, կարողացել էին հետ դառնալ: Դա նրանց հաջողվել էր ի հաշիվ գումարների՝ հաճախ նրանք քրդերին 50-ից 100 թուրքական լիրա էին տվել, որոնք և գիշերով տեղ էին հասցրել: Խոսքը հասկանալի է՝ հիմնականում կանանց է վերաբերում, քանի որ բոլոր տղամարդկանց ավելի վաղ՝ ամառվա ընթացքում էին արտորել: Ոստիկանությունը, սակայն, սկսեց հետապնդել նրանց ովքեր նման ձևով հետ էին դարձել և մեծ մասին ձերբակալեց: Բողոքականներին նորից բռնագաղթեցին, կարծում եմ նրանց հետագա ճակատագիրը դժվար չէ պատկերացնել:

Շարունակվող ողբերգության ամենաուշագրավ և ահավոր առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ կառավարությունը բացեիքաց աճուրդ է կազմակերպում, մեծ քանակով վաճառում բռնագաղթի ընթացքում սպանված հայերի հագուստները: Այս տեսակ հագուստների բազմաթիվ հակեր են բերվել, որոնց վաճառքը քանի օր է արդեն շարունակվում է շուկայում: Ինձ հայտնեցին, որ նույնը տեղի է ունեցել վիլայեթի այլ քաղաքներում: Այդպիսի մի աճուրդի այստեղ ինքս էլ ներկա եղա: Ավելի ահավոր ու գարշելի տեսարան անհնար է պատկերացնել:

Սակայն բարբարոսության անհամեմատ սուկալի դրսևորումը, որի մասին ինձ պատմեց կոտորածից փրկված մեկը, այն է, որ զինվոր-ոստիկանները գաղթականներին 50-100 հոգիանոց խմբերով վաճառել են քրդերին, որպեսզի վերջիններս կոտորեն ու տիրանան վրաների ունեցվածքին: Չնայած, քանի որ մինչև այդ զինվոր-ոստիկանները տարագիրներին հիմնավորապես խուզարկել ու թալանել էին, քրդերին՝ գոհեցնելու սպանելուց հետո, բացի հին հագուստներից, շատ քիչ քան էր մնացել: Ահա թե ինչպես է իրագործվում հայերի «վերաբնակեցումը»: Մի այլ իրողություն, որը պետք է հիշատակել ներկա վիճակում, շրջակա գյուղերի քրիստոնեական եկեղեցիների մասնակի ավերումն է: Հասկանալի է, տարածաշրջանի բոլոր եկեղեցիները թուրքերի ձեռքում են:

Սեպտեմբերի 26-ին, կիրակի օրը, վաղին հայտարարություն տարածեց, որ հայերն այլևս չպետք է արքայազնությունում, այնպես որ քանի շաբաթ շարունակ, իրավիճակը խաղաղ էր թվում, այնպես որ բազմաթիվ հայեր, որոնք մինչև այդ շարունակում էին բացման մտքը, համարձակվեցին ասպարեզ ելնել: Ոմանք մասնաշրջաններում ընդունեցին, կարծելով, թե այդպես ավելի ապահով կլինեն: Հակարժ, նոյեմբերի 4-ին, հինգշաբթի օրը, հետկեսօրին, երեք ամառ-

վաճառի ժամանակ, երբ ժողովուրդը լցվել էր փողոցներն ու շուկայի հրապարակը, ոստիկանությունը սկսեց որսալ պատահած հայերին ու ասորիներին: Շատերին հենց փողոցում ձեռքակալեցին, խուզարկեցին այն աները, որտեղ, ըստ լուրերի, հայեր էին թաքնվում, բոլորին դուրս հանեցին, որոնց թվում և իմ դավազներից մեկի ամբողջ ընտանիքը: Ոստիկանությունը շրջապատեց նաև ամերիկյան հիվանդանոցը, ներխուժեց ու կալանավորեց ներսում գտնվողների մեծ մասին: Մի ոստիկան ժամապահի նման կանգնել էր մեր հյուպատոսարանի առջև, որպեսզի ոչ ոքի թույլ չտա ներս մտնել, ապաստան խնդրել: Ձեռքակալվածների թվում էին որոշ ամերիկյան քաղաքացիներ, որոնց ես հովանավորում էի, ինչպես նաև մի մեծ խումբ այլ անձինք, ում համար տեղում մնալու արտոնություն էի ձեռք բերել: Երկու-երեք ժամվա ընթացքում ոստիկանությունը բանտ լցրեց քաղաքում գտնվող մոտ 500 հոգու: Ես ամբողջ հետևեսօրը, երեկոն, ինչպես նաև հաջորդ օրը որոնում էի նրանց, ում փորձել էի պաշտպանել, որպեսզի ճշտեմ, ովքեր են դրսում, ովքեր՝ բանտում: Այնուհետև այցելեցի գորահրամանատարին, որն այդ պահին փոխարինում էր վալիին, ինչպես նաև ոստիկանապետին, որպեսզի ազատ արձակել տամ նրանց, ովքեր ձեռքակալվել էին: Երբեք չեմ մոռանա տեսարանը, որին ներկա եղա նույն երեկոյան, երբ երկրորդ անգամ այցելեցի ոստիկանապետին ու ներկայացրի այն մարդկանց ցուցակը, ում փորձում էի ազատել: Ձեռքակալվածները խռնվել էին նրա առանձնասենյակի դռան մոտ, յուրաքանչյուրն զգում էր մահվան վտանգը, մահվանն սպասում էր, բայց այնուամենայնիվ հույսը չէր կորցնում, որ մեկնումնեկը կհայտնվի, իրեն կազատի: Նրանց մեկ առ մեկ կանչում էին ներս, որտեղ ոստիկանապետի և զինվոր-ոստիկանների հրամանատարի հետ նստած էի նաև ես: Բոլորը, ում համար միջնորդեցի, ազատվեցին, բացի մեկից: Այդ երիտասարդը դասավանդել էր թուրքական դպրոցում, եղել իմ քարտուղարի մտերիմը: Ամառվա ընթացքում ես նրա մնալու թույլտվություն ձեռք բերել էի, մի քանի ամիս պահել հյուպատոսարանում: Սակայն նա որոշեց մահմեդականություն ընդունել, հակառակ մեր՝ մեծամասնության կարծիքի ու կրոնափոխ լինելուց մի քանի շաբաթ առաջ դուրս եկավ հյուպատոսարանից: Ավելի ուշ փորձեց վերստանալ ուսուցչի իր պաշտոնն ու աշխատավարձի կուտակված պարտքը: Նրան և երկու ուրիշ երիտասարդների, որոնք նույնպես մահմեդականություն էին ընդունել, ձգտել ստանալ այն գումարը, որը կառավարությունն իրենց պարտք էր եղել, մեկ, թե երկու օր անց հանել էին բանտից, քաղաքից ոչ հեռու սպանել: Ես վստահելի

աղբյուրներից իմացա, որ այս երիտասարդներին չէին ազատել միայն այն պատճառով, որ նրանք ուզել էին իշխանություններից ստանալ իրենց փողերը: Մարդկային կյանքն այստեղ մեծ արժեք չի ներկայացնում, կառավարական պաշտոնյաները պետական գումարների խնայման շատ արդյունավետ միջոց են գտել:

Մեր քաղաքում, նոյեմբերի 4-ին ձեռքակալված բոլոր ասորիները, ինչպես նաև հայերի մեծ մասը ի վերջո այս կամ այն կերպ արձակեցին: Հաջորդ օրը հայերի զանգվածային ձեռքակալություններ տեղի ունեցան Խարբեղում, բայց շատերը փրկվեցին: Նույնը չի կարելի ասել, սակայն, գյուղերի մասին: Ինչպես արդեն տեղեկացրել եմ (տե՛ս թիվ 840.1 թղթապանակի սեպտեմբերի 7-ի ճեպագրի 17-րդ էջը, ինչպես նաև թիվ 310 թղթապանակի հոկտեմբերի 9-ի ճեպագրի 2-րդ էջը) գյուղերից մեծ մասի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը արդեն տեղահանվել ու կոտորվել է: Մի շարք այլ գյուղերում, սակայն, զգալի քանակությամբ կանայք ու երեխաներ մնացել էին: Որոշ մասին նոյեմբերի 5-ին՝ ուրբաթ և նոյեմբերի 6-ին՝ շաբաթ օրը ձեռքակալեցին, բերեցին այստեղ: Ես տեսա, թե ինչպես էին մի քանի ոստիկաններ հարյուրավոր գյուղացիներից կազմված քարավանը անասունի պես քաղաք քշում: Տեղահանվածները բավական հեռվից էին գալիս, արդեն ուժասպառ էին եղել: Կանայք գրկել էին երեխաներին, մի կին շալակն էր առել, ծերունիները, հաշմանդամները, կույրերը ճածվում էին անզգայացած ու բթացած և եթե հետ էին մնում, զինվոր-ոստիկանները կոպտորեն հրում էին: Ես տեսա, թե ինչպես էին նրանք խառնվել ոստիկանապետի պաշտոնատեղի առաջ, որտեղ և մեկնելու հրաման ստացան, շարունակեցին քայլերը: Հավանական է, որ այս օրերին հազարավոր հայեր քշվեցին արքայի ճանապարհներով, և ես մի քանի վերապրողներից, որոնց հաջողվել էր հետ դառնալ, իմացա, թե ինչ ճակատագիր է բաժին ընկել նրանց: Պարզվեց՝ քաղաքից դուրս գալուց հետո փոքր խմբերի են բաժանել, տարբեր ուղղություններով տարել: Այդ խմբերին, հավանաբար նաև շատ ուրիշների, զինվոր-ոստիկանները հասցրել են ամալի կիրճերը, սվիններով սպանել: Այնուհետև նրանց դիակները ծածկել են մացառներով, փորձել այրել: Ասում են, մի քանի գաղթական հասել են մինչև Դիարբեքի, բայց որքան ինձ հայտնի դարձավ, ոչ մեկից ոչ մի լուր չի ստացվել, այնպես որ կասկած գրեթե չի կարող լինել՝ բոլորին վերջիվերջո կոտորել են: Հարկ է նշել, որ թե այժմ, և թե սրանից առաջ բռնազաղթած գյուղացիների չնչին մասը, թերևս ոչ ոք ողջ չի մնացել մինչև, այսպես կոչված, վերջնական հանգրվանը: Այն հատուկենտ հայերը, որոնք

ինչ որ տեղ այնուամենայնիվ հասել են, հիմնականում քաղաքա-
բնակներն են, ովքեր որոշ միջոցներ ունեցել են իրենց կյանքը
փրկելու համար ու հավանաբար կարողացել են կաշառել ուղեկցող
զինվոր-նստիկաններին: Մինչդեռ բոլոր գյուղացիները, ակնհայտ է,
որ կոտորվել են: Ինչ վերաբերվում է բազմաթիվ մեծ գյուղերից
աքտորվածներին, ոչ մեկից մինչև հիմա լուր չի եկել:

«Սպանդի նահանգ» արտահայտությունը, ինչպես կոչել էի այս
ենթատարածքը նույն դեպքերի առնչությամբ գրած իմ վերջին
սեպտեմբերի 7-ի հաղորդագրությունում, ելնելով այն ամենից, ինչ
այդ ժամանակվանից ի վեր իմացա ու տեսա, լիովին արդարացավ:
Պարզվեց, որ քարավանի բոլոր տղամարդկանց, կանանց ու երեխա-
ներին, ում հիշատակել են այդ զեկուցագրի 15-րդ էջում, այստեղից
ոտքով հինգ ժամվա հեռավորության վրա կոտորել են: Իրոք գրեթե
հաստատ է, որ բացի չնչին բացառությունից, հուլիսի առաջին օրերի
աքտորվածներին՝ բոլոր նրանց, ում տարել են քաղաքից, վիլայեթի
սահմաններից չհանած, ջարդել են: Բավական դժվար է ըմբռնել այդ
ծրագրի իմաստը, որն ստիպում է Տրապիզոնի, Օրդուի, Կիրասունի,
Զարայի, Էրզրումի, Երզնկայի գաղթականներին հասցնել մինչև
այստեղ, այստեղ կոտորել: Սեպտեմբերի երկրորդ շաբաթվա ըն-
թացքում այն հարյուրավոր հայերը, որոնք Մուշ էին գնացել՝ իրենց
եզասայերով կառավարության համար հացահատիկ բերելու, վերա-
դարձան: Այնուհետև բոլորին բանտ տարան, մի քանի օր անց հա-
նեցին ու սպանեցին: Վերջին երկու ամիսների ընթացքում երկու-
երեք հարյուր հոգիանոց խմբերով Էրզրումից այստեղ բերեցին մեծ
թվով հայերի: Նրանք ճանապարհին կրած զրկանքների, անբարե-
նպաստ եղանակի պատճառով թշվառ վիճակի էին հասել: Նման
տառապանքների ենթարկվելուց, այդքան երկար քայլեցնելուց հետո
հայտնի դարձավ, որ մեր քաղաքից հեռանալուց ընդամենը մի քանի
ժամ անց գրեթե բոլորին կոտորել են: Մի քանի հոգի, որոնք կա-
րողացել էին փախչել պատմեցին, որ այստեղից դուրս գալուց քիչ
անց զինվոր-նստիկանները գաղթականներին կապկպել են: Դրա
նպատակը հասկանալի է դարձել՝ շատերը դիմադրել են: Նրանց
դիակները այժմ էլ է հնարավոր տեսնել ճանապարհի երկարու-
թյամբ: Մնացածին ավելի հեռու են տարել, խողխողել լեռներում:
Ամենատխուր տեսարաններից մեկը, որին կարելի է ականատես
լինել այս քաղաքում, ժամանակ առ ժամանակ հայտնվող զինվորա-
կան միավորումներն են, քանի որ պարզ է՝ նրանց անասունների պես
կոտորել են:

Մեր տարածաշրջանի ներկա իրավիճակի ամենացայտուն
առանձնահատկություններից մեկն էլ Վանի, Մուշի, Բիթլիսի գա-
վառներից հասնող մահմեդական գաղթականների ահռելի թվա-
քանակն է: Այն բազմաթիվ հայկական գյուղերում, որոնք ամառվա
ընթացքում ամբողջովին դատարկվել են, այժմ փախստական
մահմեդականներ են վերաբնակվում: Շատերը կարծում են, որ
հայերին բնաջնջելու շարժառիթներից մեկն էլ մահմեդականների
համար ապրելու տեղ ստեղծելն է: Ինչ էլ լինի, նրանք այնքան շատ
էին, որ կարողացան զբաղեցնել ազատված տարածքները: Եվ քանի
որ բոլորն էլ չափազանց աղքատ են թվում, դժվար չէ պատկերացնել,
թե ազգաբնակչության կազմի փոփոխությունն ինչ ազդեցություն
կունենա տարածաշրջանի արդյունաբերության վրա:

Այս վիլայեթում ապրող 100000 հայից մի տարվա ընթացքում
ամենայն հավանականությամբ մնացել է 4000-ից ոչ ավելին: Վեր-
ջերս նույնիսկ ասում էին, որ հայերի հազիվ հինգ տոկոսն է ողջ:
Սակայն, այժմ, մինչև անգամ այդ թիվն է կասկածելի թվում: Ամե-
նայն հավանականությամբ Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ և Խարբերդ քաղա-
քներում հիմա համեմատաբար ավելի շատ հայ կա, քան այլ բնա-
կավայրերում, որվհետև ոմանք գալիս են գյուղերից, որտեղ ոչ մի
հայ չի մնացել, ուստի իրենք էլ չեն կարողանում այնտեղ ապրել, տե-
ղափոխվում, այստեղ են ապաստան որոնում:

Հաշվված է, որ վիլայեթի հայ ազգաբնակչության մեկ երրորդը
հազիվ է կենդանի մնացել, որն այժմ բնակվում է երկու քաղաք-
ներում և մոտակա գյուղերում, ընդ որում հիմնական մասը կազմում
են վերևում հիշատակված, վերջերս տեղափոխված մարդիկ: Գե-
մանական որբանոցի երեխաները, որոնց թիվը չորս-հինգ հարյուրի է
հասնում, վերապող ազգաբնակչության կարևոր մասն են:

Ամենայն հավանականությամբ շատ հայեր շարունակում են
քաքնված մնալ Դերսիմի բրդերի մոտ, բայց նրանց բիլը նշան
անհնար է: Կարող է հինգ հարյուրից հազարի հասնել Վլայեթի այ
մասերում շատ քիչ հայ կա, բազմաթիվ քաղաքներում ու գյուղերում
ոչ մեկը չի մնացել, եթե նկատի չունենանք այն կանանց, ովքեր մա-
մեդականություն են ընդունել և ապրում են բուրժուազի մեջ:

Իմ երեկվա թիվ 170 կարճ ճեպագրում ես անդրադարձել էի ան-
ճնշմանը, որ գործադրում են հայ կանանց, այդ թվում և անդրադարձ

հպատակություն ընդունածների կանանց վրա, որպեսզի նրանց մահնեղականացնեն: Դեսպանատան նոյեմբերի 30-ի հրահանգի համաձայն ես, իհարկե, ամեն ինչ անում եմ, որպեսզի նման քայլից հետ կանգնեցնեմ: Վերջին շաբաթների ընթացքում բազմաթիվ կանայք են ինձ դիմել այդ հարցով: Նրանք ասում են, որ երբ հրաժարվում են կրոնափոխ լինելուց, իրենց տեղահանությամբ են սպառնում, որը ըստ էության մահ է նշանակում: Ամենակին անհավանական չէ, որ կանաց բռնազաղթը որոշ դեպքերում հենց այդ մերժման հետևանքն է: Հասկանալի, ես ամեն ինչ կանեմ, որպեսզի այն կանանց, ովքեր ամերիկյան պաշտպանության իրավունք ունեն, փրկեմ թե մեկ, թե մյուս փորձությունից:

Ներկա ահավոր իրավիճակում հուսախաբույթուններից մեկը, որն անխուսափելի է դառնում, ինչպես ամենատխուր հետևություններից մեկը, որ կարելի է անել՝ ելնելով հայկական միջավայրում ամերիկյան հաստատությունների գործունեությունից, այդ ցեղի՝ բարոյական ու կրոնական սկզբունքներից զուրկ լինելը, ինչպես նաև ընդհանուր ցածր մակարդակն է: Անցնող տարում, այն ամենի ընթացքում ինչ տեղի ունեցավ, ես հերոսականության, ինքնազոհողության ոչ մի քայլի մասին չեմ լսել, եթե անգամ վեհանձնության դեպքեր պատահել են, շատ քիչ են եղել: Ընդհակառակը՝ մայրերն իրենց սեփական կյանքը փրկելու համար աղջիկներին տվել են ամենաբռիկ և ամենավայրենաբարո թուրքերին, շատերի համար կրոնը փոխելը առանձնակի նշանակություն չունեցող երևույթ է դարձել:

Ստախոսությունը, նենգամտությունը, անհագ սերը փողի նկատմամբ գրեթե բոլորի սովորական արատներն են, նույնիսկ այն դեպքում, երբ մահվան ստվերը մոտենում է: Ամերիկյան հոգևոր ճեմարանի ուսանողներին ձեռքակալու ժամանակ, համարյա բոլորը, մահից ազատվելու համար այս կամ այն ձևով ստել էին: Բացարձակ անկեղծությունը գրեթե խորթ է այս ցեղից յուրաքանչյուրին:

Նրանք ամեն գնով, նույնիսկ իրենց կյանքը վտանգելու գնով դրամի են ձգտում, ինչպես իմ այս ճեպագրում արդեն հիշատակված երիտասարդի դեպքում, որին ես փրկեցի մահից, բազմաթիվ ամիսներ հյուպատոսարանում պահելով օգնել ջանացի: Թե՛ նրանք, ովքեր կարիք չունեն, թե՛ նրանք, ում համար դա պահանջ է դարձել, ամեն խորամանկության ու հնարանքի դիմում են, որպեսզի դրամ

ձեռք բերեն, հաճախ գրկելով այնպիսիներին, որոնք անհամեմատ չքավոր են: Ամեն առումով էլ սա մի ցեղ է, որով չի կարելի հիանալ, բայց որին խղճալ պետք է:

Այժմ նրանց ոչ թե արժանիքները, կարիքները պետք է հաշվի առնել: Այն հազար կամ երկու հազար հայերը, ովքեր ապրում են շրջակայքում, մեծ մասամբ ամեն ինչից զրկված են, կախված են բարեսիրությունից: Ոմանք Ամերիկայից են դրամի սպասում. չնայած անհամեմատ շատ են այնպիսիները, ովքեր ոչ այնտեղից, ոչ էլ ուրիշ բնակավայրերից օգնություն չեն կարող ակնկալել:

Գործնականում բոլորը, ովքեր մնացել են այստեղ, կանայք ու երեխաներ են, նրանցից շատ քչերը հաց գնելու միջոց ունեն կամ գնելու համար կարողանում են դրամ վաստակել: Հիմնական օգնությունն ապահովում են գերմանական ու ամերիկյան միսիոներները, բայց առայժմ ներդրված միջոցները բոլոր կարիքները հոգալու համար բավարար չեն:

Ուրախ կլինեի, եթե ամեն կերպ աջակցեի բարեսիրական այս գործունեությանը, ինչպես արել են դեսպանատան՝ այդ նպատակով ուղարկված միջոցները բաշխելու ժամանակ, այնպես որ եթե դեսպանատունը առաջիկայում էլ կարողանա դրամ տրամադրել, կշարունակեմ նույն կերպ:

Այժմ կարևորն այդ մարդկանց կենդանի պահելն է, հետո օգնելը, որ հենց հնարավոր լինի, թողնեն երկիրը: Ամեն դեպքում իմանալու ոչ մի հնարավորություն չկա, թե ինչ է ձեռնարկվելու այստեղ մնացած փոքրաթիվ վերապրողների նկատմամբ, իսկ դժվարությունը, որ ներկա պայմաններում վտանգի պահին կարող է առաջանալ նրանց տարածաշրջանի մարդասպաններից ազատելու համար, անհամեմատ մեծ է, քան ի վիճակի է պատկերացնել ավելի քաղաքակիրթ վայրերի բնակիչը:

Ինչպես արդեն բացատրել եմ՝ միակ արդյունավետ միջոցը, որ ես գտել եմ, մարդկանց հյուպատոսարանում պահելն է, սակայն հասկանալի է այդ կերպ փրկվածների թիվը սահմանափակ է:

Պատիվ ունեմ, պարոն, մնալու Չեր խոնարհ ծառան՝

ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ
(ստորագրություն)
Հյուպատոս

Ճածկագրված է.

Ես նպատակ ունեմ հայերի բռնագաղթի ու կոտորածի վերաբերյալ այս գեկուցագրերը լրացրել իմ երկու ուղևորությունների հաշվետվությամբ, որ մինչև այժմ կատարել եմ այստեղից մոտ հինգ ժամ հեռու գտնվող լճի շրջակայքում, որտեղ տեսել եմ առնվազն 10000 հայերի դիակներ, որոնց մեծ մասը վերջերս էր սպանված, ինչպես նաև պատկերագարդել լուսանկարներով, որոնք նկարահանել եմ, երբ տարագիրները դեռևս ողջ՝ ճամբարներում են եղել: Նման հաշվետվություն այժմ ուղարկելը խելամիտ չեմ համարում:

Աղբյուր - *Լեսլի Ա. Դեխլը Խարբերդից Հենրի Մորգենթաուին, Ամերիկյան դեսպանին, Կոստանդնուպոլիս, 30-ը դեկտեմբերի, 1915թ. Կոստանդնուպոլիսում գործերի կառավարիչ Հոֆման Ֆիլիպի՝ ներփակված ծրարով 1916 թվականի փետրվարի 17-ին ուղարկված է պետարտուղարին, Ա.Ա., Պ.Դ., 59 Խ.Փ., տասնորդական բրթապանակ, թիվ 867. 4016/269:*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից	3
I Եփրատի հովիտը	7
II Սահմանամերձ շրջանները	155
III Կենտրոնական երկրամասերը	283

Տպագրված է Երևանի «Գրական» տպարանում
1974 թվականի հունիսի 15-ին
Գրքի թիվը՝ 1000

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Չափը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեր:
Տպագրություն՝ օֆսեր:
21 տպ. մամ.: Պատվեր՝ 24
Տպաքանակ՝ 500 օրինակ: